

T.C.
FATİH ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLK YÜKSEK LİSANS TEZİ
DOKÜMANIYON MERKEZİ

ALTAY TÜRKÇESİNDE ZAMAN ŞEKİLLERİ

(Çekim Eklerinin Zaman, Kip ve Görünüş Bakımından İncelenmesi)

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Eyüp BACANLI

Danışman
Yard. Doç. Dr. Mehmet KUTALMIŞ

T 105177

İstanbul - 2001

Fatih Üniversitesi

Tarih: 06 / 07 / 2001

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

TUTANAK

F. yüp... Bacanlı.'ya.....'a ait
“..Altay.....Türkçesinin Zaman.....Şekilleri.....”
adlı çalışma120..... dk.'lık süre içinde savunulmuş ve jüri tarafından
Türk. Dil. ve...Edis. Anabilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy
birliğiyle ~~Loy~~ çokluğuyla kabul edilmiştir ~~edilmemiştir~~.
..... yarıyıl ek süre verilmiştir.

Başkan ~~Yrd. Doç. Dr. Mehmet...Kutalmış~~

Üye Prof. Dr. Mustafa...Özkan.

Üye ~~Yrd. Doç. Dr. Mehmet...Gümüşkuluç~~

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ	IV
I.GİRİŞ	V
1.Giriş	V
2.Altaylıların Kullandığı Alfabeler	XII
3.Altaylıların Nüfusu	IV
4.Altaylılarda Din	XVI
II.ZAMAN ŞEKİLLERİ	1
GEÇMİŞ ZAMAN	1
1. Öğrenilen Geçmiş Zaman	1
1.1 İsim Soylu Kelimelerin Nakli	1
1.1.1 <i>emtir</i>	2
1.1.2 <i>bolgon emtir</i>	6
1.1.3 <i>bol(up)tır</i>	7
1.1.4 <i>turbay ve turu (ine) şekilleri</i>	9
1.2 Fiillerin nakli	10
1.2.1 <i>-gan emtir</i>	11
1.2.2 <i>-gan bol(up)tır</i>	13
1.2.3 <i>-gan turbay</i>	17
1.2.4 <i>-gan turu (ne), gan d'at</i>	18
1.2.5 <i>-(p)tır</i>	20
2. Görülen Geçmiş Zaman	30
2.1 <i>-di</i> ekiyle geçmiş zaman	34
2.2 <i>-gan</i> ekiyle geçmiş zaman	40
2.3 <i>-galak</i> eki	53
3. <i>edi, bolgon, boldı</i> formları	60
4. Uzak Geçmiş Zaman (Pluskuamperfekt)	68
ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMAN	79
5. Geniş Zaman	79

II		
5.1	<i>-p turgan, -p d'ürgen</i>	82
5.2	<i>-atan</i> ekinin geniş zaman işlevi	86
5.3	Geniş Zamanın Rivayeti	89
5.4	Geniş Zamanın Hikayesi	101
5.4.1	<i>-atan</i> eki	106
5.4.2	<i>-p turgan</i> (veya; <i>-p d'atkan</i> ; <i>-p d'ürgen</i> ; <i>-p oturgan</i>) şekilleri	117
6.	Şimdiki Zaman	122
6.1	Şimdiki zaman eki <i>-at</i>	124
6.2	<i>d'at-</i> , <i>tur-</i> , <i>d'ür-</i> , <i>otur-</i> yardımcı fiilleri	151
6.2.1	<i>d'at-</i> yardımcı fiili	161
6.2.2	<i>tur-</i> yardımcı fiili	175
6.2.3	<i>d'ür-</i> yardımcı fiili	182
6.2.4	<i>otur-</i> yardımcı fiili	189
6.3	<i>-gança</i> eki	194
6.4	Şimdiki Zamanın Rivayeti	197
6.5	Şimdiki Zamanın Hikayesi	203
	GELECEK ZAMAN	213
7.	Gelecek Zaman	213
7.1	<i>-ar/-bas</i> ekleri	215
7.2	<i>-atan</i> eki	219
7.3	Gelecek Zamanın Rivayeti	226
7.4	Gelecek Zamanın Hikayesi	229
III.	ALTAYCADAKİ VE TÜRKÇEDEKİ ZAMANA KISA BİR BAKIŞ	239
IV.	BİBLİYOGRAFYA	249

KISALTMALAR

- Alt. "Altayca"
Azr. "Azerice"
Brbn. Ttr. "Barabin Tatarcası"
Bşkr. "Başkırtça"
EAT "Eski Anadolu Türkçesi"
ET "Eski Türkçe"
Gag. "Gagauzca"
GBAA. "Güney-Batı Anadolu Ağzıları"
Hks. "Hakasça"
Kar. "Karaimce"
Krçy-Balk. "Karaçay-Balkarca"
Krgz. "Kırgızca"
Krkıpk. "Karakalpak"
Krm-Ttr. "Kırım-Tatarcası"
Kmk. "Kumukça"
Kzk. "Kazakça"
Nog. "Nogayca"
Özb. "Özbekçe"
Şor. "Şorca"
Ttr. "Tatarca"
Trkm. "Türkmence"
TT "Türkiye Türkçesi"
Tuv. "Tuvaca"
Ykt. "Yakutça"
Y. Uyg. "Yeni Uygurca"

ÖNSÖZ

Bu çalışma Altay Türkçesinde fiillere şahıs ekleriyle birlikte gelerek onlara zaman, görünüş ve kip anlamları yükleyen şekilleri inceleyen bir çalışmadır. Çalışmanın mümkün olduğunca eksiksiz ve hatasız oluşması için Altay'da yedi ay boyunca incelemelerde bulunduk. Bu inceleme sırasında, incelemenin öncesinde ve sonrasında pek çok kişiden yardım aldık. Diyebiliriz ki bu çalışma geniş bir ekibin yardımlarıyla meydana gelmiştir, güzellikler onlardan bütün kusurlar bizdendir. Yardımcılarımızın başında Arjan Sanaşev gelir ki Altayda bulunduğumuz yedi aylık sürede Altayca hakkındaki çoğu referanslarımız olan Rusça kitap ve makalelerin çevirisi sırasında Rusçamızın yetmediği durumlarda yardımımıza yetişmiştir. Bununla birlikte çevirilerin hemen yarısı tarafımızdan yapılmıştır.

Altaylı Türkologlardan başta Dr. Nadejda Nikolayevna Tıdikova olmak üzere ayrıca Prof. Dr. Aleksandra Taybanovna Tıbıkova bazı şekillerin zaman, kip ve görünüşle ilgili anlamları konusunda yardımcı olmuştur. Kendilerine çok teşekkür ederim. Altay Milli Kütüphanesi müdürü Lidya Turdubekovna bize lazım olan bütün kitapları temin etmemizde olağanüstü çaba sarfetmiştir. Ayrıca zaman darlığından dolayı kendimizin bulmakta zorlandığı bazı örnekleri getirmekte yardımcı olan öğrencilerimiz Oksana Taxanova, Olesya Yankubayeva, Nadejda Turluxayeva ve şekillerin anlamları hususunda bize informantlık eden dostlarımız Aydar Almadakov ve Karu Mundukin'e teşekkürü bir borç bilirim. Öğrencilerim ve Türkiye'de eğitim gören dostlarımız bize informantlık hususunda epey yardımcı olmuşlardır. Tezimizin hazırlanması sırasında maddi desteklerinden dolayı "Nikfer Yardımseverler Dayanışma Derneği"ne de yardımlarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Ve son olarak tabiki tezimin başından sonuna kadar yol gösteren ve bir ölçüde herşeyi yeni baştan bana öğreten saygıdeğer hocam Yard. Doç. Dr. Mehmet Kutalmış'a teşekkürlerimi sunarım. Onun yol göstericiliği olmasaydı şüphesiz bu çalışma çok daha dar, çok daha sathi ve başarısız olacaktı.

Eyüp BACANLI

I.GİRİŞ

1. Giriş

Altayca, çekim şekillerinin (finite forms) yapısı itibariyle değişken işlevlere sahiptir. Çekim şekilleri bilindiği gibi fiile gelip kendisinden sonra şahıs eki alarak hareketin zamanını (İngilizce tense, Rusça *vremya* ~ *время*, Almanca *Zeit*, Fransızca *temps*, Altayca *öy*), kipini (İngilizce mood, Rusça nakloneniye ~ *наклонение*, Almanca modal, Fransızca mode) ve görünüşünü (İngilizce aspecte, Rusça *vid* ~ *вид*, Almanca Aspekt, Fransızca aspect) bildiren bir diğer ifadeyle yüklem kurma (predikatif) işlevine sahip şekillerdir. Altaycadaki çekim şekilleri bazı durumlarda çekimli olmayan (non-finite) sıfat-fiil (partisip) ve bağ-fiil (gerundium) olma özelliği gösterirler. Doğrusu Türkçe de dahil diğer bütün Türk dillerinde hem sıfat-fiil ve hem de yüklem kurma işlevinde kullanılabilen şekiller vardır. Bu durum da Türk dillerindeki fiillerin isimlere yakınlığını, veya kolayca isim haline gelebildiğini gösterir. Bu yüzden batılı Türkologların hemen tamamı Türk dillerindeki çekim şekillerini sıfat-fiil (partisip) şeklinde tarif ederler. Menges “Altayik dillerdeki fiilin isim karakterinde olduğunu ve fiil fonksiyonunda olduğu durumlarda bile Hint-Avrupa dilleriyle ve Semitik dillerle hiçbir benzerliğinin olmadığını” belirtir (1968, 125). Yani çekim şekli (finite form) diye Türkiye’de yapılan tezlerde ve diğer çalışmalarda bugüne kadar verilen pek çok şekil Batılı bilim adamları tarafından isim karakteri taşıyan fiillerin sıfat-fiil (partisip) görünüşleri şeklinde değerlendirilmiş ve hala da öyle değerlendirilmektedir (Deny 1941, § 638). Batılı Türkologların bu yaklaşımı herhangi bir çalışmaya bakıldığında hemen görülür dolayısıyla bütün çalışmalarda görülen bu yaklaşımı cümle aralarından bulup referans göstermek niyetinde de değiliz. Bazı bilimadamları hiçbir partisip işleve sahip olmayan *-dı* geçmiş zaman ekini bile isim eki veya isim-fiil “verbal substantive” olarak tarif ederler (Menges 1968, 147).

Sıfat-fiil şekil ve eklerinin çekim şekli oluşturmasına Altaycada çok rastlanmakla birlikte TT’de bu durum o kadar fazla değildir. Altaycadaki sıfat-fiil eklerinin ve sıfat-fiil ekli kompleks şekillerin çok fazla olması, bu şekillerin hepsinin fiil çekim eki olarak da kullanılabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Bargan kiji (sıfat-fiil şekli): giden kişi. *Kiji bargan* (çekimli şekil): kişi gitti. *Baratan bala* (sıfat-fiil şekli): gitmiş (olan) çocuk; gidecek (olan) çocuk. *Bala*

baratan (çekimli şekil): Çocuk giderdi; çocuk gider; çocuk gidecek. *Bojodulgolok škol* (sıfat-fiil şekli): Henüz bitirilmeyen okul. *Şkoldı bojotkolok* (çekimli şekil): Okulu henüz bitirmedi. *Suralar surak* (sıfat-fiil şekli): sorulacak soru. *Surak surar* (çekimli şekil): Soru soracak. (-*ar* ekinin mastar eki olduğu düşünülürse *surak surar* fiil terkihi: “soru sormak” şeklinde de düşünülebilir). *Kelip turgan iyt* (sıfat-fiil şekli): gelip duran köpek; sürekli (her zaman) gelen köpek; (şu anda) gelmekte olan köpek. *İyt kelip turgan* (çekimli şekil): Köpek (sık sık, her zaman, ara sıra vs) gelir, geliyor; gelirdi, geliyordu.

Yukarıdaki örneklere daha yüzlerce ilavede bulunmak mümkündür. TT’de de yukarıdakilere benzer kompleks bir yapı sıfat-fiillerden kaynaklanmakla birlikte Altaycadaki kadar çok değildir. TT’de hem sıfat-fiil hem de fiil çekim eki olarak kullanılan üç ek vardır: *-miş*, *-ar/-maz* ve *-acak*.

TT’deki *-miş* ekinin sıfat-fiil görevinde kullanıldığı bazı durumlar vardır ki ekin sıfat-fiil anlamı göz ardı edilip sanki çekim şekliymiş (finite form) gibi düşünülür. Mesela: *Ben yapılması gerekenleri yapmışım, istenilen evrakları zamanında hazırlamışım. Bana daha ne diyebilirler ki!* cümlesindeki *-miş* ekleri aslında çekim eki olarak değil sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır ve cümle; *Ben yapılması gerekenleri yapmış kişiyim. İstenilen evrakları zamanında hazırlamış kişiyim* şeklinde anlaşılmalıdır. Bu bakış açısıyla hareket edildiği takdirde TT’deki bütün *-acak*, *-ar/-maz* ekleri de partisipmiş gibi düşünülebilir. Mesela *Ben gideceğim* “Ben gidecek olan kişiyim”, *Ben giderim* “Ben (her zaman, yarın veya belirsiz bir zamanda) giden kişiyim”. Dikkat edilirse yukarıdaki *-miş*’li örnek öğrenilen geçmiş ifade etmekten uzaktır; bu sebeple sıfat-fiil karakteri gösterir. Fakat son iki örnekte sıfat-fiil karakteri değil, çekim şekli karakteri ağır basmaktadır. Dolayısıyla *-acak*’lı ve *-ar* geniş zaman ekli bu şekilleri sıfat-fiil değil, çekim şekli olarak düşünmek gerekir. Altaycadaki çekim şekli diye tezimizin başından sonuna kadar vereceğimiz (*-gan*, *-ar/-bas*, *-atan* vs ekleriyle teşkil edilen) pek çok şekil de görünüş (aspect) bakımından TT’deki (*-ar/-maz* ve *-acak* ekli) bu cümleler gibidir ve çekim eki karakterleri ağır basmaktadır. Mesela: *bargam* (< *bargan men*) “asıl anlamı: gittim (birebir çevirisi: giden kişiyim)”, *keletem* (< *kele turgan men*) “1) asıl anlamı: gelirdim (birebir çevirisi: geçmişte sık sık gelen kişiyim); 2) asıl anlamı: gelirim (birebir çevirisi: geniş zamanda sık sık gelen kişiyim); 3) geleceğim (birebir çevirisi:

VII

gelecek olan kişiyim)”, *körgölögim* (< *kör-gelek men*) “asıl anlamı: henüz görmedim (birebir çevirisi: henüz görmeyen kişiyim)”, vs.

Bu çalışma Altaycadaki çekim ek ve birleşik şekilleriyle oluşturulan zamanlara bir bütün halinde eğilen ve zamanın yanında şekillerin görünüş (aspect) ve kip (mood) işlevlerini de inceleyen bir çalışmadır. Bununla birlikte gramer kitaplarında tasavvur kipleri diye tarif edilen emir, şart, dilek ekleri gibi şekiller üzerinde durulmayacaktır. Biz kip olgusunu zaman olgusundan ayırıyoruz. Bazı kipler gizli veya açık zaman da bildirebilirler. Mesela *-mış* eki kip olarak nakil, zaman olarak geçmiş zaman, görünüş olarak da bitmişlik (postterminality) bildirir. Biz kipi korku, istek, dilek, şaşkınlık, nakil, şart, emir, hatırlama, rica vs insana ait bütün duyguları bildiren şekiller olarak görüyoruz. Bizce kiplerin sayısı yoktur. Denebilir ki insan duyguları adedince kip vardır. Dolayısıyla mesela *-di*, *-yor*, *-acak* eklerini kip eki olarak kabul etmiyoruz. Doğrusu bu şekiller gramer kitaplarında “bildirme kipleri” veya “bildirme kipi ekleri” olarak değerlendirilir. Bu ekler “bildirme”nin dışında hiçbir kip anlamı taşımayan şekillerdir, dolayısıyla biz bu ekleri zaman bildiren çekim ekleri olarak değerlendireceğiz. Rus türkologların hazırladığı pek çok gramer çalışmasında da kipler (nakloneniye) Türkçe gramerlerde olduğu gibi verilir. Bununla birlikte ister Rus isterse Avrupalı Türkologlar genel olarak kip için mood terimini ve türevlerini (batı dillerinde modal; Rusçada modalny) kullanırlar.

Bu çalışmayı hazırlarken gördük ki incelemeye dahil olan pek çok şekil tespit ettiğimiz referanslarımız tarafından incelenmemiştir; dolayısıyla bazı şekiller hakkında ilk defa bu çalışmada durulacaktır. Bu şekiller şunlardır: Naklî (dubitative) yapıya sahip *turbay*’lı ve bazan nakil bazan da ihtimal bildiren *туру* (*ne ~ ine*) ve *d’at*’lı şekiller: Geçmiş zaman bildiren *-gan turbay* (*туру [ne], d’at*); şimdiki-geniş zamanın hikayesi (imperfekt), alışkanlık bildiren (habitual) geniş zaman ve gelecek zaman gibi üç değişik zamanın naklini bildirebilen *-atan turbay* (*туру [ne], d’at*); faal geçmiş (aktual imperfekt) veya şimdiki faal hareketlerin naklinde kullanılan *-p d’atkan* (*-p turgan, -p d’ürgen, -p oturgan*) *turbay* (*туру [ne], d’at*) ve *keleet-*, *baraat-* fiilleriyle *baraatkan turbay* (*туру [ne], d’at*), *keleetken turbay* (*туру [ne], d’at*)’lı şekiller; gelecek zamanın naklini bildiren *-ar/-bas turbay* (*туру [ne], d’at*). Bunların dışında şimdiki veya geniş zaman veya sürekliliğin değişik nüanslarını veren mürekkep şekiller üzerinde de ilk defa bu çalışmada durulacaktır. Bu mürekkep

VIII

şekiller üç gruptadır: a) *-atan* evrensel ~ универсальный (Baskakov 1947, 280; 1966, 517) zaman ekli mürekkep şekiller: *-p d'adatan, -p turatan, -p d'üreten, -p oturatan*. b) *-at* şimdiki zaman ekli mürekkep şekiller: *-p d'adat, -p turat, -p d'üret, -p oturat*. c) *-ar* geniş-gelecek zaman ekli mürekkep şekiller: *-p d'adar, -p turar, -p d'ürer, -p oturar*. Maddeler halinde verdiğimiz şekiller bizim tespit ettiğimiz referansların hiçbirinde ayrı bir başlık halinde incelenmemiş şekillerdir. Bazı bilimadamları tasviri yardımcı fiillerin veya *-at* ekinin süreklilik işlevlerini incelerken verdikleri örneklerde çoğu zaman bu pekiştirilmiş şekillerle kurulu örnekler vermektedirler. Halbuki bu mürekkep şekiller bilimadamlarının bahsettiği süreklilik nüansını tek başlarına değil ancak mürekkep şekil oldukları taktirde verebilmektedir. Bütün bir terkibe ait özelliği, o bütünü parçalara ayırarak veremeyiz. Bunun gibi diğer mürekkep şekillerin de başka başka süreklilik nüansları vardır ve bu şekilleri, parçalarının birine göre değil bir bütün olarak incelemek gerekmektedir. Bu çalışmada derinlemesine değinilecek hususlardan biri de *kelet-* (~ *keleet-* ~ *kleet-* ~ *klaat-*) ve *barat-* (~ *baraat-* ~ *braat-*) fiilleridir. Şimdiye kadarki Altaycayla ilgili çalışmalarda bu iki fiilin aldıkları ekler ve yüklem durumları da incelenmemiştir veya birkaç cümleyle söylenenler de kafalarda pek çok soru işareti bırakan cinstendir. Yine *baradırı* (~ *baraadırı* ~ *braadırı*) ve *kelediri* (~ *keleediri* ~ *kleediri*) şekillerinin tarihi kökeniyle ilgili de çelişkili açıklamalar sözkonusudur. Biz bu şekillerin oluşumuna neden olan yardımcı fiille ilgili sorulara da cevap bulmaya çalıştık. Bunların yanında sürekli geçmiş zamanı bitmemiş (intraterminal) görünüşle bildiren *-p d'atkan, -p turgan, -p d'ürgen, -p oturgan* şekillerinin şimdiki-geniş zamandaki (devam halindeki) aktual ve (alışkanlık haline gelmiş ve mükerrer olan) habitual hareketleri de gösterebilmesi referanslarımız arasında sadece Tadikin (1971, 49) tarafından o da enfüsî (~ subjektif) birkaç örnekle değinilmiştir. Halbuki bu şekiller (bilhassa *-p turgan*) şimdiki-geniş zamandaki mükerrer (habitual) veya faal (~ güncel ~ aktual) hareketler için bugünün Altaycasında sıkça kullanılan şekillerdir.

Tezimizde ayrıca Türk dillerinde görülmeyen ve Altaycaya Rusçadan geçmiş cümle yapıları ve cümle anlamları üzerinde de durduk. Çalışmada görülecektir ki üst kültürün dili olarak Rusça, Altayca üzerinde hayli tesir bırakmıştır. Doğrusu bu tesir bugün de yoğun bir şekilde devam etmektedir. Rusça'nın Altayca üzerindeki dil mantığına dayalı etki çok geniştir ve ayrı bir inceleme gerektirir; ancak bizim

değineceğimiz hususlar sadece zaman olgusuna dayalı cümle yapılarıyla daha doğrusu zaman değerleri oluştururken kullanılan fiil, koşaç, ek ve bunların TT'ye ters düşen anlamlarıyla ilgilidir.

Bu çalışma yalnızca Altaycadaki çekimli şekillerdeki zaman değerleri ve şekillerin görünüş (aspect) ve kip (mood) değerleri üzerinde duracaktır. Bununla birlikte daha çok sentaksın inceleme alanına giren birleşik daha doğrusu koşaçlı bazı yapılar da elbette çekimli şekil temelinde kurulmaları sebebiyle bu çalışmaya dahil edilmiştir. Koşaçlı (koşaç terimini ek-fiil, ek-eylem, particle terimlerinin yerine kullanıyoruz) şekiller zamanları incelerken büyük bir yekun tutmaktadır. Mesela naklî (dubitative) *emtir, boltır, turbay* ve hem nakil hem de ihtimal (possibility) bildiren *туру (ne)* ve *d'at* koşaçlı yüklem yapıları da çalışmanın geçmiş, geniş, şimdiki ve gelecek zaman bahislerinde ayrı ayrı incelenecektir. Yine *edi, bolgon* ve *boldı* koşaçlı cümle yapıları da adı geçen bölümlerde ayrı ayrı incelenecektir. Biz çekimli şekilleri (finite form) incelediğimiz bu çalışmaya bağ-fiil (gerundium) ve sıfat-fiilleri (partisip) dahil etmeyeceğiz. Unutulmamalıdır ki bunlar apayrı ve esaslı bir çalışmayı gerektirir. Bu çalışma sadece birleşik ve basit çekim şekillerini (basit ve birleşik yapı cümlelerde) incelemektedir.

Tezimize başlamadan önce bizim vurgulamak istediğimiz bazı hususlar vardır:

Bütün dillerde dilbilgisi başka, günlük konuşma daha başka gerçekleşir. İnsanlar günlük konuşma dilinde dilbilgisi kurallarına çoğu zaman riayet etmezler. Bizim çalışmada vereceğimiz şekiller daha çok olması gereken veya genellikle kullanılan şekillerdir ve Altaylıların günlük dilde kullanırken bazılarında riayet etmemesi (anlam bakımından yanlış kullanım, şekilleri iyice daraltma gibi saikler) normaldir. Doğrusu konuşanları bile bu dili çoğu zaman doğru dürüst bilmezler ve düzgün kullanmazlar. Bir diğer mesele de Altaylı dediğimiz insanların Altaycanın farklı ağızlarını konuşuyor olmaları ve ağız özelliklerini günlük dile yansıtılmalarıdır. Bu durumda hangi Altayca sorusu akla gelecektir. Her ne kadar Altayca yazılmış romanlar, hikayeler ve hatta ilmi kitaplar olsa bile bunlar bir dili oturmuş bir dil yapacak seviyede değildir. Destanlarından romanlarına kadar değişik ağızların özellikleri bu dile girmiştir. Mesela Altayca olduğu söylenen pek çok destan, roman, hikaye, atasözleri gibi dilin bütün yazılı kaynaklarında ağızların özellikleri de bariz

olarak görülür. Bir Telengit olan meşhur kayçı Aleksey G. Kalkin'in dillendirdiği destanlarda Telengit ağızı özellikleri bazan görülür. Kısacası yazılı dile materyal sağlayan herkes kendi ağzının (dialekt) özelliklerini Altayca dediğimiz dile getirebilmektedir.

Altayca ayrıca her dil gibi bir gelişim halindedir ve şekiller sürekli bir değişim içindedir. Mesela 1869 yılında hazırlanan ve ağırlıklı olarak kuzey ağzlarının (Tuba, Kumandu, Çalkandu) ve güney ağzlarından Teleüt ağzının esas alındığı Altaycanın ilk dilbilgisi denemesi "Grammatika Altayskogo Yazıka"da verilen bazı şekiller büyük ihtimalle o gün Altay-Kiji ağzında kullanılmadığı gibi bugün de kullanılmamaktadır, yine Direnkova'nın bundan altmış sene önce hazırladığı dilbilgisindeki bazı fiil şahıs ekleri bugün edebi dilde de konuşma dilinde de daha da daralmış bir şekilde kullanılır. Günümüzde artık öyle ya da böyle "Altay Kiji" ağzının esas alındığı dil, dilbilgisi yönünden temel özelliklerinin çerçevesi belirlenmiş bir dildir ve şehirleşmeyle (Altaylıların tek şehri olan başkent Gorno-Altay'dan sözediyoruz), ve Rusya Federasyonu içinde bir özerk cumhuriyet haline gelmesiyle birlikte Altayca, okullarda bir eğitim dili olarak yer edinmiş, öğrencilere bu dili öğreten kitaplar hazırlanmış ve Altayca biraz daha popüler bir dil haline gelebilmiştir; fakat biz yine de yukarıda değindiğimiz sebeplerden dolayı çalışmamızdaki şekillerin imla, sesbilgisi, kip, zaman ve görünüşe dair (aspectual) özelliklerinin değişebilme ihtimalini söyleme lüzumu duyuyoruz. Aksi takdirde bu çalışma araştırmacıları yanıltıcı bir hüviyete bürünebilir.

Günlük konuşma dilindeki daralmalar yukarıda da söylediğimiz gibi her dilde görülebilir. Bu durum aynı dil ailesi içindeki TT için geçerli olduğu gibi Altayca için de geçerlidir; ancak şunu belirtmek gerekir ki günlük konuşma Altaycasındaki şekiller edebi Altaycadaki şekilleri bazan hiç çağrıştırmayacak kadar daralabilir. Mesela konuşma dilindeki *d'üreren* fiil yapısının edebi dildeki aslı *d'ürüp bargan* birleşik teşkilidir "gitti, evine gitti (bugün dönmez)"; *d'aakıyen* yapısının aslı *d'aap koygon* "yağdı", *kelt'im* yapısının aslı *kelip d'adırım* "gelıyorum" vs. Dolayısıyla bu çalışmada hem edebi Altayca hem de günlük konuşma Altaycası malzeme olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte ağızlara göre (eğer varsa) şekillerin değişimleri üzerinde de durulmuştur.

Çalışmanın oluşumu sırasında karşımıza çıkan problemlerden biri de Altaycadaki veya Rusçadaki bazı kelime ve terimlerin Türkçede karşılığı olmamasıydı. Altaycada göçebe ve tarım kültürüne dayalı pek çok kelime varken Türkçede bunların çoğu yoktur. Mesela *bugul* ~ *buul* kelimesi "yağmurdan korumak amacıyla yerden hafif yükseğe yığılan kuru ot yığını" anlamında bir kelimedir. *Buul*'un daha büyüğüne daha doğrusu yaklaşık yirmi *buul* dan oluşan kuru ot yığına ise *oboo* denir. Altaycadaki bazı tabiat taklidi kelimeler de Türkçede yoktur. Mesela atların çıkardıkları *bış* sesinden türetilen *bışkır-* fiili, ineklerin çıkardığı *möö* sesinden türetilen *mööröş-* fiili gibi taklidi kelimeler Türkçede bulunmamaktadır. Ayrıca at ve atla ilgili nesnelere, Altaylıların günlük yaşamlarındaki bazı nesnelere karşılıkları da Türkçede yoktur zira Türklerin günlük yaşamında bu tür nesnelere yoktur. Altay kültürüne özgü bu tür kelimelerden gerekli olanları dipnotlarda açıklanmıştır.

Avrupa dillerindeki dilbilim terimlerinin Türkçedeki karşılığı hususu da henüz belirgin değildir. Bazı terimlerin Türkçede karşılığı olmadığı için biz en yakın karşılıklarını kullanmaya gayret ettik. Avrupa dillerinden gelen kelimeleri her ne kadar biliniyor olsalar da gereksiz yere kullanmamaya çalıştık, bununla birlikte yeterli tekrardan dolayı okuyucu tarafından kanıksanmış olacaklarını düşünerek, izah edilen meselenin daha iyi anlaşılması için bazılarını mecburen kullandık. Bazı terimler: habitual "alışkanlık haline gelmiş, mükerrer, kanıksanmış", durative "sürekli", aktual "faal, güncel, devam halinde olan", imperfekt "kanıksanmış veya faal geçmiş, sürekli geçmiş", pluskuamperfekt "uzak geçmiş", pluskuamimperfekt "sürekli uzak geçmiş, uzak geçmişteki süreklilik", perfekt zaman "sonuç ve kesinlik bildiren geçmiş", modal "kiple ilgili, kipe dair, kiplik", modalite "kip, kiplik durumu", mood "kip", aspect "görünüş", irreal "gerçek dışı, gerçekleşmemiş", real "gerçek, gerçekleşmiş" postterminality "bitmiş bir hareket görünüşü, bitmişlik", aterminality "tarafsız bir hareket görünüşü, tarafsızlık", intraterminality "bitmemiş hareket görünüşü, bitmemişlik", indikative "ihbarî, habere dayalı kesinlik", evidensiyel "naklî, dolaylamaya dayalı", indirective "dolaylama, naklî", diagnostic "teşhis".

Bu çalışmanın oluşumu sırasında referans olarak kullandığımız eserlerin büyük çoğunluğu Rusçayla kaleme alınmıştır. Hele Altayca hakkındaki literatürün neredeyse tamamı Rus dilindedir. Biz Rusçadan çevirdiğimiz bölümlerin güvenilir

olması ve muhtemel çeviri kusurlarının giderilmesine imkan tanımak için çevirdiğimiz bölümlerin asıllarını dipnotlarda aynen gösterdik. Ancak ister Altayca hakkında isterse diğer dillerdeki şekilleri tanıtmak amacıyla yaptığımız çevirilerin asıllarında farklı farklı alfabeler kullanılmıştır. Mesela Altayca için faydalandığımız eserlerin alfabetesi aşağıda verilecek beş ayrı döneme ait yazılı örnekleri ihtiva etmektedir. Fakat biz teknik yetersizlik nedeniyle ister Altaycadan isterse diğer dillerden alınan örnekleri dipnotlarda gösterirken bazı harfler için tek bir karakter kullanabildik. Bunlar şunlardır: nazal n ‘ñ’ için bütün örneklerde Rusça нь karakterini kullandık. Bu karakter Altaycanın 1938-1942 dönemlerinde de ñ için kullanılmıştır. Yine bazı dillerde kullanılan ‘к’ için farklı farklı karakterler gösterilmiştir. Biz bu harfin Kiril karakterlerini bulamadığımız için Rusça ‘кь’ karakterini kullandık. Altaycanın ilk grameri olan Grammatika Altayskogo Yazıka’daki ister Rusça isterse Altayca metinler normal olarak 1860’lı yıllarda kullanılan Kiril alfabetesiyle ve o dönemin Rusça ve Altayca imlasıyla yazılmıştır. Bunları da dipnotta o dönemin imlasıyla gösterdik.

Bu çalışma Altaycadaki zaman şekillerini incelemektedir; ancak bununla birlikte Altaycayı merkez alarak ET ve diğer çağdaş Türk dillerindeki benzer ek ve şekiller de çalışmaya alınmış ve ister morfo-fonemik isterse anlam yönünden aralarındaki farklar ve benzerlikler üzerinde durulmuştur. Her konunun başında Türkiye Türkçesinde sözü edilecek zaman değerlerinin hangi şekillerle karşılandığı üzerinde durulmuş, ardından Altaycadaki şekiller tahlil edilmiş ve şekillerin diğer dillerdeki varyantlarına değinilmiştir. Dolayısıyla çalışma Altaycayı merkez alan karşılaştırmalı bir görünümde dir.

2. Altaylıların Kullandığı Alfabeler

Altaylılar 1845 tarihinden itibaren bugüne kadar bilinen beş alfabayı kullanmışlardır. Elbette Ruslar gelmeden önce de Altaylılar çeşitli alfabeleri (Uygur, Runik, Yenisey, Moğol alfabeleri) biliyor ve kullanıyorlardı. Ancak alfabenin onların hayatında çok önemli bir yeri olmadığı ve sadece ihtiyaç duyan birkaç kişinin adı geçen alfabelerden bazılarını kullandıkları bilinmektedir.

Biz aşağıdaki tabloyu Tıbıkova’nın “Ob Usoverşenstvovanii i unifikatsii Alfavita Altayskogo Yazıka” adlı çalışmasından aldık. Fakat Tıbıkova’nın

tablosunda Latin alfabesinde olması gereken altı harf ve bazı dönemlerdeki uzun vokaller verilmemiştir. Biz bu eksikliği de dönemin eserlerine ve alfabe kitaplarına bakarak giderdik. Şunu belirtelim ki 1938-44 yılları arasında Tıbıkova'nın nazal n için verdiği н' harfinin yerine 'нъ' harfi de kullanılmıştır.

Altayların Kullandığı Alfabeler:

Seslerin (fonemlerin) Türkçeye göre temel tipi	Misyoner alfabeti		Latin Alfabeti	Rus alfabeti	
	1845- 1922 yılları	1922- 1928 yılları	1928-1938 yılları	1938-1944 yılları	1944 yılından beri
1	2	3	4	5	6
a	А а	А а	А а	А а	А а
ā	Аа, аа	Аа, аа	Аа, аа	Аа, аа	Аа, аа
b	Б б	Б б	В в	Б б	Б б
v	В в	В в	V v	В в	В в
g	Г г	Г г	G g	Г г	Г г
d	Д д	Д д	D d	Д д	Д д
t', d'	Ј ј	Ј ј	Ї ч	Дь дь	Ј ј
e	Е е	Э э	Е е	Е е	Э э
ē	Ее, ее	Ээ, ээ	Ее, ее	Ее, ее	Ээ, ээ, ее
j	Ж ж	Ж ж	Z z	Ж ж	Ж ж
z	З з	З з	Z z	З з	З з
i	І і	И и	І і	И и	И и
î	Іі, іі	Ии, ии	Іі, іі	Ии, ии	Ии, ии
y	Й й	Й й	Ј ј	Й й	Й й
k	К к	К к	К к	К к	К к
ķ	К̄ к̄	-	-	-	-
l	Л л	Л л	L l	Л л	Л л
m	М м	М м	M m	М м	М м
n	Н н	Н н	N n	Н н	Н н
ñ	Н' н'	Н' н'	Ñ ñ	Н' н'	Н' н'

o	О о	О о	О о	О о	О о
ō	Оо, оо	Оо, оо	Оо, оо	Оо, оо	Оо, оо
ö	Ӗ ö	Ӗ ö	Ө ө	Ӗ ө	Ӗ ö
ö	ӖӖ, öö	ӖӖ, öö	Өө, өө	ӖӖ, өө	ӖӖ, öö
p	П п	П п	Р р	П п	П п
r	Р р	Р р	Р r	Р р	Р р
s	С с	С с	С s	С с	С с
t	Т т	Т т	Т t	Т т	Т т
u	У у	У у	U u	У у	У у
ū	Уу, уу	Уу, уу	Uu, uu	Уу, уу	Уу, уу
ü	Ӧ ӧ	Ӧ ӧ	Уу	Ю ю	Ӧ ӧ
□	Ӧӧ, ӧӧ	Ӧӧ, ӧӧ	Уу, уу	Юю, юю	Ӧӧ, ӧӧ
f	Ф ф	Ф ф	F f	Ф ф	Ф ф
h	Х х	Х х	Х х	Х х	Х х
ts	Ц ц	Ц ц	Тs, ts	Ц ц	Ц ц
ç	Ч ч	Ч ч	С с	Ч ч	Ч ч
ş	Ш ш	Ш ш	Ş ş	Ш ш	Ш ш
çş	Щ щ	Щ щ	Şс, şс	Щ щ	Щ щ
ı	Ы ы	Ы ы	Ь ь	Ы ы	Ы ы
ī	Ыы, ыы	Ыы, ыы	Ьь, ьь	Ыы, ыы	Ыы, ыы
ya	Я я	Я я	Ja, ja	Я я	Я я
yu	Ю ю	Ю ю	Ju, ju	Ю ю	Ю ю
ye	Е е	Е е	Е е	Е е	Е е
yo	Ӛ ӛ	Ӛ ӛ	Ӛ ӛ	Ӛ ӛ	Ӛ ӛ

3. Altayların Nüfusu

Altaylıların geçmişteki nüfusları hususunda bazı çelişkiler vardır. Bu çelişkiler bugünkü Altay Cumhuriyeti sınırlarının Sovyetler Birliği döneminde belirlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çarlık Rusyası döneminde Altay, Biysk ilçesine o da Tomsk eyaletine bağlıydı. Radloff, Altay bölgesindeki yerlilerin nüfusunu 1880'li yıllar itibariyle 45.000 olarak vermektedir (1994, 24). Ancak bu sayı bugünkü Altay Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Altaylıların atalarının o günkü sayısı anlamına

gelmemektedir. Zira o dönemki Altay bölgesi bugün herbiri büyük şehir olan Barnaul, Biysk ve Kuznetsk şehirlerini de içine alıyordu. Bugün bu şehirler Altay Cumhuriyeti topraklarından epey uzaktır. Radloff bugünkü Altay Cumhuriyeti sınırları içindeki Altaylıların nüfusunu 1869 yılı itibariyle: Kumandılar (Kumandı-Kiji) 2.177, Tubalar (Ruslar Kara Tatarlar, Tatarlar ise Yış-Kiji ve Altaylılar da Tuba-Kiji diye tesmiye ederler) 3.464, Altaylılar (Altay-Kiji) 11.824, Teleütler 5.782 olarak vermektedir (1994, 200 vd.). Ancak Radloff bugünkü Çalkanduların (veya Lebed Tatarları veya Kuu-Kiji) nüfuslarını vermez. Bugünkü Telengitleri ise Teleütlerle birlikte zikreder. Bu durumda Radloff'un verdiği bilgilere göre bugünkü Altay Cumhuriyetinin nüfusu o döneme göre toplam 23.247'dir. Maydurova'nın verdiği bilgilere göre 1897 yılı itibariyle bugünün değil ama o dönemin yukarıda sınırlarına işaret ettiğimiz Altay Bölgesinde Telengitler 5169, Altay-Kiji 20265, Tubalar 4662, Kumandılar 4000 kişiden oluşur (2000, 22). Maydurova, Çalkandular hakkında bilgi vermez. O dönemdeki Çalkandular hakkındaki bilgileri Patkanov 907 kişi olarak verir (1912, 67). Ancak bu rakam da bugünün Altay topraklarında yaşayan insanların o dönemdeki sayılarını vermez. Zira bugün yok olmak üzere olan Kumandılar (sayıları tahminen 300-400 kişi), bugün sayıları tahminen (tahminen diyoruz zira bizim referanslarımızın hiçbiri bugünkü Kumandı, Çalkandu, Telengit ve Tuba boylarının sayısını ayrı ayrı vermez; hepsine birden 'Altaylı' der) 1500 civarında Çalkandulara göre daha çok olmamalıdır. Öyle ya da böyle o dönemde yaklaşık olarak Altay boylarının aşağı yukarı 30 bin civarında oldukları anlaşılıyor. Makoşev ve Minayev 1897 yılı itibariyle bugünkü Altay Cumhuriyeti topraklarında yaşayanların o günkü nüfusun % 76,2'sine tekabül ettiğini belirtirler (1994, 8). Poppe, 1965'te çıkan eserinde Altaycayı 45 bin kişinin konuştuğunu söyler (s. 47). 1989 sayımına göre Altay'da toplam 190.831 kişi yaşamakta ve bunun 59.130'unu Altaylılar, 115.188'ini Ruslar, 10.692'sini Kazaklar oluşturmaktadır. Bugün Altay Cumhuriyeti'nin toplam nüfusu 2001 yılının Nisan ayı başı itibariyle istatistiklere göre 202.100 (iki yüz iki bin yüz) kişidir. Bu nüfusun % 32,1'ini Altaylılar oluşturmaktadır. Bu oran da 64.874 kişiye tekabül etmektedir. Demek ki Altaylılar yılda % 1,6 ortalama nüfus artışına sahiptir. Ayrıca ülkenin Çin sınırında olan Koşağaç ilçesinde ekseriyeti (1989 yılı sayımına göre % 54,1) müslüman Kazaklar oluşturur. Bunların sayısı da istatistiklere göre 2001 Nisan ayı itibariyle 11115

kişidir. Bugün için Altay Cumhuriyeti'nde toplam 21 milliyetten insanlar yaşamaktadır. Sırasıyla nüfus oranları: Ruslar % 59,4; Altaylılar % 32,1; Kazaklar % 5,5; Ukrainerler % 1; Almanlar % 0,5; diğerleri % 1,5 (bkz. Tanıtıpasov, Altaydın Çolmonı Gazetesi, 31 Mayıs 2001, s. 3). Altaylılar denilen gruba güney Altaylıları olan Altay-Kiji, Telengitler, Teleütler ve kuzey Altaylıları olan Tubalar (Kara Tatarlar veya Tuba-Kiji), Kumandılar ve Çalkandular (Kuu-Kiji) girer. Diğerleri denilen küçük grubun içine nüfus oranlarına göre şu halklar girmektedir: Tatarlar, Beyaz Ruslar, Şorlar, Çuvaşlar, Azeriler, Başkırtlar, Koreliler, Mordvalar, Litvanyalılar ve Çingeneler¹.

4. Altaylılarda Din

Altaylıların dinleri Ruslar gelmeden önce Şamanizm'dir. Çarlık Rusyası'nın misyonerlik faaliyetleri neticesinde Altaylıların bir kısmı Hıristiyanlığa geçmiştir. Bugün Hıristiyan Altaylılar Altay Cumhuriyeti'nin hemen bütün ilçelerinde vardır ancak Ulagan ilçesi Hıristiyan Altaylıların daha doğrusu Hıristiyan Telengitlerin en fazla bulunduğu yerdir. Bunun dışında Rusların epey yoğunlukta olduğu Mayma, Turaçak, Çamal, Çoy, Kök-Su ilçelerinde Altaylıların büyük çoğunluğu Hıristiyandırlar. Günümüzde Altay Cumhuriyetindeki Altaylılar için doğrusunu söylemek gerekirse dini yaşantıdan söz etmek pek mümkün değildir. Elbette bazı insanlarda Sovyetlerin yıkılmasıyla dini hayata dönüş başlamıştır ve her dinin mensupları arasında dinlerinin emir ve yasaklarına uyma eğilimi gösteren insanlar vardır; ancak büyük çoğunluk için dini yaşantı sözkonusu değildir. Günümüz Altaylıları üç veya bazılarına göre iki dine mensupturlar. Bunlardan büyük ekseriyeti 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Ak D'añ "Ak Din" inancına mensupturlar. Ak D'añ'a mensup olan bazı din büyükleri buna Ak D'añ denmesinden rahatsızlık duyarlar. Onlara göre bu dine Altay D'añ "Altay Dini" denmelidir. Ak D'añ veya diğer adıyla Altay D'añ büyük ölçüde Şamanizmin devamı olan ama bunun yanında Tibet'teki Lamaizm'den de etkilenmiş bir dindir. Kutsal bir kitapları yoktur ancak belirli emir ve yasakları kitaplaştırılmıştır². Ancak bu kitap, Altay D'añ'ın bütün

¹ Gosudarstvennyy Komitet Respubliki Altay Po Statistike, "Respublika Altay v 1999 Godu (Statistiçeskiy Ejegodnik)", Gorno-Altaysk 2000, 36.

² "Altay D'añ", (Redaktörler: E. Kainçina, K. Piyantinova), GAT, Gorno-Altay 1996, 208.

XVII

emirlerini, yasaklarını ve ibadetlerini ihtiva etmemekte ve kitapta bazı boşluklar bırakılarak dinin mensupları tarafından kutsal addedilen varlıklara daha başka nasıl taptıklarının doldurulması istenmektedir. Demek ki henüz tam olarak dini yaşantının sınırları bir çerçeve halinde belirlenmemiştir.

Altaylılar arasında Şamanizm büsbütün yok olmamıştır. Ak D'añ mensupları kadar yoğun olmasalar da Şamanizme hala inanan Altaylılar mevcuttur. Bazı Altaylılar içinse Ak D'añ (veya Altay D'añ) ve Şamanizm farklı değildir. Bununla birlikte bazı din büyükleri de Şamanizmle Altay D'añ'ın başka olmadığını, sadece Şamanizmin, Altay D'añ adı altında devam ettiğini söylerler. Buna mukabil yine bazı din büyükleri ise Altay D'añ'ın Şamanizmden başka olduğunu bilhassa vurgularlar. Bazı Altaylılar ise ne Şamanizm ne de Ak D'añ hakkında konuşmak istemezler zira içlerinde hangi dini tercih etmeleri gerektiği hususunda tereddütler olduğu sezilir. Din hakkında fazla konuşmakla iki muhtemel doğrunun tanrıları ve kötü ruhları tarafından cezalandırılacakları düşüncesi, diyalog kurulmaya çalışılan pek çok kişiyi bildiklerini anlatmaktan alıkor. Mesela Şamanist olduğunu söyleyen bir Altaylı Ak D'añ'ın ortaya çıkışından rahatsız olduğunu söylerken bir din büyüğünün yukarıda da söylediğimiz gibi bunların aslında bir olduğunu söylemesi ilginçtir. Kısacası Altay D'añ ve Şamanizm bazı Altaylılarca ayrı oldukları, bazılarınca ise aynı olduğu söylenen ve aralarında bizce gerçekten çok fazla bir fark bulunmayan inanç sistemleridir. Bütün bunlar gösteriyor ki din konusunda Altayda bir karmaşa hüküm sürmekte ve bu karmaşa ise manevi boşluktaki insanları kendi taraflarına çekmeye çalışan diğer dinlerin misyonerlerine yaramaktadır. Bunun en büyük göstergesi de yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan Burhanistler veya Budistlerdir. Ayrıca tek tük de olsa Yogistlerin bulunduğu söylenir. Burhanizm Altayda etkisini yeni yeni hissettirmektedir. Burhanistler bazı Altaylı gençleri ve çocukları Tibet'te ve Buryat'ta Burhanizm öğretisiyle eğitmektedirler ve halen de adı geçen yerlerde eğitimi devam eden gençler vardır.

Rusya Federasyonu'yla Çin Halk Cumhuriyeti arasında şu an (2001) itibariyle yapımı devam eden ve birkaç yıla kadar tamamlanması beklenen ve Altay Cumhuriyeti sınırlarından geçecek olan yol tamamlanırsa Altay Cumhuriyeti başta demografik olmak üzere sosyolojik pek çok yönden çok büyük değişimlere gebecektir. Zira bu yolun tamamlanması halinde Altay'a yüz binlerce Çinlinin gelmesine kesin

gözyle bakılmaktadır. Bu durum ticaretten anlamayan ve cumhuriyetlerinde zaten azınlık durumunda olan Altaylıları asimilasyon korkusuyla düşündürmektedir. Kısacası Altay Cumhuriyeti topraklarında bundan bir on yıl sonra bugünden çok farklı sosyolojik konjonktür meydana gelmesi ve bunun din tercihinde ve dini yaşamda da etkili olması kaçınılmazdır.

Ak D'añ'ın ortaya çıkışında şüphesiz 19. yüzyıldan Sovyet dönemine kadar Altaylılar arasında yayılma gösteren Hıristiyanlığa karşı daha yeni, daha güçlü bir dinle kendi varlık ve kültürlerini koruma gayreti vardır. Şamanizm hakkında epey araştırmalar yapılmış ve bu husustaki bilgilerimiz şöyle böyle oluşmuştur; ancak Altay D'añ dünyanın henüz tam olarak bilmediği ve Şamanizmden bazı yönlerden ayrılan taraflarıyla yeni denebilecek bir inanç sistemidir. Ak D'añ veya Altay D'añ hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse şunları söyleyebiliriz.

“Dünyayı, Altayı, onun tabiatını, canlıları ve insanı Altay-Kuday (Altay-Tanrısı) ve Erlik-Biy (Erlik-Bey) düzgün bir şekilde yaratmıştır. Bu yüzden herşey aklı-karalı, iyili-kötülüdür. Yeryüzünü yaratmadan önce iki kardeş tanrı Altay-Kuday (Altay Tanrısı) ve Erlik-Biy (Erlik Bey) bir anlaşma yaptılar. Anlaşmaya göre, kim yukarı çıkarsa o, yaşayanları kontrol edecek, yeryüzünde hayat sürenlerin kaderini bilecekti. Kim aşağı düşerse, o da "gerçek yere = çın d'erge" gidip, vadesi gelip ölenleri sorgu-suale çekecekti. Ama iki kardeş yeryüzünü üleşemediler: Büyük ağabeyinin yaratma gücü ve kudreti diğerinden daha çoktu. Küçük kardeşi büyüğünden geri kalmasa da gücü ve yaratma kudreti onun kadar yeterli değildi. Küçüğün üstün olmasının pek anlamı olmasa da o, ağabeyinin yukarı çıkmasına müsaade etmedi. Böylece ağabeyi, küçük kardeşini kızdırmamak için bir bahis teklif etti: Anlaşmaya göre, iki tanrının önünde su akacaktı. Kimin önünden su kaynayıp, kutlu olup kendine gelirse, o yargı kudretini elde edecekti. Kimin önünde su azalırsa o, yargı gücü hakkını kaybedecek ve “gerçek yere ~ gerçek ülkeye” gidecekti. Su küçük kardeşin önüne gürüldeyerek gelirken büyük kardeşin önünde yok olup gitti. Böylece ‘Yukarı Altaya’ küçük kardeş yerleşirken Gerçek Yer'e yani yerin altına büyük kardeş yerleşti (Altay D'añ, 6).

Altay D'añ'a göre küçük kardeş Altay-Tanrısıdır. Altaylılar tanrının adını doğrudan söylemezler zira bu kabalık sayılır. Altay-Tanrısının (Altay-Kuday'ın), ‘Ak-Burkan’, ‘Üç-Kurbustan’ şeklindeki adları onun kutsal ve söylenmesinde

mahsur olmayan adlarıdır. Ağabeyinin adı Erlik-Bey'dir (Erlik-Biy). Altay D'añ'a göre onun da adı doğrudan söylenmemelidir: 'Altığı Oroonniñ Kudayı – Yer altındaki ülkenin tanrısı', 'D'aan Öörökön – Büyük Tanrı' gibi adlarla anılmasında sakınca yoktur. Tanrıların adlarını ancak bilge kişiler ve dağlar-tepeler aşarken bez bağlayıp ibadet eden insanlar söyleyebilir (Altay D'añ, 7).

İki kardeş tanrı anlaşma gereği yerlerine yerleştikten sonra yürüyündeki canlıları yarattılar. Altay Tanrısı sıcak nefesli (at, koyun, ağaçlara yuva kuran kuşlar) hayvanlar yaratırken Erlik-Bey soğuk nefesli (inek, keçi, böcek) hayvanlar yarattı. Her ağaç ve her canlı ikişer ikişer yaratıldı (Altay D'añ, 8).

Altaylılar ay ve güneşi kutsal bilirler ve ona ibadet ederler. Altay D'añ'a göre ayın hareketleri önemlidir ve ay takvimine göre bir ay "Ayın Yenisi ~ Yeni Ay" ve "Ayın Eskisi ~ Eski Ay" şeklinde iki bölüme ayrılır. Altay D'añ'a göre ezelde ay sadece dolunay şeklindeydi. Ancak insanların günah işlediklerini görünce Erlik-Bey yer altındaki ülkeden D'elbegen adındaki yedi başlı korkunç varlığı gönderdi. D'elbegen insanları insanları yakalayıp öldürüyordu. Öyle bir noktaya gelindi ki yeryüzünde insanlık yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bunun üzerine Altay Tanrısı Ay'ı yere gönderip D'elbegen'i yakalattı. Fakat D'elbegen büsbütün gücünü kaybetmedi ve Ay'la her an savaş halinde. D'elbegen güçlüyken Ay'ı yavaş yavaş kemiriyor ve tüketecek gibi oluyor. Ancak Ay tekrar eski gücüne ulaşır D'elbegen'i yenmeye başlıyor ve bu durmaksızın böylece devam edip gidiyor (Altay D'añ, 14 vd).

"D'elbegen'e kendini yedirten Ay eskimekte ve gücünü kaybetmektedir. Sekiz eskiye vardığında ay tekrardan ortalanır. Üç eskide incecik, iki boynuzu sağ yanında görünür. Birinci ve ikinci eskide ay görünmez. Öyle günlere 'Ayın arası' denir. Bu vakitte yeryüzünde kötü ruhlar çoğalmaya, belalar sağnak gibi yağmaya, insanlar hastalanmaya başlar ve ölümler artar. Bu yüzden Ay eskidiğinde Altaylılar sakınarak yaşarlar. Bilge insanlar (din büyükleri veya bazılarına göre şamanlar) ibadet etmezler, kimseden yardım istemezler. Ay eskideyken geceleri kimsenin adı anılmaz, gürültü yapılmaz, çocuklar şımartılmaz. Ay yenilendikten sonra gücü tekrar yerine gelir ve kötü ruhlar sakinleşir, belalar azalır ve Yer-Ana huzura kavuşur. Ayın Yenisinde düğün yapmak, eğlence düzenlemek, misafirlige gitmek vs. şeyler uygundur. Altaylı sabah erkenden Güneş'e ve Ay'a dua eder". Ay tutulması kitapta

şöyle anlatılır: “Bazan D'elbegen Ay'ı tamamen yutuverir. Bu durumda insanlar ‘Ay karıgıp turu – Ay kapanmakta’ derler ve Ay’a yardım edip köpeği bağırtırlar, kap-kacağı birbirine vurup gürültü çıkarırlar. Köpeğin çığlığı göge süratli ulaşır böylece Tanrı, Ay’a yardıma yetişir ve onu D'elbegen’e vermemeye uğraşır” (Altay D'añ, 15 vd.).

Altaylılar için Altay kutsaldır: “Altay-Tanrısı, ‘insan hayatı boyunca en çok Altay’ı kutsasın diye buyurdu’”. “Altaylı Altay’a gereksiz yere zarar vermez, hayvanları gereksiz yere öldürmez, Altay’da düzeni bozmaz, haddini aşmaz, akan suları murdar hale getirmez. İhtiyacı olan şeyleri Altay-Tanrısından isteyip onun merhametini kazanır”. “Altay’ın sahibi vardır. Altay’ın sahibi sarı saçlı, beyaz tenli kadın, çok yaşlı bir erkek veya ak yılan veyahut da daha başka şekilde insanlara görünür. Aşkar da görülebilir düşte de görülebilir. O, iyiye yardım etmek, kötüyü ise korkutmak için görünür” (Altay D'añ, 20 vd.).

Altaylılar için d'ayık (kutsal bez veya çaput) ve ateş kutsaldır. D'ayıklar ikiye ayrılır: Ak-D'ayık ve Sarı-D'ayık. Ak-D'ayık tarafından aileye, çocuğun, hayvanların ve tahılın suyu gelir. D'ayık her erkeğin evinde vardır. Sarı-D'ayık insanın evini, çoluk-çocuğunu ve insanın değerli varlığını kötü ruhlardan koruyup kapısında nöbet tutar. Altaylı ocağı ve ateşi kutsar. Her ailenin ve obanın talihi, huzurlu hayatı ateşe, ocağa bağlıdır (Altay D'añ, 32 vd.).

Altaylılar için su ve arjân (kutsal su, saf su) kutsaldır. Kaynak suyun çıktığı yere basılmaz, akan suyun kaynağına oba kurulmaz, suya tükürülmez. Altaylı ‘arjan’ ve ‘donmaz’ sulara şifalı-devalı sular der (Altay D'añ, 42 vd.).

Bunların dışında Altay D'añ'a göre tuz, söz, çocuk, Altaylılar, bilge (kalp gözü açık) insanlar, Altay söökleri (kabile geleneği) kutsaldır. Kitapta ayrıca evlilik, düğün, avlanma, atalara saygı hakkında dikkat edilmesi gereken hususlar, 'düşün anlamı ve son çağ hakkında bilgiler de vardır. Burada son olarak şunu da belirtelim ki bazı Altaylılar her ne kadar Altay D'añ'a inansalar bile adı geçen kitabın son derece yetersiz olduğunu ve özensizce hazırlandığını söylerler. Ancak en azından şu an itibariyle elimizdeki en hacimli eser budur.

II. ZAMAN ŞEKİLLERİ

GEÇMİŞ ZAMAN

1. Öğrenilen Geçmiş Zaman

1.1 İsim soylu kelimelerin nakli

Türkçede isim soylu sözcüklere genellikle zaman anlamı vermeksizin kip olarak nakil anlamı taşıyan şekiller oluşturulur. Bu işlevi *i-* nakıs cevheri fiiline *-miş* eki getirilerek oluşturulan *imiş* koşacı yerine getirir. Bu şekil TT’de geçmişteki veya şimdiki-geniş zamandaki durumu bildirir. Deny, bu şeklin taşıdığı zaman ve kip anlamları için şunları söyler: “Rivayetli muzari siygasında bir muhakkak olmayış, bir şek ve şüphe manası vardır. Söz söyleyenin kendisi tarafından müşahade ve tahkik edilmeyip yapıldığı, olduğu bir başkasından işidilen bir vakıadan (rivayet suretiyle) bahsedilirken söylenir. *Hasta imiş* = (mazide veya halde = müzari) hasta olduğunu söylediler. (...) Zaman bakımından bu rivayet siygasının kavramı katmerlidir. Bazan bir hal, bazan da bir mazi siygasıdır. (...) *i-miş-im* siygası aynıyle *sev-miş-im* gibi alelaide basit bir naklî (şuursuz mazi = gayri muayyen) siygası gibi teşekkül etmiş ise de, tarz “mode” (muhakkak olmayış, daha büyük bir şek ve şüphe) bakımından ve bir de zaman (katmerli kavramı) bakımından ondan farklıdır” (1941, § 556). Deny *imiş* biriminin şek, şüphe ve belirsizlik kipleri taşıdığını söylüyor. Bu koşaç bunların dışında ayrıca şaşkınlık, alay, sezme, kesinlik, övünme vs pek çok kipleri de verebilir. Ergin de bu şeklin “zaman değil, nakille birlikte diğer kip anlamları gösterdiğini” belirtir (1984, 323). Bu şekil *i-* cevheri fiilinin kökü atılarak kısaltılabilir. Bu takdirde şeklin *-miş* eki TT’deki vokal uyumu gereğince eklendiği kelimenin vokal uyumuna uyar: *hastaymış, çocukmuş, kötüymüş* vs.

Bu koşaç sonradan fark edilen, sonradan öğrenilen, birinden duyulan durumu naklederken kullanılan koşaçtır. TT’de rivayet bildiren şekiller *-miş* eki ve *imiş* koşacıdır. Altaycada öğrenilen veya fark edilen bir ismin nakli *emtir* şekli başta olmak üzere *bol(up)tır, bolgon emtir* ve ayrıca evidensiyelliğin yanında şaşırma anlamı da veren *turbay* ve *turu (i)ne* şekilleridir. Altaycada, hareketin nakli ise

fiillere getirilen *-gan emtir*, *-gan bol(up)tır*, *-(p)tır (ine)*, *-gan turbay*, *-gan turu (ne)*, *-gan d'at* şekilleridir ve bunlar fiillerin nakli bölümünde incelenecektir.

1.1.1 *emtir*

Altaycada yukarıda özelliklerini verdiğimiz *imiş* koşacının işlevini genellikle *emtir* ve geçmiş zaman söz konusuysa bazan *boluptır* veya kısa şekliyle *boltır* koşacı yerine getirir. Altaycadaki *emtir* şekli TT'deki *imiş*'in tam karşılığıdır dense yanlış olmaz. Zira her iki şekil de zaman anlam bildirmeksizin nakil anlam için kullanılır. Dırenkova *emtir*'i “*tur* edatının *em* parçasıyla birleşimi gerçeğe dayanarak ‘meğer’ şeklinde hüküm verme, hayret ifadesi, beklenmemelik, herhangi birine herhangi birinin hareket hakkında bildirmesini ifade eder”¹ diye tarif eder. *emtir* (ve *-gan emtir*) şekli cümleye şaşkınlık ve hayret anlamı da katabilir fakat bu onun biricik işlevi değildir. *Emtir* yukarıda da söylediğimiz gibi TT'deki *imiş* nakil biriminin Altaycadaki karşılığıdır; ancak kip yönünden *imiş* kadar zengin değildir ve cümleye ya nakil (~ dolaylama ~ indirective) veya teşhis (İng. diagnostic, Lat. diagnosis) ve farketme anlamı katabilir.

Emtir koşacı hakkında bize ilk bilgileri yetersiz de olsa Radloff verir, o ayrıca *emtir*'in tarihi kökeni hakkındaki görüşünü de belirtir: “*ämtir* (Teleüt, *ä+mä[miş]+tir*) var, belki de vardır; *poş mejelik kıymıktap d'ürdü*, *kelze*, *kıs pala ämtir* ‘boş tepe kımıldanmaktaydı, gelince gördü ki bir kız çocuğu imiş’”². Radloff'un *emtir*'in tarihi oluşumuyla ilgili yukarıdaki açılımı (*e-[me]-miş-tir*) bizce de en makul açılımdır. Grammatika Altayskogo Yazıka'da *-tır* ve *emtir* birlikte incelenmiştir ve *emtir* koşacının “*em* parçasıyla *tır* fiilinin birleşmesiyle meydana geldiği” söylenmiştir (1869, § 95, § 426).

¹ “связка *тур* (*тир*) сочетается с частицей *эм* (*эмтир*) – сообщение кому-нибудь о действии кого-либо, заключение на основании факта («оказывается»), выражение удивления, неожиданности” (Dırenkova, 1940, 239).

² “ämtir (Tel., воп. ä+mä [miş] +tir). Есть, наверно есть; *пош мәжәлік кымыктан жүрдү, кәлзә, кыс пала ämtir* «тамь двигается холмь, когда подходили (видели), что это девица»” (Radlov, 1893, 964).

Direnkova *emtir* birimini *-(p)tır*³ ekini anlattıktan sonra anlatmış ve *emtir*'in oluşumunu tıpkı Grammatika Altayskogo Yazıka'da söylendiği şekliyle izah etmiştir: "Fiil sıfatından ve isim-fiilden sonra *tur ~ tır* fiili *emtir* şeklini alır. (*tur ~ tır* + *em* birimi) Anlamı; 'meğer, gerçekten, var ya' şeklindedir. (...) *Emtir* şekli (birinin birisine başka birinin yaptığı hareketin anlatımında "meğerse, meğer" anlamında) en sık masallarda abartılarda, gerçekdışı olayların ve mucizelerin anlatımında kullanılan şekildir"⁴. Direnkova'nın Altaycadaki bu dolaylama şeklini "meğer, meğerse" şeklinde açıklaması normaldir, zira şeklin Rusçadaki en çok kullanılan karşılığı budur. Fakat acaba şeklin oluşumu gerçekten onun işaret ettiği gibi midir ve en sık masallarda, abartılarda, gerçekdışı olayların ve mucizelerin anlatımında mı kullanılmaktadır? Bizce bu şekil Direnkova'nın söylediği gibi yukarıdaki anlamlardan herhangi birini karşılayabilmekle birlikte en sık bu anlamlarda değil, nakil ve teşhis bildiren bütün cümlelerde "duyduğuma göre, öğrendiğime göre, farkettim ki, anladım ki" anlamlarında günlük hayatta da sıklıkla kullanılan bir şekildir.

Tıbıkova şekli şöyle tarif eder: "Altayca denilince Altaycayı inceleyen bazı araştırmacılar *emtir* kelimesinin ortaya çıkmasını *em* parçasıyla *tur* fiilinin birleşmesini sebep olarak gösterir. Ama bize göre o kendi tabiatında *e-* fiiline kadar gidiyor. Eğer kelimenin semantiğine dikkat edilirse o zaman *emtir* de *edi*, *emeş*, *emey* gibi modal nüanslara sahiptir. Altaycadaki *emtir* geçmişte olan bir şeyi doğrulamak gibi bir modal nüans ifade eder"⁵. Tıbıkova aynı bölümde *emtir*'in kökeni için Radloff'un görüşüne yer verir. Tadikin ise *emtir* biriminin *emdi turu*'dan geldiğini belirtir (1971, 55; 1967, 25). İlk başta belirtelim ki *emtir*'in *em* parçasıyla ve *tur-* ~ *tır-* fiilinin birleşmesinden geldiği fikri son derece yetersiz görünmektedir; zira

³ Altaycada *-ip* gerundiumu *-p* şeklinde kabul edilmelidir zira vokalle biten fiillere *-p* şeklinde getirilir. Halbuki TT'de vokalle biten fiillere de *-ip/-ip* şeklinde getirilir. *Sura-p* "sor-up", *d'ükte-p* "yükle-y-ip", *bedre-p* "ara-y-ip", *tara-p* "tara-y-ip", vs.

⁴ "После причастных форм и после имен глагол *tur ~ тыр* принимает форму *эмтир* (глагол *tur ~ тыр* + частица *эм*). Значение: оказывается, на самом деле есть, есть ведь. (...). Форма *эмтир* (при докладе кому-нибудь о кого-либо «оказывается») очень часто встречается в рассказах о чудесных, преувеличенных, неправдоподобных событиях, в сказках" (Direnkova, 1940, 199).

⁵ "отдельные исследователи алтайского языка происхождение слова *эмтир* сводят к слиянию наречия *эм* с глаголом *tur* «стоять». Но нам кажется, что в своем генезисе также восходит к глаголу *э-*. Если обратить внимание на семантику этого слова, то *эмтир* имеет такие же

bu bugünkü şartlar altında görünürdeki şeklidir. Bu şeklin eskiden daha farklı olduğunu, bütün Türk dillerinde ve hele Altaycada sıkça görülen ve bazan şekillerin aşlının tamınmasını neredeyse imkansız kılan daralmalar sonucu kısalmış bir şekil olduğunu söylemek daha makuldür. Şeklin, Radloff'un *e(-me)-miş-tir* tarzındaki açılımından gelmesi (bu şeklin -miş ekini de taşıdığı düşünülürse) akla daha yakın görünmektedir. Tadikin'in iddia ettiği *emdi turur* şeklindeki açılım aslında “*em* parçası + *tur* ~ *tur* fiili” yaklaşımındaki diğer türkologların görüşünden pek farklı görünmemektedir. Ayrıca *emdi turu(r)* şeklindeki açılımın anlamı “şimdi duruyor” şeklindedir ki bu anlama sahip bir yapının niçin dolaylama (evidensiyellik) bildirdiği hususu soru işaretidir.

Örneklere geçmeden önce Altayca hakkındaki dilbilim ve dilbilgisi araştırmalarındaki literatürün neredeyse tamamının Rus dilinde yazıldığından yola çıkarak evidensiyelliğin Rusçada hangi şekillerle ifade edildiğini de göstermek istiyoruz; zira türkologların Altaycadaki dolaylama şekillerini, Rusçada hangi kelimelerle karşıladıkları da bu çalışma için son derece önemlidir: *okazivaetsya* = *оказывается* ‘meğer, meğerse’; *okazalas*’ = *оказалась* ‘oluvermiş, meğerse’; *kajet*’sya = *кажется* ‘-miş, anlaşılan, görünüyor’; *govoryat* = *говорят* ‘diyorlar, deniyor, deniliyor’; *po vidimomu* = *по видимому* ‘görünüşe göre’; *vidimo* = *видимо* ‘görünüşe bakılırsa’. Bunların dışında birleşik cümle oluşturan “duydum ki = *я слышал что*” şeklinde başlayan cümleler de dolaylamalı şekiller olarak kabul edilmelidir.

*Kança baatırđıñ tımn baskan kazırı korkaştu
kaan emtir. D'erđiñ üstinde onu d'eñdeer
küçtü neme d'ok emtir (AM, 98)*

Nice bahadırın canını almış (olan), zalim, güçlü
bir kağanmış (~ kağan imiş). Yeryüzünde onu
yenecek güçlü biri yokmuş (~ yok imiş)

Buradaki *emtir* koşacı bir destanda geçmektedir. Dolayısıyla *emtir* sadece gerçek hayattaki olayları değil, bilinmeyen bir zamanda geçen gayri muayyen bir hareketi veya olayı anlatmak için de kullanılabilir. Yukarıdaki cümledeki *emtir* kip olarak dolaylı-bildirme (~ dolaylama ~ nakil ~ indirective) işlevindedir; dolayısıyla

модальные оттенки, как *эди, эмиш, эмей*. *Эмтир* в алтайском языке выражает модальный оттенок: подтверждает то, что было раньше.” (Тибикова, 1967, 37)

zaman bildirmemektedir. Burada zaman anlamı veren unsurlar, üst veya alt cümlelerdedir. Üst veya alt cümlelerde belirsiz bir geçmiş zamandan bahsedildiği için bu cümledeki *kağan*'ın geçmiş zamanda yaşamış bir şahıs olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Halbuki cümlede sözü geçen *kağan* şimdiki-geniş (present) zamanda yaşayan biri olsaydı yine aynı cümle kullanılabilirdi. Aynı durum TT için de geçerlidir. Mesela; *İyi bir doktormuş* dendiğinde doktorun geçmiş zamanda veya şimdiki-geniş zamanda yaşayıp yaşamadığı anlaşılmaz. Geçmişte yaşayan bir doktor için de; şu anda yaşamakta olan bir doktor için de bu cümle kullanılabilir. Bu da gösteriyor ki Altaycadaki *emtir* ve TT'deki *imiş* şekilleri zaman bildirmenin de ötesinde kip (mood) anlamına sahiptirler ve dolaylama (indirective), farketme bir diğer ifadeyle teşhis bildirir.

Tablo:1

Altaycada ismin nakli				Türkçesi			
men	süünçülü	emtir	-im	ben	sevinçli	imiş	-im
sen			-ifi	sen			-sin
ol			-	o			-
bis			-is	biz			-iz
sler			-iger, -er	siz			-siniz
olor			-	onlar			-ler

* *emtir* birimi geçmişteki durumun teşhisi anlamında:

D'alçılardıñ aytkam çın emtir (AM, 110)

Çobanların söylediği doğruymuş (< doğru imiş ~ görülen o ki doğru idi).

* *emtir* birimi geniş zamandaki durumun nakli veya teşhisi anlamlarında:

Erge berbes Erke-Karakçı dep erke d'araş kızı bar emtir. (AM, 98)

Ere vermeyeceği Erke-Karakçı diye sevimli, güzel kızı varmış (< var imiş ~ duyduğuma göre var). (nakil)

E-e, çın la, aylınıñ d'anında odın d'ok emtir. (AK, 5)

Sahiden de evinin yanında odun yokmuş (~ Sahiden de odun yok). (teşhis)

Sler uy saaçılardıñ d'atkan çadırların, baraktarın körböydör bö? Kandıy emtir? (AK, 25)

Siz inek sağıcılarının yattıkları çadırları, barakaları görmüyor musunuz? Nasılmış (~ Nasıl görünüyor)? (teşhis)

Karın sler alıp tudar küündü emtireer. (AK, 33)

Çok şükür, siz alıp tutmaya istekliymişsiniz.
(nakil veya teşhis)

**emtir* koşacı özel bir kalıpta:

“*At la bolzo at emtir*” – *dep adın kaykap turbay kayttı.* “*Er le bolzo er emtir*” – *dep eezin kaykap turbay kayttı.* (MK, 120)

(Kendisi:) ‘At dediğin böyle olur (at da at imiş hani)’ diye atına hayran kaldı. (Atı:) ‘Er dediğin böyle olur (er de er imiş hani)’ diye sahibine hayran kaldı.

1.1.2 *bolgon emtir*

Altaycada bir ismin geçmişteki durumunun nakli *bolgon emtir* birleşik şekli kullanılarak yapılır. Bu şekil, nakli yapılan vakıanın veya durumun kesinlikle geçmişte gerçekleştiğini bildirir. *Adazı üredüçi bolgon emtir* “Babası eskiden (bir zamanlar veya yaşarken) öğretmen imiş”. Aynı cümleyi *emtir*’le söylersek zaman olarak şimdiki-geniş zaman da anlaşılabilir, geçmiş zaman da anlaşılabilir: *Adazı üredüçi emtir.* “Babası (eskiden veya şimdi) öğretmenmiş”. Altaycada geçmiş zamanı tartışmasız gösteren şekil, *bolgon* birimidir. Bu birim ister birleşik fiilli terkiplerde, isterse isim soylu sözcüklerle oluşturduğu terkiplerde mutlaka geçmiş gösterir. Dolayısıyla *bolgon emtir* şeklinin geçmiş göstermesi muhakkaktır. Bu birleşik şeklin geçmiş zaman katıyeti biraz sonra değinilecek olan *boluptır*’dan daha belirgindir. Şahıs çekimi *emtir* bahsinde gösterildiği gibidir.

**bolgon emtir* birleşik şekliyle geçmiş zaman anlamına sahip örnekler:

Ondıy külükter bolgon emtir (MK, 150)

Öyle pehlivanlarmış (~ Duyduma göre yaşarken; veya eskiden öyle pehlivanlardı onlar).

Körnö korkaştı bek kelin bolgon emtir. (AK, 232)

Körnö (ölmeden önce, gençliğinde) çok güçlü gelinmiş.

1.1.3 *bol(up)tır*,

bol(up)tır koşacı nakil anlam olarak *emtir* ve *imiş*'le aynı olsa ve Türkçede *imiş*'le karşılaşırsa bile cümleye genellikle geçmiş zaman anlamı katması bakımından *emtir* ve *imiş* koşaçlarında ayrılır. Dırenkova *bol(up)tır* için şunları söyler: “*bol* fiil formu *tır~tır* yardımcı fiiliyle (~ *bol-tır*) birleştiğinde: a) Gerçekleşen hareketin çok eskide olduğunu bildirir ve bir de; b) Öyküye, doğruluğu belli olmama, tereddüt nüansı katar. Genellikle hikayede olayların çok uzak geçmişte olduğu anlamını, anlatıcının görmediği, her zaman gerçek olmayan hareket anlamını vermek için (meğer, olmuş) anlamında kullanılır”⁶. *Bol(up)tır* koşacının pek kullanılmamakta birlikte olumsuz şekli *bolboytır* “-mamış, olmamış, değilmiş, yok imiş” şeklindedir.

bol(up)tır koşacının az da olsa şimdiki-geniş-gelecek zamanlardaki ismin veya şimdiki-geniş-gelecek zamanları gösteren birleşik fiil terkiplerinin (mürekkep çekimli şekillerin) naklini bildirdiği görülebilir. Bu özelliği de yeri geldikçe birleşik çekimli şekillerde (mürekkep siygalarda) gösterilecektir. *Adazı üredüçi boluptır* = *Adazı üredüçi boltır* “Babası (büyük ihtimalle eskiden veya yaşarken veya bir zamanlar) öğretmen imiş”.

Tablo: 2

Altaycada ismin nakli				Türkçesi			
men			-im	ben			-im
sen			-iñ	sen			-sin
ol			-	o			-
bis	süünçilü	<i>bol(up)tır</i>	-is	biz	sevinçli	imiş	-iz
sler			-ıgar; -(a)ar	siz			-siniz
olor			-	onlar			-ler

bolgon emtir yapısı kesinlikle geçmiş gösterdiği halde bu kesinliği *bol(up)tır* için söyleyemeyiz ve *boluptır* nakil koşacının gösterdiği zamana şüpheyle yaklaşmak gerekir. Zira az bir ihtimal de olsa bir şimdiki-geniş zamandaki durumu bildirebilir.

* *bol(up)tır* koşacı teşhis (veya farketme) işlevinde:

⁶ “Форма глагола *бол* с вспомогательным глаголом *тыр ~ тур* (~ *болтыр*) выражает 1) давность совершения действия, а также 2) придает оттенок недоверности, сомнения рассказу.

Kaya bagıp ol körgöjin adazınıñ kara-kaltar adı boltır (MK, 134).

Geri dönüp bakınca (gördüğü şey) meğer babasının kara boz atı imiş.

Turnavayla körüp oturdı. Körüp oturur bu bolgozin, Altayında at-nerelü d'ırgal boltır. D'erinde le bu la emdi adı d'aan toy boluptır. (MK, 45)

Dürbünle bakmaya başladı. Bakarken bu gördü ki; Altayında muazzam bir şenlik var imiş. Yaşadığı yerde adı büyük toy var imiş⁷.

* *bol(up)tır* şekli *bol-* “ol-” fiiline duyulan geçmiş zaman eki - (*p*)*tır* eki getirilerek oluşturulmuş bir koşaçtır. Dolayısıyla TT'deki karşılığı her zaman *imiş* olmayabilir ve TT'deki “olmuş” anlamında da kullanılabilir. Aynı anlam *bolgon emtir* şekli için de geçerlidir. *-gan emtir* şeklinin TT'de *-mış* ekiyle ifade edildiğini söylemiştik. Bu nedenle *-gan emtir* şekli de *bol-* fiiliyle birleşince TT'ye (*imiş* yerine) “olmuş” şeklinde çevrilebilir.

D'eten tajuur salıp algan d'eti nama kalañı boltır. (MK, 151)

Yetmiş matarayı alan yedi lama çakırkeyif olmuş.

* *bol(up)tır* koşacı özel bir cümle kalıbıyla da kullanılır:

“At la bolzo at boltır” – dep baatur uulım kaykay berdi. “Er le bolzo er boltır” – dep at erd'ine kaykay berdi (MK, 104)

‘At dediğin böyle olur (at da at imiş hani!)’ deyip bahadır oğlum hayrete düştü. ‘Er dediğin böyle olur (er de er imiş hani!)’ deyip kutsal at hayrete düştü.

* *bol(up)tır* koşaçlı nakil bildiren örnekler:

D'eti üyelü temir terek tal ortodo eki tüñey kara mürküt bar boluptır. (MK, 35)

Yedi budaklı kavağın ortasında birbirine benzeyen iki kara kartal varmış (< var imiş).

D'eti le kara bu börüler d'elmer tükütü ol boluptır. Kök tör çolmon ol dor bolup körüngeñi – börülerdiñ közi le boltır. (MK, 90)

Bu yedi kara kurt sert kılıymış. Mavi yıldız gibi görünen şey kurtların gözüymüş.

Обычно употребляется в рассказе о давно прошедших событиях, не всегда достоверных, которых рассказчик не видел («оказывается, было»).” (Dırenkova, 1940, 209).

⁷ *Bol(up)tır* formunun Türkçedeki tam karşılığı “olmuş” anlamındadır. Buradaki *bol(up)tır*'ı TT'ye çevirirken TT'deki karşılığı olan “imiş”le veya harfi harfine karşılığı olan “olmuş”la çevirmek yanlış olur. Bu cümledeki *bol(up)tır*'ları “var imiş” diye çevirmek gerekir.

*Attarı deze attañ d'araş, d'uramalday bıyan
boltır. Boylorı deze erdeñ d'araş, soloñıday
büdüştü boltır.* (MK, 206)

Atları desen attan güzel, sanki resim gibi
harıkaymış. Kendileri desen yığitten güzel,
sanki gökkuşağı gibi şahaneymiş.

* *Emtir* ve *boltır* aynı anlamda (geçmiş zaman):

*Omurtkaziñ üyezi d'ok, omok bütken baatır
boltır. Kabırgada üyezi d'ok, kalaptu bütken
kezer emtir* (MK, 170)

Omurgasının eklemleri olmayan, güçlü
doğmuş bir bahadırmış. Kaburga kemikleri
eğilmeyen korkusuz doğmuş bir pehlivanmış.

1.1.4 *turbay* ve *туру* (*ine*) şekilleri

Altayca hakkındaki referanslarımızda sözü geçmeyen kip şekillerinden birisi *turbay* koşacıdır. Bu koşaç yükleme nakil, teşhis, farketme gibi anlamları verirken bunların yanında şaşkınlık anlamını da yüklemeye mutlaka verir. Bu şekil de *emtir* ve *boltır* koşaçları gibi yüklemdeki isim soylu sözcüklere veya sıfat-fiil ekli fiillere gelerek nakil veya teşhis anlamı verebilir; ancak *turbay* koşacının kullanımını *emtir* ve *boltır* kadar yaygın değildir. Biz fiillere gelen *-gan turbay* şekline somut örnekler bulsak bile isimlere gelen *turbay*'a kullanım alanı son derece dar olduğu için somut bir örnek bulamadık. *turbay* koşacına en yakın şekil ise *туру ine* koşacıdır. Bu koşaç da yüklemeye nakil, teşhis, farketme ve şaşkınlık gibi evidensiyel değerler verir.

Tablo: 3

Altaycada nakil ve şaşkınlık				Türkçesi			
men			-(i)m	ben			-im
sen			-(i)ñ	sen			-sin
ol			-	o			-
bis	d'alku	turbay	-(i)s; -bİs	biz	tembel	(i)miş	-iz
sler		туру ine	-(i)gAr	siz			-sınız
olor			-; -lAr	onlar			-ler

'Ba, mında tort bütkül yaslyya turu ine!' – dep,
Pavlov omok unçuktı. (AKıs., 131)

'Aman Allahım, burası çocuk yuvası imiş
(çocuk yuvasına dönmüş)!' diye Pavlov neşeli
bir şekilde söylendi.

1.2 Fiillerin nakli

Türkçede fiillerin nakli *-miş* ekiyle kurulur. *-miş* ekli çekimli bir fiil nakil anlamının yanında zaman olarak da eylemin geçmiş zamanda gerçekleştiğini bildirir:

Ahmet ödevlerini bitirmiş.

Araba bozulmuş.

İstanbul'da deprem olmuş.

Yukarıdaki örnekler de gösteriyor ki *-miş* eki yardımcı fiil olmaksızın kullanılırsa bitmiş eylem görünüşüne (postterminal aspect) sahiptir. Bu ek görünüş bakımından bitmiş hareket bildirse bile kip olarak sadece nakil değil; fakat ayrıca alay, farketme, haber alma, varsayım, sezgi vs. kiplik (modal) ayrıntıları da anlatabilir (Yaman, 1999, 44 vd.; Kutalmış, 1999). Bununla birlikte kip bakımından nakil ve zaman bakımından geçmiş zaman anlamı bildiren *-miş* ekini, zaman anlamı katmaksızın sadece kip bildiren *i-* cevheri fiilli *imiş* koşacından ayırmak gerekir. Zira yukarıda da gösterildiği üzere *imiş* koşacı birleşik teşkiller yapmakta kullanılan bir nakil birimidir. *-miş* ekini Deny şu şekilde tarif eder: “Gayri muayyen mazi temesi lahikası ki, geçmiş bir fiili ifade eder. Bu teme, muayyen mazi temesinden şu cihette ayırt edilir ki, bunun ötekisi kadar kat’i ve sabit bir manası yoktur. Esas itibariyle, kendisi tarafından görülmüş “şuhudi” olmayıp başkasından işidildiğine göre, nakledilen “nakli” geçmiş bir fiili bildirir” (1941, § 617).

Altaycada nakil ve geçmiş zaman anlamı bildiren ve TT’deki *-miş* ekine tekabül eden şekiller isimlerin nakli bahsinde gösterilen evidensiyellik bildiren koşaçlı şekillerle şunlardır: *-gan emtir*, *-gan bol(up)tır*, *-(p)tır* ve nakil (veya farketme) anlamının yanında şaşkınlık anlamı da katan *-gan turbay* ve nakil (dubitative) işlevinin dışında başka anlamlar da sağladıkları görülen *-gan turu (ne)*, *-gan d’at* şekilleridir. Bununla birlikte TT’deki birleşik teşkiller yapmakta kullanılan *imiş* şekline tekabül eden şekiller fiil söz konusu olduğunda “*temel fiil -gerundium + -gan ekli bir yardımcı fiil + emtir veya bol(up)tır*”; isim soylu bir sözcük söz konusu olduğunda “*isim + emtir (veya; bol(up)tır*” şekilleridir.

TT’de duyulan bir fiilin birleşik zamanlı şekilleri mesela *gör-* fiiliyle çekimlersek; *gör-müş-müş* (< *gör-müş imiş*), *gör-ü-yor-muş* (< *gör-ü-yor imiş*), *gör-mekte-y-miş* (< *gör-mekte imiş*), *gör-ür-müş* (< *gör-ür imiş*), *gör-ecek-miş* (< *gör-ecek imiş*) şeklinde ifade edilir. Bu şekillerden sadece *-miş imiş* terkihi geçmiş

bildirir. Diğerlerinin Altaycadaki karşılıkları şimdiki zamanın, geniş zamanın ve gelecek zamanın nakli bahislerinde farklı farklı gösterilecektir. Biz çalışmanın bu bölümünde “duyulan geçmiş zamanın” Altaycadaki çekimli şekillerini inceleyeceğiz.

Yukarıda bitmişlik görünüşüne sahip *-miş* eki üzerinde durduk. Altaycadaki şekillere geçmeden önce yine bitmişlik görünüşüne sahip bir başka evidensiyel şekil olan *-miş imiş*'in durumunu netleştirelim. TT'deki *-miş imiş* terkihi iki şeyi bildirir. “a) Geçmiş zamanın naklini bildiren *-miş* ekinin rivayetini bildirir. b) Alay, gerçek dışılık, zan vb. modal anlamlar ifade eder” (Kutalmış, 1999). Bunlardan birincisi geçmiş zaman anlamına sahip olabilmesine rağmen ikincisi zaman değil, kipe dair anlamlar taşır.

Deny, *-miş imiş* terkihini: 1. “belirsiz geçmiş zamanın rivayeti”, 2. “belirsiz uzak geçmiş zamanın rivayeti” şeklinde yorumlar. Elöve ise “sevmiş imişim = sevmişmişim” cümlesini 1. “(mazide) sevdim de haberim yok”, 2. “(mazide) sevmiş buldum da haberim olmadı, (mazide) sevmiş buldum, diyorlar” şeklinde yorumlar (Deny 1941, § 402).

1.2.1 *-gan emtir*

-gan emtir yapısındaki *emtir* (< *emiştir* < *er-miş turur*) Altaycada, başkasından duyulan, öğrenilen veya kendi kendine fark edilen bir hareketin dile getirilmesinde kullanılır. Bu formun Türkçedeki *-miş* eki gibi alay, şaşkınlık, böbürlenme, küçümseme, kesinlik gibi kiple ilgili anlamları yoktur, kip olarak ya nakil (indirective) ya da teşhis (diagnostic) anlamı katar. Mesela Altayca *enem ıylagan emtir* cümlesini duyma veya teşhis anlamında şu iki şekilde açabiliriz: “(başkasından duyduğuma göre) annem ağlamış” veya “(demek ki; farkettim ki; anladım ki) annem ağlamış”. Bu durumda *emtir* kip olarak dolaylama veya farketme bildirmektedir. Ancak *-gan* ekiyle birlikte harekete eklendiği için aynen TT'deki *-miş* eki gibi eylemin geçmiş zamanda yapıldığını çok açık bir şekilde bildirir. Fakat zaman olarak uzak veya yakın geçmiş zaman bildirir şeklinde bir çıkarsamada bulunmak çok yanlış olacağı gibi araştırmacıları yanlış sonuçlara da götürür.

Aslında *emtir* tek başına başkasından duyulan her hareket ve isim için “(geçmiş, geniş veya gelecek zamanda) *emiş* anlamında kullanılabilir ve yine

başkasından duyulan, öğrenilen veya kendi kendine fark edilen her türlü hareketin dolaylamalı (indirect) ifadesi için en çok kullanılan temel şekil *emtir*'dir. Fiillere gayri muayyenlik anlamı katan *-gan emtir* yapısının olumsuz şekli “*-ba-gan emtir*” şeklindedir: *kelgen emtir* “gelmiş”, *kelbegen emtir* “gelmemiş”; *körgön emtirim* “görmüşüm”, *körbögön emtirim* “görmemişim” vs.

Toşçakova'nın tanımı: “Hareket hakkında bildiri: Herhangi birine herhangi biri hakkında bildirilerde bu tür kullanılır. *-kan* partisibi yardımcı *emtir* fiiliyle kurulur (meğer, meğerse)⁸”. *-gan emtir* yapısına değinen bir başka Türkolog da Tadikin'dir: “*-gan* partisibinin *emtir* (< *emdi* + *туру*'dan ‘şimdi duruyor’) kelimesiyle birleşimi, tanıma, beklemeksizin aniden bulma ve de (bilinmeyen, sadece anlatıcının bildiği) bir gerçeği aktarma anlamı bildirir: *oygonıp kelzem, d'aaş toktoylo, kün çalıp турган emtir* ‘uyandıgımda yağmur bitmiş, güneş ışıdamaktaymış’, *et uçun ol bejen akça tölögön emtir* ‘et için elli akçe ödemiş’, *eçkiler kırdı одырып бараткан emtir* ‘keçiler dağı aşır gitmekteymiş’”⁹.

Tablo: 4

Altayca bitmiş bir hareketin nakli-1				Türkçesi		
men			-im	ben		-miş-im
sen			-iñ	sen		-miş-sın
ol	iştügen	emtir	-	o	çalış	-miş
bis			-is; -ibis	biz		-miş-iz
sler			-iger; -eer	siz		-miş-sınız
olor			-	onlar		-miş-lar

* Nakil anlamına örnekler:

D'alçılardıñ aytkam çın emtir. D'urtka d'etker
kirgen emtir. (AM, 110)

Çobanların söylediği doğruymuş. Yurda
felaket girmiş.

⁸ “Доклад о действии: Этот вид употребляется при докладе кому-либо о действии кого-либо. Образуется причастием на кан с вспомогательным глаголом емтир (оказывается)” (1938, § 51).

⁹ “Значение узнавания, неожиданного обнаружения, а также значение сообщения факта (неизвестного, ставшего известным только говорящему) передает также сочетание причастия на *-ган* со словом *эмтир* (из *эмди+туру* «теперь стоит»): *ойгоньтп келзем, жааш токтойло, кун чалып турган эмтир* «когда я проснулся, оказалось, что дождь прекратился, светит солнце», *эт учун ол бежен ле акча төлөгөн эмтир* «оказывается, он за мясо уплатил только пятьдесят копеек», *эчкилер кырды одырып бараткан эмтир* «оказывается, козы пересекают гору»” (Tadikin, 1971, 55; 1967, 25).

Bilbes d'erdeñ bilgen emtir. Sespes d'erdeñ sesken emtir. (MK, 150)

D'eti tüñey sarı nama, d'aan nama bu aylında bastırız d'uulgan emtir. (MK, 150)

Temdekteze, Kuraydñ d'amındağı Tötödö ötkürilgen botanikalık şinjüler d'ilbilü körgüzülgerge ekelgen: anda tuku d'ebren öydö altaylar kara sürüp, aş salgan emtir. (AÇ, 2000, nu:186, 7)

Ozo baştap dunhulardañ kelgen elçiler kundardñ kaanınıñ eñ le artık adın la eñ d'arası üyin suragan emtir. (...) Ekinçi katap kelgen dunhulardañ elçileri Maadaydañ kem de d'atpay turgan kundardñ la dunhulardañ ortozındağı d'erdi suragan emtir. (AÇ, 2000, nu:172, 7)

Mezolit öydö bolgon taş d'arar ep sümeler paleolit öydö baştalğan emtir. (AÇ, 2000, nu:158, 7)

Apanasçılar kaşkada ağaştñ tutkan turalarda, d'aygıda d'eñil aylarda d'atkan emtir. (AÇ, 2000, nu:168, 7)

Bilinmeyecek yerden bilmiş. Sezilmeyecek yerden sezmiş.

Birbirine benzeyen yedi sarı lama, büyük lamanın yurdunda hep birlikte toplanmışlar. Mesela Kuray'ın yanındaki Tödö'de gerçekleştirilen botanik araştırmalar ilginç sonuçlar getirdi: Orada çok eski zamanlarda Altaylılar tarla sürüp tahıl yetiştir(ir)miş.

İlk defasında, Dunhulardan gelen elçiler, Hunların kağanının en iyi atıyla en güzel karısını istemişler. (...) Dunhuların ikinci sefer gelen elçileri Maaday'dan (< Mode > Mete) Dunhularla Hunların ülkesinin ortasında olan ve hiç kimsenin yaşamadığı (bereketsiz) yeri istemişler.

Mezolit zamanda olan taş yarma usulleri paleolit zamanda başlamış.

Apanas medeniyeti insanları kışın ağaçtan yapılan evlerde, yazın (daha) hafif olan evlerde yaşamışlar.

* Şimdiki iki örnek TT'ye teşhis ve farketme anlamında ve *-mış idi* şeklinde de çevrilebilir:

Ay kaanınıñ albatızı tergeezinde d'ok lo boldı. Kaçıp tozup bargan emtir. (MK, 233)

Aylu-kündü Altayınıñ ak çeçegi d'ayılğan emtir. Kündü-aylu bu d'eriniñ kök çeçegi bıçılğan emtir. (MK, 238)

Ay Kağan'ın halkı yurtlarında yoktu. Kaçıp dağılmışlar(dı).

Aylı güneşli Altayının ak çiçekleri yayılmış(tı). Güneşli aylı bu yerin mavi çiçekleri açmış(tı).

1.2.2 -gan bol(up)tır

-gan bol(up)tır formu da Altaycanın bilhassa destan ve masal dilinde sıkça kullanılan bir dolaylama şeklidir. Bununla birlikte günlük dilde de kullanıldığı görülür.

-*gan bol(up)tır* yapısı birleşik teşkil olmaksızın kullanıldığında -*gan emtir*'den genellikle farklı bir zamanı bildirmez. Mesela: *Sler meni anda sakıgan emtireer* ve *Sler meni anda sakıgan boltraar* "Siz beni orada beklemiştiniz" cümlelerinde geçmiş zamanda yapılmış bir eylemin nakledilmesi anlamı her iki cümlede de açık seçik vardır ve dolayısıyla bu iki cümle zaman ve kip bakımından birbirine eşittir. *Emtir* ve *boluptır* koşaçlarının cümleye kattığı zaman değeri hususundaki fark, yukarıda isimlerin nakli bahsinde değinildiği ve ayrıca yardımcı fiilli şekillerde değinileceği gibi, isim soylu bir kelimeye veya yardımcı fiilli terkiplere getirildiklerinde ortaya çıkar. Bunlar TT'de *imiş*'le karşılanan şekillerdir bununla birlikte yukarıda değinilen *imiş*'li bir mürekkep şekil olan -*mış imiş* formu da -*mış* ekli fiilin verdiği anlamdan genellikle farklı bir anlam vermez. Bu şekle Altaycada bir karşılık verilmesi gerekirse bu şekil bizce -*gan emtir* değil, -*gan bol(up)tır* şekli olmalıdır. Zira bu şekil her ne kadar -*gan emtir* şeklinden farklı bir zaman anlam bildirmese de genellikle TT'de Deny'nin "belirsiz uzak geçmişin rivayeti" dediği -*mış imiş* şeklinin Altaycadaki en geçerli karşılığıdır. TT'deki -*mış imiş* yapısında *imiş* biriminin bir zaman anlamı yoktur. Dolayısıyla *sevmişim* şeklindeki bir çekim, *sevmişim* şeklinde ifade edilse de (eğer *imiş* koşacı kip bakımından nakil ve teşhis bildiriyor ve Deny'nin kastettiği uzak geçmiş anlamı verme işine yarıyorsa) farklı bir şey söylenmiş olmaz. -*mış imiş* terkinde *imiş* biriminin kipe dair anlam taşımadığı çekimlerin karşılığı bizce Altaycada -*gan boltr* yapısıdır. Zira bu yapı Drenkova'nın da söylediği gibi "tamamlanmış fiilin çok eskide olduğunu" bildirir (1940, 209). Aynı zaman ve nakil anlamı -*gan emtir* terkipleriyle de ifade edilebilir fakat -*gan boltr* uzak geçmiş için daha fazla tercih edilir ve bu konuda dilin müntesipleri dahil herkes -*gan boltr*'ın çok daha eski bir geçmişini ifade ettiği hususunda hemfikirdir. *emtir* ve -*gan emtir* şekilleri hiçbir Türk dilinde bulunmamakla birlikte -*gan boltr* yapısı Hakasçada ve Şorcada da vardır. Karpov ve Grammatika Xakasskogo Yazıka'nın yazarları Hakasçadaki dolaylamalı şekilleri ifade ederken -*tır* ekini "görülmeleyen geçmiş – прошедшее заглазное" şeklinde tanımlamış -*gan poltr*'ı ise "görülmeleyen uzak geçmiş – давнопрошедшее заглазное" şeklinde tarif etmişlerdir (1966, 437; Gram. Xakask. Yaz., 1975, 218 ve

223). Drenkova da Şorcadaki *-gan poltır ~ -gan poltur* yapısı için “uzak geçmiş zamanın birleşik şekillerini kurar”¹⁰ demektedir. Demek ki *-gan boltır* nakil şeklini TT’de bazan uzak geçmişin nakli anlamını da veren *-mişmiş (<-miş imiş)* şeklinin karşılığı olarak değerlendirmek gerekir.

Tablo: 5

Altaycada bitmiş bir hareketin nakli-2				Türkçesi		
men			-ım	ben		-miş-ım
sen			-iñ	sen		-miş-sın
ol	iştügen	boluptır	-	o	çalış	-miş
bis		boltır	-ıs; -ıbıs	biz		-miş-ız
sler			-ıgar; -aar	siz		-miş-sınız
olor			-	onlar		-miş-lar

Bir örnek:

Kara-Kula kaan kiji d'erdin üstin d'uup d'igen, d'eten kaandı kolgo tutkan, Altay üstin d'uup d'igen, albatınñ terin içken, köstiñ d'ajın kōnōkkō tozup kōdürezin içken boltır. Kijidiñ kanın boçkoo tozup kōdürezin d'utkan boltır. (MK, 48)

Kara-Kula kağan yeryüzünü ele geçirip yetmiş kağanı esir etmiş (veya; etmişmiş). Altay’ı ele geçirip halkın terini içmiş (veya; içmişmiş). (Halkın) Gözyaşlarını kovada biriktirip hepsini içmiş (veya; içmişmiş). İnsanların kanını fiçıda biriktirip hepsini içmiş (veya; içmişmiş).

• Yukarıdaki cümledeki birinci *boltır*’ı kendisinden önceki bütün *-gan* eklerinin sonunda varmış gibi düşünmek gerekir. Aksi takdirde cümlede zaman olarak geçmiş zaman anlaşılabilir bile kip (modalite) karmaşası ortaya çıkar. Nitekim Türkçede de birden fazla eylemin bulunduğu cümlelerde birleşik ekler en son fiille birlikte verilir. Mesela; “Önce annesine uğrayacak, bir ihtiyacı olup olmadığını öğrenecek, eğer bir ihtiyacı varsa pazara gittiğinde kendininkilerle birlikte onunkileri de alacakmış (alacak imiş)”. Görüldüğü gibi ilk fiiller sadece gelecek zaman eki alırken cümlenin son fiili, zamanı ve kipi tam olarak netleştiren *-acak imiş* yapısını almıştır. Deny, bu tür cümle yapısını, “Birbirine Benzeyen Şahıslı Siygaların Ardlaşmasına Dair Kaideler” başlığı altında incelemiştir (1941, § 687). Dolayısıyla yukarıdaki Altayca cümleyi de benzer kurallar çerçevesinde düşünmeli ve benzer

¹⁰ “образует формы давно-прошедшего сложного” (Drenkova, 1941, 210).

morfolojik ve sentaktik şekillerin Altaycada da bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bir başka örnek:

'Men sler d'okko d'ürüp albazım' degen boltır. "Ben, siz olmadan yaşayamam' demiş (veya; (AK, 169) demişmiş)".

Bazan *-gan emtir* ve *-gan bol(up)tır* şekilleri arka arkaya cümlelerde kullanılır ki bu durum iki şeklin arasında zaman bakımından çoğu kez herhangi bir fark olmadığını gösterir:

D'er üstiniñ d'eten kaan tekşi d'uulıp kelgen "Yeryüzündeki yetmiş kağan yığılıp gelmiş. boltır. Altay üstiniñ altan kaan anda onçozi Altaydaki altmış kağanın hepsi gelmiş". kelgen emtir. (MK, 203)

Geçmiş zamanın nakli bir istisna olarak *-atan emtir* (veya; *boltır*) şekliyle de karşılanabilir. Haddizatında *-atan* ekinin sürekli yahut mükerrer geçmişî ayrıca bazan sürekli yahut mükerrer uzak geçmişî (pluskuamimperfekt), geniş zamandaki alışkanlık haline gelmiş (habitual) hareketi ve gelecek zamanı içine alan evrensel zaman ve değişik süreklilik değerleri taşıması yüzünden geçmişte bir kereliğine olmuş bir hareket için bu şeklin kullanılması imkansız gibi görünmektedir. Bu hususta bulduğumuz bir örneği verip sonra üzerinde duralım:

-Emdi sen kaç d'aştı? "Şimdi sen kaç yaşındasın?
-Odus d'aşka braadım... -Otuzuma giriyorum.
-Öyineñ ozo kariytan emtiriñ... D'e kanaydar? -Vaktinden önce yaşlanmışsın. Fakat ne çare?
Emdi onço üy ulustarga küç... (AKıs., 132) Şimdi bütün kadınlara (yaşam) güç..."

Yukarıdaki örnekte kullanılan *kari-* 'yaşlan-' fiili bir kere yapılan bir fiil değil tabiatında süreklilik bulunan bir fiildir. Yapısındaki süreklilikten dolayı ve bu iş geniş zamanda da devam ettiği ve büyük ihtimalle gelecekte de devam edeceği için geçmişteki geniş zamanı (imperfekt) ve şimdiki geniş zamanı ve ayrıca gelecek zamanı bildirebilen evrensel zaman eki *-atan*'la ifade edilmiş olabilir. *-atan emtir* (veya; *boltır*) şeklinin zaman anlamları – nakil anlamı sabit olmak kaydıyla – pek çoktur ve yeganel işlevi geçmiş zamanın nakli değildir. Dolayısıyla yukarıdaki örneğin fiile dayalı bir istisna olduğu bilinmelidir.

1.2.3 -gan turbay

-gan turbay yapısı turbay koşacı taşıdığı için fiilin naklini, teşhisini bariz bir şaşkınlıkla bildirir: *Kar d'aap salgan turbay!* “Kar yağmış!”. Bu örnekte karın yağmış olması söyleyende açık bir şaşkınlığa sebep olmuştur. Eğer söyleyen, bunu normal karşılamış olsa idi; *Kar d'aap salgan emtir* demesi gerekirdi. Fakat kip bakımından turbay daha zengin olsa bile zaman olarak her iki cümle de geçmiş zaman anlamını çok açık bir şekilde verirler. Biz taradığımız eserler arasında -gan turbay’lı şekiller hakkında bilgi veren bir esere rastlamadık.

Tablo: 6

Altaycada şaşkınlığa sebep olmuş ve bitmiş bir hareketin nakli				Türkçesi		
men			-im	ben		-im
sen			-iñ	sen		-sin
ol			-	o		-
bis	d'astır-gan	turbay	-is	biz	hata et-miş	-iz
sler			-ıgar	siz		-sınız
olor			-(lar)	onlar		-ler

*-gan turbay’lı örnekler:

*A bis baya bu ağaştar çaptık etken uçun, kör bolboon turbayıs!*¹¹ (AK, 91)

'Bu tögün kудay bolboy! Boro kuçıyaktarga çıdabay, kursağın blaadıp turganda, neniñ kудayı bu? Ulus seni tegin d'erge örtöböğön turbay' dep, Karakay eneziniñ kудayların kanayda örtöğönin eske alındı. (AK1s., 67)

Meğer biz, az önce bu ağaçlar engel olduğu için görememişiz!.

Bu yalan tanrı herhalde. Küçükük serçeye gücü yetmeyip yemeğini serçeye kaptırıyorsa neyin tanrısı bu böyle? İnsanlar seni boşu boşuna yakmamışlar’ diye Karakay, annesinin tanrılarını nasıl yaktığını hatırladı.

¹¹ Bu cümlede de konuşma dili vardır. Gramer kaidelerine göre: *körüp bolbogon turbayıs* denmesi gerekir (EB).

1.2.4 -gan turu (ne), -gan d'at

-gan turbay yapısına görünüş ve kip olarak en yakın diğer şekiller de -gan turu (ne) ve -gan d'at şekilleridir:

Başka baatır bolgon turu. Bara tübinde ne bolgoy ne? (AM, 112)

Bu, bizim bildiğimiz bahadırlardan çok başka bir bahadırılmış. Acaba sonunda ne olacak?.

Yukarıdaki cümlede de görüldüğü gibi -gan turu şekli kip olarak şaşkınlık ve teşhis bildirmekle birlikte geçmiş zaman anlamı taşımamaktadır. Burada "... başka bir bahadırılmış" dendiğinde söz konusu bahadının geçmiş zamanla birlikte geniş zamandaki keyfiyeti ifade edilmektedir.

-gan turu'ya bazan ne edatı da ilave edilebilir. Ortaya çıkan -gan turu ne şekli de öğrenilen veya fark edilen bir hareket için kullanılabilir ve modal olarak "nakil" veya "teşhis" anlamıyla birlikte "şaşkınlık" bildirir. Bir başka örnek: konş. *Kar d'aakıyen turu ne!* (< edb. *Kar d'aap koygon turu ne!*) "Kar yağmış!". -gan turu ve -gan d'at formlarındaki teşhis, dolaylama anlamı *emtir*, *boltur*, *turbay* formları ve -tır ekinde olduğu gibi net ve değişmez değildir ve her zaman TT'de -mış ekiyle karşılanan kipe dair (modal) anlamları sağlamayabilirler. Bu şekillerin kipe dair anlamları metinden (kontekst) veya konuşanın mimiklerinden anlaşılır. Bunlar dolaylama anlamının dışında bazan sadece ihtimal anlamı da verebilirler veya bazı cümlelerde hem ihtimal hem de dolaylama anlamına sahip olabilirler. Tadikin'in dışındaki Türkologlar bu şekillerin sadece ihtimal anlamı üzerinde durmuşlardır (Drenkova 1940, 201; Baskakov 1947, 288; Tıbıkova 1966, 27). Bunların dolaylama anlamına değinen ise bizim tespit ettiğimiz kadarıyla (en azından verdiği örnekler doğrultusunda) yalnızca Tadikin olmuştur.

Altaycada ihtimal anlamı (sadece geçmiş zaman için değil bütün zamanlar için ve sadece fiiller için değil aynı zamanda isim cümleleri için de) genellikle *bolor*, *bolboy* koşaçlarıyla ifade edilir. Geçmiş zamana bir örnek: *Ol bargan bolor ~ ol bargan bolboy* "O (herhalde, galiba, büyük ihtimalle) gitmiştir ~ gitti ~ gitmiş". Ancak ihtimal anlamı bu iki temel şeklin dışında değişken özelliklere sahip *d'at* ve *turu* koşaçlarıyla da ifade edilebilir. Tadikin bu şekilleri şöyle tarif eder: "Hem olumsuz hem de olumlu -gan partisibi *bolor*, *bolboy*, *d'at*, *turu* kelimeleriyle birleşiminde anlatıcının sahip olduğu herhangi bir bilgilere dayanarak verilmiş hüküm cümlesi anlamı verir; genellikle görünüşe göre gerçekleşmesi geçmişe ait bir

hareketi tahmin anlamı: *bu ne mindy ıŝ, ört baştalğan d'at* ‘bu nebiçim duman böyle, galiba yangın başladı (~ başlamış)’, *turanıñ ejigi böktü turgan, eezi d'anbagan turı* ‘evin kapısı kapalıydı, herhalde evin sahibi dönmedi (~ dönmemiş)’, *et bijip kalğan bolor, barıp kör* ‘et bişmiştir gidip bak’ (...). *-gan* partisibinin *d'at, turı* sözleriyle birleşiminde çoğu zaman nesnenin herhangi bir durumunu tespit etme, bulma, herhangi bir gerçeğe dayanarak verilmiş hüküm, herhangi bir görüşün doğrulanması anlamları verilir: *e-e, ol bilbegen d'at* ‘meğer o bilmiyormuş’, *onıñ kiyimi eskire bergen d'at* ‘meğer onun giysileri eskimiş’, *kuzuk bişpagan turu* ‘çam fıstığı daha pişmemiş(tir)’, *andy bolzo, turnalar uçup, kedip oturgan d'at* ‘öyleyse turnalar uçup gitmektedirler’¹².

Tablo: 7

Altaycada şaşkınlığa sebep olmuş ve bitmiş bir hareketin nakli				Türkçesi		
men	d'astır-gan	d'at (> d'ad) turu (ine)	-(1)m	ben	hata et-miş	-im
sen			-(1)ñ	sen		-sin
ol			-	o		-
bis			-(1)s	biz		-iz
sler			-(1)gar	siz		-siniz
olor			-(lar)	onlar		-ler

¹² “Как отрицательная, так и положительная формы причастия на *-ган* в сочетании со словами *болор, болбой, јат, туры* передает значение предложения, вывода на основе каких-либо сведений, имеющих у говорящего; в основном это действие, предполагаемое, вероятное совершение которого относится к прошлому: *бу не мындый ыш, ört башталган јат* «что за (такой) дым, наверное, начался пожар»; *туранынь эжиги бөктү турган, ээзи јанбаган туры* «дверь дома закрыта, вероятно, хозяин не вернулся», *эт быжып калган болор, барып көр* «наверное, мясо сварилось, иди посмотри» (...). Сочетание причастия на *-ган* со словами *јат, туры* нередко передает значение обнаруживания, установления к.-либо состояния предмета, заключения на основе к.-либо факта, подтверждения к.-либо мнения: *ээ, ол билбеген јат* «да-а, оказывается, он не знал», *онынь кийими эскире берген јат* «оказывается, его одежда изнасилась»; *кузук бишпаган туру* «значит, орех не созрел»; *андый болзо, турналар учуп, кедип отурган јат* «оказывается, журавли улетают» (Tadikin, 1971, 53 vd.; 1967, 24 vd.).

* *-gan turu (ne)*'li örnekler:

D'er tamudañ kaygırdı: "Eerlü at sürnükken turu. Er boyım d'astırgan turum. Bir d'astıramdı taşta, bu tübekteñ ayrı meni" (AM, 119)

Zindandan bağırdı: "Eyerli at yorulmuş. Kendim (meğer bilmeyerek) bir yanlış yapmışım. Beni bağışla ve bu beladan kurtar".

Yukarıdaki cümlede zindandaki şahıs (Alıp Manaş) bir hata yaptığının farkına varmış ve hatasını şaşkınlıkla karşılamıştır.

Kanımañ ayrılgan uulım sen, kalığı başkada ölgön turuñ! (AM, 126-127)

Bedenimden çıkardığım oğlum! Sen yad elde ölmüşsün!.

Karu seniñ ediñdi kara kuskun çokagan turu! Erke seniñ söögiñdi erlen, çıçkan kemirgen turu! (AM, 129)

Senin güzel vücudunu kara kuzgun kemirmiş! Senin hoş gövdeni kokarca, sıçan kemirmiş!.

*U-u! Uuldar d'an kelen turu ne!*¹³ (AK, 5)

Amamn! Delikanlılar dönüp gelmişler!

* *-gan turu* ve *-gan d'at* şekilleri ihtimal ve teşhise yakın "görünüşe bakılırsa" anlamında:

Bayla, enezi boyıla kojo algan turu. (AK, 5)

"Büyük ihtimalle annesi kendisiyle birlikte götürdü (~ götürmüş ~ götürmüştür)".

-D'uu açılğan! Germaniyala d'uu açılğan! (...)

Uçında kandıy da emegen tımıktı buzup, unçuktı:

-Baza la tañmalar bistı bazarga kelgen d'at.

(AKıs., 81)

"-Savaş başlamış! Almanya'yla savaş başlamış! (...) En sonunda bir ihtiyar sessizliği bozup seslendi:

-Alçaklar görünüşe bakılırsa yine bizi istila etmeye geldi (~ gelmiş)".

1.2.5 *-(p)tır* eki

-tır veya *-ptır* (*-p turur*) eki, her iki şekliyle edebi dilde kullanılır; ama konuşma dilinde genellikle daraltılmış olan *-tır* tercih edilir. Drenkova bu ek için şunları yazar: "Yetersiz yardımcı fiil *tur* ~ *tır*, *-p* bağfiiliyle birleştiğinde beklenmeyen anormal, alışılmışın dışında her zaman doğru olmayan hareketi veya durumu, mesela; anlatıcının duyduğu fakat görmediği, emin olmadığı, anlatıcıyı

şaşırtan, sevindiren ya da duyunca düşündüren, yadırganan öyle hareket veya durumu gösterir ki onlar hakkında anlatıcı bir sonuç çıkarıyor bu sonucu da kendisindeki bilgilerle veriyor. Bu ek, gerçekçi olan veya olmayan, kişinin az evvel öğrendiği veya duyduğu bir şeyi meğer ki, meğerse anlamında ifade edebilir”¹⁴. Direnkova evidensiyellik bildiren *emtir*, *bol(up)tır*, *-(p)tır* şekillerini yukarıdaki şekilde açıklar. Direnkova bu şekillerin şaşırma ve yadırgama anlamı bildirmesi hususunda büsbütün haksız değildir ve bunlar elbette anlatıcının isteği doğrultusunda bazan şaşırma ve yadırgama anlamını da cümleye katabilir. Fakat işlevi şaşırma ve yadırgama anlamlarını vermek olan evidensiyel şekiller *-(p)tır ine*, *-gan turbay* ve *-gan turu (ne)* şeklindeki birleşik yapılardır.

Grammatika Altayskogo Yazıkı’da *tır* ve *emtir* için söylenenler ve verilen örnekler bugün artık Altaycada görmediğimiz şekilleri ve kelimeleri taşıması bakımından hayli ilginçtir¹⁵. Kitapta *tır* (ve *emtir*) nakil şekilleri şu şekilde tarif edilmiştir: “a) Görülmemiş olağanüstü hareketlerde kullanılır: *Taş tuygaktu emtir*, *kamış kulaktu emtir*. ‘Taş tırnaklıymış, kamış kulaklıymış’. b) Beklenmedik hareketler için kullanılır: *Attarına barza*, *pir adın öltirip*, *puğun üze keze-gele*, *pirzin alıp par-tır*. ‘Atlarının yanına gittiğinde (gördü ki) bir atını öldürüp ayağını kesmişler diğer birini de götürmüşler’. c) Sevinç veya hüznün hissini ifade etmek için, beklenmemiş, veya az beklenmiş bir hareket eğer şahsın beklentileri doğrultusunda gerçekleşirse kullanılır: *Körümzilü kök çeçek*, *kölöñö d’erge çıgıp-sın!* *Kökşin palazı pir tuugan körüşpes d’erge barıp-sın!* ‘Güzel görünümlü gök çiçek (gibi olan evladım), sen gölgeli yerde çıkmışsın! Sevilen tek çocuğum, görüşülemeyecek yere

¹³ Bu cümle gramer kaideleri dikkate alınarak söyleneşydi şu şekilde olacaktı: *U-u! Uuldar d’amp kelgen turu ne!*

¹⁴ “Вспомогательный недостаточный глагол *тур ~ тыр* в соединении с деепричастием на *n* основного глагола выражает действие или состояние необычное, неожиданное, не всегда достоверное, такие, про которые говорящий слышал, но сам не видел, в которых говорящий не вполне убежден, которым он удивлен, обрадован, по поводу которых он недоумевает или раздумывает, такие действия или состояния, о которых говорящий делает заключение на основании имеющегося у него факта, достоверного или недостоверного, которые он только что увидел или о которых узнал впервые («оказывается, что».)” (Direnkova, 1940, 198).

¹⁵ Mesela örneklerden ikisi *-at* şimdiki zaman ekinin bugün artık kullanılmayan daha eski bir varyantına (*-adır* eki) ışık tutması bakımından; yine bazıları nakil formu *-(p)tır* değil fakat yalın *turu* fiilinin zamanla Batı Türkçesinde olduğu gibi *-dır* şahıs bildirme ve ihtimal bildirme eki şekline dönüşmesini göstermesi ve hatta bildirme anlamında kullanılması bakımından ve yine bir örnekte de pek çok Kıpçak dillerinde, Eski Osmanlıcada ve Azericede nakil formu olarak kullanılan *-p* ekini taşıması bakımından kitaptaki örnekler kategorizasyon bakımından yanlış yerde verilse de bugünkü

gitmişsin'. d) Gerçekdışı güvenilir olmayan masalsı ve düşlerdeki olayları iletmek için kullanılır: *Purun purun bol-tır, pir tülge bol-tır*. “Çok çok önce imiş (~ olmuş), bir tilki varmış”¹⁶. Baskakov “-*ip-tır*” ekini: “Görülmeleyen veya beklenmeyen geçmiş zamanın çekim temelini kurar”¹⁷ şeklinde tarif eder. Baskakov *-(p)tır* ekinin Kumandı (Kumandı-Kiji) dialektindeki varyantı olan *-tır* için “Görülmeleyen muayyen (belirli) geçmiş zaman – Прошедшее определенное заглазное время” terimini kullanmış ve ekin oluşumunu şöyle açıklamıştır: “oluşumu, *-ip* gerundiumlu temel fiile getirilen *tur* yardımcı fiili”¹⁸ şeklinde açıklamıştır. Baskakov ayrıca ekin Çalkandu (Kuu-Kiji) dialektindeki varyantı olan *-tı* için şöyle der: “3. Geçmiş zamanın aslı veya görülmeleyen geçmiş zaman, temel fiille *-ip/-ip* gerundiumunun birleşmesi ve *-ar/-er* partisip ekli *tur-* ‘ayakta dur-’ yardımcı fiiline uzanır”¹⁹. Tıbıkova eki şöyle tanıtır: “*tur-* yardımcı eleman (ek) niteliğinde *-p+tır* (*barıptır, ediptir, keliptir, uguptır*, vb.) şeklinde de anlatıcının kendisinin şahit olmadığı ama diğer gerçeklere dayanarak o harekete dair hüküm verilen hareket anlamı ifade edildiği zaman görülür”²⁰.

-ptır eki EAT’de de *-pdur ~ -pdurur* şeklinde kullanılmıştır ancak bu şekil EAT’de kip (mood) ve nakil (dubitative) değil, tıpkı bugünkü *-miştir* eki gibi perfekt

şekillere ilaveten Altayda 130 yıl önceleri daha değişik şekillerin de kullanıldığını göstermesi bakımından bu örnekler de son derece faydalıdır.

¹⁶ “а) при действиях невиданных, необыкновенных: *таш туйгакту эмтир, камыш кулакту эмтир* «İ коньга-то у них каменные, і уши-го камышевые!»). б) при действиях неожиданных: *аттарына барза, пір адын олтирпін, тудун үзе кезе-геле, пірзін алып пар-тыр* «Воротившись оттуда в свой стань, онь находить, что другие (товарищи вора) унесл его товарь, бывший в сумях. Приходитъ къ своимъ лошадямъ (і видить, что), одна ізъ нихъ убита і нога у ней переломлена, а другая уведена». в) Для выражения чувства радости ілі печалі, когда действие неожиданное ілі мало-ожиданное совпадаетъ съ желаніемъ ілі нежеланіемъ лица: *көрүмзілү көк чечек, көлдөнбө јерге чыгып-сын! Көкшін палазы пір тууган көрүшпес јерге барып-сын!* «Прекрасный синій цветок! Ты выросъ в тені! Единственное дітя почтенного отца! Ушелъ ты в страну, где нетъ свиданія». г) При передаче событий неправдоподобныхъ, недостоверныхъ, сказочныхъ і сновідпній: *Пурун, пурун бол-тыр, пір тұлге бол-тыр* «Давно, давно (это) было, была одна лісаца.» (1869, §§ 427, 428, 429, 430).

¹⁷ “образует спрягаемую основу прошедшего времени заглазного или неожиданного” (Baskakov, 1947, 283, 1966, 516).

¹⁸ “состоящей из деепричастия на *-ып//-ип//-п* основного глагола и вспомогательного глагола *тур*” (Baskakov, 1972, 108).

¹⁹ “В основе прошедшего времени III, или прошедшего заглазного, лежит сочетание деепричастия на *-ып//-ип* основного глагола и причастной формы на *-ар//-ер, -ыр//-ир* вспомогательного глагола *тур-* ‘стоять’” (Baskakov, 1985, 74).

²⁰ “*тур-* в качестве вспомогательного элемента (аффикса) выступает и в форме на *-n+тыр* (*барыптыр, эдиптир, келиптир, угуптыр* и т. д.), обозначающей действие, при котором говорящий не был очевидцем, но делает заключение о данном действии на основании других фактор” (Tıbıkova, 1966, 21)

zaman anlamında kullanılmıştır. Guzev EAT'deki *-pçur* ekini “perfekt II – перфект II” terimiyle tanımlar ve “perfekt I” olarak verdiği *-muşçur* ekinin ‘sinonimi olduğunu’ belirtir²¹. *-ptır* eki sadece Altaycada değil fakat morfo-fonemik pek çok varyantla pek çok dilde evidensiyel anlamıyla kullanılır: Brbn Ttr.da, Nog.da, Krklpk.da, Kzk.da ve Özb.de 1. ve 2. şahıslarda *-p/-b*, 3. şahıslarda *-ptı/-bdı* şeklinde kullanılır. Dmitrieva bu şekli “enfüsî (~ subjektif) geçmiş zaman – прошедшее субъективное время” diye tanımlar ve işlevini “Barabin Tatarcasında bilhassa folklor dilinde geçmiş hareketi ne zaman ki anlatıcı, hareketin sonuçlarına ve neticelerine göre şu an onu işaret etmek ve onun hakkında hüküm bildirmek ister, o durumda sık sık kullanılır”²²; Nog.daki ve Krklpk.daki işlevi için Baskakov şunları söyler: “mevcut sonucuyla geçmiş zaman kendi çekimlenme temeli olarak *-ip/-ip* gerundiumuna sahiptir ve şimdiki zaman aralığında gerçekleşen ve sonucu da hikaye sırasında görünmekte olan hareketi ifade eder”²³. Kzk.da, “*-ip/-ip*’li fiilin gerundium şekline çekim ekleri eklenir. Bu zaman harekete karşı gıyabi olarak ani ve bazan da farkına varmadan yapılan bir davranış bildirir. Örnek: *karıppın* ‘görmüşüm’, *ol barıptı* ‘o gitmiş gibi’, *biz külippiz* ‘biz gülmüşüz’”²⁴ Yine Kazakça için bu eki Ebuxanov, “ejelgi ötken şak” terimiyle tanımlar (1960, 189); Özb.de 1. ve 2. şahıslar için *-b*, 3. şahıslar için *-bdı* şeklinde gördüğümüz ek için Kononov, “enfüsî geçmiş zaman – прошедшее субъективное время” terimini kullanır işlevlerini ise, “Bu zamanın anlamı dört temel andan ibarettir: a) Tahkikat anı, b) Tereddüt anı, c) Tarihi tasvir anı, d) Ani bir netice çıkarma anı”²⁵ şeklinde tarif eder. Reşetov ise bu eki “hikaye geçmiş II – II прошедшее повествовательное” terimiyle tarif eder (1966,

²¹ “перфект II со сложным показателем *-(y)ur dur(ur)* + личный аффикс 1-го типа является синонимом перфекта I” (Guzev, 1990, 78).

²² “уподобляется в языке барабинских татар часто, главным образом в фольклоре, для обозначения прошедшего действия, о котором говорящий судит по его результату или следствию в настоящем времени, *альтымьн* «я, оказывается, взял»” (Dmitrieva, 1966, 166).

²³ “прошедшее с наличным результатом имеет своей спрягаемой основой деепричастие на *-ып/-ип*, выражает действие, которое совершилось в данный отрезок времени и результат которого виден в момент высказывания.” (Baskakov, 1966/2, 292, 1966/3, 313).

²⁴ “К деепричастной форме глагола на *-ып/-ип/-н* присоединя аффиксы сказуемости. Это время выражает действие неожиданное заочное, а иногда и проницательное отношение к действию, например: *къарыптын* «я, оказывается, смотрел», *ол барыпты* «он, как будто, ходил», *биз күллипиз* «мы, якобы, смеялись»” (Kenesbaev – Karaşeva, 1966, 332; Kutalmış 1999).

²⁵ “значение этого времени складывается из четырех главных моментов: а) момент следствия, б) момент сомнения, с) момент исторической передачи, d) момент внезапного умозаключения” (1960, § 270, 271).

351)²⁶; V. Nasilov Y. Uyg.daki bu eki “mevcut sonuçla tamamlanmış geçmiş”²⁷ şeklinde tanımlar. Kaydarov ise şöyle tarif eder: “geçmiş tahkiye zamanı, *p*, *ip*, *up/üp* gerundiumlarına, *ti/tu* eklerine ya da şahıs eklerine kadar kısalan *tur-* ‘ayakta dur-’ yardımcı fiilinin eklenmesiyle oluşur: 2. teklik ve çokluk sözkonusu olduğunda *-ti/-tu* ekleri düşer. Mesela: *yeziptimen* ‘yazmışım’, *yezipsen* ‘yazmışsın’, *yeziptu* ‘(o veya onlar) yazmış’ vb.”²⁸; Tuv.da “gerekçeli geçmiş zaman (*-p-tır* eki + şahıs zamirleri): *kılıp-tır men* ‘yapmışım’. Gerekçeli (nakli) geçmiş eki, geçmişte gerçekleşmiş (veya gerçekleşmemiş) gerekçeli (tahkiyeli) geçmiş zaman, geçmişte gerçekleşmemiş (ya da gerçekleşmemiş) hareketi gösterir ki bu da hareketin sonucuna ya da gerçekleşmiş hareketin diğer belirtileri temel alarak gerekçeli olarak kurulur: *Söölgi üyede öskeleni beriptir sen* ‘Son zamanlarda (görüyorum ki) değişmişsin’”²⁹.

Hks.da ekin olumlu şekli (*-p*)*tır* ve olumsuz şekli *-bindır* şeklindedir; *palğaptırbın* “bağlamışım”, *tastabındırlar* “dışlamamışlar ~ vazgeçmemişler ~ bırakmamışlar”. Karpov ve Grammatika Xakasskogo Yazıka’nın yazarları şekli “görülme-yen geçmiş – прошедшее заглазное” şeklinde tanımlarlar (1966, 437; Gram. Xakask. Yaz., 1975, 218); Çulım Türkçesinde aynı eki daralmış *-t’i* şeklinde görürüz. Dul’zon eki şöyle tarif eder: “görülme-yen gıyabi geçmiş zaman, gıyabi hareketi ya da görülme-yen ve anlatıcının kendisinin şahit olmadığı hareketi ya da bilinçsiz olarak gerçekleşmiş hareketi ya da unutulmuş hareketi belirtir. Bunun oluşum eki *-t’i* ekidir. Değiştirilmeksizin katı ya da yumuşak kısaltılmış temellere ya da tam birleştirici gerundiuma eklenir. Bu zamanın eki, *tur-* yardımcı fiiline kadar

²⁶ Reşetov çalışmasında *-gan edî* formunu, *-b* (3. şahıslar için: *-bdî*) ekini, *-b edî* formunu ve *-ar edî* formlarını “hikaye geçmiş I, II, III ve IV” şeklinde ayrı maddeler halinde vermiş ve sonuncusu dışında diğerlerinin işlevleri ve farkları hakkında bilgi vermemiştir (bkz. 350 vd.).

²⁷ “прошедшее совершенное с наличным результатом” (V. Nasilov, 1940, 95).

²⁸ “прошедшее повествовательное время образуется присоединением к деепричастию на *-n*, *-ın*, *-ın/-ın* вспомогательного глагола *tur-* «стоять», который стягивается до аффикса *-tu/-tu*, и личных аффиксов: во 2-м лице единственного и множественного числа аффикс *-tu/-tu* выпадает, например: *yeziptimen* «оказывается, я писал», *yezipsen* «оказывается, ты писал», *yeziptu* «оказывается, он (или они) писал(и)» и т. д.” (Kaydarov, 1966, 377).

²⁹ “прошедшее мотивированное время (афф. *-n-тыр/ ...+ личный показатель*): *кылып-тыр мен* «оказывается, я делал». Прошедшее мотивированное (повествовательное) время вырывает действие, совершенное (или не совершенное) в прошлом, что устанавливается мотивированно – на основе результата действия или по некоторым признакам совершившегося действия: *Söölgi üede öskeleni берип-тыр сен* «В последнее время (я вижу) ты изменилась» (Sat, 1966, 395).

gider”³⁰. Şor.da olumlu şekil *-(p)tır*, olumsuz şekil *-baantır/-beentir* şeklindedir. Babuşkil ve Donidze eki “görülme-yen geçmiş – прошедшее заглазное” diye tanımlar: *oynaptırım* “oynamışım”, *oynabaantırım* “oynamamışım” (1966, 475) Drenkova ise “2. birleşik geçmiş zaman formu (‘meğer şunu şunu yapmış’, ‘meğer, olmuş’, ‘bir zamanlar olmuş’) – форму прошедшего сложного 2-го («оказывается, делал то-то», «оказывается, было», «когда-то было») (Drenkova, 1941, 200 vd.); Krgz.da olumlu şekil *-ptır/-ptir*, olumsuz şekil ise *-bantır/-bentir* şeklindedir. Yunusaliev eki “beklenmedik geçmiş – прошедшее неожиданное” diye tanımlar; “*okupturmun* ‘okumuşum’, *siler okubantırsınar* ‘siz okumamışsınız’”³¹, Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıkı’nın yazarları eki ‘enfüsî (subjektif) geçmiş zaman - прошедшее субъективное время’ terimiyle tanımlamışlar (1987, 286).

Burada şunu vurgulayalım ki bazı dillerde (Y. Uyg., Özb., Kzk, Krklpk.) *-pti* ekinden başka *-p/-b edi* birleşik yapısı da görülür ve bu yapı bazan *-pti/-btı* şeklinde daralabilir. Bunlar elbette farklı şekillerdir ve *-p* (3. şahıslar için *-pti*) çoğu dilde kipi ilgilendiren (modal) naklî (dubitative) anlamlara sahipken *-p edi* (veya bazan daralmış şekliyle *-pti*) genellikle kullanıldığı dillerde perfekt zaman işlevi görür. Bunların farklılığı her dilde kendilerine eklenen şahıs ek veya zamirleri vasıtasıyla ve taşıdıkları anlamlarla daha rahat ayırdedilir³². *-ptır* ekinin *-p(tı)* şeklinde daraldığı bazı dillerde değişik kip, nakil işlevleri, yanına getirilen *eken, emiş, mis* gibi

³⁰ “прошедшее заглазное время обозначает заочное или заглазное действие, очевидцем которого говорящий не был, или же действие, бессознательно совершенное или забытое. Аффиксом для его образования является *-т’и*, прибавляемый без изменения к твердым и мягким основам сокращенного или полного соединительного деепричастия. Аффикс этого времени восходит к вспомогательному глаголу *тур-*” (Dul’zon, 1966, 457).

³¹ “*окуптурмун* «оказывается, я читал», *окубантырсиньар* «оказывается, вы не читали»” (Yunusaliev, 1966, 497).

³² Özbekçedeki *-bdı* şeklinde gördüğümüz iki farklı şekil vardır. Bunlardan birincisi *-ptır* ekinin daralmış olan ve 1., 2. şahıslar için *-b* 3. şahıslar içinse *-bdı* şeklinde görülen ektir. Diğeri ise *-ptır* ekinin daralmış şekli olan *-b* ekine *edi* koşacının getirilmesiyle oluşan ve daraltılarak *-bdı* şeklinde görülen birleşik yapıdır. Bunların farkı aldıkları şahıs ekleriyle belli olur. Özbekçedeki *-b* (3. şahıslarda *-bdı*) ekinin işlevlerini görmüştük. Kononov *-bdı* (< *-b edi*) formu için ise “önceki geçmiş zaman – предпрошедшее время” terimini kullanır ve işlevini, “bu form şu yakınlardaki geçmişini belirtir – это форма выражает недавнее прошедшее время” şeklinde ifade eder (1960, §275). Yeni Uyg.da *-ib edi* kalıbını telaffuzda iki şekilde görürüz a) *-ptı* (< *-ip edi*) şeklinde daralmış olarak veya b) *-ividi/-ivedi* (< *-ip edi*). V. Nasilov her iki şekli “uzak gerçekleştirilmişlik – давно совершенное” şeklinde tanımlar (1940, 97). Kaydarov daralmış şekilden haber vermemekle beraber *-ivedi* yapısını “Yakın geçmişte vuku bulan hareketin ifadesi (biraz pişmanlık nüansı içeren anlam) = выражающая действие, которое произошло в недавнем прошлом (значение включает оттенок некоторого сожаления)” şeklinde tarif eder (1966, 377). Kazakçada da her iki şekli (1. ve 2. şahıslar

şekillerle karşılar: Y. Uyg.da *-ptiken* (+ şahıs göstergeleri) ve *-ptimiş* (+ şahıs göstergeleri) ve V. Nasilov'un belirttiği üzere bazan her iki koşaç da teşkile girmiş halde *-ptikenmiş* (+ şahıs göstergeleri) (V. Nasilov, 1940, 96; Kaydarov, 1966, 377); Kzk.da *-pti* ekine *miş* koşacı getirilerek: *-ptimiş* (Kutalmış, 1999, 11). Y. Uyg.daki *-ptikenmiş* yapısı TT'deki *-mişmiş* (< *-miş imiş*) kalıbını andırır.

Altaycada *-(p)tır* ekinin olumsuzluk şekli *-baytır* şeklindedir: *keltir ~ keliptir* “gelmiş”, *kelbeytir* “gelmemiş”; *boltır ~ boluptır* “olmuş ~ imiş ~ var imiş” *bolboytır* “olmamış ~ değil imiş ~ yok imiş ~ (orada) bulunmamış”.

Kar d'aap saltır “Kar yağmış”. Bu cümle kip olarak ya farketme ya da nakil anlamı verir. Eğer şaşkınlık anlamı da vermek istenseydi *-(p)tır* ekinden sonra *ine* şaşkınlık birimi getirilmesi gerekirdi: *Kar d'aap saltır ine!* “Kar yağmış!”. Bu cümledeki *ine* birimi bir önceki bölümde gösterilen *turbay* gibi cümleye şaşkınlık anlamı katmaya yarar. *-tır* eki hem destan, efsane, masal ve hikaye türlerinde hem de günlük konuşma dilinde geçmiş zamanın nakli olarak sıkça kullanılan bir ektir. Denebilir ki Altaycada, TT'deki *-miş*'in karşılığı olan ek *-tır* ekidir. Her iki ek de masal ve efsanelerde belirsiz bir zamanı gösterir. Bu eklerin uzak veya yakın geçmiş zamanı bildirmek gibi bir fonksiyonu yoktur. Her ikisi de belirsiz bir zamanda (destanlarda, masalarda, efsanelerde) veya herhangi bir geçmişte gerçekleşen olayların naklini bildirirler. TT'deki *-miş* eki nasıl ki *i-* cevheri fiiline gelerek özel, kiple ilgili anlamlar oluşturan *imiş* birimini meydana getiriyorsa Altaycadaki *-tır* eki de TT'deki *i-* cevheri fiilinin Altaycadaki karşılığı olan *bol-* fiiline gelerek TT'deki *imiş* biriminin benzeri bir şekli olan *bol(up)tır*'ı oluşturur.

Destan dilinden bir örnek:

*Erke d'araş kızı bar emtir. Altan ahp kudalap
bartır. Bargan izi eskirip katur, oyto izi d'ok
emtir* (AM, 98)

Sevimli, güzel kızı var imiş. Altmış yiğit
istemeye gitmiş. Gidiş izleri artıp kalmış,
dönüş izleri olmamış (> gidişleri olmuş ama
dönüşleri olmamış).

Günlük konuşma dilinden bir örnek:

Agam aňdap bartır (veya; *Agam aňdap
barıptır*)

Amcam ava gitmiş.

İçin kullanılan *-p* ve 3.şahıslar için kullanılan *-pti* eki ve bunlardan farklı bir tarihi seyir, anlam ve şekle sahip olan *-p edi* birleşik yapısı görürüz (Kutalmış, 1999).

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi *-ptır* veya daraltılmış şekli olan *-tır* eki kip olarak nakil anlamı verirken zaman olarak da geçmiş zaman anlamını açık bir şekilde vermektedir. Görünüş bakımından ise bitmiş ~ gerçekleşmiş (postterminal) hareket bildirir.

*-(p)tır eki, geçmiş zaman anlamıyla birlikte kip olarak teşhis anlamı da verebilir:

Emdi körüp turar bolzo, kös d'ederde-Ak çöldö, mal turluzı odorlu d'erde, tostok kara krlaň büttir (AM, 107)

Şimdi durup şöyle bir bakınca, gözün görebildiği Ak çölde, hayvanların yaşadığı bereketli yerde, yuvarlak bir kara tepe bitmiş (oluşmuş).

Emdi aylandıra körör bolzo d'er töjöktü, d'eñis d'uurkandu ahs d'erde d'atkamın kördi. Kolgo-butka togus kattañ temir-kand'ı sogup koytır. (AM, 112)

Şimdi etrafına bakınca yer dөşekli, yosun yorganlı yer altında yattığını farkettiler. Koluna, ayağına dokuz kat demir zincir bağlanmış.

Tablo: 8

Altaycada bitmiş bir hareketin nakli-			Türkçesi		
men		-im	ben		-im
sen		-iñ	sen		-sin
ol	bar-1-ptır	-	o	git-miş	-
bis	bar-tır	-is	biz		-iz
sler		-ar	siz		-siniz
olor		-	onlar		-ler

*Nakil anlamına örnekler:

Onıñ arga-sümezi Küler-Bay kaanmıñ d'esinde emtir. Ak-boro at ondo bartır (AM, 123)

Bunun yolu, çaresi Küler-Bay Kağan'ın yurdundaymiş (yurdunda imiş). Ak-boz at oraya gitmiş.

Ak-kaan dep kaan d'urtaptır (AM, 98)

Ak – Kağan diye biri yaşıyormuş.

Bu örneği *d'urta-* fiilinin tabiatındaki süreklilik anlamından ötürü *-yor imiş* diye çevirmek gerekir. Aynı cümleye “olmuş – bitmiş” anlamı verilmek istense “Ak – Kağan diye biri yaşamış” diye de çevrilebilirdi.

Ay keberlü bu çırayı kara büder bu tartılır. Kün keberlü bu büdüji kara bürüñküty bu

Ay gibi yüzü üzüntüden kararmış. Güneş gibi şekli kara kasvete dönüşmüş. Keskin kaya gibi

kubultr. Köö taygady ol tijineñ agın-çagin ot çaçıltır. Kaan keberi bu kubulıp, kara büder bu tartılıptır. Baatır d'üzi bu kubulıp, başka la bolup bu kalıptır. (MK, 52-53)

Ol örökön 50-çi d'ıldarda d'amp kelgen, Altayında bojoptır. (AÇ, 2000, nu:173, 8)

Eki kiji kelze, çın la, d'eeren uy d'e le degen kuu bozu çıgarıp saltır. (AK, 16)

Sakar Ugariç lazıl kayış kurlu sumkazin kiyele, onon but bajına eki ayak çaydı içele, tepkişi tömön d'ügürrip tüşti:

-Armaqızına orolboytır ba?

-D'o-ok!

-Tuzın üze d'ip saltır ba?

-D'o-ok! (AKıs., 63)

-A bistiñ çerü kaçan d'eñer deyt, balam?

-Ol d'anunañ biçibeytir, d'e eñirde klubka keliger, ol tušta men d'artap kuuçındap bererim.

-A pis'mo bojoy berdi be, balam? – dep, D'ırtaydıñ iyi d'aygıda kurgadıp algan çalkañçaktıñ bürile alıştırğan tañkazin kaltazınañ çeber çıgarıp, kañzazın azala, suradı.

-Bojoy berdi, bılar.

-Şırkazi nezinde emtir?

-Onı biçibeytir, bılar. (AKıs., 114)

dişlerinden kıvılcımlar saçılmış. Kağan gibi olan görünümü değişip kara bir görünüm almış. Yiğit gibi yüzü değişip başka bir şey olup kalmış.

O ihtiyar ellili yıllarda dönüp gelerek Altay'da ölmüş.

İkisi geldiklerinde gerçekten ala renkli inek, solgun benizli çok büyük bir buzağı çıkarmış.

Sakar Ugariç kırmızı kemerli çantasını omzuna atıp, sonra ayak üstünde iki fincan çayı içerek, merdiveni aşağıya doğru koşup indi:

-Yularına dolanmamış mı?

-Hayır!

-Tuzun hepsini yeyip bitirmiş mi?

-Hayır!''.

-Peki bizim ordu ne zaman yenecek deniyor yavrum?

-Onun hakkında yazmamış, ama akşam kulübe gelin, o zaman men izah edeceğim.

-Peki mektup biti mi verdi yavrum? diye D'ırtay'ın karısı yazın kuruttuğu ısırğan otunun yapraklarıyla karıştırdığı tütününü tütün torbasından itina ile çıkarıp, piposunu yakıp sordu.

-Bitiverdi efendim.

-Yarası neresindeymiş?

-Onu yazmamış efendim.

Öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için *-gan emtir*, *-gan bol(up)tır* veya *-ptır* şekillerinden herhangi birisi kullanılabilir³³. Fakat cümlelerin daha tesirli, sözün daha kuvvetli olması için konuşma sırasında veya metin içinde bu şekillerden özellikle birinin kullanılması gerekebilir. Mesela *-(p)tır* ekinin kullanımında

³³ TT'de *-muş* eki ve *imiş* birimlerinden başka gerundium karakteri taşıyan *-muşken*, geçmiş zamanın şartı anlamını taşıyan *-muşsa* ve ihtimal yahut perfekt zaman bildiren *-muştır* formları da vardır. Sonucu formdan *-gan* eki bahsinde söz edilecektir. TT'deki *-muşken* formu 2 anlamda kullanılır: a) *-dığı halde* b) *(hazır)-muşken*. Birincisine Altaycadan örnek: *Toydañ küni d'et(ip) kelerde sen d'ür(üp) oturuñ* "Düğün günü gelmişken (geldiği halde) sen çıkıp gidiyorsun". İkincisine örnek: *Kelgen aayınça mıñ da edeli* "(Hazır) gelmişken şunu da edelim". TT'deki *-muşsa* şart birimi *-muş* partisibi ve *ise* şart biriminin birleşmesiyle oluşturulmuş bir şekildir. Altaycada TT'deki *-muş*

dikkatimizi çeken hususlardan biri de bu ekin yardımcı fiillere çok daha sık geliyor olmasıdır. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere bu ek, (-p gerundiumuyla birleşen *sal-*, *kal-*, *bar-*, *koy-* ve *-a/-y* gerundiumuyla birleşen *ber-*) yardımcı fiillerinde daha sık kullanılmaktadır. Yardımcı fiiller dolaylamalı şekillerle birleştiklerinde *-gan emtir* ve *-gan bol(up)tır* şekillerinden ziyade *-(p)tır* eki alırken diğer fiillerin *-(p)tır* ekini alma yüzdesi diğer ikisine oranla oldukça düşüktür. Mesela:

Tolonodiy çarayı, oño lo bertir ol dezeñ. Tañ (Ona) Erik gibi yüzü, sararıvermiş de lütfen,
çolmondıy ol közi, öçö lö bertir ol dezeñ (AM sabah yıldızı gibi olan yüzü, söñüvermiş de
 115) lütfen (diye söyle lütfen, diye haber ver lütfen).

Yukarıdaki cümledeki *-tır* eki yerine *-gan emtir* veya *-gan boltır* şekilleri koyulsa cümle yine aynı anlamı verirdi ancak ifade herhalde eskisi kadar güçlü olmazdı. Arka arkaya bazı cümlelerde ise *-gan emtir*, *-gan boltır* ve *-tır* şekillerinin hepsine birden geçmiş zamanın nakli kipiyle rastlamak mümkündür:

Bala barka bazar d'erge, mañdik torko Çoluk çocuğun basacağı yere işlemeli ipekliler
d'aygan boltır. Kelin, kastar keler d'erge keen yaymışlar (veya; yayılmış). Gelinlerin, kızların
torko çöygön emtir. Oygılıktıñ d'alañına geçeceği yere güzel ipekliler sermişler (veya;
uuldar d'uulıp, d'ırgay bertir (MK, 45) serilmiş). Oygılık'ın kırlarında oğlanlar yığılıp
 eğlen(iyor i-)miş.

Yukarıdaki örnekte görülüyor ki *-gan bol(up)tır*, *-gan emtir* şekilleri ve *-(p)tır* eki kip ve zamana dair anlam olarak aynı işlevi görmektedirler. Burada birbirine yakın evidensiyel şekillerin birbirini takip eden cümlelerde arka arkaya kullanılıyor olması şüphesiz anlatımı biteviyelikten kurtarmak ve renklendirmek için başvurulan bir yoldur; fakat bu örnek, bu şekillerin zaman anlamı ve kip konusunda birleştiklerinin de kanıtıdır. Bu hususta bir diğer örnek:

Iylap – ıylap bu kelerde, eki le közi tıjigen Ağlamaktan iki gözü şişmiş. Emilmekten iki
boltır. İye – iye bu kelerde, eki emçeği tıjigen memesi şişmiş. İki gözünden akan yaşlar iki
emtir. Eki köstiñ ol dor dañı eki kara talay bolup kara ırmak halinde eşiğinden sel olup
ejigineñ köldöp ağıp çıga la bertir. (MK, 59) akıvermiş.

Yukarıda verilen şekillerin dışında Kıpçak grubu dillerinde dolaylama anlamı şu şekillerle kurulur: Nog.da, “Görülmeyen geçmiş, temel fiile *-gan* ekiyle *eken*

partisibinin karşılığı *-gan partisibi*, *ise* biriminin karşılığıysa *bolzo* birimidir. *D'et(ip) kelgen bolzo biyin kaçır* “Gelmişse buraya çağır”.

koşacı çekimlemesine ve hareketin, konuşanın görüş sahası haricinde gerçekleşmesi anlamına sahiptir³⁴ ; Ykt.da ET'den beri gelen *-bit* (<-*miş*) ve olumsuzluk bildiren *-batax* (<-*madık*) ekleri dolaylamalı ifadelerde kullanılır *diebippin* (< *diebitpin*) “demişim”, *diebetexpin* “dememişim, harfi harfine: demedik(kişiyi)im” (Ubryatova, 1966, 416); Özb.de, *-gan ekan*, *-gan emiş* (Kononov, 1960, § 351, § 354); Y. Uyg.da *-ganmiş*, *-ganiken* (V. Nasilov, 1940, 103); Kzk.da, Nog.da *-gan eken* (Kutalmış, 1999; Baskakov, 1996/2, 292). Kırgızcada *-gan eken* şeklinin yanında ayrıca *-dı eken* şeklini de görürüz. Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıkı'nın yazarları *-gan eken* şeklini “belirsiz uzak geçmiş – давнопрошедшее неопределенное” terimiyle, *-dı eken* şeklinin ise “belirli uzak geçmiş - давнопрошедшее определенное” terimiyle tanımlarlar (1987, 287 vd.). Krklpk.daki *-gan eken* yapısını Baskakov, “*gan* eki *eken* kip ögesiyle birleşiminde anlatıcının görme alanı dışında görülmeden gerçekleşen hareket anlamında³⁵ yorumunu yapar. Görüldüğü gibi Orta-Asya Türk dillerinde naklî (dubitative) anlamın genellikle *eken* birimiyle karşılandığı görülüyor. *eken* ve Özb., Y. Uyg.da görülen *emiş* (~ *miş*) koşaçlarının, kullanıldıkları dillerin hepsinde ayrıca diğer zaman şekillerine de gelerek farklı zamanların (devamlı geçmiş zamanın, geniş zamanın, şimdiki zamanın, gelecek zamanın vs.) naklini sağladığı görülür.

2. Görülen Geçmiş Zaman

TT'de görülen geçmiş dediğimiz zaman, *-dı* ekiyle ifade ettiğimiz ve geçmişte başlayıp bitmiş yahut henüz bitmemiş bir hareketi gösteren zamandır. Bu eki Deny: “Muayyen mazi teme.lahikası ki, ya yapıldığı görülen veya yapıldığından emin olunan fiili ifade eder” şeklinde tarif eder (1941, § 617, 621). Guzev, “basit geçmiş (basit preteritum) teşkil formu göstergesi *-di/-dı* ve 2. tip şahıs ekleriyle kendi anlamıyla şimdiki ana selef olan hareketi basit olarak işaret etme anlamına sahiptir.

³⁴ “Прошедшее заглазное имеет спрягаемой основой причастие на *-ган/-ген* и связку *экен*, обладает значением действия, совершившегося вне поля зрения говорящего” (Baskakov, 1966/2, 292).

³⁵ “форма на *-ган* в сочетании с модальной частицей *экен* – в значении действия, которое совершилось заглазно, вне поля зрения говорящего” (Baskakov, 1952, 439).

Onda kip veya görünüşle ilgili herhangi bir anlam gösterilemez”³⁶ şeklinde tarif eder. Fakat bu ek zaman kaymasına uğrayarak başta duyulan geçmiş zaman olmak üzere yakın geçmiş, şimdiki, yakın gelecek ve geniş zamanı da gösterebilir. Mesela gayri muayyen harekete örnek: *Fatih 1453'te İstanbul'u fethetti* cümlesinde *-di* eki, anlatanın gördüğü bir hareketi göstermez (ekin zaman ve işlev kaymaları için bkz. Yaman, 1999, 55 vd).

-di eki TT’de bitmiş bir eylem için veya geçmişte başlayıp henüz bitmemiş bir eylem için kullanılır. Ayrıca başkasından duyulan (veya öğrenilen) gayri muayyen bir eylem için *-miş* eki yerine kullanıldığı da görülür. TT’deki *idi* birimi de birleşik zamanlı fiil yapımında ve isim soylu sözcüklere geldiğinde *-di* ekinin sağladığı zaman anlamlarını cümleye verebilir. Altaycadaki *-gan* eki de öğrenilen, biten veya henüz bitmeyen bir eylemle birlikte kullanılabilir. TT’deki *idi* birimine tekabül eden *bolgon*, *boldı* ve *edi* birimleri de geçmişteki bir eylemi yahut ismi bildirebilir. Dolayısıyla geçmiş zaman dediğimiz zaman TT’de de Altaycada da son derece kompleks bir yapı arzeder ve cümleye göre, bahsi geçen zamana göre çekimli (finite) ve çekimli olmayan (non-finite) şekillerin zaman değerleri de değişebilir. Şekiller ayrıca bu iki dildeki cümleleri bir diğerine çevirirken de sık sık değişiklik arzeder. Mesela üzerinde fazla durulmayan TT’deki *-miştir* şeklinin kendisi bile TT’de genellikle iki şeyi ifade eder. *gitmiştir* cümlesini ele alırsak biri ihtimal biri de kesin görülen geçmiş zaman anlamında “büyük ihtimalle gitti” veya “kesinlikle gitti” şeklinde anlaşılabilir. *-miştir* ekinin kesin ve belirli geçmiş zaman bildirdiğini farz etsek bile bu formun Altaycada olmadığı düşünülürse acaba TT’de *-miştir*’la ifade edilen zaman Altaycada nasıl ifade edilir? Doğrusunu söylemek gerekirse TT’de geçmiş zamanı gösteren *-miş*, *-di*, *-dıydı*, *-mişti*, *-miştir* şekilleri Altaycada yalnız şu eklerle veya şu şekillerle karşılaşılır demek son derece hatalı olur. TT’de bile pek çok ekle ifade edilebilecek bir zaman veya modalitenin uzak bir lehçede tek yahut birkaç karşılığını bekleyemeyiz. Ek ve şekillerin dönüşümlü olması, dilin kendi imkanları, dili kullananların kendi dillerinden istifade edebilme, onu kullanabilme beceri ve yetisi gibi değişkenler, dillerdeki ek ve şekillerin “(sadece) şu işi görür, (sadece) şu

³⁶ “прошедшее простое (простой претеритум) с формообразовательным показателем *-du/-dy* и личными аффиксами 2-го типа имеет своим значением простое указание на предшествование

anlamı sağlar” şeklindeki tarif edilmelerini imkansız kılmaktadır. Dolayısıyla bir örnek olarak verdiğimiz TT’deki *-mıştır* şekli de Altaycada bilhassa *-gan* eki başta olmak üzere *-atan*, *-gan emtir*, (ihtimal veya nakil anlamında:) *-gan turu*, *-gan d’at*, (sadece ihtimal anlamında:) *-gan bolor*, vs pek çok şekilde karşılanabilir. Her dili kendi çerçevesi içinde düşünmek, her zaman başka bir dille (aynı dil ailesi içinde yer alsa bile) kesin ifadelerle başvurarak karşılaştırmamak gerekir. Bunları söylüyoruz zira Altaycadaki çekimli ve bazan çekimli olmayan şekillerin TT’deki karşılıklarını verirken sözü edilen cümlelere göre onları TT’ye sadece bir şekilde değil pek çok şekilde çevirmek mümkündür. Bu konuda araştırmacıları peşinen bilgilendirmek ve yanlış sonuçlara vurdurmayı engellemek ve açık olmak da ilmî bir eserin başlıca hedefleri arasındadır.

TT’de *-dı* ekiyle ifade edilen görülen geçmiş zaman Altaycada *-gan*, *-dı* ekleri başta olmak üzere nadiren henüz gerçekleşmemiş bir eylemi bildirmek için *-galak* ekiyle ifade edilir. Bununla birlikte emir ekleri de bazan TT’de olduğu gibi geçmişteki veya şu andaki hayret verici bir eylemle kullanılarak TT’de *-dı* ekiyle de ifade edilebilen cümleler kurabilir:

Baza neni köröyin!

Bir de ne göreyim! (Ne görsem beğenirsin!).

D’üzi-bajın sıymay tuttı: ‘D’үүлген le bolboyım. Esirgen le bolboyım’ diyт. (MK, 40)

Yüzünü başını ellerinin arasına aldı: ‘Delirmiş olmayayım. Sarhoş olmayayım (Delirdim mi acaba! Sarhoş mu oldum yoksa!)’ diyor (dedi).

Şüphesiz bunlar istisnai ve özel şekillerdir ve aynı dil ailesine mensup Türkçe ve Altaycada da benzer (veya farklı) şekillerin olması normaldir.

TT’de ve Altaycada geçmiş zamanı ifade etmenin bir diğer yolu da geçmiş zaman partisibi hüviyetindeki bir fiilden sonra olumsuzluk kelimeleri getirilerek de sözü geçen fiilin olumsuz muayyen (TT’de: *-madı*, Altaycada: *-bagan*, *-badı*) şeklinin sağladığı anlam ortaya çıkabilir. Bu tür şekiller TT’de *değil* olumsuzluk kelimesiyle karşılanırken Altaycada *emes*’le karşılanır. Deny, TT’deki *değil*’li şekillerin “olumsuzluğu daha tesirli olarak ifade ettiğini” söyler (1941, § 692). TT’de *değil*’li şekillerin bütün sıfat-fiil şekillerinden sonra geldiği görülür. TT’deki örnekleri vermeden önce çelişkili bir durumu ifade etmekte yarar vardır. Bu çelişkili

действия настоящему моменту. В нем не удастся обнаружить какие-либо модальные или аспектуальные семьи” (Guzev, 1990, 72).

husus *-dı*, *-yor* ve *-makta* eklerinin çekim ekleri olarak mı yoksa sıfat-fiil olarak mı değerlendirileceğidir. Zira TT’de *-mış değil*, *-dı değil*, *-ar/-maz değil*, *-yor değil*, *-makta değil* ve *-acak değil* şeklindeki kalıplardaki fiil ekleri çekim eki özelliklerini yitirmiş gibidirler. Halbuki TT’de *-dı*, *-yor* ve *-makta* eklerinin partisip ekleri olmadığını iyi biliyoruz. Bizce *değil* olumsuzluk kelimesiyle birleşen bu ekleri çekim eki olarak değerlendirmek yanlıştır. Bunlar belki de sadece bu tür bir ifadeye başvurulduğunda asli görevlerinin dışına çıkarak tıpkı *-mış*, *-ar/-maz* ve *-acak* ekleri gibi sıfat-fiil hüviyetine bürünmektedirler. Bir diğer husus da Altaycada bu tür ifadelerde *emes* sözcüğünün her zaman sıfat-fiil eklerinden sonra gelmesidir. Altaycada *emes* koşacı bütün zamanlarda olumsuzluk bildirebilir; ancak burada biz diğer şekilleri değil sadece bu bölümü ilgilendiren, yani geçmiş zaman anlamı olan şekilleri inceleyeceğiz.

TT’deki *-mış değil* kalıbı: Bu kalıbın *-mış* eki, finite değil; bir geçmiş zaman sıfat-fiildir. Mesela: *Ben ödevimi yapmamış değilim* cümlesi muayyen bir hareketi gösterir: “Ben ödevimi yaptım”. Aynı kalıp gayri muayyen hareketi de gösterebilir: *Fatih İstanbul’u ihtiyarlığında almış değil* cümlesi *Fatih İstanbul’u ihtiyarlığında almamış* şeklinde de ifade edilebilir.

TT’deki *-dı değil* kalıbı: Bu kalıp muayyen bir hareketi gösterir. Bu kalıp genellikle *-madı değil* şeklinde kullanılır ki olumsuzluğun olumsuzluğu yapılarak cümlede olumluluk vurgulanmış olur: *yazmadı değilim* (= yazdım, sahiden yazdım).

TT’de *-mış değil* ve *-madı değil* şeklinde ifade edilen şekiller Altaycada *-gan* ekli fiillerden yani sıfat-fiillerden sonra *emes* birimi getirilerek yapılır: *men ukkan emes* (veya; *emezim*) = *men ukpağam* = *men ukpadım* “Ben duymuş değilim = Ben duymadım”.

TT’de “fiil - sıfat-fiil + iyelik eki – yok” ve Altaycada “fiil-sıfat-fiil + iyelik eki – *d’ok*” şeklindeki kalıplar da geçmiş zaman anlamını çekimleme şekli olmamalarına rağmen ifade edebilir. TT’den örnek: *gitmişliğim yok* “gitmedim”. Altaycadan örnek: *barganım d’ok* (= *barbagam* = *barbadım*) “gitmişliğim yok = gitmedim” Morfolojiden çok sentaksın alanına giren bu *emes*’li “değil’li” ve *d’ok*’lu “yok’lu” cümlelerdeki zaman anlamı ne TT’de ne de Altaycada sadece geçmiş zaman için değil, ayrıca geniş, şimdiki ve gelecek zamanlar için de kullanılır. Bu tür cümlelerde aslolan bu olumsuzluk şekillerinin hangi zamanı gösteren sıfat-fiil

şeklinden sonra geldikleri hususudur (Altaycadaki *emes* ve *d'ok* olumsuzluk kelimeleriyle yapılan şekiller için bkz. Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, § 459 vd.; Dırenkova, 1940, 240 vd.; Baskakov, 1947, 256 ve 288; Tıbıkova, 1991, 177 vd); (diğer diller için bkz. Brbn Ttr.'ndaki şekiller Dmitrieva, 1966, 166; Özb. için, Reşetov, 1966, 350 ve yine Özb. için bkz. Kononov, 1960, § 264; Kklpk.daki '-gan + iyelik ekleri bar'la ifade edilen olumlu şekiller için Baskakov, 1966, 312).

2.1 -di ekiyle geçmiş zaman

-di eki Altaycada TT'den pek farklı olmayan ve TT'de de -di ile karşılanan ektir. Bu yönüyle TT'de ve Altaycada birbirinin aynı olan nadir eklerden biridir. Bu ek, TT'de ünlü ve ünsüz uyumu doğrultusunda -dı/-di, -du/-dü; -tı/-ti, -tu/-tü sekiz varyantlıdır. Altaycada ise sadece ünsüz uyumu sözkonusudur ve ekin -dı/-di; -tı/-ti olmak üzere dört varyantı vardır.

Altaycanın ilk gramerinde bu ek şöyle tarif edilir: “Geçmiş zaman hikaye şekli: a) Hadise hakkında hikaye edilirken olayların birinden diğerine durmadan silsile halinde, ara vermeksizin düzenli ve tesadüfsüz olarak sürdüğünü ve anlatıcının sakin olarak baktığını ve dinleyicilerde etki bırakmaksızın düzenli bir izlenim bırakmayı istediğini gösterir: *Uulçak emdi kaan turdı; kaan turganda palat d'azattı, toy etti, paytal öltirdi, arakı astı, onço kalık d'uup aldı*. “Oğulcuk, şimdi kağan oldu, kağan olunca meclis kurdurdu, bayram düzenledi, kısrak kesti, içki astı, bütün halkını topladı”. b) Herhangi bir münferit hadise hakkındaki olağanüstü olmayan, şaşkınlıkla karşılanmayan sade ifadede kullanılır: *Abazı aa aydat: d'e, balam, sen emdi katka d'akşı ürendiñ be? tit. Uulçak: d'akşı ürendim, tit*. “Babası ona söylüyor: peki oğlum, sen şimdi okuma-yazmayı iyi öğrendin mi? diyor. Oğlu: ‘iyi öğrendim’ diyor. c) Şimdiki zaman anlamında geçmiş zaman hikaye formu şu durumda kullanılır ki: c.1) Hareket çoktan yapıldığı halde şimdi gibi görünüyor. *D'etti d'aştu d'erenim d'erin sanap kiştedi; D'ettön d'aştu öñmögön d'ıralın sanap kumıktı*. “Yedi yaşındaki atım yerini özleyip kişnedi. Yetmiş yaşındaki ihtiyar neşesini özleyip üzüldü”. c.2) Şimdiki zamanda devam eden hareketi gösterir: *Adam enem sanadım. Altay d'urtım sanadım, ar d'onım sanadım, tedi. Kaan Püdey emdi abakayın attandırıp ak tayga d'irine d'andı*. “Babamı anamı hatırladım. Altay yurdumu hatırladım, halkımı

hatırladım, dedi. Kaan-Püdey şimdi karısını gönderip ak dağ vatanına döndü”. c.3) Olumlu kararlılığın veya sebatın ifadesi için kullanılır: *Ay Miradım! Miradım! Pir ağaçta d'üs pudak pu kezeyin tediñ be? pir poyuña d'üs kiji, d'uulajayın tediñ be?* “Hey Mirat’ım! Mirat’ım!. Bir ağaçta yüz budak keseyim dedin mi? Tek başına yüz kişiyle savaşıyım dedin mi? c.4) Henüz gerçekleşmemiş ama gerçekleşme ihtimali olan bir hareketle kullanılır: *Ay-Kaan anı ukti, uyladı, açındı; anıñ uyugunarı pu d'il ede, emdi men öldim, tedi.* “Ay-Kağan bunu duydu, ağlamaya başladı, kızdı; o (kardeşi) bu işi bu yıl kovalamalıydı, şimdi ben öldüm’ dedi”³⁷.

Direnkova bu eki “ispat edilmiş kesin, afakî (objektif), yakın geçmiş ve şimdiki-geçmiş – достоверное, объективное, недавно-прошедшее, настоящее-прошедшее” şeklinde tanımlar ve işlevlerini şöyle sıralar: “a) Bu ek şu gerçeği gösterir ki hareket şimdi oldu veya olmuş ve bunun geçmişteki başka hadiselerle ilgisi yoktur: *Ol gazet d'aydı* ‘o, gazete yaydı, dağıttı’. b) Birinci geçmiş ikinci geçmiş zaman (-gan) ekinden farklı olarak hadisenin yakın geçmişte gerçekleştiğini

³⁷ “Прошедшее повествовательная форма употребляется: 1) При рассказе о событиях, которые непрерывною цепью следовали одно за другим, равно, без всяких перерывов и нечаянностей, и на которые рассказчик смотрит одинаково спокойно и на слушателей желает произвести ровное впечатление, без всяких эффектов. Уулчак эмди каан турды; каан турганда палат жазатты, той этти, пайтал олтирди, аракы асты, ончо калык жууп алды «Мальчик сделался царем. Когда онъ сталъ царемъ, устроилъ палаты, пригатовилъ хлеба, соли і устроилъ пиръ, зарезалъ кобылицъ, наварилъ вина і собралъ весь народъ». 2) Въ простомъ заявленіи о какомъ нибудь отдельномъ событіи. Абазы аа айдат: је, балам, сен эмди катка јакшы үрендінъ бе? тіт. Уулчак: јакшы үрендім, тіт. «Отець говоритъ: ну, сынъ мой, хорошо лі ты теперь научился грамоте? Мальчикъ говоритъ: хорошо научился!». 3) Въ значеніи настоящего времени (сравнительность русскимъ языкомъ) прошедшая повествовательная форма употребляется: а) когда действие, хоть і сейчасъ только, но уже совершилось. Јетти јашту јереним јерин санап киштеди; јеттөн јашту онъмөгөн јыралын санап кунукты. «Семілетній рыжий мой конь ржетъ, тоскуя по своей земле: семідесятілетній старецъ тоскуеть, вспомяная о своемъ весельи». б) Когда совершилось по крайней мере начало действия, такъ что настоящее продолженіе его какъ бы подразумевается. Адам энем санадым, Алтай јуртум санадым, ар јоным санадым теди. Каан Пүдей эмди абакайын атгандырып ак тайка јіріне јанды. «Вспомнилъ я объ отце і матері, вспомнилъ я объ моемъ алтайскомъ юрте, вспомнилъ я о всемъ моемъ народе. Ітакъ Хань-Пюдей, отправивъ свою жену, возвратился въ свое место къ белымъ (священнымъ) горамъ». в) Для выраженія положительной решимости ілі настойчивости. Ай Мырадым! Мырадым! пір агапта јүс пудак-пу кезейін тедінъ бе? пір пойуња јүс кижі, јуулажайын тедінъ бе? «О Мыратъ! Мыратъ! на одномъ дереве тысяча ветвей і ты хочешь срубить ихъ! на одного тебя тысяча человекъ-і ты хочешь воевать съ ними!» г) Когда при настоящей обстановке неизбежно должно произойти действие, если только не возникнутъ къ отклоненію его какія либо обстоятельства, ілі не будутъ приняты къ предупрежденію его особыя меры, тогда употребляется прошедшая повествовательная форма. Отсюда 2-го лица прошедшей повествовательной формы употребляется въ смысле предупреженія. Ай-Кaan аны укты, уйлады, ачынды; анынъ уйгунары пу јыл еде, эмди мен өлдім, теди. «Ай-Ханъ услышалъ объ этомъ, заплакалъ и заскорбелъ, говоря: а ему (брату) следовало пробудиться въ этомъ году, - теперь я погибъ!»” (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, §§ 397, 398, 399, 400, 401, 402).

gösterir. *Men bugün teke attım* “Ben bugün keçi vurdum”. c) Bu ek şimdiki veya yakın gelecek zamanda hızlı ve kaçınılmaz durumu bildirir ve sakındırma anlamı sağlar: *D'azap bas! Sütti töktiñ* ‘Dikkatli yürü! Sütü döktün (şimdi dökeceksin, döküyorsun)’. d) Geçmiş zamanın birinci formunda anlatımın bazı parçaları peş peşe birbiriyle ilişkili olarak bulunmaz ve anlatanın etkisi altında değildir. Geçmiş zamanda anlatılan bu hikaye kesik karakter bulunduruyor. Örnek: *Añçı-la kıraçı eki karındaş kolhozdo d'urtadı; añçı kıra çıktı, köp añ attı, kıraçı işke çıktı, köp kıra tarttı, d'akşı aş bütti, kolhoz bayıdı*. ‘Biri avcı biri çiftçi olan iki kardeş kolhozda yaşadılar. Avcı dağa çıktı, çok hayvan avladı; çiftçi işe gitti ve çok tarla sürdü. İyi ekin büyüdü. Kolhoz zenginleşti’ (masaldan)”³⁸.

Baskakov *-dı* eki için: “*-dı/-di, -tı/-ti* basit fiil eki belirli (~ muayyen) geçmiş zamanın bildirme kipinin çekim temelini (esasını) kurar. Belirli geçmiş zamanın şekli şu tür durumlarda kullanılır: Eylem hareketi yakın zamanda gerçekleştiğinde ve bunun sonucu meydana geldiğinde. Özel durumlarda bu şeklin kullanımı şöyle meydana gelir: a) Uyarı, mesela: *bıçak la kezinip iydiñ* ‘dikkat et, bıçakla bir yerini kestir (keseceksin, kesmek üzeresin, her an kesebilirsin)’. b) Olumlu ve olumsuz şekilleri tekrarlayarak hareketin yapılıp yapılmadığına tereddüt edildiğinde, mesela: *keldi-be, kelbedi-be* ‘geldi mi, gelmedi mi ~ gelip gelmediğinden emin değilim”³⁹.

³⁸ “Прошедшее время 1-е констатирует просто тот факт, что действие совершено или совершилось, не указывая его отношения к другим действиям, совершившимся в прошедшем. *Ол газет дьайды* «он распространял газету, он развернул газету». Прошедшее 1-е в отличие от прошедшего 2-го выражает действие, происходившее или происшедшее в недавнем прошлом, незадолго до настоящего времени. *Men bugün teke attım* «я сегодня застрелил козла» Иногда форма прошедшего 1-го выражает быстро и неизбежно наступающее будущее и имеет значение предостережения. *дьазап бас! Сүтти төктинь* «осторожно ступай! Молоко прольешь!». В форме прошедшего 1-го нередко ведутся некоторые части рассказа, преимущественно те, в которых действия следуют просто одно за другим, без всяких перерывов и нечаянностей, не находясь в особенно тесной связи друг с другом, и не заключая в себе, по мнению рассказчика, ничего необыкновенного. Рассказ, действия которого выражены прошедшим 1-м, носит несколько отрывистый характер. *Аньчы-ла кырачы эки карындаш колхозто дьуртады; аньчы кырга чыкты, көп ань атты, кырачы ишке чыкты, көп кыра тартты, дьакшы аш бүтти, колхоз байыды*. «Охотник и пахарь – два брата – в колхозе жили. Охотник в горы поднялся, много зверей застрелил; пахарь на работу выехал, много пашни вспахал. Хорошо хлеб вырос. Колхоз богател» (из сказки).” (Digenkova, 1940, 170 vd).

³⁹ “Форма на *-ды/-ди, -ты/-ти* простого глагола образует спрягаемую основу прошедшего определенного времени изъявительного наклонения. Форма прошедшего определённого времени употребляется в тех случаях, когда совершение действия произошло недавно и результат действия имеется налицо. Частными случаями употребления этой формы являются: а) предостережение, напр. *бьчак ла кезинип ийдинь* смотри, не обрежься ножом; б) при повторении положительной и отрицательной формы (с частицей вопроса) – неуверенность в

Tozyakova ve Tyuhtenova da *-dı* ekinin “hareketin yakın geçmişte olduğunu gösterdiğini” söylerler⁴⁰. Toçşakova bu ekin “geçmiş zaman eki” olduğunu söylemekle yetinmiştir (1938, 35). Baskakov *-dı* ekinin Altaycann Kumandı (Kumandı-Kiji) ve Çalkandu (Kuu-Kiji) dialektlerinde “yakın geçmiş” işlevinde olduklarını söylemez ve “muayyen görülen geçmiş – прошедшее определенное очевидное” işlevine sahip olduğunu belirtir (1972, 106 vd.; 1985, 72).

Dırenkova ve Baskakov ekin yakın geçmiş ve şimdiki-geçmiş olduğunu söylemekle büsbütün haksız değildir. Gerçekten bu ek Altaycada (ister konuşma dilinde, ister edebi dilde) yakın geçmişte gerçekleşen eylemlerle daha çok kullanılır. Fakat bu ekin uzak geçmişte gerçekleşen gayri muayyen bir eylemle (*-mış* eki anlamında) kullanıldığı da görülebilir ki nitekim bu tür eylemlere geldiğinde yukarıdaki iki büyük gramerde de söylendiği gibi anlatımda bir sıradanlık, sadelik ve kesik yapı olduğu görülür.

-dı eki hakkında diğer Türk dilleri için söylenenler: Azr.de, Gag.da, “görülen geçmiş zaman – прошедшее очевидное время” (Gacieva, 1966, 75; Pokrovskaya, 1966, 123); Krm-Ttr.nda, “*-dı/-tı* ekleriyle geçmiş zaman tam anlamıyla (kip ve görünüşe dair hiçbir nüans taşımaksızın) geçmişteki hareketi gösterir”⁴¹; Trkm.de, “geçmiş zaman – прошедшее время” (Azimov – Amansariyev – Sariyev, 1966, 100); sırasıyla Ttr.da, Brbn Ttr.da, Kmk.da, Krçy-Balk.da, Kar.de, Kzk.da, Tuv.da, “kesin geçmiş zaman – прошедшее категорическое время” (Zakiev, 1966, 146; Dmitrieva, 1966, 166; Magomedov, 1966, 202; Xabiçev, 1966, 225; Musaev, 1966, 271; Kenesbaev-Karaşeva, 1966, 332; Sat, 1966, 394); Bşkrt.da, “yegane kesin fikir olarak geçmiş zamanı gösteren *-dı*”⁴²; sırasıyla Nog.da, Krklpk.da, Özb.de, Y. Uyg.da, Çulım Türkçesinde, Krgz.da, “muayyen (belirli) geçmiş zaman – прошедшее определенное время” (Baskakov, 1966/2, 291; 1966/3, 312; Reşetov, 1966, 350; Kaydarov, 1966, 376; Dul’zon, 1966, 455;

совершении действия, напр. *келди-бе, келбеди-бе* не то пришли, не то не пришли.” (Baskakov, 1947, 277; 1966, 514, 515).

⁴⁰ “1. geçmiş zamanın filleri hareketin yakın geçmişte olduğunu gösterir ve fiil köküne *-dı, -di, -tı, -ti* şeklindeki eklerin getirilmesiyle oluşur – 1-ki (baştaпki, E.B.) ötkön öydiñ glagoldori edilge bu d’uukta la bolgonın körgüzip, glagoldıñ tözögözine *-dı, -di, -tı, -ti* деп kojultalar kojulganınañ büdet” (1959, 162).

⁴¹ “прошедшее время с аффиксом *-ды/-ты* выражает самый факт действия в прошлом (без всяких видо-модальных оттенков)” (Sevortyan, 1966, 246)

⁴² “*-ды-*, выражающей прошедшее время как единственное утверждение” (Yuldaşev, 1966, 182).

Yunusaliev, 1966, 496; Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka, 1987, 281); Hks.da, Şor.da ve Ykt.da “yakın geçmiş zaman – недавнопрошедшее время” (Karpov, 1966, 437; Grammatika Xakasskogo Yazıka, 1975, 207; Dırenkova, 1941, 180 vd.; Babuşkin – Donidze, 1966, 474; Ubryatova, 1966, 416). Reşetov’dan farklı olarak Kononov Özb.deki *-di* eki için “kesin geçmiş zaman - прошедшее категорическое время” terimini kullanır (1960, § 262); V. Nasilov, Y. Uyg.daki *-di* ekini “hakiki geçmiş zaman – прошедшее достоверное время” terimiyle tanımlar (1940, 82). Yine Kzk. İçin Ebuxanov, bu eki “jedel ötken şak” şeklinde tanımlar (1960, 189).

Tablo⁴³: 9

Olumlu şekil			Olumsuz şekil		
men		-di-m	men		-di-m
sen		-di-ñ	sen		-di-ñ
ol	kör	-di	ol	kör-bö	-di
bis		-di-s; -di-bis	bis		-di-s; -di-bis
sler		-di-ger; -d-öör	sler		-di-ger; -d-öör
olor		-di; -di-ler	olor		-di; -di-ler

* Gayri muayyen geçmişe örnek:

Kara tayga koltıgında, kara köldiñ d'aradında, bar-çoolar atka mingen Baybarak dep baatır d'urtadı. (AM, 96)

Kara tayganın koltuğunda, kara gölün kıyısında alaca ata binen Baybarak diye bir bahadır yaşadı.

* *-di* ekinin yakın diye tarif edilen geçmişte gerçekleşmediğini, ayrıca yalnız afakî ve sade bir ifadede kullanılmadığını gösteren şekiller de vardır. Şimdiki cümledeki *keldi* ve *kaykadım* örneklerine dikkat ediniz:

Beş d'ıl munañ kayra, küskide, men munaar örö uylar kabırıp d'ürgem. Kenerte uylardıñ ortozına elik mañtap keldi. Men kaykadım. (AK, 154)

Bundan beş yıl önce güzün, ben buradan yukarıya inekleri güdüyordum. Ansızın ineklerin ortasına dişi geyik sıçrayıp geldi. Ben şaşırđım.

⁴³ 3. çokluk şahıs çekimi genellikle 3.teklik şahıs şeklinde yapılıdır. TT’de de bazan *-lar* eki 3. çokluk şahıs için kullanılmaz. Altaycada çokluğu belirtmek için *-ş* işteşlik ve *-gıla* çokluk eki 3. çokluk çekiminde sıkça kullanılır: *bargıladı* “gittiler”, *barıştı* “gittiler”, *deşti* “dediler”, *d’ügürüştü* “koştular, koştu(lar)”, *kütünzegiledi* “istediler”, *suragıladı* “sordular, rica ettiler, istediler”, vs. (EB).

* Az önce gerçekleşmiş bir eyleme örnekler:

*Ay sudurlu biçigin aldı. Aylandıra tudup
kaçırıp kördi. (AM, 97)*

*Uuldar d'aan özökti örö baza udaan la
baskıladı. Taldumñ d'alañı deytan elbek
d'alañdı ödüp çıkıladı. (AK, 3)*

Bügün tañ ajra d'ürdeer be? (AK, 3)

'Uul tögündegen' deşti. (AK, 18)

Gelecektek haber veren kutsal kitabını aldı.
(Yapraklarını) çevirip okudu.

Delikanlılar büyük vadede yukarıya doğru uzun
süre yürüdüler. Taldu'nun açık yeri denen
düzlüğü geçtiler.

Bugün güneş batana kadar gezdiniz mi.

'Delikanlı yalan söyledi' dediler.

* Şimdi vereceğimiz örnekte *-di* eki henüz bitmemiş bir fiile getirilmiştir:

*Açu-koron ıylay berdi. (...) Baybarak baatır
örökön (...) ayıldañ çıgıp udura keldi.
"Kayttı, köörkay Ak-Köböñ? Nege sen
ıyladıñ? (AM, 126)*

Feryad edip ağlayıverdi. Yaşlı Baybarak bahadır
evden çıkıp ona doğru geldi. "Ne oldu sevgili
Ak-Köböñ? Niye ağladın?"

Bu cümledeki *ıyla-* eylemi bitmemiş bir eylemdir. Bu eylem geçmişte başlamış ve hala devam etmektedir. Buradaki *-dı* eki Türkçeye de *-dı* eki kullanılarak çevrilebilir ve aynı zaman kaymasına neden olabilir. Altayca ve TT'de *-dı* ekiyle ifade edilen yukarıdaki *ıyla-* "ağla-" eylemi en güzel ifadesini İngilizcedeki continuous perfect "geçmişte başlamış ve şu anda da devam eden sürekli hareket" dediğimiz zamanda bulur. Yukarıdaki cümledeki *ıyla-* fiili Altaycada ve TT'de şimdiki zaman şekilleri kullanılarak da ifade edilebilirdi: *Nege ıylap d'adıñ ~ nege ıylap turuñ ~ nege ıyladıñ ~ nege ıylap oturuñ ~ nege ıylap d'ürüñ* ; "Niye ağlıyorsun? ~ Niye ağlamaktasın?". Yukarıdaki örnek cümle Alıp Manaş destanından alınmıştır. Bu cümlenin devamı olan cümlede de *-dı* eki görünüş (aspect) anlamından başka bir anlamı cümleye yüklemiştir:

*Aydar sözün tıñdadı. Ança mınça bolgondo Ak-
Köböñ ermektendi:(...) (AM, 126)*

Söyleyecek sözünü dinledi. Bir müddet sonra
Ak-Köböñ konuştu: (...).

tıñdadı çekimli fiilindeki *-dı* eki bitmiş bir eylemi yahut geçmiş zamanı göstermez. Geçmişte başlamış ve hala devam eden bir hareketi de göstermez. Çünkü söylenecek söz henüz dinlenmemiş sadece söylenecek söze "kulak verilmiştir, dikkat kesilmiştir". Dolayısıyla ek, hem Altayca cümlede hem de cümlenin TT'ye çevirisinde henüz gerçekleşmemiş biraz sonra gerçekleşecek bir eylemi bildirmektedir.

* Henüz bitmemiş bir hareketle ilgili diğer örnekler:

Bis mında büdün-d'arım ay iştedis. Neni kördis? (AK, 39)

Ol bugün körünbedi. Ta kayda. (AK, 16)
Kolum çıladı. Emeş amıraah. (AK, 16)

Biz burada bir buçuk ay çalıştık. Ne gördük (~ Biz burada bir buçuk aydır çalışıyoruz. Bir değişiklik mi oluyor sanki)?

O, her neredeyse bugün görünmedi.
Kolum yoruldu. Biraz dinlenelim.

* *-dı* eki Altaycada özel (*aray; aray bolzo; aray la bolzo*) kalıbıyla kullanıldığında, TT'de (*az kalsın*) *-acaktı* şeklinde karşılır.

Oostorınañ aray ot çıkpağı. (AK, 29)
Baya Aydar Adunoviçle aray kireşpedeer. (AK, 30)

Ağzlarından neredeyse ateş çıkacaktı.
Az evvel Aydar Adunoviç'le az kalsın birbirinize girecektiniz.

* *-dı* eki bazan yardımcı fiillere getirildiğinde *-t* şeklinde kısalabilir. Tıbıkova bu ekin özelliğine sadece *ber-* fiili bahsinde şöyle değinir: “Şiirlerde birleşik berdi fiil şekli *bert* şeklinde kısalır”⁴⁴. Doğrusu bu şeklin kısalmasına ne sadece *ber-* fiilinde ne de sadece şiirlerde rastlanır, hatta edebi dildeki kullanımı da tamamen günlük dilin edebiyata yansımış şeklidir demek daha doğru olur. Bu tür kullanım hikaye ve romanlarda hep kahramanların günlük konuşmalarının tırnak işareti içinde gösterilmiş şeklidir. Şunu belirtelim ki *-dı* ekinin bu şekilde kısalması son derece seyrek görülür. Örnekler:

"Mınaar örö d'eeren uyıñ töröp salt. Abradañ d'egele, bozuzın bar ekel al. Kuş-kurt d'ip salbazın. Mende boş d'ok. Uylarga baradım". (AK, 16)

"Bu kelinder ol eki uulga tort amr bergilebes bolt. Künüñ le künüñ iş." (AK, 17)

"Kudı-ıy! Kudı-ıy! Körmöstüñ d'aajın mıñ! Ödügim balkaştı tur kalt." (AK, 52)

“Şurada yukarı açık kahverengi ineğin doğurdu. Atlı arabayla buzağısını gidip al gel. Kurda-kuşa yem olmasın. Benim vaktim yok. İneklerin yanına gideceğim”.

“Bu gelinler şu iki oğlana hiç huzur vermez oldu. Her gün her gün iş”.

“Tanrım! Tanrım! Şeytanın yağmuru bu! Çizmem çamura saplanıp kaldı”.

2.2 *-gan* ekiyle geçmiş zaman

-gan eki Altaycada ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı fonetik değişmeler sonucu *-gan/-gen; -gon/-gön; -kan/-ken; -kon/-kön* olmak üzere sekiz şekilde

karşımıza çıkabilir. *-gan* eki de TT’de genellikle *-dı* ekiyle karşılanan geçmiş zaman ekidir. Fakat bilimadamları bu ekin uzak ve belirsiz bir geçmiş zaman bildirdiğinde hemfikir gibidirler. Dırenkova bu ek hakkında şunları söyler: “Geçmiş zamanın ikinci şekli olan *-gan* eki isim-fiil olarak görev yapar. (...) Geçmiş zamanın ikinci formu uzak geçmiş zaman anlamına sahiptir: *Men biltır teke atkam*. ‘Ben geçen yıl keçi vurdum’. *Men bugün teke attım*. ‘Ben bugün keçi vurdum’”⁴⁵. Baskakov Altaycadaki *-gan* eki için iki ayrı çalışmasında şunları söyler: “Geçmiş zamanın 2. şekli şunu gösterir: a) Hareketin belirsiz (gayri muayyen) geçmişte gerçekleştiği gerçeğini; b) Bir hareketin geçmişte net bir şekilde gerçekleştiğini”⁴⁶, yine Baskakov bir diğer çalışmasında: “*-gan* eki belirsiz geçmiş zamanı kurar ve belirsiz geçmişte gerçekleşen hareketi ifade eder”⁴⁷. Tozyakova - Tyuhtenova da bu ekin “hareketin uzak geçmişte gerçekleştiğini gösterdiğini” söylerler⁴⁸. Toçşakova, bu ekin “2. geçmiş zaman eki” olduğunu söyler (1938, 35). Baskakov *-gan* ekinin Kumandı (Kumandı-Kiji) ve Çalkandu (Kuu-Kiji) dialektlerindeki işlevini de “gayri muayyen hareket” şeklinde açıklar: “gayri muayyen geçmiş zamanın şekli ‘√ + *-gan*’ şeklinde kurulur”⁴⁹.

Yukarıdaki açıklamaları okuduktan sonra aklımıza takılan bazı sorular vardır. Bunlar referanslarımızın bahsettiği fakat açıklamadığı sorulardır: Acaba yakın ve uzak geçmişi ölçecek kıstas nedir? Acaba neye veya kime göre uzak ve yakın geçmiş? Yakın geçmiş nerede başlar nerede biter? Bir eylem aradan ne kadar zaman geçtikten sonra uzak geçmişte olmuş kabul edilir? Bunlar ortada belli birtakım (belki somuta yakın) psikolojik veriler olsa bile göreceli kavramlardır. Uzak geçmiş meselesi, çalışmanın “Uzak Geçmiş Zaman” bahsinde incelenecektir. Dırenkova sözkonusu iki ekin zaman nüansını verirken *biltır* ve *bügün* kelimelerini kullanıyor.

⁴⁴ “в поэзии в сложных глагольных формах *берди* сокращается до *берт*” (Тибикова, 1966, 45).

⁴⁵ “Основой прошедшего 2-го служит глагольное имя (причастие) на *кан ~ ган*. (...). Прошедшее 2-е имеет значение давнопрошедшего: *Men былтыр теке аткам* «я в прошлом году застрелил козла» (ср. *мен бүгүн теке аттым*)” (Dırenkova, 1940, 174 vd.).

⁴⁶ “Форма прошедшего II указывает: а) на факт совершения действия в неопределённом прошлом; б) на совершение конкретного факта действия в прошлом” (Baskakov, 1947, 279).

⁴⁷ “форма на *-ган/-ген, -гон/-гөн, -кан/-кен, -кон/-көн* образует прошедшее неопределённое время и обозначает действие, совершившееся в неопределённом прошлом” (Baskakov, 1966, 515).

⁴⁸ “2-çi ötkön öydüñ glagoldorı edilge udagan öydö bolgonın körgüzip, glagoldıñ tözögözine *-gan, -gen, -gon, -gön, -kan, -ken, -kon, -kön dep kojultalar kojulğanıñafı büdet*” (1959, 162).

Halbuki “biraz önce” yapılan bir eylem için *-gan* ekinin kullanıldığı görüldüğü gibi çok uzak bir geçmişte gerçekleşen bir eylem için de *-dı* ekinin kullanılabilirdiğini bu ek bahsinde yukarıda gösterdik. Bir diğer mesele de Baskakov’un bu eki “belirsiz (~ gayri muayyen) geçmiş zaman eki” diye tarif etmiş olmasıdır. Doğrusu Deny’nin tarifine göre gayri muayyen geçmiş (indétermine) TT’de dolaylama (indirective) ve şursuz mazi anlamı taşıyan *-miş* ekidir (1941, § 402, 556, 617, 633, 669); fakat Baskakov gayri muayyen (veya; belirsiz) anlamına gelen Rusça “neopredelyonny ~ неопределенный” kelimesini çoğu zaman görülen ve yapıldığına gözle şahit olunan bir hareket için kullanılan *-gan* eki için kullanmaktadır. Ayrıca Baskakov’un, ek için verdiği örneklerin Rusça açılımlarında da ekin “gözle görülmeyen, başkasından duyulan” bir hareket olduğunu belirten Rusça *оказывается, оказалась, видимо* “meğer, meğer olmuş, görünüşe bakılırsa” gibi evidensiyellik bildiren kelimeler kullanılmamaktadır ve Baskakov, ekin duyulan bir hareketi gösterdiğine dair herhangi bir şey söylememektedir. Bu durumda demek ki Baskakov, ekin dolaylamalı bir işlevi olduğunu kastetmemektedir ki bu da onun “gayri muayyen ~ belirsiz” dediği *неопределенный* kelimesinden başka şeylerin anlaşılması gerektiğini göstermektedir. Aynı durum bizim “gayri muayyen” teriminden anladığımız “dolaylamalı” işlevin dışında yani Baskakov’un tarifıyla özdeş olarak yine diğer bazı dillerdeki *-gan* eki için de diğer Rus türkologların tariflerinde görülür ve onlar da ekin “duyulan, öğrenilen” geçmiş olduğunu söylemezler. Demek ki Baskakov’un ve diğer Rus Türkologların “gayri muayyen (~ belirsiz) geçmiş zaman” tarifini “duyulan, öğrenilen geçmiş zaman” olarak değerlendirmemek gerekir. Bize kalırsa onlar bu tarifin ekin *-dı* eki kadar “tarafsız (aterminal) ve kesin (exact) bir görülen geçmiş zaman anlamı taşımadığını” söylemek istemişlerdir. İngilizceyle karşılaştırsak: İngilizcede mükerrer veya sürekli geçmiş (imperfekt) anlamlar dışında geçmiş muayyen hareketi ifade eden üç zaman vardır: a) Past *did* b) Present-perfect, *have/has done* c) Past perfect *had done*. Bunlar İngilizcede mükellimin yapıldığına bizzat şahit olduğu hareketleri gösterebilen zaman varyantlarıdır. Fakat bunlardan past-perfect (*had done*) bazan mükellimin yapıldığına bizzat şahit olmadığı hareketler, durumlar ve olaylar için de sık sık kullanılabilir. Yine past-

⁴⁹ “форма неопределенного прошедшего времени, таким образом, состоит из √ + *-gan*” (1972, 109; 1985, 73).

perfect (had done) uzak geçmiş (plu-perfect) de ifade edebilir. Bize kalırsa Türkologların Altaycadaki ve diğer Türk dillerindeki *-gan* ekini “belirsiz geçmiş zaman eki” olarak tarif etmelerini İngilizcedeki past perfect zaman gibi düşünmek gerekir. Nitekim biraz sonra diğer Türk dillerindeki işlevine kısaca değinilirken görülecektir ki bazı Türkologlar diğer Türk dillerindeki *-gan* eki için “perfekt geçmiş zaman” tarifini kullanmışlardır. Altaycadaki *-gan* ekini de İngilizcedeki (geçmiş veya şimdiki) perfekt zaman eki olarak görmek gerekir.

-gan ekinin Altaycada belirsiz geçmiş (yani TT’deki *-mış* ekli şekilleri) de gösterdiği şekiller elbette ki görülebilir ancak bu durum “ekin duyulan, öğrenilen bir hareketi dolaylamalı olarak ifade etmesi” şeklinde değil, olsa olsa “zaman ve işlev kaymasına uğramış şekli” diye anlaşılmalıdır ve yine unutulmamalıdır ki aynı işlevi geçmiş gösteren *-dı* ve sürekli geçmiş, geniş ve gelecek zamanlardan herhangi birini gösterebilen *-atan* ve şimdiki-gelecek zamanı gösteren *-at* ekleri başta olmak üzere diğer pek çok şekil zaman kaymasına uğrayarak aynı işlevde kullanılabilir. Bu ileriki bölümlerde verilecek örneklerden daha iyi anlaşılacaktır. Altaycayı inceleyen bilimadamlarının *-gan* ekinin uzak geçmiş gösterdiğini söylemeleri gibi Kzk.daki *-gan* eki için de benzer şeyler söylenmiştir (Ebuxanov, 1960, 190.; Kenesbaev – Karaşeva, 1966). Halbuki ne Altaycada ne de Kzk.daki *-gan* ekini diğer geçmiş zaman eklerinde ve birleşik terkiplerde (Alt. *-dı*, *-atan* (sürekli geçmiş anlamında), *-gan emtir*, *-gan boltır*, *-[p]tır*; Kzk. *-dı*, *-atın*, *-ıptı*, *-ıptı mıs*, *-ğan eken*) belirtilen zaman yönünden derecelendirmek mümkün değildir (Kutalmış, 1999).

-gan ekinin diğer Türk dillerindeki işlevlerini Türkologlar şu şekilde belirtir: Ttr.da, “sonuç bildiren geçmiş – прошедшее резульативное” (Zakiev, 1966, 146); Brbn Ttr.da, “perfekt (partisip) geçmiş zaman, geçmişteki sonuçla veya onun şu anki devamıyla bitmiş veya bitmemiş uzun veya kısa hareket anlamı verir”⁵⁰; Krçy-Balk.da, Kmk.da “perfekt geçmiş zaman - прошедшее перфективное время” (Xabıçev, 1966, 225 vd.; Magomedov, 1966, 202); Bşkrt.da, “gerekçeli kesin fikir olarak geçmiş zaman – прошедшее время как опосредствованное утверждение” (Yuldaşev, 1966, 182); Kırım Ttr.nda “perfekt zaman *-kan/-ken* niteliğine sahiptir ve

⁵⁰ “прошедшее перфективное (причастное) время означает законченное или незаконченное, длительное или короткое действие в прошлом с результатом или следствием его в настоящем” (Dmitrieva, 1966, 166).

hareketin sonucuna göre bir netice çıkarılarak veya bir habere dayanılarak hareketin bitirildiği sonucuna varılır”⁵¹; Nog.da, Krklpk.da, Hks.da ve Çulım Türkçesinde “belirsiz (~ gayri muayyen) geçmiş zaman – прошедшее неопределенное время” (Baskakov, 1966/2, 291; 1966/3, 312; Karpov, 1966, 437; Dul’zon, 1966, 455); Özb. için Kononov, eki “perfekt geçmiş zaman - прошедшее перфективное время” şeklinde tanımlarken (1960, § 264), Reşetov ise “belirli (~ muayyen) geçmiş zaman - прошедшее определенное время” şeklinde tanımlar (1966, 350); Y. Uyg.daki *-gan* için V. Nasilov “tamamlanmış belirli geçmiş – прошедшее совершенное определенное” terimini kullanır ve eki şöyle tarif eder: “cümledeki bu isim, bütün cümle öğelerinin durumunu alabilir: çekimlendiğinde (bir de yanında kendi öğelerine bağımlı olanlara sahip olabilir) tümleç ve özne rolü ve çekimlenen yüklem rolü gibi usulen değişmeyen belirli rollerde”⁵², yine Y. Uyg. için Kaydarov’un tarifi: “partisip geçmiş zaman kendi anlamına göre belirli geçmiş zamana yakındır ama o hadiseler hakkındaki konuşma, tamamlanma anından artık uzaklaşan önemli zaman süresi oluştuğunda kullanılır (diğer Türk dillerinden farklı olarak Uygurcada bu zaman şekli mutlaka belirtilerle ama şahıs ekleri ve zamirleri gibi şahıs göstergeleri olmaksızın sık sık kullanılır)”⁵³; Tuv.da, “belirsiz (~ gayri muayyen) geçmiş zaman. Belirsiz geçmiş zamandaki fiil geçmişte gerçekleşmiş (veya gerçekleşmemiş) ve konuşanın tayin ettiği hareketi belirtir”⁵⁴; Kzk.da ve Şorda, “uzak geçmiş zaman – буринги өткен шак – давнопрошедшее время” (Ebuxanov, 1960, 190; Kenesbaev – Karaşeva, 1966, 332; Babuşkin – Donidze, 1966, 475); Krgz.da, “genel geçmiş zaman *-gan* ekinin temel fiile iştirakiyle kurulur: *okuganmın* ‘okudum’. Olumsuz şekil, olumsuzluk bildiren ve şahıs ekleriyle iştirak eden *emes* tahlilî (analitik)

⁵¹ “перфект имеет показатель *-къан/-кен* и передает завершенное действие, о котором умозакключают по его результатам или на основании информации” (Sevortyan, 1966, 247).

⁵² “это имя в предложении может занимать позиции всех членов предложения: определяя в роли которого оно формально не изменяется, в роли дополнения и подлежащего, когда оно склоняется (причем может иметь при себе ряд зависящих от него членов), и сказуемого, в роли которого оно спрягается” (V. Nasilov, 1940, 101 vd.).

⁵³ “прошедшее причастное время по своему значению близко к прошедшему определенному времени, однако оно уподобляется тогда, когда речь идет о событиях, с момента совершения которых прошел уже значительный промежуток времени (в отличие от других тюркских языков в уйгурском эта временная форма обычно уподобляется без показатель лица, обязательно со-проходясь, однако, личным местоимением или именем).” (Kaydarov, 1966, 377)

şekliyle kurulur: *okugan emesmin* ‘okumadım’⁵⁵. Bu eki Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka’nın ve Grammatika Xakasskogo Yazıka’nın yazarları da “belirsiz geçmiş zaman - прошедшее неопределенное время” terimiyle tarif ederler (1987, 282; 1975, 210). Dırenkova da ‘Grammatika Şorskogo Yazıka’ adlı eserinde eki yine “ikinci geçmiş zaman şekli *-gan* şeklinde uzak geçmiş zaman (gösterir)”⁵⁶ demektedir.

Yukarıda da söylediğimiz gibi Altaycadaki *-dı* eki daima yakın zamanı göstermediği gibi *-gan* eki de daima uzak geçmişi göstermez. *-dı* ekinin çok eskiden olmuş bir eylemle kullanıldığı görüldüğü gibi *-gan* ekinin de az evvel gerçekleşmiş bir eylemle kullanıldığı görülebilir. Bütün bunlara rağmen, Altayca hakkında malumat veren bilimadamlarının büsbütün haksız oldukları da söylenemez. Esasen *-gan* ekinin *-dı* ekine nazaran daha eski geçmişteki fiiller ve hareketler için daha sık kullanıldığını ve tabiatındaki bazan görülürken “belirsizlik” anlamından ötürü belirsiz bir geçmiş zamanı bildirdiğini de inkar edemeyiz. Fakat herkes tarafından uzak geçmiş olduğunda hemfikir olunan zaman Altaycada genellikle daha farklı şekillerle ifade edilir ki bunları “uzak geçmiş zaman” bahsinde inceleyeceğiz.

Altaycadaki *-gan* geçmiş zaman ekini TT’deki “-mıştır ekinin karşılığı” olarak tanımlarsak hata etmiş olmayız, yani *-gan* eki bize göre TT’deki perfekt zamanı gösteren *-mıştır* ekinden pek farklı olmayan zaman değerleri verir. İster Altaycadaki, isterse diğer Kıpçak dillerindeki *-gan* için yukarıdaki tarifler hatırlandığında aslında ortaya çıkan sonuç *-gan* ekinin *-dı* eki kadar tarafsız, basit ve afakî geçmiş zamanı değil, doğrulama, kesinlik ve bazan belirsizlik bildiren perfekt geçmiş zamanı bildiriyor olduğudur. TT’de perfekt dediğimiz zamanı *-mıştır* şeklindeki ek kurar. Ancak bu ek bazan *-dır* ekinin ihtimal bildirme işlevinden dolayı perfekt zamanı değil, belirsiz, tahmini bir geçmiş zamanı karşılar: *o gelmiştir* şeklinde bir basit cümle a) Şeksiz şüphesiz geldi, b) Herhalde (veya büyük ihtimalle)

⁵⁴ “прошедшее неопределенное время. Глагол в форме прошедшего неопределенного времени выражает действие, которое происходило (или не происходило) в прошлом и которое констатирует говорящий” (Sat, 1966, 394).

⁵⁵ “прошедшее общее образуется присоединением аффикса *-ган/...* к основе: *окуганмын* «я читал». Отрицательная форма образуется аналитически, при помощи отрицания *эмес*, к которому и присоединяются личные аффиксы: *окуган эмесмин* «я не читал»” (Yunusaliev, 1966, 496 vd.).

⁵⁶ “форма прошедшего времени второго, давнепрошедшего на *-кан ~ -ган*.” (Dırenkova, 1941, 182 vd.).

geldi (veya gelmiş) şekillerinde anlaşılabilir. *-dır* ekinin bazan katiyet, bazan da ihtimal bildirmesi gerçekten ilginçtir ve bu ek ister isim kelimelerine geldiğinde isterse çekimleme şekilleriyle birlikte kurulan terkiplerde bu iki anlamdan birini yükleme verebilir.

Deny *-mıştır* eki için: “Cevher fiilinin müfret gaibi olan *-dır* katılarak gayri muayyen mazi (nakli)nin manası kuvvetlendirilebilir (ki bu, müfret ve cemi bütün şahıslarda aynı suretle yapılır). Şuursuz mazinin her şahsına (dır, dir) katılmakla o sıyga, bu manasından çıkıp şuurlu mazi manasını alır” der ve şu örnekleri verir: *sevmiş-im-dir* “sevdim, muhakkak ki sevmişim”. Ben onu kaç defa söylemişimdir (= söyledim); siz bunu hiç anlamamışsınızdır (= anlamadınız)” (1941, § 633). Deny’nin cümleleri Altaycada en doğru karşılığını şimdi göstereceğimiz üzere *-dı* ekiyle değil, *-gan* ekiyle bulur: “*sevmişimdir = sütügem; Ben onu kaç defa söylemişimdir, siz anlamamışsınızdır = Men munı slerge kaçça katap aytkam, sler oñdobogonor*”. Guzev, EAT’deki *-muşdur* ekini “perfekt I – перфект I” şeklinde tanımlarken yine *-ptır* bahsinde değindiğimiz üzere *-pdur* (veya *-pdurur*) ekini ‘perfekt II’ şeklinde tanımlar (1990, 73, 78)⁵⁷. Guzev, EAT’deki *-muşdur* ekini şöyle tarif eder: “bu kategorinin anlamı en azından iki anlam içermelidir: 1) Hareketin şu ana takaddüm etmesinin zamanla ilgili (temporal) uyarısı; 2) Türe dayalı anlam - anlatıcının dıştan seyirciymiş gibi gözüktüğü, geçmişteki asıl gerçek gibi tarif edilen hareketi gösterir. Genellikle araştırmacıların tespit ettiği geçmişteki hareketin neden olduğu durum ve sonuç anlamı vb. Bu şekil yersiz (~ konu dışı ~ irrelevantive) olarak düşünülür ve gerçekten de sık verilen mutat (uzual) anlam olarak tarif edilmelidir. Ama aynı derecede perfekt, başarılı bir şekilde bunun gibi durumları geçmişte de verebilir ve bundan dolayı bu herhangi bir durum ve bir sonuç olarak değerlendirilmemelidir”⁵⁸. Bir başka örnek: *Bizim nesil dünyada olup bitenleri radyodan öğrenmiştir* şeklinde

⁵⁷ Guzev, perfekt zaman için *-muş* ekini ve *-muşdur* şeklini verir bununla birlikte *-muş* ekinin dolaylama (evidensiyel) işlevine bir sonraki bölümde (s.74 vd) değinir.

⁵⁸ “Значение этой категории совмещает в себе по меньшей мере две семы: 1) темпоральную-сигнализацию о том, что действие предшествует настоящему моменту; 2) видовую-указание на то, что действие истолковано как целостный факт прошлого, по отношению к которому говорящий является как бы внешним наблюдателем. Обычно констатируемые исследователями значения состояния, к которому приводит прошлое действие, результата и т.п., представляются irrelevantными для этой формы и должны истолковываться как действительно часто передаваемые узualные смыслы. Однако столь же успешно перфект способен передавать и такие действия в прошлом, в связь с которыми не могут быть поставлены ни какое-либо состояние, ни результат” (Guzev, 1990, 73 vd.).

bir cümle her ne kadar muayyen bir görülen geçmişi ifade ediyor olsa da bu cümleye açık-seçik ve tartışmaya kapalı, tarafsız (aterminal) bir muayyen geçmiş anlamı katılmak istenseydi fiilin *-di* ekiyle “öğrendi” şeklinde çekimlenmesi gerekirdi. *-mıştır*’lı bu cümle Altaycaya yine *-gan* ekiyle çevrilmek zorundadır *Bistiñ üye telekeyde bolup d'atkandardı radyonañ ürengen*. Aynı cümle Altaycaya sözkonusu fiilin süreklilik gösterdiği de hesaba katılırsa; *Bistiñ üye telekeyde bolup d'atkandardı radyonañ üreneten* şeklinde de çevrilebilirdi. Fakat dikkat edilirse bu *-atan* ekinin TT’deki zaman bakımından perfekt ve görünüş bakımından bitmişlik bildiren *-mıştır* şeklinin değil; zaman bakımından imperfekt ve görünüş bakımından bitmemişlik bildiren *-ar idi* süreklilik şeklinin karşılığı olduğu hemen anlaşılacaktır. Bütün bunlar da gösteriyor ki Altaycadaki *-gan* ekinin TT’deki karşılığı olabilecek şekil sadece *-di* eki değil, hatta ondan daha ziyade *-mıştır* şeklindedir. *-gan* eki ayrıca öğrenilen bir hareket için de kullanılabilir. Nitekim TT’deki *-di* ve *-mıştır* ekleri de öğrenilen bir hareket için sıkça kullanılır.

-gan ekinin olumsuz şekli *-ba-gan* şeklindedir: kör-bö-gön “görmedi”, bar-ba-gan-ıs “gitmedik”, d’i-be-gen-der “yemediler” vs.

Tablo⁵⁹: 10

Olumlu şekil			Türkçesi		
men		-kan-ım; -ka-m	ben		-dum; -muşumdur
sen		-kan-ıñ; -ka-ñ	sen		-dun; -muşundur
ol	tap	-kan	o	bul-	-du; -muştur
bis		-kan-ıbıs; -kan-ıs	biz		-duk; -muşuzdur
sler		-kan-ıgar; -kan-aar	siz		-dunuz; -muşunuzdur
olor		-kan; -kan-dar	onlar		-dular; -muşlardır

* *-gan* ekinin daha eski bir zamanı gösterdiğine örnekler:

Kümüjek-Aru ejile küünzep d'akşı ermekteşpes bold. Kara közine kan tartılğan. Katu kabagın d'emire körgön. Kara bürüñge tüje bergen. (AM, 98)

Kümüjek-Aru eşiyle isteyip tatlı tatlı konuşmaz oldu. Kara gözünü kan bürüdü. Gür kaşlarını yana doğru yıktı. Kara düşünceye saplanıp kaldı.

⁵⁹ *-gan* ekinin şahıs ekleriyle çekimi nadiren şu şekilde de olabilir: 1.teklik: *-gamm*; 2.teklik: *-ganıñ*, (kuzey aymaklarında: *-ganziñ*); 1.çokluk: *-gamık*, 2.çokluk kuzey aymaklarında *-ganziğar* (yahut; *-ganzaar*) (Direnkova, 175-176).

*Ulustarga seni maktadarga ugi d'akşımı alıp
bergenis. D'üregiñ ırıstu d'ürzin dep d'üzi
d'araştı taldap alganı. (AM, 99)*

*Bajım kuudıy kajaygança, tijim kuulıdıy
sargargança bu suınıñ d'aradında d'atkam.
Bu kemele ulustar keçirgem. (AM, 103)*

*Onıñ kiyninde men om ölgön dep nad'ızınañ
ıkkam. Kurgagan söögin körgöm. Kunugıp
ıylay bergem. (AM, 139)*

*Türk öydiñ korımdarınañ aş kezer serpter,
basbaktar la teermenderdiñ taştarı çıkkın.
(AÇ, 2000, nu:186, 7)*

*Altay-Soyoñ kurlarda bolgon metallurgiya
Tündük le Künçığış Aziyanıñ tüükizine d'aan
uçurın d'etirgen. (AÇ, 2000, nu:166, 7)*

İnsanlara seni övdürmek için soylu birini alı
verdik. Gönlün mutlu olsun diye güzel yüzlüyü
seçip aldık.

Başım kuğu gibi ağarınca dek, dişim bakır
gibi sararana dek bu suyun kenarında yaşadım.
Bu gemiyle insanlar geçirdim.

Sonra ben onu öldü (ölmüş, ölmüştür) diye
arkadaşından duydum. Kurumuş kemiğini
gördüm. Üzülüp ağlayıverdim.

Türk zamanının kurganlarından ekin kesen
oraklar, un öğütücü aletler ve değirmenlerin
taşları çıkmıştır.

Eskiden Altay-Soyoñ (Altay-Tuva) dağlarında
olan metalurji Kuzey ve Doğu Asya'nın
tarihine büyük bir anlam kazandırmıştır.

* *-gan* eki şu andaki bir durumu veya yakın geçmişteki bir hareketi de
bildirebilir:

*Kançanıñ kanın tökkönöör, er d'akşızın
baskanaar. Emdi karuuna turarı d'etken!
(AM, 135)*

*Zavedyuşiy kiçinek köstörin tozırañdadıp,
çoçımçılı suragan: "Ne bolon?". (AK, 33)*

*"-Ömölük keçe udaan oturdı ba?". "-
Udabaan. Seni le suragan. Onoñ emeş
oturala, d'angan". (AK, 41)*

*Uy saaçılar d'añı la uyların saap
bojotkalagan. (AK, 79)*

Nice insanın kanını döktün(üz). Gencecik
yiğitleri öldürdün(üz). Şimdi hesap verme
zamanı geldi!

Yönetici küçük gözlerini belertip, ürkmüş bir
ifadeyle sordu: "Ne oldu?".

"-Ömölük dün epey oturdu mu?" "-Fazla
oturmadı. Seni sordu. Sonra biraz oturup
döndü".

İnek sağıcılar, ineklerini az evvel sağıp
bitirdiler.

* Şimdiki örnekte *-gan* eki *-dı* ekli cümleden sonra kullanılmaktadır.

Aşağıdaki örnekte *-dı* ve *-gan* ekinin bildirdiği geçmiş zaman aynıdır:

*D'abis-d'abis taygalardıñ iyin boygo teep
aştı. Toolop bolbos kurlar aşkan. Toozın
bilbes suular keçken. (MK, 44)*

Alçak dağların omzu boyunca tepip aştı.
Sayılamayacak kadar çok dağları aştı. Sayısı
bilinmez suları geçti.

* *-gan* eki nadiren şahıs eki yerine şahıs zamiri olarak da çekimlenebilir. Böyle bir terkipteki fiil partisip karakterindedir fakat anlam olarak çekim eki işlevinden farklı değildir:

Altay üstün at söögile ak korımdıy etken sen.
D'erdñ üstün er söögile biyik tayga etken sen.
 (AM, 134-135)

Altay üstünü at kemiğiyle ak kaya gibi ettin (veya; ettin sen). Yeryüzünü erkek kemikleriyle büyük dağa döndürdün (veya; döndürdün sen).

* *-gan* eki geçmişte başlayıp hala devam eden bir hareketi de gösterebilir:

“Sen maat d'ok, men çilep süübegeñ”. (AK, 38)

“Doğrusu sen benim gibi sevmemişsindir (kesinlikle sevmedin, hala da sevmiyorsun)”.

* *-gan* eki TT’de “az kalsın ...-acaktı” şeklinin karşılığı olan özel bir şekiller de kullanılabilir:

Bir d'erge keledede, bürüküty kire bererde,
bajın attñ d'alna salala, aray ıylabagan.
 (AK, 37)

Bir yere geliyorken alacakaranlık girince, başını atın yelesine bırakıp az kalsın ağlayacaktı.

* *-gan* eki başka bir özel kalıpla da sıfat-fiil işlevindeymiş gibi kullanılır. Fakat ek, bu özel kalıpla çekim eki işlevindedir. Örnekler:

D'urtabaza da – d'urtagambıs, d'akşılajıp
ayrılza kaydar? Süübeze de – süüşkenibis
süme surajıp ayrılza kaydar? (AM, 100)

Eğer buna birlikte yaşamak denirse yaşadık. Birlikte yaşadığımız bizi bıraksa nasıl olur? Eğer buna sevmek denirse biz sevdik. Seviştığımız insan bizi bırakırsa nasıl olur?

Oynoboza do oynogombıs, d'ırgabaza da
d'ırgagams. D'üregime sayba, Aydıñ. Mege
baza d'eñil emes. (AK, 63)

Oynadık da diyemem, oynamadık da diyemem (~ şöyle böyle oynadık ~ buna oynamak denirse oynadık), eğlendik de diyemem, eğlenmedik de diyemem (~ şöyle böyle eğlendik ~ buna eğlenmek denirse eğlendik). Yüreğimi delme Aydıñ. Benim için de kolay değil.

* *-gan* eki üst veya alt cümlelerdeki evidensiyel şekillerin bir daha kullanılmasına gerek duyulmadığı durumlarda *-mı* öğrenilen geçmiş zaman anlamı verebilir. Aşağıdaki cümlelerde *-gan* ekinden sonra nakil bildiren *emtir* veya *boltr* birimlerinden birinin getirilmesi gerekirdi ancak kip anlamı üst cümlelerde verildiği

için sonraki cümlelerde sadece *-gan* eki verilmiştir. Dolayısıyla aşağıdaki *-gan* ekli fiilleri *-dı* veya *-miştir* ekleriyle değil *-miş* ekiyle çevirmek gerekir.

Uuldar d'uulup d'irgay bertir. Kıstar d'uulup d'irgay bertir. Tayga keptü et tuuragan, talayga teñdep arakı d'uugan. Bulut keptü kazuludı kayıp kesken, bu taygadiy d'aldulardı d'ara kesken, (...). (MK, 45)

Oğlanlar toplam eğlenmiş (eğleniyormuş). Kızlar yığılıp eğlenivermiş (eğleniyormuş). Dağ gibi et doğranmış, deniz gibi içki yığılmış. Karın yağları bulut gibi olan koçlar kesilip kıyılmış, yeleleri dağ gibi atlar yarılıp kesilmiş, (...).

* Kontekstte diğer dolaylamalı şekiller kullanılmadığı durumlarda da nadiren *-gan* ekinin gayri muayyen bir geçmişteki hareketi gösterdiği görülür ki bu şekilleri TT'ye *-miş* ekiyle çevirmek gerekir; zira hareketin yapısında bir farkına varma veya öğrenme anlamı saklıdır. Baskakov'un *-gan* eki için "gayri muayyen hareketi gösterir" açıklamasını da haklı gösteren şekillerdir bunlar. Ancak bilhassa Altay-Kiji, Teleüt ve Teleñgit ağızlarında bu ekin zamanının "muayyen geçmiş" olduğu unutulmamalıdır. Kuzey ağızlarından olan ve Baskakov'un da üç ayrı çalışmayla incelediği Çalkandı, Kumandı ve Tuba ağızlarından derlenen metinlere bakıldığında ekin gayri muayyen hareketi göstermesine daha sık rastlanmaktadır.

Erke-Karakçı dep kızı bar. Odım onula birge küygen. Ornum onula birge töjölğön. (AM, 99)

Erke-Karakçı adlı kızı var(muş). Ateşim onunla birlikte yanmış. Yatağım onunla birlikte serilmiş.

Burun burun üç karındaş bolgon. Pir karındaş Añçı dep atu bolgon, pir karındaş Öçim dep atu bolgon, kiçü karındaşarı D'ıvan dep atu bolgon. Avası-anası karaan ulustar bolgon. (Baskakov 1965, 36)

Çok çok eskiden üç kardeş vardı (varmış). Bir kardeş Añçı ismindeydi (ismindeymiş), bir kardeş Öçim ismindeydi (ismindeymiş), küçük kardeşleri D'ıvan ismindeydi (ismindeymiş). Babası-anası yaşlı insanlardı (insanlarmış).

* İlmî eserlerde dolaylama anlamını doğrudan veren *-tır*, *-gan emtir* ve *-gan boltur* yerine, bilimdeki kesinlikten dolayı genellikle *-gan* eki kullanılır:

(...) 209 d'ılda kundardıñ kaanınıñ uulu Maaday (Mode) Tumen (Toumın) dep adazın öltürele, şireege oturgan. (AÇ, 2000, nu:172,

(...) 209 yılında Hunların kağanının oğlu Maaday (Mode > Mete), Tumen (Toumın > Teoman) adındaki babasını öldürerek tahta

7)

Ozo baştap ok-d'aalardı bir ağaştan edetender. Ol tegin ok-d'aalar bolgon. D'e kiyninde ulus ağaştardı la sööktördi boy-boylorına d'apşırıp, kolbolu ok-d'aalar edip ürenip algandar. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

Altaydın d'ebren kroman'ondori tözi tegerik emeze törttohk ayıldarda d'atkandar. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

oturmıştır (veya; oturmuş).

İlk önceleri yayları bir ağaçtan ediyorlardı. Onlar basit yaylardı. Ama daha sonra insanlar ağaçları ve kemikleri birbirleriyle yapıştırıp, birleşik yaylar etmeyi öğrenmişlerdir.

Altay'ın eski sakinleri yuvarlak veya dikdörtken köşeli şeklinde evlerde yaşamışlardır.

Hunların hükümdarı Mete'yle ilgili söylenceden alınan aşağıdaki örnekte de -gan eki gayri muayyen geçmişteki hareketi gösterir:

Kezik ulus "berbes kerek" dep aydışkan, a artkanı "kuru d'erdi kaydatamus? Berip iyer kerek" deşken. (AÇ, 2000, nu:172, 7)

Bazıları "vermemek gerek" diye söylediler (söylemişler), diğerleri ise "kurak yeri ne yağacağız? Verip (elçileri) göndermeliyiz" dediler (demişler).

* -gan ekli bir fiile değişik koşaçlar gelerek geçmiş zamandaki harekete değişik kip ve zaman anlamları yükleyebilir. Bunlar: -gan emes, -gan bolzo, -gan boldı, -gan turdı (veya; -gan d'atti) şekilleridir. Biz bunlar üzerinde de durmak istiyoruz. Bu şekillerin dışında -gan turu (ne), -gan d'at, -gan bolor ve -gan bolboy şekilleri üzerinde "Öğrenilen Geçmiş Zaman" bahsinde durmuştuk. Yine -gan edi ve -gan bolgon şeklindeki yapılar uzak geçmiş zaman işlevinde oldukları için bunlar üzerinde de ilgili bölümde ayrıca durulacaktır.

* -gan emes yapısına örnekler Direnkova'dandır. *Körgön emes = körbögön = körbödi* "Görmüş değil = görmedi". *Ol bargan emes = ol barbagan = ol barbadi.* "O gitmiş değil = O gitmedi" (1940, 240). Altaycada emey koşacı yükleme bazı durumlarda 'tabiki, elbette' gibi anlamları da verir, bununla birlikte -gan emey yapısı daha çok -gan edi yapısına benzer hatırlama anlamını yükleme verir. emes'li, ve emey'li şekillere birer örnek:

D'e Romanovkanıñ uluzı kolına multıktar, şıydandar alıp, buuntını korıy algandar. Pilyuginder tuku kaçan nemeni ajındıra körüp albay. D'añ köçüp kelgen uluska olor boluştı tegindü etken emes. (Ö, 24)

Ama Romanovka'nın insanları ellerine tüfekler, odunlar alıp küçük barajı korumaya aldılar. Pilyugin'ler daha önceden anlamışlar. Göçüp gelen yeni insanlara onlar yardımcı boşuna yapmış değiller.

D'e Sasoniy köp içerin le uzak d'irgaarın süübeyten, omiñ uçun adazı ogo alañzu d'ok büdüp d'üreten. D'e andıy da bolzo, bir kaçça d'ıldıñ bajında minayıp la arakadap d'ürele, ol sakabagan d'anmañ ayıldı-d'urttu bolup kalgan emey. (Ö, 25)

Ama Sasoniy çok içmeyi ve uzun süre eğlenmeyi sevmezdi bu yüzden babası ona hiç şüphe etmeden inanırdı. Ama öyle de olsa birkaç yıldan sonra böyle içki içip durunca o, beklenmedik şekilde evli-barklı oluvermişti

* TT'de “keşke ...-saydı” şeklindeki istek, teessüf ve pişmanlık gibi duyguları bildiren cümleler de *-gan* ekli fiilden sonra *bolzo* “olsa, ise” birimi getirilerek yapılabilir. Bu kullanım TT'deki *-mış olsa* veya *-mışsa* şeklinde partisip karakteri taşıyormuş gibi görünse de TT'deki bu şekiller⁶⁰ Altaycada yardımcı fiillerin de devreye girmesiyle biraz daha değişik ifade edilir. Bu çalışma kipleri değil zamanları esas alsın da kısaca bu hususa değineceğiz:

D'añmır d'aagan bolzo! Bu cümle “yağmur yağdıysa” şeklinde de anlaşılabilir; bununla birlikte kip olarak genellikle konuşanın yağmuru arzulaması anlamını verir: “ah, keşke yağmur yağsa (< keşke yağmur yağmış olsa!)”. “Yağdıysa” anlamı ise *koy-* veya *sal-* yardımcı fiilleriyle: *D'añmır d'aakuyen (< d'aap koygon) bolzo ...*, veya; *d'añmır d'aap salgan bolzo ...* “Yağmur yağdıysa ...”.

Örnekler:

Tfuk! Baya d'oldo ne kuuçındadı. Unçukpaan la bolzom ... (AK, 118)

Tüh (eyvah)! Yolda ne diye konuştum sanki. Keşke ses çıkarmasaydım ...

* *-gan boldı* yapısını Tıbıkova şöyle tarif eder: “*-gan boldı*’nın tahlili yapısı: Çok anlamlı. Temel anlamı ‘herhangi bir hareketi gerçekleştiriyormuş gibi görünmek’: *ol körgön boldı* ‘ol görmedi ama kendini görmüş gibi gösteriyor veya (görmediği halde) kendisi gördüğünü söylüyor’. *-gan bol-* şeklindeki yapı bir sürü Türk dillerinde tam olarak Başkırtça, Tatarca, Özbekçe, Uygurca, Karalpakçada, Kazakçada aktif sık hareketi ifade etmek için kullanılıyor ve geçmiş ya da şimdiki zaman çevresinde bildirme kipi ya da tahrik etme kipi olarak görev yapıyor”⁶¹. Son derece seyrek kullanıldığını anladığımız bu yapıya somut bir örnek getiremiyoruz.

⁶⁰ -mış olsa’lı bir örnek: *D'albıštu köziñ öçkön dö bolzo, d'akşılı adıñ menile artsın. (AM, 129)* “Işıklı gözün sönmüş olsa da iyi adın benimle kalsın”.

⁶¹ “Аналитическая конструкция *-ган болды* не однозначна. Основное ее значение – «делать вид, что производишь некоторое действие»; *Ол көргөн болды* «Он сделал вид, что видел» или

* *-gan d'attı, -gan turdı, -gan keletti, -gan barattı* şeklindeki yapılar koşaç konumundaki fiillerin *-gan* ekli fiillerle birlikte yapılmakta olduğunu gösterir. Mesela: *kıçırıp d'atkan d'attı* “okuyor vaziyette yatıyordu”. Bu tür yapılarda koşaç işlevindeki fiiller mutlaka geçmiş zaman eklidirler ve geçmiş zaman dışında hiçbir zamanı bildiremezler. Temel anlamları “-mış vaziyette”, “-dık vaziyette” şeklindedir.

Örnekler:

Arina deze d'eñil tımp iydi. Kara çanakta kezik kuru taarlardı d'abımp algan uyuktay bergen d'attı. (AKıs., 122)

Arinanıñ kiyin d'amında karañıuydañ ün uguldı. Arina adın ugala, çoçıp, kaya kördi. Onıñ kiyninde d'aan şalin karçıy tartımp algan, kolçanaktu üy kiji eñçenip algan turdı. (AKıs., 123)

Biyik sındı, tıs tumçuktı, ayas teñeridiy çañkar köstü Evdokiya İvanovna bu tujında çın la Arinanıñ enezine bodoldı bolgon. Onıñ uçun booçımñ üstine çıkkança la ogo bir de kiçinek sös aytpay, bajın salaktadıp iygen kleetti. (AKıs., 124)

Arina ise kolayca nefes aldı. Kara, kızakta bazı boş çuvalları üzerine örtünmüş ve uyumuş vaziyette yatıyordu.

Arina'nın arkasında karanlıktan ses duyuldu. Arina adını duyunca korkup arkaya baktı. Onun arkasında büyük başörtüsünü kemer gibi sıkılmış olan küçük kızaklı kadın eğik vaziyette duruyordu (~ durdu).

Uzun boylu, düz burunlu, gökyüzü gibi mavi gözlü Yevdokiya İvanovna bu sırada gerçekten Arina'nın annesi gibi oldu. Onun için tepenin üstüne çıkana kadar ona hiçbir şey söylemeden başını eğivermiş vaziyette geliyordu.

2.3. *-galak* eki

Bu ek Altaycada henüz bitmemiş, tamamlanmamış bir eylemi bildirir (Tadikin, 1971, 34 vd.; Schönig, 1998, 413). *-galak* eki Altayca üzerinde çalışan Türkologlar tarafından hep “sıfat-fiiller (partisipler) - причастие” bahsinde incelenmiştir (bkz. Gramm.Alt.Yaz. § 103; Direnkova, 1940, 153 vd; Tıdikova, 1996, 128; Baskakov, 1947, 248; 1966, 514; Tadikin 1971, 34 vd). Bunlardan bazılarında yüklem kurma işlevine değinilmiş (Gramm. Alt.Yaz., Direnkova, Tadikin, Tıdikova) bazılarında yüklem kurma işlevine sahip olduğu belirtilmediği

«сказал, что видел» (хотя на самом деле, наверное, не видел). Форма на *-ган* болды в целом ряде тюркских языков, в частности в башкирском, татарском, узбекском, уйгурском, каракалпакском и казахском, служит для обозначения инсценированного действия и

halde bu işleve sahip örnekler verilmiştir (Toçşakova, Baskakov). Grammatika Altayskogo Yazıka'nın yazarları bu ekin asıl işlevini sıfat-fiil ve yüklem kurma işlevi olarak ayrı ayrı şöyle ifade ederler: “henüz gerçekleştirilmemişlik, *-galak/-gelek* sıfat-fiiliyle kurulur. Bu sıfat-fiil henüz gerçekleşmemiş ama gerçekleşmesi beklenen hareketi bildirir ve anlam ve hatta kısmen şekil itibariyle Moğolcadaki onaylamama bildiren bitmemiş geçmiş zaman sıfat-fiilini andırır. Bu gibi sıfat-fiiller Tatarlarda ve Kırgızlarda yoktur”⁶²; yüklem kurma işlevi: “henüz gerçekleştirilmemişlik, uygun sıfat-fiil ve ikinci grup şahıs ekleriyle kurulur”⁶³. Baskakov ekin sıfat-fiil işlevini şöyle tarif eder: “*-galak/-gelek, -kalak/-kelek* eki henüz bitirilmemiş hareketin sıfat-fiilini kurar”⁶⁴. Tıdıkova, sıfat-fiilleri incelediği çalışmasında ekin hem sıfat-fiil hem yüklem kurma işlevine işaret etmiştir⁶⁵ (1996, 128). Toçşakova bu eki sıfat-fiiller bahsinde incelemiş fakat bütün örneklerde ekin yüklem kurma işlevine yer vermiştir: “*-galak, -gelek, -golok, -gölök* ekleriyle partisip, hareketin daha gerçekleşmediğini ama gerçekleşmesi beklendiğini ifade eder: *kelgelek* ‘daha gelmedi’, *ürengelek* ‘daha okumuyor’, *bargalak* ‘henüz gitmedi’, *baskalak* ‘henüz yürümüyor (çocuk hakkında)’”⁶⁶.

Bu ek, aynen *-gan, -atan, -ar/-bas* ekleri gibi hem sıfat-fiil hem de çekimli ek olarak kullanılabilir. Ayrıca bu şekil, sonuna *-da* bulunma hali eki (lokative) olarak bağ-fiil de olabilir. Hatta *-da* ekli *-galakta* bağ-fiilinin de TT'deki karşılığı bazan çekimli bir şekil olabilir. Ekin tabiatında bir olumsuzluk anlamı daima var olduğu için ekin ayrıca bir olumsuzluk şekli yoktur.

функционирует в сфере прошедшего или настоящего времени изъявительного наклонения или побудительного наклонения” (Tıdıkova, 1991, 60; 1989,).

⁶² “Еще неосуществившееся, образуется чрезъ приставку *галак (гелек)*. Оно означает, что действие еще не совершилось, но ожидается его совершение, и, по значению, а отчасти даже и по, форме, напоминает монгольское причастие прошедшее неоконченное съ отрицаниемъ. Подобнаго причастія нетъ ни у татаръ, ни у киргизовъ.” (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, § 103)

⁶³ “Еще – неосуществившаяся, составляется изъ соответственнаго причастія съ личными приставками второй группы” (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, § 106).

⁶⁴ “аффикс *-галак/-гелек, -калак/-келек* образующий причастие несовершеннаго действия” (Baskakov, 1947, 248; 1966, 514).

⁶⁵ Tıdıkova'nın çalışması Altaıscayla hazırlanmıştır. Fakat çalışmanın Türkçe çevirisinde yanlışlıklar vardır. Zira Tıdıkova'nın “predikatif funksiya = yüklem kurma işlevi, yüklem kurma işlevi” ifadesi, çeviride “tamlanan” olarak verilmiştir. Yüklem kurma işlevinin “tamlanan”la hiçbir ilgisi yoktur ve bu ek TT'de “-mak üzere”yle karşılanmaz (EB).

⁶⁶ “Причастие с суффиксами *галак, гелек, голок, гёлёк* означает, что действие еще не совершилось, но ожидается его совершение: *келгелек* (еще не пришел), *юренгелек* (еще не учится); *баргалак* (еще не уехал), *баскалак* (еще не ходит [о ребенке])” (Toçşakova, 1938, § 46).

-galak ekinin sadece Altaycada değil, diğer bazı Sibirya dillerinde de yüklem kurma ve sıfat-fiil işlevlerinde ve Tuv.daki ve nispeten Ykt.daki anlamları hariç aynen Altaycada olduğu gibi kullanıldığı görülür. Tuv.daki yüklem kurma işlevi için Sat, “beklenen (~ umulan, tahmin edilen) gelecek zaman – будущее ожидаемое время” başlığını kullanıyor ve şekli şöyle tarif ediyor: “henüz gerçekleşmemiş ama konuşma anından sonra mutlaka başlayacak hareketi (veya durumu) belirtir: *Dañ atkalak* “Tan atmak üzere (~ Tan şimdi atmaya başlayacak)”⁶⁷. Sat’ın tarifinden bu şeklin Tuv.da biraz sonra başlayacak hareketi yani TT’de “-mak üzere” kalıbıyla teşkil edilen hareket anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Diğer Sibirya dillerindeyse tıpkı Altaycadaki anlamındadır. Karpov ve Gram. Hakask. Yaz.’nın yazarları Hks.daki (*-galax/-gelek, -xalax/-kelek, -alax/-elek* şeklinde) varyantları olan ekin yüklem kurma işlevini: “henüz gerçekleştirilmemiş geçmiş (zaman eki) – прошедшее еще неосуществленное” şeklinde tarif etmişlerdir (1966, 437; Gram. Hakask. Yaz., 1975, 220).

Çulım Türkçesinde bu ekin bazan *-alak/-elek*, bazan *-kalak/-kelek* şeklinde kullanıldığı görülür. Dul’zon, eki yanlış bir şekilde: “tamamlanmış hareketin geçmiş zamanı – прошедшее время совершенного действия” şeklinde tarif eder, halbuki örneklerin Rusça çevirisi hareketin henüz gerçekleşmediğini gösterir. Çulımcadan örnekler: *ol yetkeläk* “henüz yetişmedi, ulaşmadı – он не догнал еще”, *kaçan olar şık vaganda (= parganda) tang ca:ralak* “onlar çıkıp gittiklerinde tan henüz (aydınlanmaya) başlamadı – когда они выходили, заря еще не занялась” (1966, 457). Ek, Şor.da da yüklem kurma işlevine sahiptir. Şor.daki şekillerde sadece ünsüz uyumu görülür: *-galak/-gelek, -kalak/-kelek* Babuşkin ve Donidze eki: “gerçekleştirilmemiş geçmiş (zaman eki) – прошедшее неосуществленное” terimiyle tarif ederler. Şor.da 3. şahıslar hariç şahıslara göre çekim şu şekildedir: *atkalakpım* “henüz vurmadım (ateş etmedim)”, *atkalaksıñ* “henüz vurmadin”, *körgelekpis* “henüz görmedik”, *körgeleksar* “henüz görmediniz” (1966, 475). Drenkova da ekin Şorcadaki predikatif işlevine değinmiş ve eki “tamamlanmamış hareketin şekli – форма несовершенного действия” terimiyle tanımlamıştır (1941,

⁶⁷ “выражает действия (или состояния), которое не совершилось пока, но непременно наступит после момента речи: *Дань аткалак* «Рассвет вот-вот наступит»” (Sat, 1966, 396).

191 vd., ekin Şorcadaki sıfat-fiil işlevi için bkz. 135). Ykt.daki şekil *ilik* şeklindedir ve fiile bağ-fiille eklenmesi bakımından diğer dillerden ayrılır: “şimdiki zamanın henüz vukua gelmeyen hareketi *-a, -u* bağ-fiilleri ve *ilik* ‘henüz fiil-mayan’ koşaçlı edatının birleşmesiyle kurulur: *ila ilikpin* ‘henüz almıyorum’, *dii ilikpin* ‘henüz demiyorum’”⁶⁸.

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda şunları söyleyebiliriz: Tuv.daki şekille Altaycadaki dahil diğer Sibiry dillerindeki şekil arasında “fiil-mak üzere”yle “henüz fiil-madı” gibi bir nüans olmasına rağmen her iki anlamda da hareket şu ana kadar henüz gerçekleşmemiştir, fakat Tuv.daki anlamı en azından bize “hareketin biraz sonra başlayacağını” bildirmekte; ama diğer dillerdeki şekiller bu anlamı doğrudan değil, belki dolaylı olarak vermektedir. Sibiry dilleri dışında Kırgızcada *-galak/-gelek* ekini *elek* şeklinde görürüz ki tıpkı Ykt.da olduğu gibi bir koşaç gibi bağ-fiilli temel fiile getirilir. Bu şekil ayrıca Kırgızcada da yüklem kurma işlevine sahiptir. Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka'nın yazarları şekli Kırgızcadaki *ele* “*edi ~ idi < erdi*” yapısına benzerliğinden ve temel fiile bağ-fiille bağlanmasından ötürü yanlış bir şekilde *e-* cevheri fiiline dayandırıyorlar. Fakat bu şekil taşıdığı anlam bakımından Sibiry dillerindeki *-galak/-gelek* ekinden farklı değildir ve biçim olarak şeklin *g-* morfemi düşmüştür. Gramerin yazarlarının şekli tariflerini ve sıfat-fiil ve yüklem kurma işlevlerine dair birer örnek verelim: “henüz başlamamış harekete göre mevzunun işaretini bildiriyor: “*törölö elek balasına ton bıçtır* ‘henüz doğmamış çocuğuna elbise biçmiş’ (...). *Aydar jaza elek* ‘Aydar henüz (~ daha ~ hala) yazmadı’”⁶⁹

Altaycadaki işlevlerine kısa örnekler:

(Sıfat-fiil) *bojodilgalak skol* “Henüz bitirilmeyen (bitirilmemiş) okul”.

(Yüklem kurma) *Adam ayılga d'angalak* “Babam (henüz, daha, şu ana kadar, şu an itibariyle) eve gelmedi”.

⁶⁸ “настоящее время еще не совершившегося действия образуется сочетанием деепричастия на *-а, -бы* и служебного слова *илик* ‘который еще не’ с аффиксом сказуемости: *ыла иликпин* ‘еще не беру’, *дии иликпин* ‘еще не говорю’” (Ubrugatova, 1966, 415).

⁶⁹ “Оно обозначает признак предмета по действию, которое еще не началось: *törölö elek balасына тон бычтыр* «Скроил пубу еще не родившемуся ребенку». (...). *Айдар жаза элек* «Айдар еще не написал»” (Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka, 1987, 309 vd).

(Bağ-fiil) *Çaçıñ d'azap örgölöktö, d'ardına çegedek kiygelekte d'ederıñ be?*
 (AM, 140) “(O kız) saçını (henüz) yapıp örmeden, sırtına (henüz) gelinlik giymeden varır mısın?”

Tablo: 11

Altaycada ismin nakli			Türkçesi			
men		gölög -im	ben			me-di-m
sen		gölög-iñ	sen			me-di-n
ol	kör-	gölök	o	henüz,	gör-	me-di
bis		gölög-is	biz	daha		me-di-k
sler		gölög-iger; -gölög(ö)ör	siz			me-di-niz
olor		gölök; gölök-tör	onlar			me-di-ler

Bu ek Altaycada çoğu zaman “henüz” anlamını pekiştirmek için *emdige d'etire* “şimdiye kadar”, *bügünge d'etire* “bugüne kadar”, *em turguza* “şu an itibariyle” vs zarflarla birlikte kullanılır. Bu ekin kullanımında bir ayrıcalık vardır. Mesela TT’deki “ben gitmedim” cümlesi Altaycada *men barbadım; men barbagam; men bargalagım* şekillerinde ifade edilebilir. TT’de tek bir şekilde (-ma-di) ifade edilen fiillerin Altaycada farklı şekillerle ifade ediliyor olmasının sebebi bu şekillerin zaman ve kipe dair (modal) ayrıntılara sahip olmasıdır. -galak eki Altaycada yapılması önceden düşünülmüş, kararlaştırılmış, gerekli olduğu sonucuna varılmış, istenmiş veya yapılması beklenen bir hareketin şu ana kadar yapılmadığını, vukua gelmediğini, neticelenmediğini ifade eder. Mesela *barbadım* cümlesi sadece eylemin gerçekleşmediğini bildirir. Bunun dışında bu cümle tek başına gereklilik, istek, mecburiyet, üzünlük vs. anlamları bildirmez. *Bargalagım* cümlesi ise “gitmem gerekiyordu ama henüz gitmedim; gidecektim ama henüz gitmedim; gitmeyi istedim ama şu ana kadar gitmedim (veya; gidemedim); gitmek için çok uğraştım ama henüz gidemedim; gitmem beklenirdi ama gitmedim” gibi kip anlamlarından birini, bir kaçını veya hepsini içinde taşıyabilir. Örnekler:

*Bügünge küñge d'etire olordıñ tili kereginde
 blaaş-tartış tügengelek.* (AÇ, 2000, nu:172, 7)

Bugüne kadar onların dili hakkındaki problemler ve tartışmalar tükenmedi (tükenmemiştir).

Apanasçılardıñ d'urttarınıñ artkanın bilimçiler Altayda d'akşı şıñdelgelek. D'e emdigi öygö d'etire ad'ıktaganıla bolzo, apanasçılar köp d'arımında suulardı odoştoy d'atkandar. (AÇ, 2000, nu:168, 7)

Karakolçılardıñ d'urttarı emdige d'etire tabılgalak, onıñ uçun olordıñ d'adın-d'ürümi, iji-toji, mal-aji, kursak-tamağı, kögüs d'ürümi kereginde bis d'ük le bodoşurar argalu. (AÇ, 2000, nu:168, 7)

Kundar Altayda d'atkan ba, d'ok po dep surakka çike karuu bügüñgi künde d'ok, neniñ uçun deze kundardıñ kereesteri Altayda tabılgalak. (AÇ, 2000, nu:174, 7)

Onço uylar törögölök. (AK, 19)

Olordıñ bala d'ürümi undılgalak. (AK, 26)

Apanas medeniyeti insanların yurtlarından artanları bilimadamları Altayda iyi araştırmadı. Fakat şimdiki zamana kadar incelendiğine göre apanasçılar genellikle ırmak civarında yaşamışlar.

Karakolda yaşayanların yurtları şimdiye kadar bulunmadı, bu yüzden onların hayatı, işleri, tahılları, yemekleri, manevi hayatları hakkında biz sadece tahminde bulunabiliriz.

Hunlar Altayda yaşadı mı yaşamadı mı şeklindeki soruya net bir cevap bugün için yok; çünkü hunların kalıntıları Altayda (henüz) bulunmadı.

Bütün inekler henüz doğurmadı.

Onların çocukluk dönemi henüz unutulmadı (unutulmuş değil, hâlâ hatıralarda).

* Son derece seyrek rastlanan *-galak edi* yapısını Tıbıkova şöyle tarif eder: “*-galak edi* şeklinin tahlili yapısı anlatanın bir hareketin gelecekte yapılacağını tahmin ettiğini gösterir: *Olor işti etkelek edi*. ‘Onlar işi henüz yapmamışlardır’ (ama yapacaklardır)⁷⁰.”

-galak emtir yapısı geçmişte veya şu an itibariyle henüz bitmemiş hareketin naklini bildirirken, *-galak boltır* yapısı da geçmişte henüz bitmemiş bir hareketin naklini bildirir. Karpov, Hks.daki *-ğalax poltır* yapısını “henüz gerçekleştirilmemiş görülmeyen uzak geçmiş zaman – давнопрошедшее еще неосуществленное заглазное время” terimiyle tarif eder; “*parğalax poltırziñ* ‘henüz gitmemişmişsin (henüz gitmeyen olmuşmuşsun)’ «ты, оказывается, тогда еще не ушел (был не ушедшим)»” (1966, 438). Altaycadan örnek:

Eki kiji kelze, çın la, d'eeren uy d'e le degen kuu bozu çıgarıp saltır. Çöbi tüškelek emtir,

İkisi geldiklerinde gördüler ki gerçekten alacalı inek iri bir buzağı doğurmuş.

⁷⁰ “аналитическая конструкция *-галак эди* указывает на то, что говорящий предполагает совершение действия в будущем: *олор ишти эткелек эди* «они работу еще не сделали» (но сделают)” (1967, 33; 1989, 46; 1991, 57).

*bozu dört tamamına turarga albadanat. D'e
kelişpeyt. (AK, 16)*

Plasentası henüz düşmemiş. Buzağı dört ayağı
üzerinde durmaya gayret ediyor. Ama bir
tür türlü olmuyor.

* *-galakta* şeklinin bağ-fiil (gerundium) işlevine yukarıda bir örnekle değinildi. Bu şekil bu işlevinin yanında bazan TT'de “-mak üzere” şeklinde ifade edilen zamanı da karşılayabilir. Bu tür cümlelerde *-galakta* şekli haddizatında bağ-fiil olmasına rağmen çekim şeklini andıran zaman değerleri verir. Zira şeklin bu tür cümlelerdeki anlamı TT'de bağ-fiille ifade edilmemesi bir yana Altaycada da bağ-fiil anlamı taşımaz; başlı başına hareketin zamanını işaret eden bir çekim şekli karakterine bürünür. *-galakta* şekli bu anlamı sözkonusu olduğunda henüz gerçekleşmemiş ama biraz sonra gerçekleşecek, gerçekleşmek üzere olan veya tam şu anda gerçekleşmeye başlamış hareketi gildirir. Halbuki *-galak* eki yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Altaycada “-mak üzere” anlamı vermez. Bu anlam ihtiyaç duyulduğunda nadiren *-galakta* formuyla karşılanır. *-galakta* ekinin bu işlevi tahkiyeli cümlelerde kullanılır ve kendisinden sonra *dep* “diye, deyip” edatını gerekli kılar. Bu durumda muhtemel bir soru akla gelmektedir: “Tahkiye üslubunda görülen bu *-galakta dep* kalıbı, bu cümleyi asıl söyleyen kişi tarafından elbetteki *dep* edatı kullanılmadan ifade edilmiş olmalıdır. Yani *-galakta* ekinin “-mak üzere” anlamı sağlaması için illaki *dep* “diye ~ deyip” edatını gerekli kılan sentaktik bir yapı şart olmamalıdır. Mesela; *Kar d'aagalakta – dep aylında sakadı* “Kar yağmak üzere deyip evinde bekledi” şeklinde nakledenin söylediği bir cümle, hiç şüphesiz cümlenin asıl sahibi tarafından *Kar d'aagalakta* “Kar yağmak üzere” şeklinde ifade edilecektir”. Bu şekildeki mantık yürütmeler akla gelse bile Altaylı türkologlarla görüşmemizde onlar bize bunun tamamen bir sentaktik bir yapı olduğunu ve *-galakta* ekinin bu anlamı sağlayabilmesi için “*-galakta dep*” şeklinde birleşik cümle yapısının şart olduğunu sözlü olarak ifade ettiler⁷¹. Örnekler:

*Baya d'azap kiyinip albagan. Uylardı türgen
saayla, 'kontsert-oyun baştalgalakta' dep,
baçımday kelgen. (AK, 186)*

Doğru dürüst giyinemedi. İnekleri hızla sağıp,
'konser-oyun başlamak üzere (şimdi
başlayacak)' deyip, aceleyle geldi.

⁷¹ Bu hususu sorduğumuz ilk bilimadamı Tıdıkova'ya ve sonraları 23.04.2001 tarihinde görüştüğümüz Tıdıkova'ya verdikleri bilgilerden ve açıklamalarından dolayı teşekkürü ederim (EB).

Mınıñ kiyninde, 'kar kayılgalakta' dep, Ömölük Çibilü'niñ bajına üç katap kelip d'ürgen. (AK, 155)

Bundan sonra, 'kar erimek üzere' diye, Ömölük, Çibilü'nün başına üç defa geldi durdu.

3. *bolgon, boldı, edi* formları

TT'de bazan isim soylu bazan da çekimli bir fiile gelerek birleşik fiil yapmaya yarayan cevheri fiilli üç şekilden biri *idi* birimidir⁷². Bu birim mazinin hikayesini yapmaya yarar. Bu şekil eklendiği isim soylu sözcüğün geçmişteki durumu hakkında haber verir ve isim soylu sözcükten sonra gelerek yüklem oluşturmaya yarar. Bu şekli oluşturan fiil kökü olan *i-* cevheri fiili bazan (bilhassa hızlı konuşma esnasında: bkz. Deny, § 561) düşerek *-di* ekinin isim soylu sözcüğe birleşmesi ve eklendiği sözcüğün vokal ve konsonant uyumuna uymasına sebep olur: çalışkandı, bozuktu, kötüydü vs.

TT'de *idi* biriminin işlevleri Altaycada üç şekil tarafından karşılanır. Bunlar *bolgon, boldı* ve *edi* koşaçlarıdır. Bunlardan *edi* biriminin soru şekli olan *bedi* "miydi" şekli de bu kategoride incelenmelidir. Bu şekil kendisinden önce gelmiş *be* soru edatıyla *edi* biriminin birleşmesi ve daralmasıyla meydana gelmiştir: *bedi* < *be edi* (Tıbıkova, 1991, 181).

bol- fiili Altaycada "olmak, yapılmak, başlamak, dönüşmek, hale gelmek" anlamlarına sahiptir. Değişik terkiplerin oluşumunda kullanılan çok işlek bir yardımcı fiildir. Bu bölümde bu fiilin isim soylu sözcüklere gelerek onları geçmiş zaman anlamlı yüklem yapmaya nasıl yaradığı incelenecektir. *boldı* ve *bolgon* birimleri veya koşaçları farklı şekillerde birbirlerine tercih edilebilirler; fakat isim soylu sözcüğün yüklem yapılmasında işlev olarak birbirlerinin aynısıdırlar. Burada dikkat edilmesi gereken husus bu isim soylu sözcüğün sıfat-fiil karakteri taşıyan bir sıfat-fiil olmamasıdır. Aksi takdirde uzak geçmiş zaman dediğimiz zamanı oluşturabilirler. Bunun için uzak geçmiş bahsinde de görüleceği üzere *boldı* değil; *bolgon* koşacı tercih edilir.

Tablo: 12 (Not: *bolgon* koşacının olumsuzu *bolbogon* şeklindedir).

Olumlu şekil	Türkçesi
--------------	----------

⁷² diğerleri: *imiş* ve *ise*'dir. *iken* şekli gerundial özelliğinden dolayı mürekkep çekim yapamaz.

men		bolgo-m	ben		idi-m
sen		bolgo-ñ	sen		idi-n
ol	üredüçi	bolgon	o	öğretmen	idi
bis		bolgon-ıs (< ıbıs)	biz		idi-k
sler		bolgon-oor (< ıgar)	siz		idi-niz
olor		bolgon; bolgon-dor	onlar		idi-ler

Boldı, *bolgon* birimleri, sözkonusu durumun geçmişte olduğunu bildirir. Mesela: *Men anda boldım* ~ *Men anda bolgom* şeklindeki cümleler TT’de “Ben oradaydım ~ Ben orada oldum ~ Ben orada bulundum” cümlelerinden biriyle ifade edilmektedir.

Tablo: 13 (Not: *boldı* koşacının olumsuzu *bolbodı* şeklindedir)

Olumlu şekil		Türkçesi					
men	üredüçi	boldı-m	ben	öğretmen	idi	-m	
sen		boldı-ñ	sen			-n	
ol		boldı	o			-	
bis		boldı-s; boldı-bıs	biz			oldu	-k
sler		bold-oor; boldı-gar	siz			-nVz	
olor	boldı; boldı-lar	onlar	-lAr				

edi koşacının işlevleri son derece fazladır. Partisip karakterli fiillerden sonra bile sadece şunu ifade eder demek mümkün değildir⁷³. İsim soylu bir sözcüğe geldiğinde de sadece geçmiş zamanı göstermez. Bazı cümlelerde *edi* birimi görünüş bakımından bitmişlik (postterminality) bildirse bile, Altaycada belirli bir şekli olmayan şahıs bildirme (copula) şekli işlevinde de olabilir ki bu durumda şimdiki-geniş zamandaki durumu ifade etmektedir. Onun için *edi*’nin isim soylu bir sözcükle yüklem yapma işlevindeki zamana ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bütün bunlardan sonra şu sorular akla gelmektedir: Acaba ET’deki *er-* cevheri fiilli *erdi* birimi ve bunun TT’deki uzantısı *idi* birimleri isim terkipli yüklemelerde geçmiş zamandaki bir

⁷³ *edi* biriminin sıfat-fiil ekli yüklemdeki anlamları tezimizin “Uzak Geçmiş Zaman”, “Geniş Zamanın Hikayesi”, “Şimdiki Zamanın Hikayesi”, “Gelecek Zamanın Hikayesi” bölümlerinde ayrı ayrı incelenecektir.

durumu gösterirken Altaycada bunun işlevi niçin değişti? Acaba niçin ET’de ve TT’de ister isim terkipli yüklemeler isterse partisip karakterli temel fiillerle birleşik terkip yapmaya yarayan *erdi* ve *idi* koşaçlarının Altaycadaki karşılığı olan *edi* koşacı ET’deki ve TT’deki işlevlerini *bol-* fiilli *bolgon* ve *boldı* birimlerine bıraktı. Bizce bütün bunlar Rusça’nın tesiriyle ortaya çıkan değişmelerdir. Güçlü bir kültürün diliyle karşılaşan bir göçebe dilinin – diğer akrabalarıyla ilişkisinin yoğun olmaması ve müntesiplerinin sayısının da azlığı dikkate alınır – üst kültürün dilinden etkilenmemesi düşünülemez. Orta Asya’daki büyük Türk dilleri bile bir dünya dili olan Rusça’dan etkilenirken küçük bir toplumun dili olan Altaycanın bu etkileşimden uzak kalması düşünülemezdi. Dolayısıyla dilin müntesipleri doğdukları andan itibaren iç içe oldukları Rusça’nın tesiriyle *edi* biriminin işlevlerini aynen Rusça’da olduğu gibi (быть), *bol-* fiiliyle ifade etmeye başlamışlar, Rusça’da olmadığı için bildirme eklerini (şahıs bildirme ekleri ve *turur* bildirme koşacını) atmışlardır. Bugün bildirme ihtiyacı Altaycada çok farklı şekillerle karşılanır ki bunlardan biri de *edi* birimidir. ET’de de *er-* fiilini şahıs bildirme işlevinde görürüz, tek bir farkla ki bu anlam için geniş zaman eki almış olmalıdır: *er-ür*. Demek ki *e-* (< *er-*) fiili Altaycada hala şahıs bildirme işlevinde kullanılabilir. Bütün bu sebeplerden ötürü *edi* birimiyle ifade edilen isim terkipli yüklemelere ihtiyatla yaklaşılmalı ve bunların her zaman geçmiş zamanı bildirmediği dikkate alınmalıdır.

Tıbıkova koşaç işlevinde kullanılan *edi* ve *boldı* çekimli fiillerinin cümlede oluşturduğu anlam farkını şöyle tarif eder: “Modern Altaycada yetersiz *e-* fiili *bol-* fiiline nispeten çeşitli gramer kategorileri dikkate alındığında daha geniş değişme alanına sahiptir. Çoğu zaman *edi* şeklinde görülür. *-di* ekinin kesin geçmiş zaman göstergesi olduğu *edi* fiili, isimle birleşmesinde bir durumu, geçmişte ve şu anda şahsın ya da nesnenin durumunu tespit eder. *Ak tumanı kaynap d’adar Adagan tayga adabıs edi. Er kindiği büderdeñ beri Erçiştiiñ suuzı enebis edi* ‘Ak dumanla kaplı duran Adagan Dağı babamızdı. İnsanoğlunun yaratılmasından bu yana İrtiş Irmağı annemizdi’ ya da ‘Ak dumanla kaplı duran Adagan Dağı babamızdır. İnsanoğlunun yaratılmasından bu yana İrtiş Irmağı anamızdır’. *e-* fiiline nispeten *bol-* fiili isimle birleşiminde belirli bir zamandan itibaren nesnenin ya da şahsın durumunu tespit eder: *Emegen-öböğönniñ balazı bolup, emdi kojo d’urtay berdi. Öböğön adazı boldı, emegen enezi boldı* ‘Yaşlı kadın ve yaşlı adamın çocuğu olup şimdi yaşamaya

başladı. Yaşlı adam babası oldu, yaşlı kadın annesi oldu'. *Adabıs edi* 'en başından başlayarak şu ana kadar babamızdı'. *Adabıs boldı* 'önceden babamız değildi, belli bir zamandan sonra babamız oldu"⁷⁴. Tıbıkova *edi* koşacağının bildirme işlevine de dikkati çeker: "Altaycadaki *e-* fiili yüklem unsuru olarak Rusçada gerekli olan *есть* 'yest' = var" edatı gibidir, mesela: *ol kojoñçı edi* 'o şarkıcı(dır)', *Tozulov bistıñ kolhozıñ maktulu malçızı edi* 'Tozulov, bizim kolhozun övülen hayvan bakıcısı(dır)'"⁷⁵

Tablo: 14 (Not: *edi* koşacağının olumsuz şekli yoktur. Tabloda *edi* koşacağının TT'deki iki anlamı da verilmektedir.)

Olumlu şekil		Türkçesi			
men		edi-m	ben		idi-m, veya; -(y)im
sen		edi-ñ	sen		idi-ñ, veya; -sin
ol	üredüçi	edi	o	öğretmen	idi, veya; -dir
bis		edi-s; edi-bis	biz		idi-k, veya; -(y)iz
sler		edi-ger	siz		idi-niz, veya; -siniz
olor		edi; edi-ler	onlar		idi-ler, veya; -dir-ler

Yukarıda söylediklerimize rağmen TT'deki *idi* biriminin de Altaycadaki *edi*'nin bildirme anlamıyla aynı işleve sahip olduğu nadir örnekler vardır. Elbette bunlar Altaycadaki kadar göze çarpacak çoklukta değildir ama yine de paralellikler görülür. Mesela: *Sizin adınız neydi?* şeklindeki cümlede söz konusu "ad" eskide

⁷⁴ "В современном алтайском языке недостаточный глагол э-, по сравнению с глаголом бол-, не имеет широкого диапазона изменения по различным грамматическим категориям. Он чаще всего выступает в форме эди. Глагол эди, где -ди показатель прошедшего категорического времени, в сочетании с именем констатирует состояние, положение лица или предмета в прошлом и в данный момент: *Ак туманы кайнап жадар адаган тайга адабыс эди. Эр киндиги бүдөрдөн бери Эрчиштинь суузы энебис эди* «Гора Адаган, окутанная бурливым белым туманом, была нашим оцом, Река Иргиш с сотворения человека была нашей матерью» или «Гора Адаган, окутанная бурливым белым туманом, является нашим оцом, Река Иргиш с сотворения человека является нашей матерью». В отличие от глагола э- глагол бол- в сочетании с именем констатирует состояние и положение лица или предмета с определенного времени: *Эмеген-оббгдннинь балазы болуп, эмди кожо журтай берди. Оббгдн адазы болды, емеген енези болды.* (из эпоса) «Став сыном старика и старухи, теперь вместе зажили, старик стал оцом, а старуха – матерью». *Адабыс эди* «был оцом с самого начала и в данное время»; *адабыс болды* «сначала не был оцом, но потом с определенного времени стал им»" (Тибикова, 1967, 31).

⁷⁵ "Глагол э- в алтайском языке выступает как элемент сказуемого, соответствующий русской связке «есть», например: *ол кожончы эди* «он (есть) певец», *Тозулов бистинь колхозтынь*

kalmış ve bugün kullanılmayan bir “ad” değildir. Dolayısıyla aynı cümle bildirme ekiyle: *Sizin adınız nedir?* şeklinde (veya; bildirme ekine ihtiyaç duymadan; *sizin adınız ne?*) şeklinde de ifade edilebilir. *Sizin adınız neydi?* şeklindeki cümlede belki bir unutmama anlamı da sözkonusu olabilir ancak bu sorunun sadece önceden tanışılmış da adı konuşma anında (veya; konuşmadan önce) unutulmuş kişilere sorulmadığı da bir gerçektir. Aynı cümleden kip (modal) olarak; sanki önceden bilinmesi gerekirmiş de o ana kadar öğrenilmemiş veya o anda bir kabalık eseri unutulmuş izlenimini karşıdaki kişiye vermek amacı taşıyan bir *nezaket* anlamı da çıkarılabilir. İşte Altaycadaki *edi* birimi de yukarıda TT’den verdiğimiz örnek gibidir ve sadece zaman değil değişik kip ve bildirme anlamları taşıyan bir şekildir. Tıbıkova *edi* koşacı “isim + *edi*” ve “fiil-partisip + *edi*” şeklindeki kalıpların temel işlevini şöyle açıklar: “*edi* fiili her zaman, şimdiki zamanla direkt irtibatlı olmayan geçmiş zaman anlamı taşır. Konuşma anı yani kesin şimdi, ya da sözü geçmekte olan an yani ‘göreceli şimdi’ dediğimiz zaman yazarın anlattığı asıl olayların olduğu zamandır. *edi*’li yüklem şekilleri kahramanın ya da anlatıcının kendisinin hatıralara başvurduğu, az ya da çok şu andan ayrı, bazan da “şu an”dan çok az bir zaman dilimiyle ayrıldığı zaman kullanılır. Bunun sebebi sadece zaman diliminin sürekliliğinde değil, bu olayın artık hatıra olmasındadır”⁷⁶. Baskakov, Çalkandu dialektindeki “isim + *edi*” kalıbı için bir şey söylememekle beraber bu kalıpla ilgili örnekleri Rusça’ya geçmiş zaman anlamıyla çevirmiştir (1985, 65). Tadikin ise *edi* koşacını ve bu koşacı bulduran cümle yapılarını pek yetersiz olarak: “Yetersiz e- fiilinden gelen *edi* koşacı kendi anlamı içinde kesin geçmiş zamanı gösterir. Bu yüzden *edi*’yle oluşturulan bütün yapılar geçmiş zaman anlamına sahiptir”⁷⁷ şeklinde tarif eder..

* *edi* koşacı geçmiş zaman anlamında

мактулу малчызы эди «Тозулов (есть) прославленный чабан нашего колхоза» (Tıbıkova, 1967, 31 vd.).

⁷⁶ “(...) глагол эди всегда несет значение прошедшего, непосредственно не связанного с данным моментом, будь то момент речи, т.е. абсолютное настоящее, или момент повествования, т.е. «относительное настоящее», то время, когда происходят основные события, о которых рассказывает автор. Формы сказуемых на эди появляются тогда, когда герой или сам рассказчик обращается к воспоминаниям, отделенным от настоящего большим или меньшим, иногда даже совсем небольшим временем. Дело здесь не столько в длительности промежутка, сколько в том, что это событие уже стало воспоминанием” (Tıbıkova, 1989, 48; 1991, 58)

⁷⁷ “Связка *эди* представляет собой форму прошедшего категорического времени от недостаточного глагола э-. Поэтому конструкция с *эди* в целом имеет значение прошедшего времени” (Tadikin, 1971, 83).

Ak çabdar atka mingen Ak-Köböň baatır bar edi. (AM, 117)

Enebistiň tas karınga kojo bütken bis edibis. Emil agaş ol kabayga teň d'aykalgan bis edibis. (AM, 128)

Aldında andy emes bedi? (AK, 112)

(Bir zamanlar) Ak yeledi ata binen Ak-Köböň bahadır vardı (< var idi).

Anamızın sıcak karnında birlikte yaratılan bizdik (< biz idik). Çam ağacından o beşikte birlikte sallanan bizdik (< biz idik).

Eskiden öyle değil miydi (< mi idi)?

* Şimdi vereceğimiz örnekte yüklem oluşturan *edi* koşacı ister isimden sonra geldiği cümlelerde isterse çekimli fiillerden sonra geldiği örneklerde geçmiş zaman anlamını açıkça verir:

-A emdi onçozi biçikçi de, ukaalu da, ol ine.

-Ozogıda baldar andy bedi?

-Azyda kiji biçik bilbes te bolzo, tüñey le ayl-d'urttu bolup, ak mal azırap d'atkan la ok edi. Adamñ aytkam al d'ürekke tomulatan, eneniñ aytkanı el d'ürekke tomulatan edi. (AK1s., 70)

-Şimdi ise hepsi okumayı yazmayı bilen akıllı insanlar ya!

-Eskiden çocuklar öyle miydi?

-Eskiden insan okuma-yazma bilmesede yine de evli-barklı olup, hayvanlarını besleyip durmaktaydı. Babamın söyledikleri kızıl yüreğe işlerdi, ananın söyledikleri yüreğin içine işlerdi.

* *edi* hatırlama anlamında:

On minutñ bajında Kargaa Sakar Ugarıçñ meke-d'öbine kirip kalgan, kuuçındap oturdi: - 'Mindy armakçı D'imjaylarda bar, D'aytıktarda bar, Kuraçılarda bar, akar, baza kemde bar edi?...' (AK1s., 63)

On dakika sonra Kargaa, Sakar Ugarıç'ın yalanına kanmış vaziyette konuşmaktaydı: 'Böyle kement D'imjaylar'da var, D'aytıklar'da var, Kuraçılar'da var, dur bakayım başka kimde vardı'.

* *edi* birimi TT'deki şahıs bildirme eklerinin işlevinde... Örneklerin ilk ikisi Dırenkova'nın gramerinden alınmıştır. Dırenkova *edi* koşacının şahıs bildirme (copula) işlevine değinmemiş ama verdiği örneklerde bunu göstermiştir:

Kaydañ kelgen baatırlar ediger? (1940, 239)

Añdap d'ürgen añçılar edibis. (1940, 239)

Toolu söş aydarı neme bedi? (AK, 11)

Nereden gelen bahadırlarsınız?.

Avlanıp duran avcılarız.

Hesaplı söz söylemek (zor) bir şey midir? (~ birkaç söz söylemek o kadar da güç bir şey değildir).

Kijiniñ d'itkezineñ bojot, padla! – dep,

İnsanın ensesini bırak kahpe! diye elleriyle

koldorila iyttiñ oozi-murdın tırmap, korlaştı azulardañ ayrılar ebin tappay: kandy kırıştı neme ediñ... Emdi bolzo, baldarımdı ösküs artırarga d'ettiñ be, suka!.. (AÇ, 2000, nu: 174, 8)

köpeğin ağzını-burnunu tırmalayıp, korkunç azı dişlerinden nasıl kurtulacağını keşfedemeyip: 'Nasıl da sinir bozucu şeysin sen... Şimdi ise çocuklarımı öksüz bırakmak mı istiyorsun diş it!'

* *boldı* ve *bolgon* birimleri TT'de *idi* anlamında da *oldu* anlamında da kullanılabilir; ancak açık olan bir şey varsa bu koşaçların kullanıldığı cümlelerde mutlaka bir sonradan oluş, sonradan meydana geliş anlamı sözkonudur. Tıbıkova'nın da belirttiği gibi bu şekiller varlıkların ezeldeki durumlarını değil, sonradan meydana gelen durumlarını gösterir. Dolayısıyla örnekleri TT'ye "oldu" şeklinde de çevirmek mümkündür:

Albatıdañ alğan eji Ermen-Çeçen abakay boldı. (AM, 96)

Halktan aldığı eşi Ermen-Çeçen hanım idi (~ Halktan aldığı eşi Ermen-Çeçen hanım oldu).

Olor eküniñ azıragan baldarı, turganı eki bala bolgon. (AM, 96)

İkisinin büyüttüğü çocukları toplam iki çocuk idi (~ iki çocuk oldu).

D'urtka artar uul bütkeni (...) Ak-boro atka mingen Alıp-Manaş baatır boldı. (AM, 97)

Yurtta kalacak olan oğlu (...) Ak-boz ata binen yiğit Alıp-Manaştı (~ yiğit Alıp-Manaş oldu).

Tuu d'elbisteñ boyı bütken Maaday-Kara, d'aynap ıylap bu d'ürbegen adı çıkkın baatır boldı, d'olı la çıkkın kezer boldı. (MK, 44)

Kendisi taşın ruhundan doğan Maaday-Kara, hiç ağlayıp yalvarmamış, adı ün salmış bir bahadırdı (~ bahadır oldu), yaptıklarıyla ün salmış bir pehlivandı (~ pehlivan oldu).

Altay-Kuday möş d'ayaarda, Erlik-Biy karagay d'ayagan. Altay-Kuday tıt d'ayaarda, Erlik-Biy çibi d'ayagan. Altay-Kuday kayıñ d'ayaarda, Erlik-Biy aspaktı d'ayagan. Erlik-Biy d'erdiñ üstinde tınar-tındumıñ, añ-kuştıñ bajı bolzın dep ayunı d'ayagan. Erlik-Biydiñ d'ayagan tınduzı – ayu kiji bodoldu sürekey sanaalu la küçtü bolgon. (Altay D'añ, 7)

Altay-Tanrısı sedir yaratırken, Erlik-Bey çam yarattı. Altay-Tanrısı melez ağacı yaratırken, Erlik-Bey ak çam ağacı yarattı. Altay-Tanrısı kayın yaratırken Erlik-Bey kavak yarattı. Erlik-Bey yeryüzünde canlıların, av kuşlarının lideri olsun diye ayıyı yarattı. Erlik-Beyin yarattığı canlılar ayı kişiyi andırır şekilde son derece düşünceli ve güçlü oldular (~ idiler).

* *bolgon* koşacı bazan TT'deki *idi* koşacıyla tamamen aynı anlamları sağlayabilir. Bu tür kullanımda bir 'sonradan oluş' anlamı görülmemektedir:

Ol öydiñ kiyimi emdiği tündük albatılardıñ kiyimine tülñey bolgon. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

O zamanın giyimi şimdiki kuzey halklarının giyimine denkti (~ benzerdi).

Adı omñ Alıp-Manaş bolgon. Çırayı omñ

Onun adı Alıp-Manaş idi. Yüzü çiçek, gözü

çeçektii, közi çolmondıy bolgon. Omñ çırayı sege d'üzülñdeş, közi seniyindiy bolgon. (AM, 138)

yıldız gibiydi. Yüzü de gözü de seninki gibiydi.

* *boldı* ve *bolgon* birimleri Altaycada, Rusçanın tesiriyle bir yere gitmiş ve orada bulunmuş olmayı da ifade edebilir. TT'de mesela '*Ben geçen yıl İstanbul'da oldum*' şeklinde cümleler kullanılmaz. Bu daha çok Batı dillerine has bir kullanımdır. TT'de yukarıdaki cümle '*Ben geçen yıl İstanbul'a gittim*' veya '*Ben geçen yıl İstanbul'da bulundum*' şeklinde ifade edilir. Ancak bir yerde bulunma anlamı Altaycada tıpkı TT'de olduğu gibi *-ga bardı ~ -ga bargan* '-a gitti' şeklinde değil, Rusçanın tesiriyle *-da boldı ~ -da bolgon* '-da oldu' kalıbı kullanılarak ifade edilir olmuştur.

Men seni baya bedrep tappadım, kelin. Kayda boldıñ? (AK, 17)

Ben seni az evvel aradım ama bulamadım, gelin. Nerdeydin? (harfi harfine: nerede oldun?)

* Bazan *bolgon edi* şeklinde mürekkep şekille de karşılaşılabılır. Bu yapı TT'de uzak geçmiş anlama sahip '*olmuştu*' şekliyle de karşılanabilir; ancak bazan bir oluştan ziyade tamamen TT'deki *idi* koşacına denk düşmektedir. Örnekler:

U-u, aldında men mindıy bolgon bedim?.. Kolxoztıñ malın toyo azırayla, baldarmdı azırayla, oyn-d'ırgalga d'üre beretem. Eki er kijiniñ ijin edetem... (AKıs., 132)

Aah, ah, eskiden ben böyle miydim (harfi harfine: olmuştum)?.. Kolhozun hayvanlarını doyurup besleyerek, çocuklarımı besleyerek, oyuna eğlenceye gidiverirdim. İki erkeğin işini ederdim...

-Er ulus d'uuda, emeş le d'ajı d'etken d'itter baza frontto, d'alañ la kelinder artkan...

-Erkekler savaşta, biraz yaşı gelen gençler bile cephe, (geride) tarlayla gelinler kaldı...

-Aldında kandıy bolgon edi? (...).

-Eskiden nasıldı (~ olmuştu ~ olurdu)?

-U-u, aldında d'uudañ ozo, kolhoz to bay bolgon, ulus ta d'akşı d'atkan. Emdi üy ulustıñ küçi d'etpey d'at. (AKıs., 133)

-Aah, ah, eskiden savaşta önce, kolhoz da zengindi, insanlar da iyi yaşıyordu. Şimdi kadınların gücü yetmiyor.

Ejeganmñ sovhozu aldındañ beri eçki öskürgen eelemdik bolgon edi. (AÇ, 2000, nu:186, 3)

Ejegan'ın sovhozu eskiden beri keçi yetiştiren bir kooperatifti (~ kooperatif olmuştu).

* Bazan *bolbogon* birimi TT'deki 'olmadı' şeklinde değil "yoktu" veya "değildi" anlamına gelirken aynı şekilde *bolgon* birimi de TT'de 'oldu' anlamında değil, olumluluk bildiren "vardı" anlamında ifade edilebilir:

Pazırkçılar d'añıs la ak çıraylu bolbogon. Emdigi altay albatınñ ada-öbögözinde ak ta, sarı da çıraylu ulus bolgon. (AÇ, 2000, nu:172, 7)

D'e kep söstör onçozi bir tüñey bolbogon. (AKSUS, 3)

Ol öydö metalldı kayılıp, urıp etken edimder baza tuştayt. Metalldı urar bir kança ep-süme bolgon. Bir ep-sümele taştı añılı kep edip, ogo izü metalldı urar bolgon. (AÇ, 2000, nu:166, 7)

Tuulu Altaydın ustarınñ ortozında anayda ok tura tudar, taşla işteer, ağaşla işteer ustar bolgon. (AÇ, 2000, nu:186, 7)

Pazırık medeniyeti insanları sadece beyaz yüzlü (derili) değildi. Şimdiki Altay halkının atalarında hem ak hem de sarı yüzlü insanlar vardı (harfi harfine: sarı yüzlü insanlar oldu).

Fakat atasözlerinin hepsi benzer değildi (harfi harfine: hepsi benzer olmadı).

O zamanda metali eritip (bir yere) doldurarak yapılan bazı eşyalara da (şimdi) rastlanıyor. Metali katmak (doldurmak) için bazı yöntemler vardı (harfi harfine: bazı yöntemler oldu). Bir yöntemle taştı özel bir baskı (şekil) oluşturup, ona sıcak metali dolduruyorlardı.

Dağlık Altay'ın ustaları (uzmanları) arasında da öyle ev yapan, taş işleyen, ağacı işleyen ustalar vardı (harfi harfine: ustalar oldu).

* *boldı*, ve olumsuz *bolbodı* birimleri TT'de de "oldu" veya "olmadı" şeklinde ifade edilebilir:

Anañ beri baza üç ay boldı. (AK, 137)

O zamandan beri yaklaşık üç ay oldu (veya; geçti).

Enem ölgöli, eki d'ıl boldı. (Direnkova 1940, 285)

Annem öleli iki yıl oldu.

Kuuçın uzak bolbodı. Ejikteñ kirip kelgen dejurnıy militsoner: 'Atanarga onçozi belen' – dep d'etirdi. (AKıs., 149)

Konuşma uzun sürmedi (harfi harfine: konuşma uzun süre olmadı). Kapıdan girip gelen nöbetçi polis: 'Gitmek için her şey hazır' diye bildirdi.

5. Uzak Geçmiş Zaman (Pluskuamperfekt)

TT'de uzak geçmiş dediğimiz zaman *-mıştı (-miş idi)* ve *-dıydı (-dı idi)* şekilleriyle yapılan zamandır. *-miş idi* şeklindeki *-miş* nakil eki *idi* birimiyle

birleşince (nakil, farketme, alay vs) bütün kip anlamlarını yitirir ve uzak geçmiş zamanı oluşturur. Bu şekle TT’de rivayetin hikayesi denirken Batı dillerinde: Latince *plusquamperfectum indéterminum*, İngilizcede *plu-perfect*, Fransızca *plus-que-parfait*, Almancada *plusquamperfekt*, Rusçada *давнопрошедший* şeklinde karşılanır. *-di idi* şekli ise görülen geçmiş zaman eki *-di*’ya *idi* biriminin getirilmesiyle oluşturulan uzak geçmiş zaman şeklidir. TT’de bu şekil hikayenin hikayesi diye tarif edilirken Latince’de *plusquamperfectum determinum* (görülen geçmiş zaman ekli uzak geçmiş = *-di idi*) diye bilinir. Deny, TT’deki *idi* birimini şöyle tarif eder: “Mesela *i-di-m* siygası *sev-di-m* gibi alelade bir fiilin basit şahidi (şuurlu mazi = muayyen mazi) siygasına benzemekle beraber, mazide hal manasındadır ki mütekellim, mazide cereyan üzere olup kendisine veya muhatap veya gaibe ait olan bir fiil ve hadesi bununla ifade ve hikaye eder (mazideki hal zamanında olan bir fiilin hikayesi olur) (...) (1941, § 556). Deny, burada *idi*’yi tarif ederken sadece uzak geçmiş zamanı gösteren şekilleri (*-mıştı, -dıydı*) değil, diğer mürekkep şekilleri de (*-yordu-, maktaydı, ardı/-mazdı, -acaktı*) kasdetmektedir. Yine Deny: “Nakli mazi hikayesi (*plus-que-parfait indéterminé*), şahidi mazi hikayesi (*plus-que-parfait déterminé*) nden daha çok kullanılır; ve denilebilir ki Fransızca’daki (*plus-que-parfait*)ye karşılık Türkçedeki tabii sıyga budur” demektedir (1941, § 669). Deny, şahidi mazi hikayesi olan *-dıydı ~ -di idi* için ise: “Şahidi mazi hikayesi, nakli mazi hikayesi manasıyla hemen de birdir” der (1941, § 680). Guzev ise *-du idi* yapısını “önceki basit geçmiş – *предпрошедшее простое*” şeklinde tarif ederken *muşudu ~ muş idi* yapısını “uzak geçmiş I – *плюсквамперфект I*” terimiyle tanımlar⁷⁸.

Bütün bunlardan sonra uzak geçmiş zamanla ilgili aklımıza bir takım soruların takılması normaldir. Zira TT’de *-mıştı, -dıydı* şekilleri uzak geçmiş zamanı gösterdiğine göre bunların biraz sonra inceleyeceğimiz Altaycadaki karşılıkları da uzak geçmiştir. Dolayısıyla uzak geçmiş denilen olgunun ne olduğuna değinmeden şimdiye kadarki çalışmalarda söylenenleri ve verilen örnekleri gözönünde bulundurarak hemen örneklere geçmeyi doğru bulmuyoruz. İşte sorular:

⁷⁸ Guzev, *-muşudu* yapısını “uzak geçmiş I – *плюсквамперфект I*” şeklinde, *-(y)up durur + (i)di* yapısını ise “uzak geçmiş II – *плюсквамперфект II*” terimiyle karşılar (Guzev, 1990, 86). Bu ikincisi

Uzak geçmiş denilen zaman nasıl bir zamandır? Nerede başlar ve nerede biter? Acaba TT'deki *-miş idi* ve *-dı idi* formlarının karşıladığı geçmişin diğer *-miş*, *-miştir* ve *-dı* eklerinin karşıladığı zamandan farkı nedir? Acaba uzak geçmiş şekilleri, *-dı*, *-miştir* veya *-miş* geçmiş zaman ekleriyle gösterilemeyecek kadar uzak bir geçmişte mi gerçekleşmiştir?

Kononov, uzak geçmişi şöyle tarif eder: “Uzak geçmişin anlamı. Bu zaman iki durumda kullanılır: 1) İki hareketin mevcut olduğu ve bunlardan biri öbüründen önce gerçekleştiği durumda. 2) Bir hareket olduğunda, geçmişteki gerçekleşme anını belirtmeden, eskiden gerçekleşmiş bir hareketi ifade etmek için (bu durumda uzak geçmiş zaman genel olarak çok kerelik anlamı alır)”⁷⁹.

Bizce uzak geçmiş denilen zamanın diğer geçmiş zaman eklerinin gösterdiği geçmişten her zaman daha uzakta olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira ister *-miş* öğrenilen geçmiş zaman eki (örnek: Fransız İhtilali 1789'da olmuş), isterse *-dı* (örnek: Meslek hayatıma otuz yıl önce atıldım) ve perfekt eki *-miştir* (örnek: Ben onu gençliğimde, bundan ta elli sene önce sevmişimdir) görülen geçmiş şekilleri, uzak geçmiş şekilleriyle ifade edilen (örnek: Biraz önce seni düşünmüştüm) zamandan daha da uzağı gösterebilmektedir. Hele *-miş* eki daha birkaç saniye öncesinden başlayarak tarihin derinlikleri hakkında öğrenilen bütün hareketleri de gösterebildiği (örnek: İnsanoğlu önceleri mağaralarda yaşamış) ve uzak geçmişte dediğimiz hareketler bizim şuurumuz dahilinde gerçekleşmiş muayyen hareketler olduğu halde niçin “uzak geçmiş zaman” diye bir tasnife gidilmiştir? Bizce *-mişti* ve *-diydi* şekilleriyle ifade edilen zaman yakın da olsa mütekellimin uzakmış gibi hissettiği veya uzaklığına vurgu yaptığı, bilhassa hatırlama, hatırlatma, unutma veya haberdar etme gibi kip anlamlarını da cümleye verebilen şekillerdir. Burada tamamen insanın psikolojisi sözkonusudur.

Mütekellim, psikolojik olarak uzakta olduğunu hissettiği veya yakın bile olsa kendisine yahut muhataba uzak gibi gelen geçmişteki hareketi bu şekillerle ifade

Latince *plusquamimperfectum* yani “uzak geçmişteki (aktual veya habitual) süreklilik” şeklinde karşılanan zamandır.

79 “Значение давнопрошедшего времени. Это время употребляется в двух случаях: 1) при наличии двух действий, одно из которых совершилось раньше другого; 2) при одном действии – специально для указания на действие, совершившееся давно, без уточнения момента действия в прошлом (в этом случае давнопрошедшее вр. приобретает, как правило, многократное значение)” (Kononov, 1960, § 274).

eder. İnsan uzak geçmişte gerçekleşen olayları hatırlamakta zorluk çeker veya daha doğru bir ifadeyle insanın hatırlamakta zorluk çektiği olay veya hareket artık uzak geçmişte kalmış demektir. Bir dakika önce gerçekleşmiş bile olsa eğer hatırlamakta zorluk çekiliyorsa veya hatırlatma, haberdar etme gibi kiple ilgili anlamlar sözkonusuysa artık o hareket zihnen o kişi veya muhatabı için gerçekleşmesinden sonraki hareketlere ve elbette ifade ettiği öneme ve başkalığa nazaran uzakta kalmıştır. Sonuç olarak bizce uzak geçmiş dediğimiz zamanı ölçecek herhangi bir makyas elimizde olmadığı için ve bu zamanı gösteren formlar her zaman bize “uzak geçmiş” anlamı vermediği ve çağrıştırmadığı için biz meseleye psikoloji açısından bakıyoruz ve bu şekillerin uzak geçmiş zaman anlamının her zaman olmasa da çoğu zaman göreceli olduğu sonucuna varıyoruz. Bir örnek:

“Geçen haftaki yazımda Mustafa Çalık'ın Teorik Denemeler adlı kitabından söz etmiş ve bu kitabın birinci bölümünde yer alan "Türk Milliyetçiliği Üzerine Bazı Tartışma Notları" başlıklı birinci yazıda savunulan görüşler üzerinde durmuştum” (Beşir Ayvazoğlu, Zaman Gazetesi, 11.04.2001). Mesela bu cümle sözkonusu yazının başlangıç cümlesidir, dolayısıyla konuşmanın veya yazının devam edeceği kesindir. Yazar bu cümledeki *-mıştı* şekliyle geçen haftaki yazısının konusu hakkında hafızaları tazelemekte veya geçen haftaki yazıyı okumayanlara bugünkü yazının geçen haftaki yazıyla bir münasebeti olduğundan veya daha farklı bir konu hakkında bahsedeceğinden haberdar etmekte ve böylece yeni yazı okunurken oluşabilecek muhtemel kusurları önlemiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bu cümle yazarın gerçekleştiğini kesinlikle bildiği, sonuçlanan ve sonuçlanmış olması haberdar edilen bir hareketi ve bu hareketin yazar ve okuyucuları için bir hafta içindeki diğer hareketlere göre göreceli uzak geçmişte gerçekleştiğini bildirmektedir ve yine dolayısıyla yazar böyle bir giriş yaparak bu haftaki yazısına fon ve zemin hazırlamaktadır ki bu işlevi Altaycada genellikle *-gan bolgon* formu yerine getirir. Aşağıda vereceğimiz örneklerde ise gerçekleşmiş bir hareketin sonucunun daha önce ilan edildiği, ancak bu ilandan haberdar olanların unutmuş olması ihtimali gözönünde bulundurulurken tekrar hatırlatma veya önceki ilandan hiç haberdar olmayanları haberdar etme anlamı vardır. Örnekler:

“Geçen hafta çıkan isyanda, yağmalama, vandalizm ve kundaklama olayları nedeniyle 200 kişi tutuklanmış ve gece sokağa çıkma yasağı ilan edilmişti” (www.hürriyet.com.tr, Dünya, 16.04.2001).

“İsrail'in Lübnan'daki Suriye'ye ait radar üssüne bu sabah düzenlediği saldırıda, 3 Suriye askeri ölmüş, 6'sı yaralanmıştı” (www.milliyet.com.tr, Son Dakika Haberleri, 16.04.2001).

“OECD Bakanlar Kurulu Toplantısı'na katılmak için Paris'te bulunan Devlet Bakanı Kemal Derviş, Malatya yakınlarında askeri uçağın düşmesi nedeniyle büyük üzüntü duyduğunu belirtirken, ‘yakınlarını kaybedenlere başsağlığı diliyorum’ dedi. Türk Silahlı Kuvvetleri'ne ait Casa tipi askeri uçak, bugün Malatya'nın Akçadağ İlçesi yakınlarında düşerken, içindeki 6'sı mürettebat 37 personel şehit olmuştu” (www.milliyet.com.tr, Son Dakika Haberleri, 16.05.2001)

Altaycada, TT'deki *-miş idi* veya *-dı idi* uzak geçmiş zaman şekillerinin karşılığı olabilecek terkipler *-gan edi* ve *-gan bolgon* şekilleriyle yapılır:

*Baybarak baatır adañ, Ermen-Çeçen eneñ,
közi d'akşını taldap, köksi sanaalumi bedrep,
ayıldı seni etken edi* (AM, 102)

Baybarak bahadır babanla Ermen-Çeçen anan,
gözü güzel olanı seçip, huyu güzel olanı
arayıp, seni evli etmişler idi (evlendirmişler
idi).

Görüldüğü gibi Altaycadaki *-gan edi* şekliyle TT'deki *-miş idi* şekli burada uzak geçmiş zaman bildirir ve bitmişlik (postterminality) görünüşüne sahiptir. Zaman olarak her iki cümle de birbirine denktir. Baskakov, *-gan edi* şeklini “uzak veya eski geçmiş zaman şekli, *-gan* partisipli temel fiil ve *edi* koşacından kurulur”⁸⁰ şeklinde tarif eder. Tıbıkova'nın tanımı: “*-gan edi* şeklinin Altay dilindeki mantıklı yapısı da geniş bir yaygın kanaat haline gelmiştir. Bazı Türk dillerinde özellikle Sibirya'daki Hakasçada ve Tuvacada bu yapı yoktur. Yakutçada *bit ete* şekline rastlanmaktadır. (...). Altaycada *-gan edi*'nin yüklem yapısı geçmişte gerçekleşmiş bir hareketi gösterebilir. Ama bu da cümlenin diğer öğelerinden açığa çıkar: Anlatıcı, olayları hatırlama şeklinde tarif ederek, olayın geçmişteki eskiliğini gösteren teferruatlı kelime kullanır; en önemlisi, onun kendisinin herhangi bir harekete, olaya şahit olması ya da gerçekleşmiş bir hareketin doğruluğuna dair bir hüküm verebilmek

için gerçekçi bir bilgiye sahip olmasıdır. Mesela: *Aldında ogo kuulu bookoldu kañzam da tappay kalğan edim* “Eskiden orada bakır çerçeveli pipomu da kaybetmiştim (~ bulamamıştım)”⁸¹.

Tadıkın *-gan edi* yapısını şöyle tarif eder: “Kesin geçmiş zaman formundaki yetersiz *e-* fiiliyle (*edi* ‘oldu’) *-gan* partisibinin birleşimi şahidin bir şey bildirdiği anlamını verir, yani şahitliğinin doğrulanması, hareketin gerçekleşmesi gerçeğinin anlatıcı tarafından doğrulanması. Burada olayın farkında olan sadece anlatıcıdır, yani birinci şahıstan başkaları için hareket meçhuldür. Gerçekleşme sadece geçmiş zamana aittir: *bis biltır tuštaşkan edibis* ‘biz geçen sene karşılaşmıştık’, *ol samoletlo uçabergen edi* ‘(hani) o uçakla uçup gitmişti (ya)’, *onıñ ooruzı d’azılıp kalğan edi* ‘(hani) onun hastalığı geçmişti (ya)’, *d’añskan kelgen edim* ‘(hani) tek başıma gelmiştim (ya)’, *ondıy tabış ugulbagan edi* ‘öyle haber duyulmamıştı (ki)’”⁸². Tadıkın hareketin yalnızca anlatıcı tarafından bilindiğini söylemektedir halbuki verdiği örneklerden de anlaşılacağı üzere *-gan edi* yapısı bazan muhatabın da hareketi bildiğini gösterir ve bu durumda hatırlatma anlamı daha ağır basar.

Altaycadaki şekillere benzer yapılara sahip diğer Türk dillerinde uzak geçmiş (veya göreceli uzak geçmiş) şu şekillerle ifade edilir: Ttr.da *-gan idé* ve *-gan bulgan* (Zakiev 1966, 147); Brbn Ttr.da *-gan/-gen idi* (+ şahıs ekleri) veya daralmış şekli olan *-gandı/-gendi* (+ şahıs ekleri) şekliyle, ve Dmitrieva’nın “evvelki geçmiş zaman

⁸⁰ “форма давно- или прежде-прошедшего времени образуется из причастия на *-ган/-ген* основного глагола и связки *эди*” (1947, 290; 1966, 516).

⁸¹ “Аналитическая конструкция *-ган эди* в алтайском языке тоже получила широкое распространение. (...) В ряде тюркских языков, причем именно сибирских: в тувинском, хакасском и якутском, указанная конструкция отсутствует. (...). В алтайском языке предикативная конструкция *-ган эди* может обозначает действие, совершившееся в прошлом, но это ясно прослеживается из компонентов предложения: субъект описывает событие в виде воспоминания или употребляет обстоятельственные слова, указывающие на давность или отодвинутость события в прошлое; субъект сам был участником того или иного действия, события, или имеет достоверную информацию, чтобы утверждать о реальности совершенного действия, например: *алдында ого куулы бооколду канзам да таппай калган эдим* «тогда там я потерял и трубку с желтой медной оправой».” (Tibikova, 1991, 56 vd.; 1967, 32 vd.; 1989, 45 vd.).

⁸² “Сочетание причастия на *ган* с недостаточным глаголом *э-* в форме прошедшего категорического времени (*эди* «был») передает значение сообщения свидетеля, т. е. подтверждения, освидетельствования, уточнения факта совершения действия говорящим. Здесь в курсе дела только говорящий, т. е. для лиц, кроме первого, действие протекало заглазно, вне поля зрения. Совершение относится только к прошедшему времени: *bis былтыр тушташкан эдибис* «мы встречались в прошлом году», *ol самолётло уча берген эди* «(ведь) он улетел на самолёте», *онынь оорузун жазылып калган эди* «(ведь) болезнь у него прошла», *жаньыскан келген эдим* «я (ведь) пришел один», *ондый табыш угулбаган эди* «(ведь) такого слуха не было” (Tadıkın 1967, 25; 1971, 55).

diğerlerine takaddüm eden hareketi gösterir”⁸³ dediğı zaman *-ip/-ip idi* (+ şahıs ekleri) veya kısaltılan *-ipti/-ipti* (+ şahıs ekleri) şekliyle kurulur ve cümleye “geçenlerde – недавно” anlamı vererek kullanılır. Bşkrtdaki *-ğan ine* şekli için Yuldaşev, “izafî uzak geçmiş zamanın (önceki geçmişin) ifadesi”⁸⁴ demektedir; Kmk.da *-gan edi* şekli “uzak geçmiş (veya plusquamperfekt) – давнопрошедшее (или плюсквамперфект)” (Magomedov 1966, 202); Krçy-Balk.da *-ğan/-xan edi* şekli “uzak geçmiş zaman – давнопрошедшее время” (Xabiçev 1966, 226); Kırım Ttr.nda “uzak geçmiş I, perfekt fiil temeli + *edi* şeklinde kurulur ve geçmişteki diğer hareketlere göre hareketin uzak geçmişte veya eskiden olduğunu bildirir, örneğin: *men yatkan edim birden kapu kakıldı* ‘ben yatmıştım ki birden kapı itildi’. Uzak geçmiş II, şahıs ekli geçmiş zaman + *edi* birleşiminden kurulur ve hareketin nispeten daha geçmişte olduğunu bildirir: 1.tek. şhs. *aldım edi* ‘aldı idim”⁸⁵; Nog.da “önceki geçmiş zaman kendi teşkil çekimi olarak temel partisip *-gan/-gen* ve *edi* koşacı öbür hareketin başlamasından önce gerçekleşmiş bir hareketi ifade ediyor”⁸⁶; Baskakov, Krklpk.daki *-gan edi* formu için de “uzak geçmiş zaman - давнопрошедшее время” terimini kullanır ve işlevini “diğer hareketler gerçekleşmeye başladığında sözkonusu hareketin daha önce tamamlandığını belirtir”⁸⁷ şeklinde açıklar; Y. Uyg.daki *-gan edi* yapısını V. Nasilov ve Özb.deki *-gan edi* yapısını Kononov, “uzak geçmiş zaman - давнопрошедшее время” şeklinde tanımlarlar (V. Nasilov 1940; Kononov 1960, § 273), Reşetov ise “hikaye geçmiş I – I прошедшее повествовательное” şeklinde tanımlar (Reşetov 1966, 350), yine Özb.deki şekil için D. Nasilov “Eğer ifade göreceli zaman sisteminde kullanılıyorsa o zaman *-gan* perfekt eki, *-gan edi* uzak

⁸³ “преждепрошедшее время обозначает действие, предшествующее другому” (Dmitrieva 1966, 166 vd.).

⁸⁴ “выражающей относительное прошедшее время (предпрошедшее)” (Yuldaşev 1966, 182).

⁸⁵ “Давнопрошедшее I образуется из основы перфекта + *эди* и означает действие, происшедшее давно или раньше другого прошлого действия, например: *мен яткан эдим, бирден кьапу кьакьылды* «я (было) лег, но вдруг постучали в дверь», Давнопрошедшее II образуется из сочетания личных форм прошедшего времени + *эди* и означает действие, происшедшее сравнительно давно: эд. ч. – 1 л. *алдым эди* «я взял / брал (давно)»” (Sevortyan 1966, 247)

⁸⁶ “преждепрошедшее время имеет своей составной спрягаемой основой причастие на *-ган/-ген* и связку *эди* и выражает действие, совершившееся до начала другого действия” (Baskakov 1966/2, 292).

⁸⁷ “указывает на действие, которое совершилось до начала совершения другого действия” (Baskakov 1966/3, 313).

geçmiş şekline ya da uzak geçmiş zamana (pluskuamperfekt) dönüşür”⁸⁸. Koklyanova *-gan edi* yapısının uzak geçmişi gösterdiğini düşünmez: “Bu zaman uzak geçmiş olarak adlandırılır. Bu terimi kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü hareketin gerçekleşmesinin uzaklığı, yakınlığı şeklin kendisiyle vurgulanmıyor. Örnekleri karşılaştıran, hareketin *-gan edi* şekliyle ifade edilmiş olarak nispeten yakın geçmişte gerçekleştiği zaman: *Keçagi kalmakdan içlarım ezilip, heçnarsa yemagan edim* ‘Dünkü dayaktan sonra içlerim ezildi ve hiç bir şey yememiştim’. Görüldüğü gibi bu şeklin yapısının özü onun göreceli zaman oluşudur. Kendi kendine *-gan edi* şekli zaman olarak hareketin uzaklığını veya yakınlığını göstermez”⁸⁹;

Ykt.da dolaylamalı anlama sahip şekiller ET’den beri gelen fakat sesbilgisi (fonetik) olarak epey değişmiş şekillerdir. Olumlu uzak geçmiş *-bit ete* (< -miş idi), olumsuz uzak geçmiş *-batax ete* (< TT *-madık idi* < ET *maduk erdi*) (Ubryatova, 1966, 416); Hks.daki uzak geçmiş şekli Altaycada da bulunan *-gan polğan* şeklidir, *parğan polğan* “o gitmişti”. Karpov ve Gram. Hakask. Yaz.’nın yazarları şekli “karmaşık (birleşik) uzak geçmiş zaman – давнопрошедшее сложное время” terimiyle tanımlar (1966, 437; Gram. Hakask. Yaz. 1975, 222); Şor.da *-gan polgan* için Direnkova “birleşik geçmiş zaman (‘vaktiyle önceden olmuştu’) – прошедшего времени сложные (когда-то, прежде было)” (1941, 209).

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki bazı dillerde *-miş idi* (veya *edi*), *-dı idi* (veya *edi*), bazı dillerde *-gan edi*, Ykt.da *-bit ete* Hks.da ve Şor.da *-gan polgan* şeklinde gördüğümüz şekiller için bilim adamlarının büyük çoğunluğu uzak geçmiş zaman “pluskuamperfekt” terimini kullanır ancak içlerinde uzak geçmiş kavramını sorgulayan ve bu şekiller için “göreceli geçmiş” olduğunu savunan (Yuldaşev, Koklyanova, D. Nasilov, Tıbıkova gibi) bilim adamları da mevcuttur. Bize göre uzak

⁸⁸ “Если высказывание употребляется в системе относительных времен, то перфект на *-ган* заменяется формой «давнопрошедшего времени», или плюсквамперфекта, на *-ган + эди*” (D. Nasilov 1989, 177).

⁸⁹ “Это время называют давнопрошедшим. Вряд ли можно согласиться с данным термином, ибо давность близость совершения действия самой формой не обозначаются. Ср. примеры, когда действие, выраженное формой на *-ган эди*, произошло сравнительно недавно: *кечаги калмакдан ичларим эзилп, хечнарса емаган эдим* «От вчерашних побоев все внутри болит, я еще ничего не ел» (так говорит побитый вчера волк пришедшей к нему сегодня лисе). Итак, сущность значения данной формы заключается в ее временной относительности. Сама по себе форма на *-ган эди* не несет указания на давность или недавность действия.” (Koklyanova 1963, 85 vd.).

geçmiş zaman (böyle bir zaman izafi ve enfüsî olsa bile) vardır. Ancak her zaman uzak geçmiş için değil, psikolojik olarak insana uzak gibi gelen durumlarda ve sonuçlanmış bir hareketin veya durumun bildirilmesi, hatırlatılması, hatırlanması anlamlarında da kullanılır. Hareket ne kadar uzakta olursa olsun her uzaklığın izafi ve enfüsî olduğunu söylemek mümkündür, dolayısıyla izafi bile olsa biz gerçekten insan zihninde bir uzaklık çağrışımı oluşturan hareketleri uzak geçmişte olmuş diye kabul ediyoruz. Kısacası fizik temelinde bütün zamanlar izafidir ancak dilin insan psikolojisine dönük yönünü gözardı etmiyoruz.

* *-gan edi* şekliyle örnekler:

<i>Bistiñ içken agın suuda ondy kuştı körbögön edim. (AM, 116)</i>	İçtiğimiz akkın suda öyle bir kuşu görmemiştim.
<i>Küreñ torko Altaydañ em bedrep kelgen edim. Küler-bay Kaannañ boluş surap d'ürgen edim. (AM, 124)</i>	Boz ipekli Altay'dan ilaç aramaya gelmiştim. Küler-Bay Kağan'dan yardım istemeye gelmiştim.
<i>Kanı başkadañ bütken edibis. Kayran boyıbıstı süüşkenibis. (AM, 129)</i>	Başka kandan doğmuştuk. Bir tanem, biz birbirimizi sevdik (~ sevmişizdir ~ sevmiştik).
<i>Alında d'ıldarda siltke suru as bolgonınañ ulam, bu maldıñ toozi andıy la tıñ öspögön edi. (AÇ, 2000, nu: 186, 3)</i>	Önceki yıllarda süte talep az olduğundan dolayı, bu hayvan öyle çok fazla yetiştirilmemişti.
<i>Ejeganıñ sovhozi aldınañ beri eçki öskürgen eelemdik bolgon edi. (AÇ, 2000, nu:186, 3)</i>	Ejegan'ın sovhozu eskiden beri keçi yetiştiren bir kooperatif olmuştu (~ kooperatif idi).
<i>Ögöñniñle kanay sürüşken ediñ? Sananzañ. (AK, 11)</i>	Kocanla birbirinizi nasıl da kovalamıştınız? Hatırlasana.
<i>Sen erten özök tüjetem degen bediñ? (AK, 167)</i>	Sen yarın vadiye ineceğim demiş miydin?

Altaycada uzak geçmişi ifade eden *-gan edi* yapısından başka bazı dillerde kullanılan *-gan bolgan* (*bulgan, bolgon, polgan, polğan*) yapısına gelince... Bu şekil de aslında çoğu kez *-gan edi* yapısından pek farklı olmayan göreceli bir uzak geçmişi göstermektedir ve kullanım işlevine bakıldığında bunun da sonuçlanmış bir hareket hakkında haberdar etme veya onu hatırlatma gibi kipe dair (modal) ayrıntılar taşıdığı görülür; ancak nadiren mütakellimin bizzat yaşamadığı, dolayısıyla hatırlama ve hatırlatma anlamından çok; muayyen veya gayri muayyen uzak geçmişteki bir hareketi bildirdiği de bir gerçektir. Tıbıkova *-gan bolgon* yapısı için şunları söyler: “-

gan bolgon tahlili yapısı ‘anlatma anı’ ile ya da hikaye anına direkt olarak bağlı olmayan, uzak geçmişe duruma getirir. Mesela: *Nurgulay üyile, kızıçağınıñ kiçinek kolınañ okomdop, Bolotlo kol tudujıp ezendejip atangan bolgon*. ‘Nurgulay kızının ufak elini öpüp, Bolot ile elinden vedalaşıp eşiyle beraber yola koyulmuştu’. *-gan bolgon* yüklemli (predikat) cümle çoğu zaman, sonrasında her hangi bir olay getirecek olan durumu belirtir, yani bir sonraki olaya fon ve zemin hazırlar. Örnekler: *Çööçöyök boyınıñ nökörlörin ıraak d'olgo üydejele, d'añskan d'anıp keletken bolgon* ‘(Şöyle oldu:) Çööçöyök kendi arkadaşlarını uzak yola uğurlayıp, tek başına gelmekteydi’; *Men törgö çıқпай, d'aan peçkeniñ d'anında oturgan bolgom* ‘(Şöyle oldu:) Ben masadaki şeref yerine geçmeyip sobanın yanındaki oturakta oturmuşum’⁹⁰.

* *-gan bolgon* (hatırlamaya, hatırlatmaya, bildirmeye dayalı) izafî uzak geçmiş anlamında... Aşağıdaki örneklerde görülecektir ki bu şekil hakikaten Tıbıkova’nın işaret ettiği gibi sonraki olaylara fon ve zemin hazırlamaktadır:

Men Alıp-Manaş baatırdıñ añtıgarlı nad'ızı bolgom. Bolujarga bargan bolgom. (...) (A M, 120)

‘Komsomolskaya Pravda na Altaye’ gazetiniñ 2000 d'ıldıñ d'añar ayınıñ nomerinde “...” degen bajalıktu biçimel d'arılğan bolgon. (...). (AÇ, 2000, nu:186, 1)

Şak onıñ da uçun deputattar respublikan Başkaruga bir kança ekspertizalar ötkürzin le şıñjü işterdiñ uç-körgüzülerin parlamentiniñ kaçırıştarına körörine çıkarzın degen d'akılta

Ben Alıp-Manaş bahadırın andlı (veya; yeminli) dostuydum. Yardıma gittiydim (veya; gitmişim). (...).

‘Komsomolskaya Pravda na Altaye’ adlı gazetenin 2000 yılının Aralık sayısında “...” başlıklı yazı yayınlanmıştı. (...).

Tam da bunun için milletvekilleri, Cumhuriyet Başkanlığına birkaç denetleme yapsın ve inceleme işlerinin sonuçlarını parlamentonun toplantılarına getirsin diye talepte

⁹⁰ “Аналитическая конструкция *-gan bolgon* также переносит ситуацию в отдаленное прошлое, не имеющее прямой связи с моментом речи или с «моментом повествования», например: *Нургулай үйиле, кызычагының кичинекей колынан окомдоп, Болотло кол тудужып эзендежип атанган болгон*. «Нургулай с женой, поцеловав маленькие ручки дочери, с Болотом за руки попрощавшись, отправился». Предложение с предикатом *-gan bolgon* часто создает фон, представляет ситуацию, за которой должно последовать какое-то событие. Примеры: *Чööçöйök бойының нөкөрлөрүн ыраак жолго үйдежеле, жаньыскан жаньин келеткен болгон*. «(Было так, что) Чечейск, проводив своих друзей в дальний путь, один возвращался»; *Men törgö чықпай, jaan печкенинъ январьда отурган болгом*. «(Было так, что) я, не проходя на почетное место, сидел на скамейке возле большой печки.» (Tıbıkova, 1991, 63 vd.).

bergen bolgon. (AÇ, 2000, nu:186, 1)

bulunmuşlardı.

* Şimdi vereceğimiz örnekte yazar romandaki olayların akışı içinde önceden bildirmediği *-gan bolgon* yapılı bir hareketi veya olayı, o hareketin veya olayın sonucunu verdikten sonra kullanmaktadır ki burada da göreceli bir uzaklık vardır:

Üçinçi күнде улустар иштеñ база уур d'aykanıjıp kleettiler. Pavlov улустıñ sırañay la ortozında emeş aksap keletti (onıñ budına salda tüşken bolgon). Bu la öydö Bayramkanıñ kojoñı ugulatan öy bolgon, d'e bugün onıñ kojoñı ta neniñ de uçun ugulbay turganına Pavlov emeş kaykap kleetti. (AK1s., 162)

Üçüncü günde insanlar işten yine ağır bir şekilde sallana sallana gelmekteydiler. Pavlov insanların bütünüyle ortasında biraz aksak aksak gelmekteydi (onun bacağına saban düşmüştü). Tam bu zaman, Bayramka'nın şarkısının duyulduğu zaman idi, ama bugün onun şarkısının her nedense duyulmamasına Pavlov biraz hayret ede ede gelmekteydi.

* *-gan bolgon* formu kesin uzak geçmiş işlevinde:

Orto çaktardıñ altayları, kerek deze, emdi kiralabay turgan d'erlerde aş salgan bolgon. (AÇ, 2000, nu:186, 7)

Orta çağların Altaylıları, gerektiğinde, şimdi tarla olarak kullanılmayan yerlerde tahıl ekmişlerdi.

ŞİMDİKİ-GENİŞ ZAMAN

5. Geniş Zaman

TT'de geniş zaman için kullanılan temel ek *-Ar*; *-Ir/-Ur*; *-r* ve olumsuzluk bildiren *-maz/-mez* ekidir. Fakat dönüşümlü bir ek haline gelen *-yor* eki de bu zamanı göstermek için sıkça kullanılan bir ektir. Günümüz Türkçesinde *-yor* eki en az *-ar* eki kadar hatta ondan daha sık olarak bu zamanı göstermek için kullanılır. İkisinin arasındaki fark ise *-yor* ekinin şimdiki zamanda gerçekleşmekte olan bir hareket için kullanılabilmesine karşılık *-ar* ekinin bu işlevi istisnai örneklerde karşılayabilmesidir. *-yor* eki gelecek zaman için de kullanılabilen bir ektir; fakat geniş ve gelecek zaman için kullanılırken de süreklilik ve şimdiki zaman görünüşüne sahiptir.

-yor eki TT'de ister kısa süreli isterse uzun süreli olsun devamlılık gösteren bütün fiillerle en çok kullanılan temel ektir. Mesela: “*Üniversitede okuyorum*”, “*Fransızca biliyorum*”, “*Bu şehri seviyorum*”, “*Ondan hoşlanıyorum*”, “*Uyumak istiyorum*” vs. Bu tür cümleler mesela İngilizcede ve bazı dillerde geniş zamanla (simple present tense) ifade edilmesine karşılık Türkçede genellikle *-yor* ekiyle kullanılır. Pek çok dilde geniş zaman ve şimdiki zaman şekilleri birbirinin yerini tutabilir. Dolayısıyla bu zamanların arasındaki farkı kesin çizgilerle ayırmak zordur. Biz geniş zaman ve şimdiki zamanı ayırmadan “Şimdiki Zaman” bahsinde vermeyi de düşündük fakat geniş zamanın bir vakıta olduğunu da gözönünde bulundurarak “Geniş Zaman” için ayrı bir bölüm açmayı uygun gördük.

Geniş zamanı gösteren ek eskiden hep olmuş, şimdi olan ve gelecekte de olacak bir hareketi gösterir ki bu hareketin temel özelliği alışkanlık (habitual) oluşudur. Deny *-ar/-maz* eklerini şöyle tarif eder: “Muzari temesi lahikası ki, (şimdiki temesinde olduğu gibi) söylendiği sıradaki hali hazır manası tahdit edilmiş olmadan geniş hal zamanında yapılan bir hadesi bildirir; başka bir tabirle söyliyelim, bu teme mesela (tütün içici misiniz) yerindeki (tütün içer misiniz) fiilinin gösterdiği bir alışılmış hadesi ifade eder (1941, § 614)”. Tarifi bu şekilde yapılırsa Altaycada geniş zamanı gösteren bir-iki değil pek çok şekil vardır.

-yor ekinin görünüşü (aspect) bitmemeşlik (intraterminality)dir. Hareketin sürekli olduğunu her zaman göstermekle beraber bu sürekli (durative) hareket bazan

faal (aktual) harekettir bazan da -ar/-maz ekleriyle karşılanan alışkanlık haline gelen ve mükerrer (habitual) harekettir. “Ben her Pazar sinemaya gidiyorum”. Bu cümlede -yor eki alışkanlık haline gelmiş, kanıksanmış bir hareket için kullanıldı; fakat şimdiki faaliyet (aktualite) karakteri taşıyan fiilleri alışkanlık bildiren (habitualite) karakterle karıştırmamak gerekir. Yapısında süreklilik (durativeness) anlamı olan fiiller (mesela; *bil-*, *tanı-*, *yaşa-*, *sev-*, *nefret et-*, öğrenim görmek anlamındaki *oku-fiili*, vs fiiller) sadece şu anda yapılıyor olmamalarına rağmen TT’de -yor ekini daha sık alırlar. Bu tür fiiller şimdiki zaman eki aldıklarında çıkan sonucu bir örnekle belirtelim: *Ben Üsküdar’da yaşıyorum*. Bu cümleden Üsküdar’da yaşayan kişinin her zaman Üsküdar’da yaşadığı anlamı çıkıyor; fakat dikkat edilmelidir ki burada Üsküdar’da yaşama işi alışkanlık haline gelmiş bir eylem değildir. Alışkanlıkla sürekliliğin arasındaki nüansa dikkat edilmelidir.

Türkçede geniş zaman eki diye bilinen -ar/-maz ekleri her zaman geniş zamanı gösterir diye bir kaide yoktur. Bu ekler yapılması konuşma esnasında farzedilen gerçek dışı (irreal) bir hareketi, şartlı gerçek dışılık bildiren bir hareketi, zamansız bir hareketi veya gelecekte yapılacak bir hareketi ve tahkiye sözkonusu olduğunda geçmiş zamanı da gösterebilir (Deny 1941, § 630; Yaman 1999, 115 vd).

Türkçede -ar ve -yor ekleriyle sağlanan geniş zaman anlamı Altaycada pek çok şekilde ifade edilebilir. Bu şekiller Altaycada başka zamanları veya sürekliliğin değişik nüanslarını ifade etmekte de kullanılmaktadır. Altaycada geniş zaman için kullanılan şekil ve ekler son derece renkli olmak üzere şunlardır: -p *turgan* (nadiren -p *d’ürgen*), -p *d’at* (veya; -p *туру*; -p *d’ürü*), -at, -atan, -p *turatan* (nadiren; -p *d’üreten*) ve -ar/-bas, -p *d’adar*, -p *turar*, -p *d’ürer*. Bunlardan -gan, -atan ve -ar ekli yardımcı fiil terkip şekilleri, isim-fiil (verbal substantive) gibi yapılandırılmış şekillerdir. -atan ekli yardımcı fiil terkip şekilleri pekiştirilmiş bir sürekliliği gösteren şekillerdir. Bu şekillerden hiç biri sadece ve sadece geniş zaman için kullanılan şekiller değildir. Bunların her biri konuşmanın veya metnin akışına göre başka başka zamanları veya sürekliliğin değişik nüanslarını ifade edebilirler. Bunlardan geniş zaman veya geniş zamandaki uzun süreklilik için en sık karşılaşılanları şüphesiz -at ve -atan ekleri ve -p *turgan*, -p *туру* şekilleridir. Fakat en sık karşılaşılan bu dört temel şekilden -p *turgan* şekli – sonunda geçmiş zaman eki olarak da kullanılan -gan eki taşıdığı için – geçmiş zamandaki uzun (veya nadiren kısa) süreklilik için

kullanılabildiği gibi *-p turu* şekli ve *-at* eki de şu anda gerçekleşmekte olan kısa süreli bir hareketi bildirebilir. Şimdiki zaman bahsinde yukarıdaki yardımcı fiillerin ve *-at* ekinin süreklilik işlev ve nüanslarından bahsedilecektir. *tur-* (ve *d'at-*, *d'ür-*, *otur-*) yardımcı fiillerinin *-p* bağ-fiiliyle oluşturdukları şimdiki-geniş zaman şekilleri ve *-at* ekinin şimdiki-geniş zaman anlamı şimdiki zaman bahsinde incelenecektir. Yine genellikle geniş ve bazan şimdiki zamandaki aralıksız sürekliliği bildiren *-at* ekli yardımcı fiil şekilleri üzerinde de şimdiki zaman bahsinde durulacaktır. *-atan* eki ise geniş zamanın hikayesi ve gelecek zaman bahsinde incelenecek olmakla birlikte geniş zamanı gösterdiğini tesbit ettiğimiz örnekleri bu bölümde vereceğiz. *-ar/-bas* ekleri ise gelecek zaman bahsinde incelenecektir. Fakat burada bu şekillerin geniş zaman için de kullanılabilen şekiller olduğunu belirtmeden geçmeyi doğru bulmuyoruz.

Yukarıda verdiğimiz geniş zaman şekilleri bütün fiillere gelerek bu zamanı gösterir şeklinde bir değerlendirmede bulunmak son derece yanlış olur. Bazı fiiller bunlardan bazılarını almakta ısrarcı olabilir. Bu durum ayrıca cümledeki özneye göre de değişebilir. Mesela “Ben her Pazar köye giderim” şeklindeki bir cümle Altaycada *Men kajıla Vaskrisenyede d'urtka baradım = Men kajıla Vaskrisenyede d'urtka barıp turgam = Men kajıla Vaskrisenyede d'urtka barıp turum* (veya; *d'adım*) cümleleriyle ifade edilebildiği halde *-ar* ve *-atan* ekleri veya *-p d'atkan*, *-p d'ür(gen)* ve *-p otur(gen)* şekilleri tercih edilmez. *Men kajıla Vaskrisenyede d'urtka bararım* cümlesi geniş zaman da bildirir ancak aynı cümle gelecek zamanda her Pazar yapılacak bir gitme eylemini de bildirebilir. Ancak *-ar* ekinin, *d'ür-* ve *d'at-* fiillerine gelmesiyle oluşan *-p d'adar* ve *-p d'ürer* şekilleri geniş zamandaki mükerrer hareketi daha açık gösterir. Bu kalıplar da yardımcı fiiller bahsinde incelenecektir. *-atan* ekli *Men kajıla Vaskrisenyede d'urtka baratam* cümlesi ise geniş zamandaki sürekli gitme eylemini bildirebildiği gibi geçmişteki ve gelecekteki sürekliliği de anlatabilir. Bu şekiller TT'deki zaman ve kip şekilleri gibi birbirine yakın zaman ve modal anlamları bildirmeyebilir. Birbiriyle hiçbir ilgisi yokmuş gibi görünen (geçmiş zaman, geçmişteki uzun veya kısa süreklilik, geniş zaman, şimdiki zamandaki kısa süreklilik, gelecek zaman, gelecekteki süreklilik) uzak ve farklı zamanları bile karşılayabilmektedirler. Altaycada zaman çiftleşmeleri (hatta üçleşmeleri) görülür ancak bilhassa *-atan* ekine (Direnkova, Toçşakova ve Tozıyakova bu eki gelecek

zaman eki olarak değerlendirirler de) bu ekin tek bir zamanı karşılaması imkansızdır. Zira *-atan* eki geçmişteki uzun süreklilik (*-ar/-maz* idi) başta olmak üzere gelecek zamanı (*-acak*) ve geniş zamanı (*-ar/-maz, -yor*), gelecek zamanın hikayesini (*-acak* idi) ve hatta gereklilik, yeterlilik gibi bazı modal anlamları da gösterebilir. Çeremisina'nın söylediği üzere “*-gan* ve *-dı* ekleri zaman göstericisi; *-ar/-bas, -atan* ve *-galak* ekleri ise hem zaman ve hem de modal ekleri¹” şeklinde dikkate alınmalıdır.

5.1 *-p turgan* (ve *-p d'ürgen*)

Altaycada her zaman yapılan alışkanlık haline gelmiş (habitual) bir hareketin ifadesi için en çok kullanılan şekillerden biri hiç şüphesiz *-p turgan* şeklindedir. Bu şekil *-gan* eki taşıdığı için zaman bakımından her ne kadar sürekli geçmiş (*-ar/-maz* idi, *-yor* idi) gösterse de genellikle geniş zaman (*-ar/-maz, -yor*) ve hatta şimdiki zaman (*-makta, -yor*) için bile kullanılır. Geçmiş-süreklilik için yanına çoğu zaman *bolgon* birimini aldığı görülür. Eğer geçmişteki uzun süreklilik için kullanıldığı halde yanına *bolgon* birimi almamışsa bu durumda konuşmanın veya metnin üst veya alt kısımlarında mutlaka geçmiş zamanı gösteren zarflar, geçmiş zaman eklerinden birini taşıyan fiiller yahut geçmiş zaman birimleri (*bolgon, boldı, edi*) görülür; yani metinde (kontekst'te) mutlaka geçmiş gösteren unsurlar vardır. Şeklin, geçmiş zamanda kullanıldığını belirginleştiren zaman zarflı kullanıma şöyle bir örnek verebiliriz: *Keçe seniñ adañdı kördim. Ol seni sakıp turgan* “Dün babanı gördüm. O seni bekliyor(du)”. Aynı şekilde *-p d'ürgen* şekli de zaman bakımından genellikle geçmiş gösterdiği halde geniş zamandaki hareketi de gösterebilir. *-p turgan* şeklinin geniş zamandaki sürekli olarak yapıldığını gösteren örnekler tespit etmemize rağmen diğer (*-gan* ekli *d'at-, d'ür-* ve *otur-* yardımcı fiilli) şekillerin geniş zamandaki değil daha çok geçmişte devam etmekte olan hareketi ve nadiren şimdiki zamanı gösterdiğini tespit ettik ki bunlar zaman bakımından zaten geçmişteki sürekli hareketi gösterirler. Görünüş bakımından hepsi bitmemeşlik (intraterminality) bildirir. Bu nedenle bu üç şekille ilgili tespit ettiğimiz örnekleri “şimdiki zaman” ve

¹ “-ган, -ды, занимают в слово-формету же позицию, что и модально-временные -ар, -атан, -галак” (Çeremisina, 1993, 46).

“şimdiki zamanın hikayesi” bölümlerinde göstereceğiz. Burada bahsediyoruz zira bu şekiller her ne kadar biz az sayıda somut bir örnek tespit etsek de zaman kaymasına uğrayarak geniş zamandaki sürekli hareketi de gösterebilir. Aldıkları zaman zarfları ve yönverenler de bu tür zaman kaymalarında etkili olabilir. Süreklilik dediğimiz şey Altaycada pek çok şekille karşılanabilir, *-gan* ekli sözkonusu şekiller başka başka cümlelerde başka başka zamanları, sürekliliğin ve şimdiki zamanın değişik nüanslarını verebilirler. Bu formlar günlük konuşma dilinde şimdiki zaman için veya geniş zaman için sıkça kullanılan formlardır. Ancak edebi dilde bunların şimdiki- geniş zamanı mı yoksa geçmişteki sürekli hareketi mi karşıladığı çoğu zaman anlaşılabilir. Zira bu formlar zaman bakımından sürekli geçmişi gösterse de şimdiki- geniş için kullanılan formlardır. TT’den örnek verirsek mesela *-yor*, *-ar/-maz* ve *-makta* ekleri geçmişteki olaylar için kullanıldığında şu bellidir ki anlatımı zenginleştirmek için zaman kaymasına uğratılmış şekillerdir. Ancak Altayca için bunu söyleyemeyiz. Bu şekiller sıfat-fiil işlevlerindeki ikili zaman (hem geçmiş ve hem de şimdiki- geniş zaman) doğrultusunda zamanla yüklem kurma işlevi kazanmış ve yüklem kurma işlevleri de tıpkı sıfat-fiil işlevi gibi iki zamanlı hareketi karşılayabilir hale gelmiştir. Mesela: *kuuçındajıp turgan ulus = kuuçındajıp d'atkan ulus = kuuçındajıp d'ürgen ulus = kuuçındajıp oturgan ulus* cümlelerinin anlamı iki şekilde anlaşılır: a) “Geçmişte konuşuyor olan (veya; konuşup duran, veya; sık sık konuşan) insanlar”, b) “Şimdi (veya; her zaman) konuşuyor olan (veya; konuşup duran, veya; sık sık konuşan) insanlar”. Altaycada sıfat-fiillerin yüklem kurma işlevinde de kullanıldığı da hatırlanırsa: *ulustar kuuçındajıp turgan = ulustar kuuçındajıp d'atkan = ulustar kuuçındajıp d'ürgen = ulustar kuuçındajıp oturgan* şeklindeki ifadeler de tıpkı sıfat-fiil işlevinde olduğu gibi iki zamanla anlaşılabilir: a) “İnsanlar geçmişte (hep, veya; sık sık, veya; ara sıra veya; tam o anda) konuşurlardı (veya; konuşuyorlardı, veya; konuşmaktaydılar)”, b) “İnsanlar şimdi (veya; her zaman, veya; sık sık, veya; ara sıra) konuşurlar (veya; konuşuyorlar, veya; konuşmaktalar)”. Dolayısıyla hikaye, roman gibi tahkiyeli eserlerde yazarlar “o” şahıs zamirini ve her şeyi bilen anlatıcı (ilahi bakış açısı) tekniğini kullandıkları için bu şekillerle ifade edilen cümlelerin zamanı yazarın temayülü doğrultusunda elbette sürekli geçmiş zaman olarak kabul edilmelidir (Stevick, 1988, 86; Forster, 1985, 25). Ancak hikayedeki şahısların tırnak içinde verilmiş konuşmalarında bu şekillerin

şimdiki-geniş zamanı gösterdiği bazan net bir şekilde görülebilir ki bu durumda şekillerin şimdiki faal (aktual) veya kanıksanmış (habitual) hareketi karşıladığını tespit etmek durumundayız. Bizim Altaycayla ilgili taradığımız bütün referanslarımızda Tadikin dışında “bağ-fiille temel fiile bağlanan, *-gan* ekli tasviri yardımcı fiillerin şimdiki-geniş zamandaki süreklilik işlevi”ne değinen araştırmacı yoktur. Bu şekilleri enfüsî (subjektive) örneklerle Tadikin şöyle tarif eder: “*-gan* sıfat-fiilli *d'at-*, *tur-*, *d'ür-*, *otur-* fiilleri bazı faktörlere (konuşma durumu, konuşma tonu, gramatik şartlar) göre şimdiki ve geçmiş zaman anlamları verebilir. Bunun gibi zaman anlamı çiftleşimi daha çok bu partisip-fiiller sözlük anlamlarını yitirdiklerinde yani, gramer kurallarına uygun hale getirilmiş olarak kullanıldıklarında görülür. (...) Yüklem kurma işlevinde son yüklem pozisyonunda işaret edilmiş *-gan* sıfat-fiili genellikle geçmiş zaman anlamı verir. Daha doğrusu geçmişte gerçekleşmekte olan o zaman tamamlanmamış olarak algılananı ifade eder yani imperfekt anlamına sahiptir: *men ayılga kirip kelerimde*, *enem tük iirip turgan* ‘ben eve girdiğimde annem tüy eğiriyordu’, *kırlardıñ baştarımañ buluttar çıgıp, tarkap turgan* ‘dağların başlarından bulutlar çıkıp dağılıyorlardı’, *ürençikter d'anıp oturgan* ‘öğrenciler evlerine gidiyorlardı’, *taadam kañza edip d'atkan* ‘dedem pipo yapmaktaydı’. (...) *d'at*, *tur*, *d'ür*, *otur* fiillerinden oluşan sıfat-fiiller son yüklem pozisyonundan şimdiki zaman anlamını çoğu zaman verirler. *Bu sen neni edip d'atkan?* ‘Sen ne yapıyorsun yahu?’, *a bu sen kanaytıp d'ürgeñ?* ‘Sen ne yapıyorsun Allah aşkına? ~ sana neler oluyor?’ *ol şkolgo eñirde d'ürüp turgan* ‘o okula akşamları gider’, *men minayda ödüp turgam* ‘ben böyle geçerim’, *sen kayda baratkañ?* ‘sen nereye gidiyorsun?’”². Tadikin’in verdiği örnekler enfüsîdir yani bu

² “Глаголы *јат*, *тур*, *отур*, *јүр* в форме причастия на *-ган* могут передавать в зависимости от ряда факторов (ситуации речи, интонации, грамматических условий) значение как настоящего, так и прошедшего времени. Такая двойственность значения времени особенно характерна для грамматикализованного употребления этих глаголов-причастий, когда они лишены лексического значения. (...) В предикативной функции, в позиции конечного сказуемого указанное сложное причастие на *-ган*, как правило, передает значение прошедшего времени, точнее, обозначает совершившееся в прошлом, сознаваемое как незавершенное в то время действие, т. е. имеет значение имперфекта: *мен айылга кирип келеримде*, *енем тук иирип турган* «когда я вошел в юрту, мать пряла шерсть», *кырлардынъ баштарынанъ булуттар чыгып, таркап турган* «с вершин гор появлялись (выходили) тучи и расходились», *үренчиктер јанып отурган* «учащиеся шли домой», *таадам канъза эдип јаткан* «(тогда) дед мой делал трубку». (...) Причастия, образованные от глаголов *јат*, *тур*, *отур*, *јүр*, нередко передают значение настоящего времени в позиции конечного сказуемого: *бу сен нени эдип јаткан?* «что же это ты делаешь?», *а бу сен канайтып јүрген?* «что же это с тобой происходит?», *ол школго*

örneklere (bir kaç hariç) bakarak zamanın faal veya kanıksanmış geçmiş (aktual veya habitual imperfekt) veya şimdiki zaman veya geniş zaman olduğunu belirlemek zordur ve onun da söylediği gibi bu metinden (kontekst'ten) anlaşılabilir bir meseledir.

-*p turgan* formu geniş zamanı anlamındayken cümlede sürekliliğin nüansını gösteren zarfları da bulunabilir. Bu zarflardan başlıcaları şunlardır: *d'aantayın* "her zaman", *kümüñle* "her gün", *ay sayın ~ aydın la* "her ay", *d'il sayın ~ d'ıldın la* "her yıl", *kajıla nedelyada* "her hafta", *kajıla Vtornikte* "her Salı", *eñirler sayın ~ kajıla eñirde* "her akşam" vs.

* Enfüsî örnekler:

Bis bu söskö ne ayt tıranıs (< Bis bu söskö ne aydıp turganııs)?

Biz bu söze ne diyoruz (= Bizim dilimizde bu söz nasıldır)?

Şimdiki vereceğimiz iki örnek sürekli geçmişle sürekli geniş zaman anlamının farkını *bolgon* birimiyle belirginleştirir:

Meniñ karındaım aldında köp araka içip turgan bolgon; d'e emdi az içip turgan. (informant)

Benim kardeşim eskiden çok içki içerdi; fakat şimdi az içiyor (veya; içer).

Kızım aldında üniversitede ürenip turgan bolgon; a emdi deze akademiya ürenip turgan. (informant)³

Kızım önceden üniversitede okuyordu; şimdi ise akademide okuyor.

* Afakî örnekler:

Akça kayda barıp turgan? (Altaydın Çolmonı Gazetesinin 1. sayfadaki manşeti: AÇ, 2000, nu:155, 1)

Para nereye gidiyor (Para nerelere harcamıyor)?

-Bis zaveduyuşıydı de, zaveduyuşıy bisti de bilbes. (...) Bir ayga d'uuk kelbeyt.

-Ne biz yöneticiyi biliriz, ne de yönetici bizi bilir. Bir aya yakın gelmiyor.

-A ne? Mında bolboy turgan ba? A bu kayda bol turgan?⁴ (AK, 117)

-Ne yani? Burada olmuyor (~ bulunmuyor) mu? Peki nerede oluyor bu (~ Bu adam nerelerde)?

-Kezik üy ulustar öbögöndörineñ poxorona

-Bazı kadınlar kocalarından tazminat aldı.

еңирде жүрүп турган «он ходит в школу вечером», мен мынайда өдүп тургам «я обычно ходил, хожу так», сен кайда бараткань? «куда ты идешь?»» (Tadükın, 1971, 49 vd.; 1967, 20 vd.)

³ Altayca öğretmeni Valentina Dedeyeva'ya informantlığı için teşekkür ederim (E.B.).

⁴ Cümledeki *bol turgan* fiil terkihi gramer kaidelerine göre söylense: *bolup turgan* şeklinde söylenir.

alğan. Emdi tort çökönip kalğan oturıp d'adılar. Kezik ulus tort iş etpey, d'añıs sadıjıp ta, uurdajıp ta d'atkanı bar...

-A predsedatel' neni körüp turgan?

-Predsedatel'di kem biler? (AKıs., 133)

-Sen şkolgo boyñ keler uçurlu. Eneñ kaydaar bardı? Enezi kirip kelele, iştenip bojoboy turgan kiji bolup, Tat'yana Tovarovnala kuuçındaşpay da turdı.

-Uulıgardı şkolgo ne bojoıtoy turganaar, bılar?

-Üredü d'etken, bolor... İšteer kerek.

-İş kaçpas, uulıgardı üretkediy öydö üredip alaar. Onoñ oroy bolor. (AKıs., 177)

Şimdi tam anlamıyla hayal kırıklığına uğramış vaziyette oturuyorlar. Bazı insanlar doğru dürüst iş yapmıyorlar, ticaretle uğraşanı da, hırsızlık yapanı da var...

-Peki yönetici neyle uğraşiyor?

-Yöneticiyi (ne yapıyor) kim bilir?.

-Sen kendin okula gelmelisin. Annen nereye gitti? Annesi girip gelince, çalışıp da işi bitmeyen kişi gibi oluverip, Tat'yana Tovarovna ile konuşmuyordu.

-Oğlunuzu niçin okula göndermiyorsunuz, efendim?

-Eğitim tamamlandı sayılır. Çalışmak lazım.

-İş kaçmaz, oğlunuzu öğrenmesi gereken zamanda öğretin. Yoksa geç olur (~ yoksa iş isten geçer).

-p turgan edi formundaki *edi* biriminin geçmiş zaman anlamı *bolgon* kadar net değildir. Her ne kadar *edi*'li cümleleri TT'ye *idi* şeklinde çevirmek mümkün olsa da cümlede kastedilen zaman nadiren de olsa şimdiki-geniş zaman olabilmektedir. Dolayısıyla *edi*'li cümlelerdeki zamana ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Şimdiki-geniş zamanı gösteren *-p turgan edi*'ye örnek:

'Boyıma albadamp turgan bedim. Kolhoztñ d'aandarına kerek d'ok bolzo, mege ne kerek' le deze... (AK, 139)

'Kendim için mi uğraşıp duruyorum (~ Şimdiye kadar kendim için uğraşmadığım gibi şimdi de kendim için uğraşmıyorum). Kolhozun büyüklerine ihtiyaç yoksa bana ne diye olsun' dese....

5.2 -atan ekinin geniş zaman işlevi

-atan ekinin geçmişteki süreklilik ve gelecek zaman için kullanılmasıyla çok karşılaşılsa bile geniş zaman için kullanıldığına o kadar çok rastlanmaz. Bihassa atasözü, darbı mesel, deyim gibi belli ve kesin bir yargı bildiren sözlerde geniş zamanı göstermesine sıklıkla rastlanır: *Mal bolzo – öñdü boloton. Bala bolzo – attu boloton* "Hayvan dediğin renkli, çocuk dediğin adlı olur (veya; olmalı ~ olsa gerek)".

Biz Dırenkova'nın verdiği örneklerden ikisini aşağıda göstereceğiz. Dırenkova, aşağıdaki örneklerden birincisini “geniş zaman (zamansız hareket) anlamı” başlığıyla, ikinci örneği ise “genellikle yapılan hareket” başlığıyla vermiştir.

Bistiñ školdo orus-ta, altay-da, öskö dö baldar üretenen “Bizim okulumuzda hem Rus, hem Altaylı ve hem de başka öğrenciler okur (~ okuyor)”.

Kar d'aabaganda añçılar añdap barbaytan “Kar yağmadığı zaman avcılar ava gitmez”⁵

-*atan* ekinin geniş zaman (muzari) anlamından ötürü süreklilik bildiren yardımcı fiillere gelerek yapılmış terkipler de geniş zamanı bildirebilir: *-p turatan*, *-p d'üreten*, formlarının zaman değerleri sadece geniş zaman değildir; zira *-atan* ekinin kararsızlığından ve çok değişik zaman ve kip değerlerinden dolayı bu tür terkip şekillerinin sürekli-geçmiş (imperfekt) hareketi, geniş zamandaki alışkanlık haline gelen hareketi, şimdiki zamandaki faal hareketi göstermesi mümkündür. Şekillerin işlev ve anlamları metnin veya konuşmanın genelinden veya konuşanın mimiklerinden anlaşılabilir. Altayca, Türkçe gibi bazı temel işlevlerin sabit olduğu bir dil değildir. Bazan fiillerin özellikleri de bu terkip şekillerinden birini almakta ısrarcı olur. Mesela *kojoñdo-*, “şarkı söyle-” fiilinin genellikle *-p d'üreten* formuyla terkip oluşturduğu görülür. Bu tür bir teşkil, *kojoñdo-* “şarkı söyle-” fiilinin bütün bir hayatta devam eden “şarkı söyleyerek yaşama” gibi bir anlamı temel fiile verebileceği gibi belli bir süreyle sınırlı sürekliliği de anlatmış olabilir. Yani *kojoñdop d'üreten* şeklindeki bu ifadenin TT'deki karşılığını herhangi bir sabit finite eki veya zaman terkipleriyle ifade etmek imkansızdır. Böyle bir cümle kontekste göre TT'ye a) Geniş zamanın hikayesi: “(eskiden) şarkı söylerdi ~ şarkı söylüyordu ~ şarkı söyler dururdu”, b) Şimdiki zamanın hikayesi: “(o sırada, tam o anda) şarkı söylüyordu ~ şarkı söyleyerek dolaşmaktaydı”, c) Geniş zaman “şarkı söyler ~ şarkı söylüyor ~ şarkı söyler durur ~ yaşamında sık sık şarkı söylemenin yeri var”, d) Şimdiki zaman: “şarkı söylüyor ~ şarkı söylemekte”. Aynı fiil *-p d'adatan* formuna da gelebilir ve TT'de gösterdiğimiz yukarıdaki anlamların hepsini verebilir. Ancak bu tür bir ifade şu bir gerçektir ki habitual hareketi ifade etme yetisine daha az

⁵ “в значении настоящего времени (безвременного действия): *бистинь школдо орус-та, алтай-да өскө дө балдар үренетен* «в нашей школе учатся алтайские, русские и другие дети».

sahiptir. Bunun sebebi *d'at-* fiilli terkiplerin daha çok faal hareketler için kullanılmasıdır. Bu yüzden her terkip formunun süreklilik işlevi başka başka olabileceği gibi her fiil de bütün terkip şekillerini her zaman almaz. Alsa aynı anlamı verebilir ancak bazılarını almakta daha ısrarcıdır. Bu yüzden bu çalışmanın tam olarak hedefine ulaşabilmesi bütün fiillerle bu terkip formlarının ayrı ayrı denenmesine bağlıdır da denebilir. Bu ise bir çalışmanın imkanlarını zorlayan bir durumdur. Bir diğer gerçek de fiillerin yapılış şekilleridir ki mesela çoğu kere oturarak yapılan hareketlerdeki süreklilik *otur-* süreklilik tasviri yardımcı fiiliyle yerine getirilir. Aynı şekilde yatarak yapılan hareketin de *d'at-* yardımcı fiilini aldığı görülebilir. Görülebilir diyoruz zira bazan – bilhassa *d'at-* fiili için çoğu zaman – görülmeyebilir de... Yani hareketin yapılış şekli bazan belirleyici olsa da bu belirleyicilik bir temel fiile yardımcı fiillerden hangisinin geleceği hususunda her zaman sabit bir mihenk değildir.

* *-atan* ekinin geniş zaman anlamı için bizim tespit ettiğimiz örnekler:

Baybarak baatır mınayda ayttı: "Aygırı ölzö, suruzu artatan; nacızı ölzö, üyi artatan". (AM, 130)

Küsteñ süt sakabaytan, sook sakaytan. (AK, 20)

Kööröp-köküp, Oynoşev Kedeçi degen uulga tuštaarga d'aantayın özök tūjeten. (AK, 57)

Töröp d'atkan uy, kījini körzö, iltam töröp albas dep, d'aan ulus aydıjatan. (AK, 128)

At bolzo kıştejip tanjatan, kiji bolzo ermektejip tanjatan. (atasözü)

Baylar alarga süütyen, bererge süübeyten. (darbı mesel)

Baybarak bahadır şöyle söyledi: 'Aygırı ölse haberi kalır (~ hiçbir şey iz bırakmadan kaybolmaz). Dostu ölse karısı kalır' (atasözü). Güz mevsiminden süt beklenmez, soğuk beklenir⁶.

Sevincinden heyecanlamp, Kedeçi Oynoşev adlı delikanlıyla buluşmak için her zaman vadiye iniyor.

Doğurmakta olan inek, insan gördüğünde, çabuk doğuramaz diye büyüklerimiz söylüyorlar.

Atlar kişneşe kişneşe, insanlar konuşa konuşa birbirlerini tanırlar (~ hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa anlaşır).

Zenginler almayı sever, vermeyi sevmez.

Обычное действие: *кар дъабаганда анъчылар анъдан барбайтан «пока не выпадает снег, охотники не идут на промысел»* (Direnkova, 1940, 184).

⁶ Altaycadaki sıfat-fiil formları fiilin edilgenliğini de ifade edebilir. Fiil, edilgenlik (-l-, -n-) eklerini -gan-, -ar/bas-, -atan gibi eklerden önce genellikle almaz.

* Şimdi vereceğimiz örneklerdeki *-p d'üreten*, *-p turatan* formları şimdiki-geniş zamandaki sürekliliği göstermektedir. Bunda şüphesiz bazı örneklerdeki *d'aantayın* yönvereninin de etkisi vardır ancak aynı formlar bu yönveren olmaksızın da geniş zamanı gösterebilirler ve *d'aantayın* “her zaman” yönvereni TT de dahil pek çok dilde – ve tabii Altaycada – geçmişteki ve gelecekteki süreklilik için de kullanılabilir. Ayrıca ikinci örnekte de görüleceği üzere süreklilik bir önceki cümlede pekiştirildiği halde müteakip cümlede pekiştirilmeksizin de verilebilir. Pekiştirilmiş terkip formları – ki bunlara katmerli mürekkepler de denebilir – TT’de *-p duruyor*, ve daha çok ağızlarda ve Osmanlıcada kullanılan *-p durur* şekilleriyle de çevrilebilir.

Ol Ezenay degen kış sege d'aantayın ad'arıp, sıstap d'üreten bolgody. (AK, 17)

O Ezenay denen kız, sana her zaman ilgi duyup, yüreği sızlayıp duruyor galiba (veya; sızlayıp duruyor gibime geliyor).

Onıñ d'ayaandık ijile kraydıñ la respublikanıñ üredüçileri d'aantayın tanıjıp turatandar. Peduçilişeniñ, turguza öydö pedkolledjitiñ, keler öydö üredüçiler boloton üreneçileri çemeli bay pedagogtıñ ötkürgen açık uroktorıñañ la klassta emes işterineñ çenemel alıp ürenetender. (AÇ, 2000, nu:171, 2)

Onun yaptığı üstün işle bölgenin ve cumhuriyetin öğretmenleri daima tanışıp duruyorlar. (eski) Meslek yüksek okulu'nun (yani) şu anki (adıyla) öğretmen kolejinin gelecekte öğretmen olacak öğrencileri, tecrübesi zengin pedagoğun düzenlediği açık derslerden ve ders dışı işlerinden tecrübe alıp öğreniyorlar.

5.3 Geniş Zamanın Rivayeti

“Geniş zamanın rivayeti” denilen bu zaman Türkçede *-ar imiş* veya *-maz imiş* şeklinde ifade edilen zamandır. Fakat *-yor* eki de uzun süreli devamlılığın anlatımında kullanıldığı için TT’de bu zaman *-yormuş ~ -yor imiş* terkip şekliyle de karşılanabilir. Türkçede bu iki form bazan geniş zamandaki sürekliliğin naklini, bazan da geçmiş zamandaki sürekliliğin naklini ifade etmekte kullanılan temel formlardır. Dolayısıyla terkinin bünyesinde bir süreklilik anlamı olsa da zamanı belirleyici bir özelliğe tek başına sahip değildirler. Kontekstteki sözü edilen şahsın durumuna göre, sözü edilen zamana göre veya zaman zarfları kullanılarak zaman belirli hale getirilebilir. Mesela “*Otobüsler saat yediden sonra kalkmazmış*” veya “*Otobüsler saat yediden sonra kalkmıyormuş*” dendiğinde bu cümleler tek başına

durumun şu anda mı; geçmiş zamanda mı söz konusu olduğunu bildirmez. Fakat geçmiş zamanı göstermek için “o zamanlar, ilk zamanlarda, 1980’lerde, geçen yıl vs.” gibi zaman zarfları kullanılırsa zamanın geçmiş zaman olduğu net bir şekilde ortaya çıkar.

Deny, birleşik terkipler yapmaya yarayan *imiş* birimi için şunları söyler: “Şüphelilik “dubitatif” mürekkep siyganın iki kavramı vardır: Birinci kavram: Basit siyganın şüpheliği. İkinci kavram: Bu en çapraşık olanıdır. İçeriye iki yeni mefhumun daha girdiğini gösterir ki, biri (mazi bildiren) zaman olup basit siygayı (hikaye siygası gibi) bir “imperfait” veya “plus-que-parfait”ye çevirir; öteki de farz bildirendir ki, aynı basit siygayı bir şüphelik siyga yapar. Bu itibarla o, bu ikinci kavramında *hikaye* siygasının bir şüpheliği sayılabilir” (1941, § 660).

Geniş zamanın rivayeti *-ar/-maz imiş* için de şunlara söyler: “Aynı temenin şüphelik (rivayet) mürekkep siygası (rivayet-i muzari) birinci kavramı; *ikinci hali hazır. Sever-imişim-muşum* yani öyle derler ki (umumi olarak, mutad olarak) seviyorum, öyle görünüyor ki seveceğim. (...) İkinci kavramı: *şüphelik mazi* (rivayet-i mazi). Öyle derler ki (umumi olarak, mutad olarak) sever idim” (1941, § 667). Bunların dışında *-ar/-maz imiş* şeklindeki bir kalıp, *-ar/-maz* eklerinin gelecek zamanı da karşılayabilmesinden ötürü TT’de: a) Geçmişteki gelecekte yapılacak olan hareketin naklini, şüpheli oluşunu bildirir. b) Şimdiki-gelecek (ifade edildiği anda henüz gelmemiş, gerçekleşmemiş) zamandaki hareketin naklini bildirir. Yukarıdaki tasnife *imiş* biriminin (sezgi, alay, kesinlik vs) diğer modal anlamları dahil edilmemiş, sadece zaman değerleri belirtilmiştir. Bu çetrefil görünüm aslında yukarıda da söylediğimiz gibi *-ar/-maz* eklerinin geniş zamandaki alışkanlık haline gelen kanıksanmış (habitual) hareketin yanısıra gelecek zamandaki hareket için de kullanılabilmesinden kaynaklanır. Örnek: *Ben her yıl İstanbul’a giderim* (kanıksanmış hareket). *Yarın size uğrarım* (vaat veya niyet bildiren ve gelecekte gerçekleşecek olan hareket).

Altayca, Türkçeye göre “geniş zamanın rivayeti” için zamanı daha net gösteren şekillere sahiptir. TT’de geniş zamanda sürekli olarak yapılan alışkanlık bildiren bir hareketin rivayeti şu iki örnekte görüldüğü gibi de ifade edilebilir: *Yan komşumuz şu sıralar her gün evine sarhoş geliyormuş*, veya; *Sabah akşam dinlenmeksizin çalışırmış*. Bu iki örneğe bakıldığında ikisi arasındaki farkın sadece

şimdiki zaman ekinin geniş zaman eki fonksiyonunda kullanılmış olduğu sonucuna varılabilir. Bu sonuç elbette doğrudur ancak bizim vurgulamak istediğimiz husus bu değildir. Bizim vurgulamak istediğimiz şey her iki cümlede de zamanın tam olarak tespit edilememesidir. Yani “... *geliyormuş*” ve “... *çalışırmış*” dendiğinde bu eylemlerin geçmişteki sürekli hareketi mi, geniş zamandaki kanıksanmış veya faal hareketi mi bildirdiği tam olarak anlaşılmaz.

Türkçedeki *-ar imiş* ve *-yormuş* formları Altaycada başlıca şu şekillerle ifade edilir: *-p turgan* (ve *-p d'ürgen*) *emtir*, *-p turgan* (ve *-p d'ürgen*) *bolgon emtir*, *-p turgan* (ve *-p d'ürgen*) *bol(up)tır*, *-atan emtir*, *-atan bol(up)tır* şekilleri ve nadiren *-ar (-bas) emtir*, *-ar (-bas) bol(up)tır* yapıları. Bu renklilik tamamen a) Sürekliliği gösteren şekillerin çokluğundan ve bazan değişiveren nüanslarından ve b) Nakil formlarının geniş-geçmiş diye ikiye bölünmelerinden kaynaklanır. Türkçede bu zaman ve kiplik (modalite) yukarıda da söylediğimiz gibi ya *-ar/-maz imiş* veya *-yor imiş* şekilleriyle ifade edilir.

Altaycada geniş zamanın nakli için kullanılan temel form *-p turgan emtir* formudur. Eğer süreklilik pekiştirilmek istenirse *-p turatan emtir* şeklinde de söylenebilir. Fakat Altaycadaki *-p d'ürgen* başta olmak üzere faal (aktual) hareket bildiren *-p d'atkan* formları TT'deki *-yor* eki gibi kesin şimdiki zaman şekilleri olmaktan çıkıp uzun süreli süreklilik için de kullanılabilen şekiller oldukları için geniş zamanın rivayeti dediğimiz zaman *-p d'ürgen emtir* ve *-p d'atkan emtir*'le de ifade edilebilir. *-gan* ekli son şekillere rağmen geniş zamanı gösterme yetisine sahip *-atan* ekli *-p d'üreten* şekilleri genellikle muzarî (habitual) hareketi gösterir. Biz yine de genel tercihin *-p turgan emtir*'den yana olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Altaycada geçmiş zamandaki sürekliliğin naklini bildirmek için ise genellikle yine *tur-* yardımcı fiiliyle teşkil edilen *-p turgan bolgon emtir*, *-p turgan bol(up)tır* veya diğer yardımcı fiillerle; *-p d'ürgen* (ve *-p d'atkan*) *bolgon emtir*, *-p d'ürgen* (ve *-p d'atkan*) *bol(up)tır* formlarından birinin kullanılması gerekir. Ayrıca aynı yardımcı fiillerle *-atan* ekinin birleşmesiyle oluşturulan pekiştirilmiş şekillerden sonra da yukarıdaki nakil formları getirilebilir. Mesela: *Ol, firmada iştep turgan emtir* veya; *Ol firmada iştep d'atkan emtir* “O, şirkette çalışırmış” cümleleri sözü edilen şahsın “geçmişte şirkette çalıştığı, şu anda çalışmakta olduğu ve gelecekte de çalışacağı” anlamını verir. Ancak kişinin eskiden bir zamanlar şirkette çalışıp durduğu fakat

artık çalışmadığı vurgulanmak istense aynı cümleler konuşma dilinde: *Ol, firmada iştep tıran bolon emtir* ~ *Ol, firmada iştep d'adan bolon emtir* ~ *Ol, firmada iştep tıran boltır* ~ *Ol, firmada iştep d'adan boltır*⁷ “O, (eskiden, bir zamanlar) şirkette çalışır imiş” şeklinde ifade edilmelidir. Burada şu önemle vurgulanmalıdır ki *-p turgan emtir*, *-p d'ürgen* ve *-p d'atkan emtir* formları yegane işlevleri geçmiş zamanı göstermek olmamakla birlikte kontekste geçmişteki sürekliliği gösteriyor olabilir: *Ol biltır künüñle beyin kel tıran emtir* (< edb. *Ol biltır künüñle beyin kelip turgan emtir*) veya; *Ol biltır künüñle beyin kel d'adan emtir* (< edb. *Ol biltır künüñle beyin kelip d'atkan emtir*) veya; *Ol biltır künüñle beyin kel d'üren emtir* (< edb. *Ol biltır künüñle beyin kelip d'ürgen emtir*) “O geçen yıl her gün buraya gelirmiş”. Oturarak yapılan sürekli bir hareketin nakli *-p oturgan emtir*'le de ifade edilebilir. Haddizatında *otur-* fiiliyle yapılan terkip büyük ihtimalle konuşma anındaki faal (aktual) hareketi gösterir ancak yönverenlerin de etkisiyle nadiren kanıksanmış (habitual) hareketi de gösterebilir: *Ol biltır künüñle bu biçikterdi şifdep oturgan emtir* “O geçen yıl her gün bu kitapları inceliyormuş”. Denebilir ki geçmişteki uzun sürekliliğin nakli için Altaylılar geçmiş zaman anlamı katan *bolgon emtir* veya *boltır* yerine genellikle şimdiki-geniş zamanın naklinde kullanılan *emtir*'li şekilleri kullanmakta hiç bir sakınca görmezler. Zamanın geçmiş zaman olduğu ise aynen TT'de olduğu gibi zaman zarflarıyla, geçmiş zaman yön verenleriyle ve kontekstin genelinden anlaşılır. Zaman zarfları aldıklarında *-p turgan* (veya; *-p d'atkan* veya; *-p d'ürgen* veya; *-p oturgan*) *emtir* formu geçmiş zamandaki bir fiille kullanılabildiği halde aynı durum *bolgon emtir* ve *boluptır* şekilleri için geçerli değildir ve bunlar geniş veya gelecek zaman zarfları olsa bile geniş veya gelecek zamandaki sürekliliğin nakli için kullanılmaz. Belki nadiren *boltır*'lı şekilleri (dikkat: *bolgon emtir*'li değil) kullananlar da çıkabilir ancak genel temayül *boltır*'ın geçmişi bildirmesi yönündedir.

⁷ Aynı cümleler edebi dilde şu şekilde ifade edilir: *Ol, firmada iştep turgan bolgon emtir* ~ *Ol, firmada iştep d'atkan bolgon emtir* ~ *Ol, firmada iştep turgan bol(up)tır* ~ *Ol, firmada iştep d'atkan bol(up)tır*. Ayrıca yukarıdaki örneklerde işte- “çalış-” fiili süreklilik anlamı için diğer *d'ür-* ve *otur-* yardımcı fiillerinin tercih edildiği görülmez.

Tablo⁸: 15 Not: Süreklilik yardımcı fiilleri süreklilik anlamını başka başka fiillerle verdikleri için farklı fiiller kullanıyoruz.

Altaycada geçmişteki uzun sürekliliğin nakli				Türkçesi		
men			-Im	ben	çalış-ır	imiş-im
sen	iştep turgan		-İñ	sen	çalış-ı-yor	imiş-sin
ol	(iştep d'atkan)	bolgon emtir	-	o	unut-maz	imiş
bis	undı-bay d'ürgen	bol(up)tır	-Is	biz	unut-mu-yor	imiş-iz
sler	biçip oturgan		-IgAr	siz	yaza-r	imiş-siniz
olor			-	onlar	yaz-ı-yor	-lar imiş

Tablo: 16

Altaycada geniş zamandaki sürekliliğin nakli				Türkçesi		
men			-im	ben	çalış-ır	imiş-im
sen	iştep turgan		-iñ	sen	çalış-ı-yor	imiş-sin
ol	(iştep d'atkan)	emtir	-	o	dolan-ır	imiş
bis	undı-bay d'ürgen		-is	biz	dolan-ı-yor	imiş-iz
sler	biçip oturgan		-iger; -eer	siz	de-r	imiş-siniz
olor			-	onlar	di-yor	-lar imiş

Yukarıdaki 15. tablodaki şekiller geçmiş zamandaki sürekliliği gösterdiği için yalnızca geçmiş zamanı gösteren zaman zarfları alırlar: *ozodo* “eskiden”, *aldında* “eskiden”, *bıltır* “geçen yıl”, vs. Hareket sürekli olduğu için sürekliliği gösteren zaman zarflarını da gerek duyulduğu takdirde alabilirler. Fakat aynı formlardan sonra gelecek zamanı gösteren *erten* “yarın”, *keler nedelyada* “gelecek hafta”, *keler d'ıl ~ ezende* “gelecek yıl ~ önümüzdeki yıl” vs zaman zarflarını kesinlikle alamazlar. Yukarıdaki ikinci tablodaki şekiller de süreklilik anlamı için yukarıdaki süreklilik zarflarını alabilirler. Ama unutulmamalıdır ki her iki tablodaki şekiller de hareketin sürekliliğini gösterme yeterliğine sahiptir. Hareketin sürekliliği aldıkları zarflardan değil, süreklilik yardımcı fiillerinin tabiatından kaynaklanmaktadır. Yukarıdaki

⁸ -p d'atkan, -p d'ürgen, -p oturgan formları geniş zamanın naklinde çok seyrek kullanıldığı için bu ve bir sonraki tablolarda parantez içinde gösterilmiştir.

zarfların tek işlevi sadece sürekli hareketin hangi aralıklarla ve hangi zaman diliminde yapıldığını göstermektir.

Altaycada geniş zamanın nakli *-atan emtir* formuyla da yapılabilir. *-atan* eki dönüşümlü bir ek olduğuna göre *-atan emtir* formu tek başına şu zamanın veya şöyle bir sürekliliğin naklini sağlar demek mümkün değildir. Bu form, geçmişteki sürekliliğin, geçmişteki geleceğin, şimdiki-geniş zamanın ve şimdiki-gelecek zamanın da naklini bildirebilir.

Yukarıda *-p turgan bolgon emtir* ve *-p turgan bol(ıp)tır*'ın geçmiş zamandaki uzun sürekliliği bildirdiğini söylemiştik. Bu formların kullanım alanı, gerçek görevleri ve gramer kaidelerine göre yukarıda gösterilen şekilde olmasına rağmen konuşanlar her zaman bu kurallara riayet etmeyebilir. İster geçmiş zamandaki sürekliliğin naklini gösteren formlar; isterse geniş zamandaki sürekliliğin naklini bildiren formlar tek ve yegane formlar değildir. Geçmişteki kısa süreklilik için kullanılan *-p d'atkan bolgon emtir* ve *-p d'atkan boltır* formları ve hatta şimdiki zamanın (konuşmanın geçmekte olduğu tam şu andaki hareketin) nakli olan *-p d'atkan emtir* formu geçmişteki uzun sürekliliğin ifadesi için kullanılabileceği gibi, geniş zamandaki uzun süreklilik için de yine genellikle konuşmanın geçtiği anı bildiren *-p d'atkan emtir* formu başta olmak üzere süreklilik anlamı katan *-p d'ür* ve *-p otur* yardımcı fiilli şekiller de kullanılabilir; yani bu konuda kesin bir sınırlama getirilemez.

* Örnekler:

Koş lo ulus tartarga abralar tuzalanıp turgan bolgon emtir. (AÇ, 2000, mu:168, 7)

Altayına bu d'adala, azıranıp d'ürgen boltır.

"D'er-Altaydñ eezi men" – dep, teeyip d'ürgen bu boluptır. (MK, 81)

Yük ve insan taşımak için at arabaları kullanıyorlarmış (~ kullanıyorlarmış).

Altayında beslenip yaşıyormuş (veya; yaşayıp gitmekteymiş). "Altayın sahibiyim" deyip dolanıyormuş (veya; dolanırmuş, veya; dolanarak yaşarmış).

-atan bolgon emtir ve *-atan boltır* formları informantlarımızdan aldığımız bilgiye göre değişik zamanların, bir defaya mahsus veya sürekli yapılan veya geçmişte yapılmaya niyet edilip de yapılmayan hareketlerin naklinde kullanılabilir. Aldığı zaman zarfına ve yön verenlere göre işlevi değişebilir. Yani bu form ister zaman yönünden olsun; ister süreklilik bildirmesi bakımından olsun son derece

belirsiz bir formdur. İfade ettiği zaman (tempor, tense), görünüş (aspect, aspekt) ve kip (mood, mode) değerleri kendisinden önceki ve sonraki cümlelere göre değişebilir. Nitekim çalışmanın nakilden bahseden değişik yerlerinde bilhassa *-atan emtir* formuna sıkça rastlanacaktır. Tadikin *-atan emtir* ve *-atan boltır* şeklindeki terkipler için: “hareketin yapıldığı, açığa çıktığı, öğrenildiği ve meydana geldiği anlamı *-atan* sıfat-fiilinin *boltır* (*bolup+tur* ‘olmak+ayakta dur-, bulun-’ şeklinden gelir) ve *emtir* (*emdi+turı* ‘şimdi+ayakta durmak, bulunmak’ şeklinden gelir) kelimeleriyle birleşmesinden oluşan şekillerle verilir⁹” demektedir ve bu tarif yetersiz olsa bile verilen örnekler, şekillerin zaman ve kip anlamları hakkında fikir vermektedir. Biz Tadikin’in Rusçada verdiği anlama göre parantez içinde hangi zamanın nakli olduğunu da göstereceğiz: “*Olor D’aş-Turaga erten baratan boltır* “Onlar yarın D’aş-Tura’ya (Biysk’e) gideceklermiş (gelecek zamanın nakli)”, *tülküniñ baldarı erten-eñir içegenineñ çıgıp, oynop turatan boltır* “tilkinin yavruları sabah-akşam inden çıkıp oynanıp duruyorlarmış (geniş zamanın nakli)”, *d’aaş d’aaytan emtir* “yağmur yağacakmış (gelecek zamanın nakli)”, *turnalar baka d’iiyten emtir* “turnalar, kurbağa yermiş (geniş zamanın nakli)”, *börü şülüzünge çıdaşpaytan emtir* “kurt, vaşağı yenemezmiş (geniş zamanın nakli)”, *ayuniñ üzi (sokko) toñboyton emtir* “ayının iç yağı (soğukta) donmazmış (geniş zamanın nakli)¹⁰”. *-atan emtir* ve *-atan boltır* şekillerinin cümleye süreklilik anlamı katması için geniş zaman zarflarının kullanılması gerekebilir: *Meniñ ukkamıla sler küniñle arı baratan boltırar* “Duyduğuma göre siz her gün oraya gidiyormuşsunuz”. Aynı form her ne kadar geçmiş zamanın naklini bildiren *bol(up)*tır formu almış olsa bile geçmiş zamanı gösterir diye bir kaide de yoktur ve yukarıdaki örnekteki *-atan boltır* formu tam olarak belirsiz bir zamanın naklini bildirmektedir. Dolayısıyla eylemin geçmişte yapıldığı vurgulanmak istenirse geçmiş zamanı işaret eden zarfları alması

⁹ “Значение установления, выяснения, обнаружения совершения действия передается и при сочетании причастия на *-атан* со словами *болтыр* (из *болуп+тур* «быть+стоять, находиться»), *эмитир* (из *эмди+туры* «теперь+стоит, находится»)” (Tadikin, 1971, 71)

¹⁰ *Olor Jaş-Turaga erten baratan boltıyır* «оказывается, в Бийск они поедут завтра», *түлкүнүн baldары erten-еңир ичегенинең чыгып, ойноп туратан болтыр* «оказывается, лисята утром и вечером выходят из норы и играют», *jaaş jaaytan эмитир* «(уверенно) будет дождь», *turnalar baka juiyten эмитир* «оказывается, журавли питаются лягушками»; *бөрү шүлүзүнге чыдашпайтан эмитир* «оказывается, волк (обычно) не может одолеть рысь», *айунынъ үзи (сокко) тоңбойтон эмитир* «оказывается, медвежий жир не замерзает» (Tadikin, 1971, 71)

gerekebilir. Kısacası *-atan emtir* ve *-atan boltır* şekilleri zaman bakımından tek başlarına belirleyici nitelikte değildirler. Zaman, metnin tamamından, yön verenlerden, değişik belirtilerden anlaşılır. Örnekler: *Ol, boltır seniñ aylıña kajıla nedelyada ayıldap keleten boltır* “O, geçen yıl senin evine her hafta misafirlığe gelirmiş”. Süreklilik zarfi almadan sadece geçmiş zaman zarfiyle ifade edilse; *Ol, boltır seniñ aylıña ayıldap keleten boltır* “O, geçen yıl senin evine misafirlığe gelecekmış (ama gelmemiş, veya; gelememiş)” anlamı ortaya çıkabilir. Görüldüğü gibi son iki örnekten birincisi “*kajıla nedelyada*” zaman zarfi sayesinde süreklilik anlamı alırken son örnek bir defaya mahsus yapılmak istenen ama gerçekleşmemiş (irreal) bir eylem bildirir. Aynı formlar gelecek zaman zarfları aldığı takdirde henüz gerçekleşmemiş ve gelecek zamanda gerçekleşecek (niyet edilmiş) bir hareketi de gösterebilir: *Erten keleten boltır = Erten keleten bolgon emtir = Erten keleten emtir* “Yarın gelirmiş(miş), gelecekmış(miş), gelmek kararındaymış, gelmeliymiş, gelmeye niyet etmiş(miş), vs”.

-atan ekli tasviri yardımcı fiiller sürekliliğin uzun ve pekiştirilmiş olduğunu gösterirler ki bunların sonlarına nakil formları olan *emtir*, *bolgon emtir* ve *boltır* geldiğinde de şimdiki-geniş zamandaki veya geçmişteki sürekli hareketin nakli bildirilmiş olur: *-p turatan emtir*, *-p d'üreten* (*-p d'adatan*, *-p oturatan*) şekilleri geniş zamandaki habitual veya aktual hareketin naklini bildirdikleri gibi sürekli geçmiş (imperfekt) de bildirebilirler. Ancak bu pekiştirilmiş yardımcı fiil terkip şekillerinden sonra *bolgon emtir* veya *boltır* nakil birimlerinin getirilmesi büyük ihtimalle geçmiş zamanı gösterecektir. Örnekleri informantlarımızdan veriyoruz¹¹: *Ol kiji bir d'ılda bir katap kelip turatan emtir* “(Geçmişte veya şimdi) O adam, bir yılda bir defa gelip duruyormuş”. *Onıñ uulı işke barbay, d'adala uyuktap d'adatan bolgon emtir*. “(Geçmişte) Onun oğlu işe gitmiyor ve yatıp uyuyormuş (~ uyurmuş ~ uyur dururmuş ~ uyuyup duruyormuş)”.

Tablo: 17

¹¹ Oksana Tahanova ve Olesya Yankubayeva'ya verdikleri bu örneklerden ötürü teşekkür ediyorum.

Altaycada geniş zamandaki pekiştirilmiş sürekliliğin nakli			Türkçesi		
men		emtirim	ben	çalış-ır	imiş-im
sen	iştep turatan	emtiriñ	sen	çalış-ı-yor	imiş-sin
ol	(iştep d'adatan)	emtir	o	unut-maz	imiş
bis	undı-bay d'üreten	emtiris	biz	unut-mu-yor	imiş-iz
sler	biçip oturatan	emtirer	siz	yaza-r	imiş-siniz
olor		emtir	onlar	yazı-yor	-lar imiş

-ar (-bas) emtir, -ar (-bas) bol(up)tır formları daha çok geçmişteki gelecek zamanın naklini veya gelecek zamanın naklini bildirir. Fakat ET'de geniş zaman olarak kullanılan *-ar* ekinin ET'deki geniş zaman anlamı Altaycada bazı durumlarda ve bazı fiillerde görüldüğünden dolayı yukarıdaki formlar geçmişteki veya geniş zamandaki sürekliliğin naklini bildirebilir. Dolayısıyla geniş-gelecek veya geçmiş-gelecek zamanın naklini bildiren *-ar/-bas emtir* (veya; *-ar/-bas boltır*) formlarını her zaman gelecek zamanın naklini bildirir diye düşünemeyiz. Örnek:

Onı tudup algajın, öçkön ot kamılar, ölgön baatur tiriler. Arga-iyde ondo emtir. (AM, 120)

Onu tudup alınca sönen ateş tutuşur, ölen yiğit dirilir (imiş). Bütün çare ondaymış.

Yukarıdaki örnekte nakil formu *emtir -ar* ekinden sonra gelerek bir terkip oluşturmamıştır. Ancak sentaks olarak TT'den farklı gibi görünse de yine TT'deki Deny'nin "Birbirine Benzeyen Şahıslı Siygaların Ardlaşmasına Dair Kaideler" başlığı altında incelediği cümle yapısından pek de farklı değildir (1941, § 687). Dolayısıyla bir anlam karmaşasına sebebiyet vermemek için yukarıdaki örnekteki *kamılar* ve *tiriler* çekimli fiillerinden sonra *emtir* nakil koşacı varmış gibi düşünülmelidir. Bir diğer örnek:

Kün çıkkan dep körgöndö, kün aşkan bolor emtir. Ay aşkan dep körgöndö, ay çıkkan bolor emtir (AM, 104)

Güneş doğdu diye baktığında, güneş batmış olurmuş (veya; oluyormuş). Ay batmış diye baktığında ayın çıkma zamanı olurmuş (veya; oluyormuş).

Görüldüğü gibi hareketin süreklilik anlamı *-ar* ekiyle sağlanmaktadır. Bu cümlede zamanın geçmiş zaman olduğu yukarıdaki cümlelerden ve cümlenin

genelinden anlaşılmaktadır veya olaylar zaten gayr-i muayyen bir zamanda gerçekleşmektedir. Halbuki eylemin geçmişte gerçekleştiği açıkça vurgulanmak istenseydi *bolor bolgon emtir*, *bolor boluptır* veya *bolor boltır* denmesi gerekirdi. Burada elbette edebi dilin konuşma dilinden farklılığı ön plana çıkmaktadır; arka arkaya iki defa *bol-* fiilinin kullanılması şüphesiz cümlenin edebi değerini de düşürür. Hatta konuşma dilinde bile yukarıdakine benzer *bolgon emtir* veya *bolgon boltır* şekillerinin kullanıldığı pek görülmez. Bu örnek de gösteriyor ki Altayca zamanı net olarak gösteren farklı şekillere sahip olsa da bu şekiller dönüşümlü olabilmektedir. Dolayısıyla bizim çalışmamızda verdiğimiz *emtir* ve *bol(up)tır*’lı şekillerin zaman değerleri her zaman sabit olmamaktadır. Burada son olarak söyleyeceğimiz söz şudur: Belli başlı Batı dillerinde geçmiş zamanın naklini gösteren bir çekim şekli (finite form) bile bulunmazken ve o dillerin mensupları buna pek önem vermez ve değişik şekillerle bunu ifade ederken – veya hiç ifade etmezlerken – naklin sadece küçük bir nüansını gösteren “geçmişteki sürekli hareketin nakli” veya “şimdiki-geniş zamandaki hareketin nakli” gibi konuların Altaycada kompleks bir yapı arzemesi çok da şaşılacak bir şey değildir. Zira bu üzerinde fazlaca durulan, dilin mensuplarının hiç değişmeyen bir takım kuralları gözönünde bulundurarak ifade ettiği bir husus değildir. Altaylılar, yukarıda verilen şekillerden her hangi birini kullanmak konusunda kendilerini serbest hissedebilirler.

-atan emtir, *-atan bol(up)tır*; *-ar/-bas emtir*, *-ar/-bas bol(up)tır* formlarıyla örnekleri geçmişteki sürekliliğin ve şimdiki geniş zamanın nakli olmak üzere iki kategoride verelim. *-atan* ve *-ar/-bas* ekleri sürekli bir hareketi gösterdiklerinde bu formlara naklin veya farketmenin yanında şaşırma anlamı katan *turbay* veya *turu (ne)*, *d'at* formları da gelebilir. Bu tür bir şekil geçmişte yahut geniş zamanda sürekli yapılan bir hareketin konuşanda meydana getirdiği şaşkınlık anlamını ifade eder.

* *-ar/-bas emtir* ve *-atan emtir* formları geçmişteki uzun sürekliliğin nakli anlamında:

Boro baytal d'eleğine; mingen adı ökrös mañla d'ürer boltır. Boro baytal bazıdına; mingen adı sır d'elekle d'ürer emtir. (MK, 68)
Olor arı-beri köçpöy, bir d'erde d'adıp turgan. D'atkan ayıldarı d'aan kemdü, törttolık büdümdü, köp kaptarlu bolgon. Olordı onçozın ağaşañ tudup turatandar. Kışkı ayıldardı d'erge tereñjide tudup koyoton emtir. (AÇ, 2000, nu:158, 7)

Boz kısarak tırıs adım giderken kendi bindiği at dörtñala koşarmış. Boz kısarak rahat adım giderken kendi bindiği at hızla koşarmış¹².
 Onlar şuraya-buraya göçmeyip, bir yerde yaşarlardı. Yaşadıkları evleri, büyük ölçülü, dört köşe görünümlü, çok kaptarluydu (kaptar ne?) Onların hepsini ağaçtan yapıyorlardı. Kışlık evlerini yere derinlemesine oturturlarmış.

* Şimdiki-geniş zamandaki sürekliliğin nakline *-atan emtir*'li örnekler tespit ettik:

Tüşte körünbes emtir. Tünde ottıy küyeten emtir (AM, 125)
Ol Saygaçı degen bala Ömölikti sütyten emtir. (AK, 45)
Fermada süttiñ planı d'ıldañ la büdeten emtir. (AK, 47)
Kajısı la d'üs on – d'üs d'irme salkovoydoñ iştep algılaytan emtir. (AK, 50)
Aydarda, onu uuldar emdi de sütyten emtir. (AK, 99)

Gündüz görünmezmiş (< görünmez imiş). Gece ateş gibi yanarmış (< yanar imiş).
 O, Saygaçı adlı çocuk, Ömölük'i seviyormuş".
 Çiftlikte sütün planı her yıl gerçekleşiyormuş.
 Hepsi de yüz-on, yüz-yürmi ruble kazanabiliyorlarmış.
 Demek onu delikanlılar hala seviyormuş (*-atan* eki modal olarak bazan gizli bir yeterlilik (possibility) de bildirebildiği için fiili şu şekilde de çevirebiliriz: sevebiliyorlarmış)".

* Nakil birimlerinde şaşkınlık *emtir* ve *boltır* dahil pek çok yolla ifade edilebilir. Şaşkınlık anlamı için değişmeyen biricik form *turbay*'dir. Bunun dışında *-atan turu (ne)*, *-atan d'at* şeklindeki formlar her zaman şaşkınlık anlamı veren evidensiyel kalıplar değildir. Duruma göre, nakil, şaşkınlıkla belirtilen nakil, şüphe, endişe, mümkün olma ve TT'de "galiba, herhalde, görünüşe bakılırsa, belli ki, -acak olacak, -yor olacak, -mış olacak" gibi yakın anlamlardan birini karşılayabilir.

¹² Aynı cümlelerin Türkçeye çevirisinde *d'ürer boltır* ve *d'ürer emtir* "koştı" diye çevirilmiş. Bu durum, çevirinin serbest ve birebir çeviri olmamasından kaynaklanır. Fakat zaman olarak tam karşılığı "koşarmış" şeklindedir.

Altaycada ihtimal anlamı genellikle *bolor*, *bolboy*¹³ gibi şekillerle karşılaşılır ancak bunlar pek çok şekilde olmadığı gibi ihtimal anlamının oluşması için de kullanılan biricik şekiller değildir ve yukarıdaki *-atan turu* ve *-atan d'at* şekilleri de ihtimal anlamını cümleye kazandırabilir. *-atan turu* ve *-atan d'at* formlarını Tadikin şöyle tarif eder (örnek cümlelerin zaman ve kiplik anlamları parantez içinde gösterilecektir E.B.): “*-atan* sıfat-fiiliyle *d'at-*, *turu-* kelimelerinin birleşimi hareketin (muhtemelen) vukua gelebileceği korkusu, gerçekleşeceğinin açığa çıkması, öğrenilmesi şeklinde tasavvur-tahmin anlamı verir: *andy bolzo, ol kelbeyten turu* “eğer öyleyse belli ki o gelmeyecek (gelecek-ihtimal)”, *üredü bojozo, işteyten turu* “okul bittiğinde muhtemelen çalışacak (gelecek-ihtimal)”, *kırdagı kar kalıñ turgan, köçkö boloton d'at* “dağdaki kar, kalınlaştı, çığ olması mümkündür (gelecek-ihtimal)”, *karlagasta d'abis uçup turgan, d'ut boloton d'at* “kırlangıçlar alçaktan uçuyorlar, galiba hava kötü olacak (gelecek-ihtimal)”, *çöldö d'urtaytan turubis* “galiba bozkırda yaşayacağız (gelecek-ihtimal)”, *d'uun bolzo, mege d'edijeten d'at* “toplantı olduğunda herhalde bana yetişecek (gelecek-ihtimal)”, *emdi le d'ıgılatan d'at!* “şimdi düşmek üzere (~ şimdi mutlaka düşecek) (yakın gelecek-kesinlik)”, *ee, keler ayda plan büdüp kalatan d'at* “oh, gelecek ay plan tamamlanacakmış (gelecek-nakil)”, *ee, raketa Aydı aylanıp keleten d'at* “vay canına, roket ayı dolanıp gelecekmiş (gelecek-nakil)¹⁴” (Tadikin, 1971, 71).

Körzöñ, araka barda – oturar, araka d'okto – çigar. Mege emes, arakağa keleten turbay!

Bakıyorum da içki varsa oturuyor, içki yoksa çıkıyor. Meğer bana değil, içkiye gelirmiş (gelir

¹³ Geniş zamandaki hareketin ihtimali: *ol barıp turgan bolor ~ ol barıp turgan bolboy* “o (herhalde sık sık) gidiyordu”, *ol barıp turatan bolor ~ ol barıp turatan bolboy* “o (herhalde sık sık) gidip duruyordu”, *sler körüp turatan boloror (< bolongar)* “siz (herhalde, sık sık, devamlı) görüyorsunuzdur”, *sen iştebey turgan bolboyñ* “sen herhalde (bir yerde) çalışmıyorsun” vs. *-atan*’lı şekillerin zaman anlamı değişebilir: *ol keleten bolboy* “o (geçmişte) gelip durmuştur ~ o (şimdiki-geniş zamanda) geliyordu ~ o (gelecekte) gelecektir” (*bolor* ve *bolboy* için bakınız, Tadikin, 1971, 53 vd.; Tibikova, 1991, 60, 65, 68 vd.; 1989, 61vd.).

¹⁴ “сочетание причастия на *-атан* со словами *jam, туру* передает значение предположение; опасения того, что (вероятно) может произойти; выяснения, обнаружения того, что произойдет: *andy bolzo, ol kelbeyten turu* «если так, ясно, что он не придет», *üredü bojozo, işteyten turu* «вероятно он будет работать (только) после окончания учебы», *kırdagı kar kalıñ turgan, köçkö boloton d'at* «на горе снег глубокий, возможно, будет снежная лавина», *karlagasta d'abis uçup turgan, d'ut boloton d'at* «ласточки летают низко, вероятно, будет ненастье», *çöldö d'urtaytan turubis* «очевидно, придется жить в степи», *d'uun bolzo, mege d'edijeten d'at* «кокда будет собрание, наверное, мне достанется», *emdi le d'ıgılatan d'at!* «наврядли, вот-вот упадет!», *ee, keler ayda plan büdüp kalatan d'at* «о, оказывается, в следующем месяце план будет выполнен», *ee, raketa Aydı aylanıp keleten d'at* «о, оказывается, ракета вернется, обогнув Луну» (Tadikin, 1971, 71).

Bildim. (AK, 64)

Ulus den neni le sananatan turu ne. (AK, 10)

* *-atan turu* ihtimal anlamında:

Kazakpay koylordı çedenge şaap, d'adıp amıranar dep sananıp aldı. Onoñ öskö keçe tünde D'anaacıñ ol bir tenek balazıla sootojor dep oñdu uyuktabagan da. D'e, bayla, mında la, aalga d'erde, toygonço köbötön turu. (AÇ, 2000, nu:174, 6)

Ajanar da küñni d'ok. D'e kanaytsa da, koylorın karuıldap, mında la konoton turu. Onoñ oyto lo saadındöön kördi – on d'oktoñ on eki. (AÇ, 2000, nu: 174, 6)

dururmuş)! Artık anladım.

İnsanların aklına meğer neler de gelirmiş (~ Meğer insanların aklıma gelmeyen şey yokmuş)!

Kazakpay koyunları ahıra kapayıp, yatıp dinleneyim diye karar verdi. Çünkü dün gece D'anaacı'nın şu yaramaz çocuğuyla zaman geçireyim diye fazla uyumamıştı. Ama تنها olan bu yerde doyuncaya kadar uyuyacak herhalde.

Yemek yemeye de hiç hevesi yok. Ama çaresi yok koyunları koruyarak burada konacak (geceleyecek). Daha sonra tekrar saatine doğru baktı: On ikiye on var.

5.4. Geniş Zamanın Hikayesi

Geniş zamanın hikayesi dediğimiz bu zaman geçmişteki uzun süre devam eden bir filin ifadesinde kullanılan zamandır. Süreklilik bazan uzak geçmişte de devam edebilir ki bu tür sürekli geçmişe pluskuamimperfekt de denir. Bu zaman TT'de *-ardı/-mazdı* (< *-ar idi/-maz idi*) şeklinde veya geniş zamanı da karşılayan *-yor* ekiyle birlikte *-yordu* (< *-yor idi*) formlarıyla ifade edilir. Bu zamanın Türkçedeki karşılıklarını tarif etmek kolay olduğu halde Altaycadaki şekiller için bu o kadar da kolay değildir. Altaycada sürekli geçmiş bildiren şekiller son derece fazla ve karmaşık görünmektedir. Buna göre Altaycada geniş zamanın hikayesi dediğimiz zaman genellikle şu şekillerle ifade edilir: *-atan*, *-p turatan* (veya; *-p d'üreten*; *-p oturatan*), *-p turgan* (veya; *-p d'atkan*; *-p d'ürgen*; *-p oturgan*), *p turar* (veya; *-p d'adar*; *-p d'ürer*; *-p oturar*) *boldı* (veya; *bolgon*). Bu şekillerden geçmişteki uzun süreklilik için en fazla tercih edilenleri *-atan*, *-p turatan*, *-p turgan* formlarıdır. Ancak ne en fazla tercih edilenler ne de yukarıdaki diğer şekiller, işlevleri sadece sürekli geçmiş (imperfekt) zamanı göstermek olan şekiller değildir. Genellikle hatta büyük ihtimalle metinlerde sürekli geçmiş gösterirler ancak bu şekiller geniş, şimdi

ve hatta gelecek zamanı da gösterebilirler. Dolayısıyla geçmişini netleştiren bolgon konuşana ihtiyaç duyabilirler: *-p turgan* (veya; *-p d'atkan*; *-p d'ürgen*; *-p oturgan*) *bolgon*¹⁵. Yukarıdaki şekillerden sadece ilk üç (*-atan*, *-p turgan* ve *-p turatan*) form, geçmişteki uzun süreklilik için genellikle kullanılan temel formlar olmasına karşın konuşan, - duruma göre - genellikle kısa sürekliliğin ifadesinde kullanılan diğer yardımcı fiilli şekilleri de uzun süreklilik için kullanabilir. Dolayısıyla biz “şimdiki zamanın hikayesi”nde vermeyi düşündüğümüz şekilleri dönüşümlü olmaları sebebiyle geniş zamanın hikayesi bahsinde de verme lüzumu duyuyoruz. Yukarıda verdiğimiz şekillerin dışında nadiren geniş zamandaki süreklilik işlevinde de kullanılan *-ar/-bas* eklerine *bolgon* geçmiş zaman biriminin getirilmesiyle de geçmiş-süreklilik anlamı sağlanabilir. Fakat *-ar/-bas* eklerine *edi* biriminin getirilmesi Türkçede de *-ardı/-mazdı* (< *-ar idi/-maz idi*) şeklinde de çevrilebilse bile Altaycada böyle bir şekil birleşik cümlelerde geçmişte gerçekleşmemiş bir hareketin farzımuhal suretinde düşünülmesini basit cümlelerde ise geleceğe dönük bir niyeti, dileği bildirir. Yani kesinlikle geçmişteki uzun veya kısa sürekliliği göstermez. Ayrıca TT’de *-ar/-maz idi* şeklindeki yapı TT’de *-ar/-maz* ekinin gelecek zaman işlevinden dolayı geçmişteki geleceği gösteren cümleler oluşturabilir. Bu hususu belirginleştirmek için önce geçmiş-süreklilik sonra da geçmişteki gerçekleşmemiş (irreal) bir hareketi iki örnekle verelim:

* Geçmişteki sürekliliği ifade eden gerçek (real) bir hareket.

Temirdi d'ebren ulus küler ürgüld'ide biler
bolgon. (AÇ, 2000, nu:168, 7)

Demiri eski insanlar bakır çağında biliyorlardı
(~ bilirlerdi).

Bu cümle görüldüğü gibi tartışmaya kapalı bir şekilde geçmişteki sürekliliği gösterir.

* Geçmişteki geleceğin gerçek dışı (irreal) hareketi:

Olor meniñ vizamdı uzatpagan bolzo men
emdi d'añı vizanı alarga albadamp turgan
bolor edim.

Onlar benim vizemi uzatmasalardı ben şimdi
yeni vize almak için uğraşıp duruyor olurdum
(~ olacaktım).

Bu cümlelerin bir diğer ifadesi şu şekilde de olabilirdi:

¹⁵ Çernova ve Çumakayeva, *-p turgan*, *-p d'atkan*, *-p d'ürgen* ve *-p oturgan* formlarını geçmişteki süreklilik şeklinde vermişlerdir ki bu tanım yukarıdaki formların işlevlerini tam olarak vermemektedir (1992, 160 vd). Sürekli geçmiş onların onların en sık gösterdiği zamandır fakat bu formlar yanlarına *bolgon* birimi almadıkları, veya kontekstte geçmişten bahsedilmediği takdirde şimdiki-geniş zamandaki hareketi gösterebilir.

*Olor meniñ vizamdı uzatkan uçun men emdi
d'añ vizamı alarga albadanbay turgam* (veya;
albadanbay turum).

Onlar benim vizemi uzattıkları için şimdi yeni
bir vize almak için uğraşmıyorum.

Geçmişteki sürekliliğin Altaycada finite formların dışında ara sıra “Görülen Geçmiş” bahsinde değindiğimiz *emes* ve *d'ok*'lu kalıplarla da ifade edildiği görülebilir. Fakat burada geçmişteki yahut geniş zamandaki sürekliliği gösteren sıfat-fiillerin kullanılması (*-p turgan*, *-p d'ürgen*, *-atan*) ve kontekstte geçmiş zaman anlamının mutlaka bulunması gerekir, aksi takdirde geçmiş zaman sıfat-fiili dediğimiz yukarıdaki şekiller geniş zamandaki habitual hareketi de gösterebilir: *kelip turgan (bolgon) emeziñ* “gelip durmuş değilsin = gelmezdin = (sık sık) gelmiyordun”, *baratanı d'ok* veya; *baratan bolgonı d'ok* “gidip durmuşluğu yok = gitmezdi = (sık sık) gitmiyordu”. Bu örnekler *bolgon* birimi olmaksızın kullanılırsa konuşan, mesela birinci örnekte “gelip duruyor değilsin ~ gelmezsin ~ gelmiyorsun” anlamını kast etmiş olabileceği gibi ikincisinde de gelecek zamanı veya geniş zamanı kast etmiş olabilir: Yani a) “geleceği yok = gelmeyecek”, b) “gelip durduğu yok = gelip duruyor değil = gelmez = gelmiyor” anlamları çıkabilir (Tıbıkova 1989, 48; 1991, 58;).

İster geçmişteki isterse geniş zamandaki sürekliliği anlatmanın bir diğer yolu da “*-ar/-bas boldı*” kalıbıdır. TT’de “*-ar/-maz oldu*” kalıbı Altaycadaki bu şeklin karşılığıdır. Bu şekil Altaycada da TT’de de duruma göre geçmiş duruma göre geniş zamanı gösterir. Bu yüzden şimdi vereceğimiz örnekleri geçmiş veya geniş diye tasnif etmek sakıncalı olur. TT’den bir örnek: *Eşim bir aydır eve para getiremez oldu* (~ eşim bir aydır eve para getiremiyor)

* Altaycadan örnekler:

*Kümüjek-Aru ejile küñzep d'akşı ermekteşpes
boldı.* (AM, 98)

(Eskiden veya şimdi) Kümüjek-Aru eşiyle
isteyip de tatlı tatlı konuşmaz oldu (~
konuşmuyor[du]).

D'aaş d'aantayın d'aar boldı. (Direnkova 1940
208)

(Eskiden veya şimdi) Yağmur her zaman
yağar oldu (~ yağmur sürekli yağır
duruyor[du] ~ yağmur devamlı yağar [idi]).

Men tañkı tartpas boldım. (Direnkova 1940 208)

(Eskiden veya şimdi) Ben tütüm (sigara)
içmez oldum (~ ben sigarayı bıraktım; ben

Salgan odı öçpös boldı, askan kazan soobos boldı. (Direnkova 1940, 208)

artık sigara içmiyor[du]m).

(Eskiden veya şimdi) Yaktığı ateş sönmez oldu, astığı kazan soğumaz oldu (~ yaktığı ateş sönmüyor, astığı kazan soğumuyor[du] ~ devamlı yemek pişiriyor[du]).

* Şimdi vereceğimiz iki örnekte zamanın şimdiki-geniş zaman olduğu yönverenden bellidir:

Emdi deze bis kastar azraar boldıbis. (Direnkova 1940, 238)

Şimdi ise biz kaz besler olduk (~ şimdi ise biz kaz besliyoruz).

Emdi men d'ırgaldu d'adar boldı. (Direnkova 1940, 238)

Şimdi ben mutlu yaşamaya başladım (~ mutlu yaşıyorum).

Yukarıdaki bütün örneklere rağmen “-ar/-bas boldı” kalıbı her zaman süreklilik anlamı taşımayabilir. Eğer -ar/-bas ekleri çekim eki anlamında kullanılmışsa TT’de “-mak istedi, -maya niyet etti” şeklinde geçmişteki geleceği (-acaktı terkinini) kasteden bir anlamla karşılanabileceği gibi eğer gelecek zaman anlamında kullanılmışsa doğrudan doğruya TT’deki -acaktı terkinine de denk düşebilir. Dolayısıyla bu şekillere ayrıca “gelecek zamanın hikayesi” bahsinde de değineceğiz. Burada aslolan bu yapıdaki -ar/-bas ekinin hangi anlamı bildirdiğidir; yani geniş zamanı mı karşılıyor yoksa gelecek zamanı mı karşılıyor? Eğer geniş zamanı karşılıyorsa -ar/-bas boldı yapısı elbette imperfekt anlamı taşır, eğer gelecek zamanı karşılıyorsa o taktirde -ar/-bas boldı yapısı geçmişteki geleceği (ya da gelecek zamanın hikayesini) karşılar.

Ol d'uundu ötkürer boldı. (Direnkova 1940, 208)

O, toplantıyı sürdürecektir oldu (~ sürdürmek istedi ~ sürdürecekti ~ sürdürmeye niyet etti).

Nökörüm biçikter iyer boldı. (Direnkova 1940, 208)

Dostum kitaplar gönderecek oldu (~ gönderecekti ~ göndermeyi vaat etti ~ göndereceğini söyledi).

Çekimli şekillerin dışında geçmişteki alışkanlık haline gelen hareketlerdeki sürekliliği göstermekte kullanılan bir diğer kalıp da -aaçı edi (olumsuzu -baaçı edi) kalıbıdır. Bu kalıp için Tıbıkova şunları söyler: -aaçı edi formundaki tahlili yapı, geçmişte hareketin muntazam sürekliliğini gösterir: *Ol baraaçı edi.* “O (oraya, bir yere) gidici idi ~ sık sık gidip durmak durumundaydı ~ gidip durması gerekiyordu”. *Ol tsıgan üy kiji bisteñ süt alaaçı edi.* “O çingene kadın bizden süt alıcıydı ~ alırdı

dururdu". Aynı şekil kontekste göre geçmişte birinin bir hareketi yapma zorunluluğunu (ya da söz vermesini, vaat etmesini) gösterir, ama anlatan kendisi onun yapılmasından yeteri kadar emin değildir: *Ol keleeçi edi*. "O gelmeliydi / O gelmeyi vaat etti (ama gelecek mi belli değil)"¹⁶. Demek ki *-aaçı edi* yapısı işlevleri bakımından *-ar/-bas boldı* yapısından pek farklı değildir.

Altaycada sürekli geçmiş (imperfekt) ifade etmenin bir diğer yolu da *-ar/-bas boldı* (veya; *bolgon*) yapısının teşkil içindeki yardımcı fiillere getirilmesidir. Bu tür bir yapı *-ar/-bas boldı* (veya; *bolgon*) yapısında olduğu gibi bazan şimdiki-geniş zamanı da gösterebilir; ancak bu yapıların *-ar/-bas boldı* (veya *bolgon*) yapısından ayrılan bir yanı vardır ki bunlar geçmişteki geleceği (~ gelecek zamanın hikayesini) bildirmez, yani bunlar sabit süreklilik formlarıdır. Bu tür yapılar için koşaç olarak genellikle *boldı* tercih edilir ancak nadiren *bolgon* da kullanılabilir ve bilhassa *bolgon* koşaçlı cümlelerde geçmiş zaman anlamı daha belirgindir. *-p turar (d'adar, d'ürer, oturur) boldı (bolgon)* şeklindeki yapıyı sürekliliğin pekiştirilmiş şekli olarak da düşünebiliriz, bunların TT'de "-ar durar oldu" yapısına karşılık geldiğini söylemek de mümkündür ancak bu yapının TT'de, Altaycada olduğu sıklıkla kullanılmadığı da bir gerçektir.

* Örnekler:

Ol kere le tujine köznöktiñ aldınça ötkilep d'atkan koştordı ad'ıktap oturur boldı. Enezi deze aylınañ tort çıkpas, d'aantayın ottıñ d'anında uyuktap d'adar bolgon. Udabay Arına tıñ oortı berdi. Enezi korkagan boyınça Arınanı aylına aparıp alala, kızın aylamıp, d'aantayın öböğönin arbap turar boldı. (A.Kıs., 27)

Karamay öböğönniñ söögin d'uup saldılar, onoñ başka ayıldın içinde bir de solun d'ok bolgon. Kayın enezi d'aantayın oortıp, eki kızın

O bütün gün pencerenin önünden geçen yüklere (oturduk yerden) bakar durur oldu. Annesi ise evinden hiç çıkmaz, her zaman ateşin yanında uyur durur oldu. Fazla geçmeden Arına iyice hastalanıverdi. Annesi korkunca Arına'yı evine götürüp, kızının etrafında pervane olup her zaman kocasını azarlar durur oldu.

İhtiyar Karamay'ın cesedini toprağa verdiler, bundan başka evin içinde hiçbir değişiklik olmamaya başladı. Kaynanası her zaman

¹⁶ "Аналитическая конструкция на *-аачы эди* обозначает регулярное действие в прошлом: *Ол бараачы эди* «Он, бывало, ходил»; *Ол цыган үй кижис бистень сүт алаачы эди* «Та цыганка, бывало, постоянно брала у нас молоко». Эта же форма в зависимости от контекста обозначает действие, которое кто-то должен был (или обещал) совершить в прошлом, но сам говорящий недостаточно уверен в его совершении: *Ол келеечи эди* «Он должен был прийти / Он обещал прийти (но придет ли, неизвестно)» (Тибикова, 1989, 47; 1991, 57; аупца сифат-фиил işlevi için bkz. Kirişcioğlu, 1996; Tıdikova, 1996).

arbap d'adar boldı. (A.K1s., 35)

*Kargaa la D'ılamaş Odoydñ sadıp bergen
kiyim köktöytön maşınazın blaajıp, d'aantayın
karmaktajıp turar boldılar. (A.K1s., 36)*

*Köp sabazında turazınıñ köznögineñ özöktö
turgan çedendegi maaraşkan koylordñ tabıjın
tıñdap, mööröjip, ölñ d'ıp d'atkan uylardı
tüjine le ad'ıktap oturar boldı. (A.K1s., 92)*

hastalayıp, iki kızını azarlar durur oldu.

Kargaa ile D'ılamaş Odoy'un satıverdiği elbise diken makinasını çekiştirip her zaman sürtüşür durur oldular.

Genellikle evinin penceresinden vadide duran ahırdaki mee diyen koyunların sesini dinleyip, möö diyen ve ot yemekte olan ineklere gündüzleri sabahtan akşama kadar durmadan (oturarak) bakar durur oldu.

5.4.1 -atan eki

-atan (<-a turgan) ekinin zamanı göstermesi bakımından diğer eklere ve şekillere göre belirsiz bir ek olduğunu söylemiştik. Bu ek Kzk.daki -etin ekinin Altaycadaki karşılığıdır ve her ikisi de aynı şekilden yani -a turgan şeklinden gelmiştir (Baskakov 1972, 100; Kutalmış 1999; Tadıkin 1971, 58). -a turgan şekli “geniş zaman” bahsinde gördüğümüz gibi sürekli bir hareketin ifadesinde kullanılır. Aynı şekil geçmişteki sürekliliği ve hatta şimdiki zamanda devam etmekte olan (aktual) bir hareketi de gösterebilir. Dolayısıyla -a turgan formunun zamanla daralmış şekli olan -atan ekinin tıpkı -a turgan terkip formu gibi geçmişteki ve şimdiki-geniş zamanlardaki sürekli bir hareketi de karşılayabilmesi garip değildir. Burada biraz garip karşılanabilecek durum belki -atan ekinin gelecekteki kararlılık, niyet ve katiyet bildiren hareket anlamında kullanılabiliyor olmasıdır; fakat şimdiki-geniş zaman eklerinin gelecekteki “kararlılık, niyet, kesinlik, vaat vs” anlamlar bildiren hareket için kullanılabilmesi (TT'deki -ar/-maz ve -yor eklerinin bu işlevi) hatırlandığında bu durumun çok da kompleks olmadığı anlaşılacaktır. -atan eki geçmiş zamandaki sürekliliğin ifadesinde sıkça kullanılan bir ek olmasına rağmen geniş zaman ve gelecek zaman için de kullanılan ektir. Bu durumda ekin bu zaman anlamlarından hangisini sıklıkla karşıladığı sorusu akla gelecektir. -atan eki (bize ve informantlarımızın verdiği bilgiye göre) sırasıyla en çok; geçmiş zamandaki süreklilik için daha sonra gelecek zaman için ve en az olarak da geniş zaman için kullanılır. Fakat bunun Altayın herhangi bir ağzında veya şahsi bir ağızda farklı olması da ihtimal dahilindedir. Biz bu ek hakkındaki temel bilgilerimizi ve diğer

bilim adamlarının söylediklerini bu bölümde vereceğiz. Fakat yeri geldikçe diğer işlevleri için farklı yerlerde de değineceğiz.

-atan ekinin olumsuzu -baytan şeklindedir: keleten “gelirdi”, “gelir”, “gelecek”, “gelmeli”; kelbeyten “gelmezdi”, “gelmez”, “gelmeyecek”, “gelmemeli”; körötön, körböytön; d’iiyten, d’ibeyten; uyuktaytan, uyuktabaytan; tabatan, tappaytan; boloton, bolboyton vs.

Tablo¹⁷: 18

Olumlu şekli			Türkçesi			
men	kel	-ete-m	ben	gel	-irdi	-(ly)im
sen		-ete-ñ	sen			-(si)n
ol		-eten	o		-ir	-
bis		-eten-is; -eten-ibis	biz		-ecek	-(y)iz; -k
sler		-eten-eer; -eten-iger	siz			-(si)niz
olor		-eten; -eten-der	onlar		-meli	-ler

Altaycanın ilk gramer denemesi olan “Grammatika Altaykago Yazıka”da -*atan* eki şimdiki-gelecek zaman formu olarak değerlendirilmiştir ve ekin geçmiş zaman işlevine değinilmemiştir (1869, § 106, 110). Daha sonra 1938 yılında Toçşakova’nın gramerinde de -*atan* eki gelecek zamanın ikinci formu olarak verilmiş işlevi “gelecek zamanın gereklilik bildiren eki” olarak ifade edilmiş; fakat aynı ek daha önce sıfat-fiiller bölümünde incelenirken yüklem kurma işlevli örnekler verilmiştir ki bu örneklerin çevirisinde geniş zaman anlamı gözükmemektedir (1938, § 46, 49). Dırenkova bu eki “Gelecek Zamanın İkinci Formu” olarak ele almış ve ekin diğer işlevlerini de bu bölümde göstermiştir. Verdiği bir örnekle ekin zaman ve kip değerlerini şöyle gösterir: *Men bar-atom* (veya; *bar-atan-ım*) “kesinlikle gideceğim”, ‘gitmek istiyorum, gitmeliyim’, ‘genellikle giderim’, ‘eskiden giderdim

¹⁷ Dırenkova ekin olumlu şeklinin kuzey aymaklarındaki şahıs eki değişikliklerini şöyle sıralar: 1.teklik -*atanım*; 2.teklik -*atanıñ*; 2.çokluk için -*atanızgar* (veya; -*atanzar*). Olumsuzluk şeklinin şahıs eki değişiklikleri aynı yerlerde: 1.teklik için -*bayta(n)m*; 2.teklik için -*baytanıñ*; 2.çokluk için -*baytanızgar* (veya; -*baytanzar*; -*baytanzar*) ayrıca kuzey ağızlarından olan Çalkandı dialekti için bkz. Baskakov, 1985, 70.

~ eskiden gidiyordum”¹⁸. Drenkova’ya göre bu ek şu işlevlerde kullanılmaktadır: “a) Gelecek zamandaki zorunluluk anlamında, b) Geçmiş zamandaki (hep, sık sık, çok kere) anlamında c) Geniş zamanda (zamansız hareket) anlamında, d) Hep (sürekli) yapılan hareket anlamında, e) Bir hareketi yapmaktaki şiddetli istek, işin yapılması zorunluluğu anlamında”¹⁹. Drenkova’nın yukarıdaki kategorisinde *a* ve *e* grubundaki işlevler ile *c* ve *d* grubundaki işlevler birbirinden farklı değildir. Dolayısıyla bize göre yukarıdaki beş işlevi üç grupta incelemek gerekir. Baskakov ise bu eki “bildirme kipinin, devamlı evrensel (geçmiş, şimdiki-geniş, gelecek) zamanının çekim formunu kurar. *bar-a-tan-ım* ~ *bar-a-ta-m* ‘her zaman gezerdim’, ‘genelde gezerim’, ‘kesinlikle gideceğim’, ‘gitmek istiyorum’, ‘gitmeliyim’”²⁰ şeklinde tarif eder. Baskakov’un “evrensel zaman” tanifi eğer o bu terimi geçmiş, şimdi ve geleceği içine alan “geniş zaman” anlamında değil de “bunların hepsini ayrı ayrı gösterme yetisine sahip zaman eki” anlamında kullandıysa son derece doğrudur (1947, 280; 1966, 514 ve 517). Evrensel zamanı Baskakov’un hangi anlamda kullandığı hususunda tereddütlüyüz zira Toçşakova “geniş zaman” anlamında kullanır (1948, § 49). Biz evrensel zamanı geçmiş, şimdi ve geleceğe ayrı ayrı tekabül edebilen zaman olarak düşünüyoruz. Baskakov Kumandı ağzındaki *-atan* eki için “Kumandıcada genellikle yüklem fonksiyonunda sadece 3. teklik ve çokluk şahıs ve özel gereklilik bildiren gelecek zaman oluşturmuş olarak görülür, ama bunda bütün şahıs formlarında şahıs ekleri yoktur”²¹ demektedir. Yine Baskakov, Çalkandu ağzındaki *-atan* eki için “genellik ve gereklilik bildiren şimdiki-gelecek – настоящее-будущее время обычное должностное” demektedir

¹⁸ “мен бар-а-там ~ мен бар-а-тан-ым «я поеду непременно», «я хочу поехать, должен ехать», «обычно езжу», «всегда ездил»” (Drenkova, 1940, 180)

¹⁹ “1) В значении обязательного будущего времени, 2) В значении прошедшего времени (постоянного, обычного, многократного), 3) В значении настоящего времени (безвременного действия), 4) обычное действие, 5) настойчивое желание, необходимость совершения действия” (Drenkova, 1940, 184 vd).

²⁰ “образует спрягаемую форму обычного универсального (прошедшего, настоящего, будущего) времени изъявительного наклонения. бар-а-тан-ым ~ бар-а-та-м «я всегда ездил», «я обычно езжу», «я поеду непременно», «я хочу поехать», «я должен поехать»” (Baskakov, 1947, 280)

²¹ “в кумандинском языке обычно выступает в функции сказуемого только в 3-м лице единственного и множественного числа, образуя особое будущее должностное время, в котором, однако, во всех личных формах личные аффиксы отсутствуют” (Baskakov, 1972, 100).

(1985, 70). Toziyakova ve Tyuhtenova da bu eki “gelecek zamanın ikinci eki” olarak vermiştir²².

-*atan* ekine “evrensel zaman” denmediği müddetçe tek bir zaman isnat etmek mümkün gözükmemektedir. Ek en az 1. Sürekli geçmiş zaman anlamına sahiptir, 2. Geniş-gelecek zaman anlamına sahiptir, 3. Geleceğin hikayesi anlamına sahiptir şeklinde üç zamanda incelenebilir. Bir dilin hem gelecek hem de geçmiş zamanı gösteren bir şekle sahip olması ilginçtir ama Altaycadaki -*atan* eki için başka bütün izahlar taraflı olmayı sürdürecektir ve ekin yeterince tarif edilmemesine, anlaşılmasına sebep olacaktır. TT’den örnek verirsek geniş-gelecek eki -*ar/-maz* eklerini ve şimdiki-gelecek eki -*yor* ekinin sürekli geçmiş zamanı karşılması mümkün değildir ama Altaycada -*atan* eki açık bir şekilde, hiçbir modal anlama sahip olmaksızın ve cümlede hiçbir şartın yerine getirilmesine ihtiyaç duyulmaksızın bu zamanı karşılamaktadır. Bize göre şeklin sürekli-geçmiş anlamının gözardı edilmesindeki asıl sebep Altaycanın ilk gramerinde bu eke “şimdiki-gelecek zaman formu” denilmiş olmasıdır (1869, § 106, 110). İlk başta unutulmuş veya değinilmeyen bu işlev daha sonraki hemen bütün çalışmalara da yansımış ve bazı bilimadamları ekin sürekli-geçmiş zaman işlevine değinmeden geçmişlerdir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki -*atan* eki görünüş bakımından bitmemişlik (intraterminality) bildirir.

-*atan* eki (Oğuz grubu dilleri hariç) pek çok dilde morfo-fonemik değişikliğe uğramış haliyle bazılarında sadece sıfat-fiil, bazılarında hem sıfat-fiil hem de yüklem kurma işlevinde kullanılabilir. Ttr.da -*a torgan* şeklinde daralmamış şekliyle “şimdiki zaman sıfat-fiili” olarak (Zakiev 1966, 145); Kar.de -*adogan/-edogan*, -*ydogan* şeklinde “gerçek şimdiki zaman sıfat-fiili – действительные причастия настоящего времени” olarak (Musaev 1966, 272); Nog.da -*atagan/-etagan*, -*ytagan* şeklinde, Kırklpk.da -*atugun/-etugun*, -*ytugun* şeklinde²³, Kzk.da, -*atın/-etin*, -*ytın/-ytin* şeklinde, Y. Uyg.da, -*adiğan/-ediğan*, -*ydiğan* şeklinde, Özb.de -*a/-idigan* şeklinde ve hepsinde “şimdiki-gelecek zaman sıfat-fiili – причастие настоящего будущего времени” işlevinde görülür. (Baskakov 1966/2, 289; Baskakov 1966/3,

²² “2-çi keler öy glagoldıñ tözögözine -*atan*, -*eten*, -*oton*, -*ötön*, -*ytan*, -*yten*, -*yton*, -*ytön* dep kojultalar kojulganınañ büdet” (1959, 166 vd).

²³ Karakalpakça’da ekin varyantları şöyledir: Kuzey ağızlarında -*atın/-etin*, -*ytın/-ytin*, -*atun/-etün*, -*ytun/-ytün* şekillerinde; Türkmen tesirindeki güney ağızlarında ise -*a/-e*, -*y turgan*, -*a/-e*, -*y turgän*, -*a/-e*, -*y diğan*, -*a/-e*, -*y dugun* şekillerinde görülür (Baskakov, 1952, 430).

310; Kenesbaev – Karaşeva 1966, 330; Kaydarov 1966, 379; Kononov 1960, § 298). Bunlardan yüklem kurma işlevinde de kullanılanlar: Kzk.da, “Geçiş bildiren geçmiş zaman, şimdiki gelecek *-tın/-tin* sıfat-filine yüklem eklerinin birleşmesi yoluyla oluşur: *aytatınmın* ‘söyledim’, *keletinbiz* ‘geldik’. Bu şekil kontekste göre gelecek zaman anlamı verebildiği gibi geçmiş zaman anlamı da verir, mesela: *men kitaphanaga köp baratınmın* ‘ben kütüphaneye sık giderdim’ (burada *baratınmın* geçmiş zaman anlamında); *sen kitaphanaga kaşan baratınsıñ?* ‘sen kütüphaneye ne zaman gideceksin ~ gidersin?’ (burada *baratınsıñ* gelecek zaman anlamında)”²⁴. Yine Kzk.daki bu ek için Ebuxanov, “Auispalı ötken şak – ауыспалы өткен щак” terimini kullanır ve şekli şöyle tanımlar: “Söylemdeki özge sözge baylanıstı birde ötken şaktık, birde keler şaktık ugım beretin etistiktiñ türі ауыспалы өткен щак деп аталады” (Ebuxanov 1960, 191). Özb.deki şekil için Kononov şunları söyler: “-*a+digan* formunun modalitesi. Bu form çift zamana sahiptir. Şimdiki gelecek ve geçmiş zaman. Şimdiki-gelecek zaman şahıs göstergeleri yardımıyla çekimlenir: *yoza-digan-man* ‘ben yazmak istiyorum / yazmalıyım’. Geçmiş zaman *edim, eding, edi* formlarıyla çekimlenir: *yoza-digan edim* ‘ben yazmak istedim, yazacaktım’”²⁵. Y. Uyg.daki şekil için V. Nasilov, “şüpheli şimdiki-gelecek – настоящее-будущее сомнительное” terimini kullanır ve işlevini şöyle tarif eder: “gelişmekte, devam etmekte, şimdiki zamanda gerçekleşmekte olan seyir veya onun doğma, gereklilik, ortaya çıkma amacı anlamını verir”²⁶.

Çulım Türkçesinde *-adiğan/-edigen* ekini Dul’zon “sürekli geçmiş zaman – прошедшее обычное время” şeklinde tanımlar: *men polad’iğam* ‘(eskiden sık sık) olurum’, *ijed’igen* ‘(eskiden sık sık) gönderirdi’ (1966, 456). Çulım Türkçesinde

²⁴ “Переходное прошедшее время образуется путем присоединения аффиксов сказуемости к причастию настоящего-будущего времени на *-тын/-тин*, например: *айтатынмын* «я бывало говорил», *кеletinbiz* «мы бывало приходили». Это форма в зависимости от контекста может передавать значение как прошедшего, так и будущего времени, например: *мен китпханага көп баратынмын* «я часто ходил в библиотеку» (здесь *баратынмын* в значении прошедшего времени); *сен китпханага кышан баратынсың?* «ты когда пойдешь в библиотеку?» (здесь *баратынсың* в значении будущего времени)” (Kenesbaev – Karaşeva 1966, 332).

²⁵ “Модальность на *-a+-digan*. Данная форма имеет два времени: настоящее-будущее и прошедшее. Настоящее-будущее вр. спрягается с помощью личных окончаний: *ёз-a-digan-man* «я хочу // мне надо (на)писать». Прошедшее вр. Спрягается с форм *эдим, эдинг, эди*: *ёзадиган эдим* «я хотел (на)писать»” (Kononov 1960, § 359; аугса bkz. Koklyanova 1963, 9).

²⁶ “придается значение длящегося, развивающегося, происходящего в настоящем времени процесса или тенденции его зарождения, его возникновения, или долженствования” (V. Nasilov, 1940, 106).

ayrıca *-atkan/-etken* sıfat-fiili görülür ki kökeni *-a turgan* sıfat-fiilinden farklı olarak *-a yatkan*'dır²⁷: *kezetken ağats* “kesilecek ağaç, veya, kesilen ağaç”. Dul'zon bu sıfat-fiili incelerken yüklem fonksiyonunda da kullanıldığını belirtir ancak sıfat-fiil işlevine epey örnek vermesine rağmen yüklem işlevine sadece Altaycada da kullanılan *keletken, baratkan* şekillerini örnek verir ve bu *-atkan* ekinin yüklem fonksiyonunda sadece bu iki fiille mi yoksa diğer fiillerle de çekimlenip çekimlenmediği hususunda bilgi vermez. Bizce bu *-atkan* sıfat-fiili *-adığan* (< *-a turgan*) sıfat-fiilinden ayrı olarak *-a yatkan* süreklilik sıfat-fiilinin daralmış şeklidir. Altaycadaki *keletken* ve *baratkan* çekimli fiilleri süreklilik bildiren *keleet-* (< *kele yatır*) *baraat-* (< *bara yatır*) fiillerine *-kan* sıfat-fiilinin getirilmesiyle yapılır, yani Altaycada *-atkan* şeklinde bir sıfat-fiilden bahsetmek mümkün değildir; ancak görünüme bakılırsa Çulımcada bu sıfat-fiil müstakil olarak vardır. *-atan* ekini Hks.da sıfat-fiil işlevinde ve *-adırğan/-edirgen* şeklinde görürüz ki bu şekil “şimdiki zaman” bahsinde değinilecek *-adır* ekinin menşeinin *tur-* fiiline gittiğini de göstermektedir. Zira bu sıfat-fiil Hks.da şimdiki zaman *-adır/-edir* ekine *-ğan/-gen* sıfat-fiilinin getirilmesiyle oluşturulur (Gram. Xakask. Yaz., 1975, 233). Altaycadaki *-atan* ve diğer dillerdeki varyantlarının *-a turgan* terkiibinden geldiği bilindiğine göre Hks.daki bu şekil bugün geniş coğrafyada şimdiki zaman eki olarak kullanılan *-a* (bazı dillerde 3. şahıslar için *-adı* ve Kırgızcada 3.şahıslar için *-at*), Altaycada *-at*, Sibiryada dillerinin pek çoğunda (ve tabii Hks.da da) *-adır* şeklinde varyantları olan ekin de *tur-* fiilinden geldiğini göstermektedir.

Geniş zamanın hikayesi için temel formlar olduklarını söylediğimiz şekillerden *-atan* ekinin dönüşümlü olduğunu ve aynı sıklıkla gelecek zaman ve nadiren geniş zaman için de kullanılabilirdiğini biliyoruz. Bu ek tek başına “geçmişteki süreklilik” anlamını fiile yükleyebildiği halde (herhalde ekin dönüşümlü oluşu da hesaba katılarak) çoğu zaman geçmiş zaman anlamını pekiştirmek için *bolgon* birimiyle birlikte ve yine sürekliliği pekiştirmek için de sürekliliğin değişik nüanslarını ifade eden *tur-*, *d'at-*, *d'ür-*, *otur-* yardımcı fiilleriyle birlikte kullanılır. Fakat geçmiş zamanı gösterirken *bolgon* ve *edi* formları alması gerekmediği gibi süreklilik anlamı için de süreklilik yardımcı fiilleri alması gerekmez. Yani *-atan* eki

²⁷ Aynı sıfat-fiili Özbekçede *-iyotkan*, Yeni Uyg.da *-vatkan*, Denizli-Tavas'ta *-vatan*, *-batan*, *-bbatan* şekillerinde görürüz (Kononov 1960, § 238, V. Nasilov 1940, 124).

tek başına da “geçmişteki uzun sürekliliği” ve hatta yine süreklilik yardımcı fiilleri ve *bolgon* koşacıyla teşkil oluşturmadığı halde uzak geçmişteki sürekliliği (pluskuamimperfekt) anlatabilir. Yardımcı fiilli şekilleri, *-ip dururdu*, *-ar dururdu* veya *-ip duruyordu* şeklinde de TT’ye çevirmek mümkündür. Ekin sürekli geçmiş (imperfekt) ve sürekli uzak geçmiş (pluskuamimperfekt) işlevine örnekler:

* *-atan* eki geçmiş zamanın sürekliliği anlamında. Bu örneklerden ilk üçü sürekli uzak geçmiş göstermektedir.

Arip-çılaj men bergemde d'üktenip alıp sen d'üreteñ. Açınıp-kunugıp ol d'ürgemde ay d'arkamın sen bereteñ. (AM, 128)

(Sen ölmeden önce)Yoruluverdiğimde (beni) alıp yüklenerek yürürdün. Üzülüp sıkıldığımda sen ay ışığı verirdin.

Añdap-kuştap bu d'ürele, Altayına bu kelgende, ay d'altagı ak çırayı açık-d'arik bu kelten. D'uuga-çakka bu d'ürele, d'urtuna d'amp bu kelgende, kün d'arkandı küreñ d'üzi külümzirep katkar kelten. Uul bala tabarımda ne uçurlu açındı. (MK, 53)

Yabani hayvan ve kuş avlayıp Altayına dönünce ay pırıltılı ak yüzü açık-aydınlık gelirdi. Savaşa gidip yurduna döndüğünde güneş ışıltılı esmer yüzü hep gülümseyerek, gülerek gelirdi. Erkek çocuk doğurduğumda ne diye kederlendi?

Etken kebin körgöndö d'ik tamılbas keen boloton. (AM, 96)

Süslenip püslenince tanınmayacak kadar güzel olurdu.

Mımñ aldında d'ıldarda bu eki uul d'aygı kanikuldarda d'anglap kebele, enelerine baza boluşkalaytan. (AK, 14)

Bundan önceki yıllarda bu iki delikanlı yaz tatillerinde döndüklerinde annelerine de yardım ederlerdi (ediyorlardı).

* Şimdi verilecek iki örnekte *-atan* eki gayri muayyen hareket bildirmektedir. Bu nedenle sonlarında nakil formlarıyla ifade edilmeleri gerektiği halde bilimdeki kesinlikten dolayı muayyen sürekli hareket formu olan *-atan* eki kullanılmıştır. Nitekim TT’deki ilmi eserlerde de gayri muayyen olmasına rağmen *-mış* eki tercih edilmez. Bu tür cümlelerde de *-atan* eki uzak geçmiş zamandaki sürekliliği (pluskuamimperfekt’i) ifade etmektedir.

Ozo baştap ok-d'aalardı bir ağaştañ edetender. Ol tegin ok-d'aalar bolgon. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

İlk başlarda yayları bir ağaç dalından ediyorlardı. Onlar basit yaylardı.

Metall toño berze, toy balkaştı oodıp, edimdi çıkarıp alatandar. (AÇ, 2000, nu:166, 7)

Metal donu verse, kilini kırıp eşyayı çıkarıp alıyorlardı (~ alırlardı).

* *-atan* ekinin geçmiş veya geniş zamandan ikisini de karşılayabildiği örnekler de vardır. Bu tür cümleleri TT'ye *-ar/-maz idi* şeklinde çevrilse de geniş zamanda her zaman yapılan hareketi gösterir. Bu hareket, geçmişte hep olmuştur, şimdi olmaktadır ve gelecekte de olacaktır. Bu tür cümleleri direkt olarak *-ar/-maz* şeklinde de çevirmek mümkündür. Nitekim TT'de de *-ar/-maz idi*, *-yordu*, *-maktaydı* gibi birleşik terkipler geçmiş zaman anlamına sahip olsa da kiplik anlam katmak için şimdiki-geniş zamandaki hareketi gösterebilir. Şimdiki-geniş zamanı gösteren bu cümlelere bilhassa tahkiye yönteminin kullanıldığı roman ve hikaye dilinde çok rastlanır. Örnek:

Bu stat'yamı kolhozniñ predsedateli Aydar Adunoviç kaçırbağan. Neniñ uçun deze, ol oblastnoy gazetterdi kaçırarın süübeyten. Gazetterdi açıp, anañ munañ körölö, tuura salatan. (AK, 51)

Bu makaleyi kolhozun başkanı Aydar Adunoviç okumadı. Çünkü o, oblast (bölge) gazetelerini okumayı sevmezdi (~ sevmez ~ eskiden beri sevmez, eskiden sevmediği gibi şimdi de sevmez). Gazeteleri açıp orasına burasına bakıp kenara bırakırdı (eskiden beri bırakır, eskiden bıraktığı gibi şimdi de bırakır).

* Sürekliliğin geçmişte olduğunu belirgin hale getiren *-atan bolgon* ve *-atan edi* formları: *-atan edi* şeklindeki terkip pek çok şeyi karşılayabilir. Zira ne *-atan* eki sadece geniş zamanı gösterir ne de *e-di* koşacı ET'deki *er-di* TT'deki *i-di* şeklinde olduğu gibi genellikle sadece geçmiş zamanı gösterir. Şimdiye kadar bu yapıyla ilgili örneklere değinildiği gibi bundan sonra da yeri geldikçe değişik işlevlerine dair örnekler verilecektir. *-atan* ekinin diğer bazı dillerdeki varyantlarından sonra *edi* koşacı geldiğinde geçmiş zamanı gösterir. Baskakov, Krklpk.daki *-atugun edi* yapısı için şunları söyler: “kip bildiren *edi* koşacıyla birleşiminde fiilin bitmemişlik görünüşünü (intraterminal aspekt) gösterir - в сочетании с модальной частицей *еду* указывает на несовершенный вид глагола” (1952, 431). Tıbıkova da *-atan edi* teşkil kalıbını şöyle izah eder: “*-atan edi*’nin tahlili yapısı: Yükleme yapısı basit cümlede yükleme olarak kullanıldığında birkaç anlam ifade edebilir. Asıl anlamı kontekste en az bağlı olan bu yapının ifadesi, anlatanın şahsen ve birkaç kere gözle gördüğü olayların tarif edilmesi anlamını verir; hareket genellikle geçmişte tekrarlanır, mesela; *Ol d'uunniñ öyindegi le d'uunniñ kiynindegi de katu d'ıldarda kursakka d'etpey, torolop lo ködürtip, uylar ne aaylu ölotön edi.* ‘O savaş öncesi ve

sonrasındaki şiddetli yıllarda yemek yetmeyip, açlıktan zayıflayıp inekler ne biçim ölüyorlardı”²⁸. *-atan edi* yapısının diğer işlevlerine ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

* *-atan bolgon* ve *-atan edi* yapılarıyla sürekli geçmiş... Aşağıdaki örneklerden *bolgon* koşaçlı yapılar kesin bir şekilde; *edi* koşaçlı yapılardan bazıları ise hatırlama anlamıyla birlikte uzak geçmişteki süreklilik (pluskuamimperfekt) anlamına sahiptir; ancak *bolgon* koşaçlı yapılar gayri muayyen uzak geçmişteki hareketleri gösterirken hatırlama anlamı taşıyan *edi* koşaçlı yapılardan bazılarının uzak geçmiş göstermediği dikkati çeker.

Taş edimderdi neolittiñ d'ebren uluzi sürekey uzak öñdöp lö d'ıtırada d'ıjıp d'azaytan bolgon. (AÇ, 2000, nu:158, 7)

Böstöñ kiyim, taarlar, kapırgalar, balıktaytan şütünder d'azaytan bolgon. (AÇ, 2000, nu:158, 7)

Bayla eñ le ozo uluska boyı şaalğan aru kuulu tuştaytan bolgon. (AÇ, 2000, nu:166, 7)

“Kara-Kula bu lay kaannañ ebeş-ubaş korkotan edim men” dep bu sanandı. (MK, 47)

Olordiñ bu la oturgan eneleri, ne aaylu iştegiyten edi. (AK, 26)

Mınañ ozo omıñ oozınañ andıy çolam, omok söstör çakpaytan edi. (AK, 96)

Mıñıñ aldında tünderde arı-beri baratan bedi? (AK, 157)

Bıtır, başkad'ıl ol iştebeste, ne aaylu küç boloton edi. (AK, 214)

Taş eşyaları, neolit döneminin eski insanları çok uzun zaman renklendirerek ve parlayana kadar cilalayarak yapıyorlardı.

Bezden giyim, çuvallar, kürk bezi, balık ağıları yapıyorlardı.

Büyük ihtimalle en eski insanlara temiz, saf çelik külçesi rast geliyordu.

“Kara-Kula isimli kağandan az biraz korkardım (korkuyordum) ben” diye düşündü.

Onların şu oturan anneleri ne de çok çalışırlardı.

Bundan önce onun ağzından öyle sert ve dik sözler çıkmazdı (çıkıyordu; veya çıkmamıştı).

Bundan önce geceleri oraya-buraya gider miydi?

Geçen yıl ve önceki yıl o çalışmıyorken, ne de güç oluyordu.

²⁸ “Аналитическая конструкция *-атан эди*, выступая предикатом в простом предложении, может иметь несколько значений. Основное, наименее зависящее от контекста значение этой конструкции – описание события, которое говорящий наблюдал непосредственно и неоднократно; обычно это событие, повторяющееся в прошлом, например: *Ол жууннынъ ойиндеги ле жууннынъ кийиндеги де кату жылдарда курсакка жетпей, торолоп ло көдүрттп, уйлар не айлу өлөтөн эди* «В те военные и послевоенные трудные годы (бывало) так много пропадало коров, истощенных от нехватки корма» (Тибикова, 1989, 46; аугиса, 1991, 57).

* *-atan* ekli *bol-* fiili bazan koşaç işlevinde kullanılabilir ve TT'deki şahıs bildirme ekine (copula) tekabül eden bir anlam verebilir. Eğer *boloton* bu anlamda kullanılmışsa *-atan* eki ne sadece geçmiş, ne sadece geniş ve ne de sadece gelecek zaman bildirir. Bu yapıda *-atan* eki bu üç zamanın hepsini ihata edebilen bir evrensel zaman anlamı taşımaktadır:

-Onu bilirim – *dep, Evdokiya İvanovna unçuktu.*
– *Emdi ol d'uuga bargan. A slerdiñ adıgar kem boloton?* – *Ol kıştıñ adın emdiğe d'etire surabagamn eske alındı.* (AK1s., 88)

-Onu biliyorum, deyip, Yevdokiya İvanovna seslendi. Şimdi o, savaşa gitti. Peki sizin adınız nedir (~ neydi ~ ne ~ ne olacak)? O, kızın adını şimdiye kadar sormadığımı hatırladı”.

* Geçmiş zamandaki pekiştirilmiş süreklilik anlamı *-p turatan*, *-p d'üreten*, *-p oturatan* formlarıyla da sağlanır. *-p d'adatan* formu başta olmak üzere yine *-p d'üreten* ve *-p oturatan* formları, genellikle geçmişte (uzun süre devam edip duran) hareketi değil; geçmişteki faal (aktual) hareketin, sürekliliği pekiştirilmiş şekilleridir. Yukarıdaki şekillerin hepsi süreklilik bildiren yardımcı fiillere yine süreklilik bildiren *-atan* ekinin gelmesiyle oluşturulmuşlardır: *-p turatan* (< *-p tura turgan*); *-p d'adatan* (< *-p yata turgan*); *-p d'üreten* (< *-p yür-e turgan* < *-p yori-y-a turgan*); *-p oturatan* (< *-p otura turgan*). Menges bu tür şekillere kesin süreklilik anlamında Latince "durativum exactum" demekte ve Krklpk.dan verdiği *barıp yatırgaman* (< *barıp yata turgan men*) “(bu vakitte) giderdim, (binip) giderdim” örneğinden sonra “bu ve benzer şekillerin pek çok Türk dilinde mevcut olduğunu” söylemektedir (1968, 150). Yukarıdaki Altayca terkip formlarından bilhassa *-p turatan* şekli geçmişteki uzun süreklilik veya geniş zamanın hikayesi için en çok kullanılan temel şekillerden biridir. Bu tür şekillerde dikkati çeken bir husus da bu tür şekillerin uzak geçmişte sürekli olan (pluskuamimperfekt) bir hareketi bildirebiliyor olmasıdır; ancak bu pekiştirilmiş şekiller sadece bu anlamı değil geniş ve (eğer *-atan* eki gelecek zaman anlamında kullanıldıysa) hatta nadiren gelecek zaman anlamını da teşkil fiiline yükleyebilirler. Bu yüzden metni iyi kavramak gerekir. Bizim tespit ettiğimiz referanslarda bu şekillerin zaman değerleri hakkında bize bilgi veren yoktur²⁹. Halbuki bu şekillerin süreklilik değerleri bazan *-atan* ekinin süreklilik

²⁹ Sadece Tıbkova, *-p d'üreten* şekli için: ‘Eğer birleşik fiillerin terkip oluşturmasında *d'ür-* fiili gelecek zaman sıfat-fiili *-eten* ya da geçmiş zaman sıfat-fiili *-gen* alıyorsa birleşik fiil hareketin mutat olduğunu gösterir – Если в сложном сочетании глагол *jyp-* принимает аффикс причастия

değerinden daha farklı olabilmektedir ve farklı bir gözle incelenmelidirler. Şimdi vereceğimiz örneklerin hepsi sürekli uzak geçmiş (pluskuamimperfekt) hareketi göstermektedir.

Ozo baştap ulus enezi ajıra töröönzişip, eneziniñ söğgin alıp turatandar. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

Öbökölöris Altaydñ ar-bütkeniniñ ayalgazin onço öylördö bilgir tuzalamp turatandar. (AÇ, 2000, nu:186, 7)

Katya kajı la katap, balanı çuulaarga tünde turup, lampanı d'arıdıp iyele, adazı orında potolokko karıkçaldı körüp algan uyuktabay d'atkanın körüp turatan. (Ö, 81)

Ertegiđeñ erte çakta, eki d'aştı d'ürer tuştı, ozogıdañ ozo çakta, on dor d'aştı d'ürer tuştı, ebeş-ubaş korkup d'ürten edim men – dep bu sanandı. (MK, 47)

Kaçan tuştı Ermen-Çeçen, eki d'aak kazıl maral, eki közi othı küygen. Ermek-sözi komıstıy d'ımjagança tögülip oturatan. (AM, 96)

İlk başlarda insanlar anası tarafından akrabalık kurup, analarının soyunu alıyorlardı (~ İnsanların soyu ilk başlarda babadan değil anadan geçiyordu).

Atalarımız Altay'ın tabiat durumunu (ekolojisini) her zaman şuurlu olarak kullanıyorlardı (~ kullanırlardı).

Katya her sefer, çocuğu kundağa sarmak için geceleyin kalkıp, lambayı açarak, babasının yatakta tavana hüznü bakıp, uyumamakta olduğunu görür dururdu.

Çok çok eskiden, iki yaşındayken, eskiden on yaşındayken, biraz korkup durmuştum (~ korkup duruyordum ~ korkup durduyordum) ben diye düşündü.

Gençliğinde Ermen-Çeçen'in, iki yanağı kızıl çiçek, iki gözü ateş gibi parlardı (~ parlardı). Sözü kopuz gibi yumuşayarak dökülürdü (~ dökülür dururdu ~ dökülüp durmuştu).

* Şimdi vereceğimiz örnekte *-p d'adatan edi* formu geçmişteki alışkanlık haline gelen hareketi ifade etmektedir. *-p d'adatan* terkip şekli genellikle geçmişteki devam eden faal (aktual) hareketi göstermesine rağmen sonuna aldığı *edi* koşacıyla birlikte şimdiki örnekte alışkanlık bildiren ve mükerrer olan (habitual) hareketi gösterebilmektedir:

*Andy kinçektü 'ekilerdi' köp sabada meniñ bir korkaştı d'akşı üürem, Nadya Mundukina, ten şıralap, kınalıp turup aparıp d'adatan edi.*³⁰

Onun gibi işkenceli "ikileri (ders notu)" genellikle benim çok iyi arkadaşım Nadya Mundukina kıvrın(ıp dur)arak taşır dururdu.

будущего времени *-етен* или прошедшего времени *-ген*, то сложный глагол обозначает обычность действия' demektedir (1966, 19).

* Şimdi vereceğimiz örnekte *-atan*, *-p turatan*, *-p turgan* formlarını ve geçmiş zaman birimi *bolgon*'u arka arkaya cümlelerde sürekli geçmiş ve sürekli uzak geçmiş anlamında görüyoruz. Aşağıdaki örnekteki şekiller yukarıdaki bütün anlattıklarımızı hulasa eder mahiyettedir.

Kaĵı la d'urtta apanaşçılar kayalta d'ogınañ bir üür uylar tudup turatan. Anayda ok koylor, eçkiler, attar baza azırap turgan bolgon. Nookadañ la tükteñ apanaşçılar kıyım edip turgan, a attardı minerge tudup turatandar. (AÇ, 2000, nu:168, 7)

Emeş d'abıs d'ihu d'erlerde çıktı uçun, köp köldör tuştaytan. Ol köldörgö kayılğan toştordıñ suuzı kelip kirip turgan. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

Her köyde Apanas medeniyeti insanları kısıtlama olmadığından bir sürü inekler yetiştiriyorlardı. Ayrıca koyunlar, keçiler ve atlar da besliyorlardı. Keçi kılından ve koyun yününden Apanas medeniyeti insanları giyim eşyaları yapıyorlardı, ama atları binmek için besliyorlardı.

Biraz alçak ve ılık yerler, sulak yerler oldukları için bir sürü göller, buz tutuyordu. O göllere eriyen buzların suyu akıp geliyordu.

* *-atan bolgon* formu bazan fiil çekim şekli (finite form) işlevinde olmayabilir. *-atan* ekinin sıfat-fiil fonksiyonunda da kullanılabilmesinden dolayı TT'de *-an oldu*, *-ar oldu*, *-acak oldu* şekillerinde de çevrilebilir:

Ölör meniñ tınımdı, özör meniñ d'ajımdı sen bileten bolgoñ bo? (AM, 105)

Ölecek ruhumu, yaşayacak yaşımı sen mi bilir oldun (~ sen mi bilecektin ~ sen nereden bileceksin)?

Bu tür karmaşık yapılar Altaycada çok olmakla birlikte TT'de o kadar fazla değildir. Bu durum, çalışmamızın başında da söylediğimiz gibi Altaycadaki pek çok çekimli olmayan (non-finite) şeklin, çekim şekli olabilmesinden kaynaklanmaktadır.

5.4.2 *-p turgan* (veya; *-p d'atkan*; *-p d'ürgen*; *-p oturgan*) şekilleri:

Bu şekiller görünüş bakımından intraterminal anlam bildirir fakat sadece bu şekilleri kullanarak geçmiş-süreklilik anlamı oluşturulabilse bile bu şekillerin geçmiş zaman anlamını belirgin hale getirmek için sonlarına genellikle *bolgon* nadiren *edi* (ve soru şekli olan; *bedi*) birimlerinin getirildiği de sıklıkla görülür. Aksi takdirde

³⁰ “такие позорные «двойки» большей частью, мучаясь, традая, носила одна моя хорошая подруга, Надя Мундукина” (Тібікова, 1989, 46).

“geniş zaman” bahsinde de gördüğümüz gibi her zaman yapılan bir hareketi de gösterebilir. Aşağıdaki örnekler görünüş bakımından intraterminal zaman bakımından genellikle sürekli geçmiş anlama sahiptir fakat çok eski bir geçmişteki sürekli ve bununla birlikte gayri muayyen olayları anlatır. Haddizatında aşağıdaki *-p turgan* (yahut; *-p d'atkan*; *-p d'ürgen*; *-p oturgan*) formlarına *emtir* veya *bolgon emtir* birimlerinin getirilmesi gerekirdi fakat bütün dillerde ve tabii TT’de bile duyulan geçmiş, görülen geçmiş formlarıyla ifade edilebilir. Hele bilim dilinde TT’de bile *-miş*’li geçmiş zaman neredeyse hiç kullanılmaz. Nitekim biz örneklerin çevirisini de olması gerektiği gibi ve tam karşılığı olan muayyen sürekli geçmişe göre yaptık. Aşağıdaki örneklerin bazısında da görüleceği üzere *-p turgan* formundan sonra *bolgon* bazan gelmiş bazan da gelmemiştir. Bu durum, geniş zaman bahsinde de değindiğimiz gibi zamanın kontekstte belirgin hale getirilmiş olmasından kaynaklanır. Örnekler:

Üstigi paleolitte ulus, köp d'arımında aldında ok çılap aındaşla azaranıp turgan bolgon. D'e mamonttordıñ la öskö d'aan aındardıñ toozı, aldındağızıla körö, astaganıla kolboy, aındaarga tam la külç bolup turgan. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

D'uuk, iöröön sööktör uktarga birigip turgan. Bir kaçça uktar birigü tözöp turgan bolgon. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

Apanasçılar (...) aındaş la balıktap turgan bolgon. (AÇ, 2000, nu:168, 7)

Ozo baştap kundardıñ saltarı Altayda tıñ bildirbey turgan bolgon. (AÇ, 2000, nu:174, 7)
Men ol d'ıldarda sırañay la avtostantsiya'nıñ d'amında turgan beş kat turada sok d'añıs kaptu kvartirada d'adıp turgan bolgom. (TTBA, 25)

Geç (yakın) paleolit devrindeki insanlar, genellikle eskiden okla öldürdüğü hayvanlarla beslenirdi. Fakat mamontların ve diğer büyük av hayvanlarının sayısı önceye göre azaldığı için avlanmak gittikçe güçleşiyordu (~ güç oluyordu).

Yakın ve akraba soylar birleşip büyük kabile oluyordu. Birkaç kabile birlik tesis ediyordu.

Apanas medeniyeti insanları (...) avlanır ve balık tutarlardı.

İlk başlarda Hunların etkisi Altayda çok hissedilmiyordu.

Ben o yıllarda otobüs garajının yanında duran beş katlı apartmanda biricik odalı dairede yaşıyordum.

* *-p turgan* formununun *bolgon* koşacı olmaksızın geçmişteki hareketi göstermesinin kontekstten anlaşılabilirdiği örnekler:

Ol tušta men d'ük le om-munu çıñırtıp turgam.
(Ö, 79)

*Onıñ südi boyınıñ da kızıçagına, Danılanıñ
ösküs Zoyka da dep kızıçagına, d'edip turgan.*
(Ö, 80)

O sırada ben sadece ona-buna (müzik aletlerine) çığlık attırıyordum.

Onun sütti hem kendi kızcağızına, hem Danıla'nın öksüz Zoyka denilen kızcağızına yetiyordu.

* *bolup turgan* şeklindeki bir yapı “oluyordu” veya “oluyor” anlamını değil; bazan TT’de *idi* koşacına denk gelen bir anlamı da teşkile katar:

*Evdokiya İvanovna deremne içinde eñ artık
kökçi bolgon. Arina onon köktöörgö ürenip, bir
kança orus kojoñdor do ürenip algan. Arina
deze Evdokiyağa bozuların kanayda azırap,
çeberleytenin d'artap, kezikte aydarga sözi
d'etpey barganda, ijinde körgüzip turar boldı.
Evdokiya İvanovna baza bir balalu bolgon.
Öböğni kolxozto plotnik bolup turgan. Boyı
kokurçı, oyınçı kiji bolgon... (AKıs., 41)*

Yevdokiya İvanovna köyün içinde en iyi terziydi. Arina ondan dikiş öğrenip birkaç Rus şarkılarını da ezberledi. Arina ise Yevdokiya'ya buzağuların nasıl beslendiğini, nasıl korunacağını anlatıp, bazan ifade etmek için kelime bulamadığında yaparak gösterir durur oldu. Yevdokiya İvanovna da bir çocukluydu. Kocası kolhozda marangoz idi (~ oluyordu). Kendisi şakacı, oyuncu biriydi.

* *-p d'ürgen* formu geçmişteki alışkanlık haline gelmiş, mükerrer sürekliliği de devam eden faal sürekliliği de ifade edebilir. Bu teşkillerde mutlaka *d'ür-* fiilinin “yürü-” ve “yaşa-” şeklindeki iki anlamından “yaşa-” anlamı da vardır. Halbuki *-p d'ürgen* şeklinin faal geçmiş (aktual imperfekt) anlamı sözkonusu olduğunda (*d'ür-* fiilinin) mutlaka “yürü- ~ hareket et-” anlamı görülür.

*Mında d'atkan el-d'on erik d'okto kundardıñ
biyelerine başkartıp, olordıñ d'asaktarın la
eejilerin büdürüp d'ürgen. (AÇ, 2000, nu:174, 7)*

Burada yaşayan halkın hukuk sistemi olmadığı için Hunların beylerine yönetimine girip onların yasalarını ve kurallarını uyguluyorlardı (~ uygulayarak yaşıyorlardı).

Kıpçak grubuna giren diğer Türk dillerinde sürekli geçmişteki (imperfekt) ve sürekli uzak geçmişteki (pluskuamimperfekt) şu şekillerle ifade edilir: Ttr.da geniş zamanın hikayesini gösteren *-a idé* formunu Zakiev “tamamlanmamış geçmiş – прошедшее незаконченное” şeklinde, pluskuamimperfet’i gösteren *-a torgan idé* şeklini “mükerrer uzak geçmiş – давно прошедшее повторительное” diye tarif eder ve bu iki şeklin ayrıca *-a bulgan* ve *-a torgan bulgan* şekilleriyle de yer değiştirebileceğini belirtir (Zakiev 1966, 147); Brbn Ttr.da *-a idi/-e idi* (+ şahıs ekleri) veya daralmış şekilleri olan *-adı/-edi* (+ şahıs ekleri) “geçmişte

tamamlanmamış, bilhassa devamlı, tabii, genel olan hareketi ifade eder”³¹; Bşkr.t.da -*a/-e (-y) torğan ine* (> -*a torğayını*) formu “geçmiş zamandaki tipik bir olayın konuşurken hatırlama şeklinde ifadesi: *bara torğayınım* ‘gitme alışkanlığım vardı ~ giderdim’”³² şeklinde tarif ediliyor, Bşkr.t.da ayrıca “-*a/-e, -y ine* yapısı da “izafi olarak geçmiş zaman ifade eder ve onu devamlı surette bitmemiş gibi nitelendirir”³³; Kmk.da “1. sürekli geçmiş şimdiki zaman çekim formu -*a/-e* ekine *edi* yardımcı fiilinin iştirakiyle kurulur: *bara edim* ‘giderdim ~ gidiyordum’”³⁴.

Kırım Ttr.nda, “belirli geniş zaman hikayesi şimdiki zaman temelinden -*a edi* şeklinde kurulur ve tespit edilen konuşmada hareketin geçmişte belli zamanda olduğunu bildirir ve “belirsiz geniş zaman hikayesi, ‘aorist temeli (-*ar* geniş zaman ekli temel fiil) – *edi*’ şeklinde kurulur ve önceki aorist (-*ar* geniş zaman) gibi aynı ama geçmişe dayalı anlamlara sahiptir. 1.tek. şah. *alır edim* ‘(genellikle, adet olduğu üzere) alır idim’. (...). Belirsiz geniş zamanın hikayesi ayrıca Rusça’daki dilek kipine de denk gelir: 1.teklik şahıs *alır edim* ‘aldım / alırdım’”³⁵; Y. Uyg.da “mükerrer-sürekli geçmiş zaman, -*ar/-er* gelecek zaman sıfat-fiili ve belirli geçmiş ekine kısaltılmış şahıs ekleri almış olan *e-* yardımcı fiiliyle kurulur, bununla birlikte her iki fiil yekpare daralmış bir şekil kurar, mesela: *yazar edim* > *yazattım* ‘(sık sık) yazardım’, *keler edi* > *keletti* ‘(sık sık) gelirdi’”³⁶.

Ykt.da imperfekt, geniş zaman eki -*ar, -ır* (ve olumsuzluk eki -*bat* [< -*maz*]) ekine *eti* (< *edi*) koşacının getirilmesiyle yapılır: *diir etim* “derdim ~ diyordum”,

³¹ “обозначает незаконченное действие в прошлом, преимущественно обычное, естественное, постоянное действие” (Dmitrieva 1966, 166).

³² “выражающей прошедшее время как типичное явление, воссоздаваемое говорящим: *bara torğayınım* «я имел обыкновение ходит»” (Yuldaşev 1966, 183).

³³ “-*a(-y) ine* выражающей относительное прошедшее время, неизменно характеризую его как незаконченное” (Yuldaşev 1966, 183).

³⁴ “имперфект I образуется от основы настоящего времени на -*a/-e*, к которой присоединяется спрягаемая форма вспомогательного глагола *эди*: *бара эдим* «я ходил»” (Magomedov 1966, 202).

³⁵ “определенный имперфект образуется от основы настоящего времени на -*a* – *эди* и передает действие в известный момент прошлого, указанный в речи, неопределенный имперфект образуется из основы аориста – *эди* и имеет те же значения, что и аорист, но относенные в прошлое: ед. ч. 1 л. *алыр эдим* «я (обычно, по привычке) брал». (...) Неопределенный имперфект соответствует также сослагательному наклонению русского языка: ед. ч. 1 л. *алыр эдим* «я брал/взял бы»” (Sevortyan 1966, 247).

³⁶ “многokrратно-длительное прошедшее время образуется от причастия будущего времени на -*ar/-er* и вспомогательного глагола *e-* в форме прошедшего определенного и личных (кратких) аффиксов, при этом оба глагола образуют единую стянутую форму, например: *язар эдим* > *язаттим* «я обычно писал», *келер эди* > *келетти* «он обычно приходил»” (Kaydarov 1966, 377)

diebet etim “demez idim”. Ubryatova bu şekli “bitmemiş geçmiş zaman – прошедшее незаконченное время” diye tanımlar (1966, 416); Hks.da, Şor.da ve Çulım Türkçesinde imperfekt dillere göre sırasıyla, *-çañ/çeñ, -t'añ/-t'eñ; çañ/-çeñ; -cang/-ceng* ekleriyle kurulur; Hks. *sylat'añziñ* “(genellikle) hediyeye ederdin” *külbet'eñzer* “(genellikle) gelmezsiniz”³⁷ (Karpov, 1966, 437; Grammatika Hakasskogo Yazıka, 1975, 212); Şor. *polçañım* ‘(genellikle) olurdum’, *polbaçañım* ‘(genellikle) olmazdım’ (Babuşkin - Donidze, 1966, 475), Dırenkova Şorcadaki *-çañ/-çeñ* ekini daha ayrıntılı olarak: “(mükerrer) geçmiş-gelecek zamanın genel, geniş, zoruolu hareketi bildiren *-çañ/-çeñ* eki – форма обычного, постоянного, необходимого действия (многократная) прошедшая-будущая (на *-чань/-чень*)” terimiyle tanımlar ve işlevlerini bir örnekle şöyle belirtir: “*men kel-çeñ-im ~ kel-çeñ-mim ~ kel-çeñ-min* ‘ben gelirdim (sık sık, genellikle)’, ‘gelmeliyim’, ‘mutlaka geleceğim’, ‘genellikle her zaman gelirim’”³⁸. Çulımcada aynı form bazan geniş zamanı da gösterebilir: “*ser barçangnar* ‘siz gidersiniz, gidirsiniz – вы уходили, уходите’” (Dul’zon, 1966, 457). Bazı Sibiryaya dillerinde görülen bu *-çañ* eki Altaycada yoktur. Krgz.da diğer dillerden farklı olarak imperfekt için daha farklı bir ek kullanılır: “genel geçmiş *-çu* ekinin temele eklenmesiyle kurulur: okuçumun ‘genellikle okurdum’. Reddetme tablili olarak verilir: *okuçu emesmin* ‘genellikle okumazdım’”³⁹. Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka’nın yazarları bu eki “geçmiş süreklilik – прошедшее длительное” terimiyle tanımlar. (1987, 284).

Bazı Sibiryaya dillerinde gördüğümüz ama Altaycada bulunmayan *-çañ* eki, zaman işlevleri bakımından Altaycadaki çift (ve hatta üç) zamanlı *-atan, -p turgan, -p d'atkan, -p d'ürgen, -p oturgan, -p turatan, -p d'adatan, -p d'üreten* ve *-p oturatan* gibi şekilleri andırır. Altaycadaki bu şekiller en çok faal geçmiş (aktual imperfekt) için kullanılır ancak bazılarının şimdiki ve geniş zaman için kullanım alanının da yaygın olduğunu biliyoruz.

³⁷ Hks.da geniş zamanın uzak geçmiş (habutal pluskuamimperfekt) ifadesi: *-çañ bolğan* formudur (Gram. Hakask. Yaz., 1975, 224)

³⁸ “*мен кел-чень-им ~ кел-чень-мим ~ кел-чень-мин* «я приходил (обычно, часто)», «я должен прийти», «я приду обязательно», «прихожу всегда обычно»” (Dırenkova, 1941, 184 vd.).

³⁹ “прошедшее обычное образуется посредством присоединения аффикса *-чу/...* к основе: *окучумун* «я обычно читал». Отрицание передается аналитически: *окучу эмесмин* «я обычно не читал»” (Yunusaliev, 1966, 497).

6. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman dediğimiz zaman (geçmişte başlayıp) şu anda devam etmekte olan (ve gelecekte de devam edecek) hareketi gösteren zamandır. TT’de şimdiki zamandaki faal bir hareket *-yor*, *-makta* ve nadiren şairane ifaderde *-mada* ekleriyle ifade edilir. Deny *-yor* eki için: “Durative teme lahikası ki, mütekellimin daha haberini verirken dahi olmak üzere bulunan şimdilik bir hadesi bildirir. *Uyuyorum* = şimdiki halde uyumak işinde devamlıyım, devamlı uyumak halindeyim” (1941, §§ 613, 627).

TT’deki *-yor* eki her ne kadar şimdiki zaman eki olsa da bu ek şimdiki zamanın yanında, geniş ve gelecek zamanların ifade edilmesinde de kullanılan dönüşümlü bir ektir. Dönüşümlü bir ek olduğu için şimdiki-geniş (present) ve geniş-gelecek (present-future) işlevinde kullanıldığı takdirde bile her ikisi de süreklilik ve şimdiki zaman görünüşüne sahiptir. Bu ekin karşıladığı zaman değerleri sadece geniş ve geniş-gelecekle de sınırlı değildir. Duruma göre görülen geçmiş ve duyulan geçmiş zaman için de kullanılabilir (Yalman, 1997, 65 vd). *-makta* eki ise; *-mak* mastar ve *-da* bulunma hali (lokative) eklerinin kalıplaşmış bir şeklidir ve bu çekim şeklinden sonra şahıs bildirme ekleri gelir: *-mak-ta* (+ şahıs bildirme ekleri). Deny bu ek için: “*sevmekdeyim* = sevmek işinde (halinde) yim. Bu siyga (mef’ulün bih halinde) mastarın ardınca özden (cevheri) fiil getirmekle yapılmıştır: *sevmekde-yim*, *sevmekde-sin*, *sevmekde-dir*, *sevmekde-yiz*, *sevmekde-siniz*, *sevmekde-dirler*” (1941, § 627 vd). ET’de asıl işlevi sadece şimdiki zamanı karşılamak olan bir ek yoktu. ET’de *-r*, *Ar/-Ur* ve *-yUr* şekillerinde karşımıza çıkan geniş zaman eki süreklilik anlatımında da kullanılan bir ekti (Deny, § 614; Gabain, 1988, § 216). Fakat kesin bir şimdiki zaman ekine olan ihtiyaçtan dolayı *yori-* yardımcı fiili *-a* gerundiumuyla temel fiile gelerek şimdiki zamanı karşılamaya başlamıştır. Fakat bu ek Osmanlıcanın ileriki devirlerinde dönüşümlü bir ek haline geldiği için yine ihtiyaçtan dolayı *-mak* isim-fiil ekiyle *-ta* bulunma hali ekinin birleşmesiyle oluşturulan *-makta* eki Osmanlıcanın son devirlerinde kullanılmaya başlanmıştır (Menges, 1968, 150). *-mada* eki de tıpkı *-makta* gibi şu anda gerçekleşmekte olan hareketi gösterir. Mastar eki karakteri taşıyan *-ma* fiilden isim yapma ekiyle *-da* bulunma hali ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Bu ekten sonra da şahıs bildirme

ekleri gelir: uyumadayım, uyumadasın, uyumada(dır), uyumadayız, uyumadasınız, uyumada(dır)lar. *-makta* ekine günlük dilde rastlanmakla beraber *-mada* eki günlük konuşma dilinden ziyade şiir dilinde (veya şairane ifadelerde) görülen bir ektir.

Altaycada şimdiki zamanı karşılayan temel formlar şunlardır: *-at/-yt, -p d'at, -p tur, -p d'ür, -p otur* ve *-gança* eki. *d'at-, tur-, d'ür-, otur-* fiilleri temel fiile *-p* (olumsuz şekillerde *-y* gerundiumu kullanılır: *-ba-y*) gerundiumuyla bağlanarak şimdiki zaman anlamı sağlayan tasviri yardımcı fiillerdir. Tasviri yardımcı fiiller ayrıca bazan *-at* şimdiki zaman ekiyle de birleşerek bize daha farklı süreklilik ve şimdiki zaman değerleri verirler. Bu şekillerin dışında geçmiş zamanın sürekliliğini gösteren *-p d'atkan, -p turgan, -p d'ürgen* ve *-p oturgan* formları da şimdiki-geniş zamanda devam etmekte olan hareketi gösterebilir. Tıpkı geniş zaman bahsinde incelediğimiz *-p turgan* şeklinin (geçmişteki uzun süreli yapılan hareketi göstermekle birlikte) geniş zamanda hep yapılan hareketi ve hatta ilerde görüleceği üzere bazan şimdiki zamanı da gösterdiği gibi... Biz şimdiki zaman bölümünde bütün bu şekillerin hangi durumlarda kullanıldığı, niçin bazan bunlardan birinin diğerlerine tercih edildiğini anlamaya ve bunların süreklilik değerlerini ayırtmaya çalışacağız. Bunlardan mesela *-p d'adat, -p turat, -p d'üret, -p oturat* şeklindeki pekiştirilmiş süreklilik şekilleri hakkında doğrusunu söylemek gerekirse taradığımız kaynakların hiçbirinde ayrı bir başlık bulamadık. Halbuki bunlara ayrı bir gözle eğilmek gerekir çünkü bunların bize verdikleri süreklilik ve şimdiki zaman değerleri pekiştirilmiş olmayan *-p d'at, -p turu, -p d'ürü, -p oturu* şekillerinin bize verdiği süreklilik ve şimdiki zaman anlamından genellikle daha farklıdır ki biz çalışmamızda bunlar üzerinde de duracağız. Pek çok çalışmada bu şekillerin incelenmesinde aynı kusuru görürüz¹: Bu kusur şekillerin zaman değerlerini verirken terkip şeklinin sadece bir parçasının gözönünde bulundurulmasıdır, mesela bazı eserlerde *-a* (dilden dile varyantları, *-at, -adı, -adır*) şimdiki zaman ekinin sözgelimi faal (aktif ~ aktual) veya alışkanlık bildiren (mükerrer ~ kanıksanmış ~ habitual) hareketi gösterdiği söylenirken aslında farklı bir tahlil gerektiren pekiştirilmiş örnekler verilir, yine bazı

¹ Sözü edilen kusurlar için şimdiki eserlerin *-a* (varyantları *-at, -adır, -adı*) şimdiki zaman bahislerine, şimdiki zaman formları bahislerine, yardımcı fiiller bahislerine bakılabilir: Grammatika Xakasskogo Yazıka, 1975, 205; Grammatika Oyrotskogo Yazıka, 1940; Grammatika Kirgizskogo Yazıka, 1987; Baskakov, "Karakalpakskiy Yazık - II", 1952; Tıbıkova, "Slojniye Glagoli v Altayskom Yazıke" 1966.

eserlerde de aynı yanlış, terkip şekillerinin yardımcı fiilleri için değişik özelliklere verilen örnekler şeklinde karşımıza çıkar. Halbuki çoğu zaman dikkat edilmemekle birlikte bu şekiller sözkonusu edilen zaman değerlerini bilinen dört yardımcı fiille *-a* (varyantları *-at*, *-adı*, *-adır*, *-adırı* [*< -a turur*]) eki birlikte oldukları takdirde verebilmektedir. Bu durum ise şüphesiz gerçeklere ters düşmekte ve araştırmacıları yanıltıcı hüviyete bürünmektedir.

6.1 Şimdiki zaman eki *-at*

Altaycada, TT'deki *-yor* ekine tekabül eden ek *-at* ekidir. TT'deki *-yor* ekinin menşeinin *-a* gerundiumuyla temel fiile bağlanan geniş zaman ekli *yori-* (> *yürü-*) yardımcı fiili olduğunu biliyoruz. Ancak Altaycadaki şimdiki zaman eki *-at* ekinin menşei ile ilgili görüş ayrılığı vardır. Räsänen, Direnkova, Altaycadaki bu şeklin *tur-* yardımcı fiiliyle yapılmış bir terkipten geldiğini düşünürler (*-a turur > -at*). Fakat Menges bu ekin *yat-* yardımcı fiiliyle yapılmış bir terkipten gelmesinin daha makul olduğunu düşünür (*-a yatır > -at*). Menges düşüncesini Altaycada, Kzk.da, Krklpk.da kullanılan ve şimdiki zaman bildiren *baraat-* (< *bara yatır*), *keleet-* (< *kele yatır*) fiillerinin oluşumuyla açıklamaktadır (Menges, 1968, 150; 1994, 130). Baskakov da diğer iki bilim adamı gibi *-a turur*'dan geldiğini düşünür (1947, 282; 1966, 516; 1972, 119; 1985, 67)². Tozıyakova ve Tyuhtenova *-at* ekinin *-p d'at* formunun kısa şekli olduğunu söylerler³. Menges, Direnkova'nın "*-at* ekinin *tur-* yardımcı fiilli bir terkipten geldiğini düşündüğünü" belirtir (1968, 152). Doğrusu şudur ki Direnkova bu ekin *tur-* yardımcı fiilli bir terkipten geldiğini söylemiş fakat *kelet-* (~ *kleet-* ~ *keleet-* ~ *klaat-*) ve *barat-* (~ *baraat-* ~ *braat-*) fiillerinin *tur-* veya *d'at-* fiilli bir terkipten gelmiş olabileceğini belirtmiş ve şekillerin *d'at-* fiilli bir terkipten gelebilme ihtimalini soru işaretiyle belirtmiştir: "*klaat < kele d'at (?)*; *braat- < bara d'at (?)*; *bara + d'ad + ır + ı > bara + dir + ı*; *kele + d'ad + ır + ı > kele + dir + i*" (1940, 197 vd). Fakat bu noktada Direnkova'nın bir çelişkisi göze

² Prof. Rassadin'le Buryat'ın başkenti Ulan-Ude'de 8 Ocak 2001 tarihli görüşmemizde kendisi de bu hususta Direnkova, Baskakov ve Räsänen'le aynı görüşte olduğunu söyledi.

³ "Turguza öydif glagoldori d'at- dep boluşçı glagollo kojo aydılgança, olordı kaskarta da aydar argalu: oynoyt (oynop d'at), ejinet (ejinip d'at)". Tozıyakova ve Tyuhtenova "Turguza Öy (= Şimdiki

çarpar. O, *-at* ekinin *tur-* yardımcı fiilli terkiplerden geldiğini söylerken ve *baradıı* ve *kelediri* şeklindeki fiilleri yukarıdaki gibi *d'at-*'lı terkiplerle açarken bir diğer yerde de "*tur-* fiilinden geldiğini varsaydığı *-at* ekinin, daha geniş şekli olan *-adıı* ekiyle de karşılanabildiğini yine *baradıı*, *kelediri* örneklerini vererek izah eder ki görüldüğü gibi bu apaçık bir çelişkidir (1940, 187; karşılaştırmın Tıbıkova, 1966, 26). Baskakov da *baraat*, *keleet* çekimli fiillerini *baradıı* ve *kelediri* şekilleriyle bir gösterir (1947, 283, 289). Grammatika Altayskogo Yazıka'da ise *baraat-*, *keleet-* fiil gövdelerinin *d'at-* fiilli terkiplerden geldiği söylenir (1869, § 110, § 92). Tıbıkova da ekin *tur-* fiilinden geldiğini söyler: "*-t'*yle başlayan *tur-* fiilinin şimdiki-gelecek zamanın üçüncü şahıs şeklinin oluşumu Türkolojide herkes tarafından kabul edilmiştir. Bu ek Altaycada da şu şekilde kullanılır (*barat-*, *kelet-*, *edet*), Kzk.da da *-dı/-di* (*uşadı*, *şıgadı*) ekleri kullanılır, Uygurcada da halen *-dur*'lu eski formu korunur (*kıla durmen*)" (Tıbıkova, 1966, 21). Görüldüğü gibi bilimadamlarının bütün söylediklerinin sonucunda ortaya bir karmaşa çıkmaktadır. Bunlardan bazılarının söyledikleri doğru, bazılarının ki elbette yanlıştır. Çözümlemeye geçmeden önce karmaşaya sebep olan unsurları sıralayalım:

a) *barat-* ve *kelet-* şeklinde müstakil iki fiil olduğu çoğu bilimadamının dikkatinden kaçmış ve sanki *-at* eki almış *bar-* ve *kel-* fiilleriymiş gibi sunulmuştur. b) *barat-* ve *kelet-* fiillerinin *baradıı* ve *kelediri* şeklinde çekimlenmesi akla bilimadamlarının çoğunun *tur-* fiiline dayandırdıkları Altaycadaki *-at* (bazı dillerde sadece *-a*; bazı dillerde 1. ve 2. şahıslarda *-a* fakat 3. şahıslarda *-adı*; bazı Sibiry dillerinde *-adıı*, Kırgızcada 1. ve 2. şahıslarda *-a* fakat 3. şahıslarda tıpkı Altaycada olduğu gibi *-at*) ekinin daha eski varyantı olan ve bugün de bazı Sibiry dillerinde kullanılan *-adıı* ekiyle karıştırılması sözkonusudur. c) *-at* ekinin *bar-* ve *kel-* fiilleriyle çekimlenmesinde vokal uzamasına uğrayarak *baraat* (~ *braat*) 'gidiyor', *keleet* (~ *kleet* ~ *klaat*) 'geliyor' şekline dönüşmesi de *baraat-* (~ *braat-*) 'gidiyor ol-' ve *keleet-* (~ *kleet-* ~ *klaat-*) 'geliyor ol-' müstakil fiil gövdelerini çağrıştırmış ve mesele iyice karmaşık bir hal almıştır. Şimdi sırasıyla bunları gözden geçirelim:

a) Altaycada ve bazı Orta-Asya ve Sibiry dillerinde *baraat-* (~ *braat-*), *keleet-* (~ *kleet-* ~ Teleñgitlerde *klaat-* ~ Krklyp.da *kiyat-*) şeklinde gördüğümüz iki

Zaman)" başlığıyla verdikleri bölümde *-at* ekini, *d'at-*, *tur-*, *d'ür*, ve *otur-* fiillerinin hepsini birden kısaca incelemişler ve bunların faal veya mükerrer hareketi gösterdiğini söylemişlerdir (1959, 159 vd).

fiil vardır. Bunlar müstakil bir fiil gövdesi oldukları için sıfat-fiil, bağ-fiil ve çekim ekleri alabilirler. Halbuki Baskakov hariç diğer bilimadamlarının çoğu bunu görmezden gelmişlerdir. Baskakov'un da bir yerde bu hususta tereddütlü bir açıklaması görülür ki ileride değinilecektir. Bu fiiller neredeyse bunlara değinen bütün bilimadamları tarafından (bazılarının açık çelişkilerine rağmen) *d'at-* (*yat-*) fiiliyle yapılan bir terkipten geldiğinde hemfikir olunan fiillerdir (Gram.Alt.Yaz., 1869, § 110; Drenkova, 1940, 197; Baskakov, 1947, 283; Menges, 1968, 150). Bu fiiller doğrusu Altaycada çok sık kullanılan fiiller değildir; ancak bazı eserlerde ve bazı şahıslar tarafından peş peşe ve bolca kullanıldıkları da görülebilir.

Bu fiillerin *-at* eki alan diğer fiillerden farklarını aldıkları eklerden bazılarını vererek şu şekilde sıralayabiliriz: İlk olarak bu iki fiil *-dı* geçmiş zaman eki alıp TT'de *-yordu* (*-yor idi*) şeklinde karşılanabilir. *Braattı* (~ *baraattı* ~ *barattı*) “gidiyordu”, *kleetti* (~ *keleetti* ~ *keletti*) “geliyordu”. Aynı birleşik zaman anlamı diğer fiiller söz konusu olduğunda *-at* ekine *-dı* eki getirerek yapılamaz; diğer fiillerle *-p d'at* veya *-p tur* süreklilik formlarına *-dı* geçmiş zaman eki getirilerek yapılabilir. *Kör-* “gör-” ve *iç-* “iç-” fiilleriyle örnek verelim: *körüp d'attım* (< *körüp yatur edim* < *körüp yatur erdi men*), *körüp turdım* (< *körüp turur edim* < *körüp turur erdi men*) “görüyordum”, *içip d'attıñ* (< *içip yatur ediñ* < *içip yatur erdi sen*), *içip turdıñ* (< *içip turur ediñ* < *içip turur erdi sen*) “içiyordun”, vs. İkinci olarak bu fiiller sürekliliğin *-gan* partisibini veya geçmiş zaman ekini alabilir: *braatkan kıs* “gitmekte olan kız”, *kleetken bala* “(geçmişte veya şimdi) gelmekte olan çocuk”, veya *-gan* eki geçmiş zaman fonksiyonunda; *(keçe) baraatkam* “(dün) gidiyordum”, *(keçe) keleetkem* “(dün) geliyordum”. Oysa diğer fiiller için bu anlam yine *-p d'at* ve *-p tur* süreklilik formlarını kullanarak yapılabilir: *sakıp d'atkan ürençik* = *sakıp turgan ürençik* “(geçmişte veya şimdi) beklemekte olan öğrenci”, veya *-gan* eki belirli geçmiş zaman fonksiyonunda; *adam (keçe) sakıp d'atkan (bolgon)* = *adam (keçe) sakıp turgan (bolgon)* “babam (dün) bekliyor(du)” vs⁴. Üçüncü olarak *baraat-* ve *keleet-* fiilleri, tabiatlarında bir süreklilik anlamı taşısalar bile fiil gövdelerine direkt şahıs ekleri alamadıkları için şimdiki zaman anlamını yine *-at* şimdiki zaman eki

⁴ *Baraat* (*braat-*) ve *keleet-* (*kleet-*) fiillerini ayrıca bu fiillerin kökleri olan *bar-* ve *kel-* fiillerinden de ayırmak gerekir. Şahsi tercihe göre ister edebi dilde ister konuşma dilinde *baraattı* yerine *barıp d'attu*;

olarak verirler. Bu durumda süreklilik bilmeceburiye pekiştirilmiş olur: *braadat* “gidiyor”, *kleetet* “geliyor”. Halbuki diğer fiiller için (konuşma dilinde ve edebi dilde) pekiştirilmiş süreklilik yine *-p d'at* ve *-p tur* süreklilik formlarına *-at* şimdiki zaman eki getirilerek yapılabilir: *barıp d'adat* “gidiyor”, *aylanıp turat* “dönüyor”, *ugup d'adat* “duyuyor”. Yine bizim tespit ettiğimiz kadarıyla şu ekleri de alabilirler: *-sa/-se* şart eki, *-kandı/-kandıy* “-muş gibi” benzetme eki, *-kanın/-kenin* “-dığı” ve *-kanınañ/-kenineñ* “-masından, -dığından” adlaşmış partisipleri, *-ala/-ele* “-arak, -ıp” gerundiumu, *-kañça/-kençe* sınır belirtme gerundiumu, *-arda/-erde* “-ken” gerundiumu ve son derece nadir olarak *-atan/-eten* (Baskakov’un tarifıyla:) evrensel zaman eki gibi ekleri alabilirler: *braadatan*, *kledeten*. Bunlar nadiren kullanılan bu fiillerin aldıklarını tespit ettiğimiz ekler. Bu durum gösteriyor ki *bar-a yat*, *kel-e yat* şeklinde önceleri mürekkep fiil olmalarına rağmen zamanla kaynaşarak sürekli hareketi gösteren müstakil fiil haline gelmişlerdir. Biz eserlerini referans aldığımız bütün bilimadamlarının bu iki müstakil fiilden ve oluşumundan bahsetmelerine rağmen bu fiillerin diğer eklerle nasıl çekimlendiklerini gösteren sadece Baskakov’u tespit ettik. Öncelikle yukarıda da belirttiğimiz gibi birbirine benzeyen ve nüanslarına rağmen bazan aynı işlevi yerine getiren bu şekilleri köken olarak birbirlerinden ayırtmalıyız. Yoksa zihinlerde hep bir soru işareti kalacak, şekiller karıştırılacak, kaynağı için a şıkkı gösterilirken aslında kaynağı b şıkkı olması gereken örnekler verilecektir. Yukarıda da gösterildiği gibi *baraat-* ve *keleet-* şekilleri müstakil fiil niteliği taşırlar ve bizim tespit ettiğimiz kadarıyla normal bir fiilin aldığı hemen bütün ekleri alabilirler. Ayrıca iki fiilin kaynaşarak zamanla tek bir fiil görünümüne dönüşmesine sadece bu iki fiilde değil pek çok Türk dillerindeki değişik fiillerde benzer kaynaşmalar sıkça görülür⁵.

b) *barat-* ve *kelet-* fiillerinin bazan *baradırı* ve *kelediri* şeklinde çekimlendikleri görülür. Bu ise akla bilimadamlarının çoğunun *tur-* fiiline dayandırdıkları Altaycadaki *-at* ekinin daha eski varyantı olan ve bugün de bazı Sibiry dillerinde kullanılan *-adırı* ekiyle karıştırılmasına sebep olmaktadır. Aynı

braatkan yerine *barıp d'atkan*; *keletti* yerine *kelip d'attı*; ve *keleetken* yerine *kelip d'atkan* da denebilir.

⁵ Altaycada ve diğer dillerde de görülen *apar-* (*alıp bar-*) ve *ekel-* veya *akel-* (*alıp kel-*), Türkmencede ve GBAA’da gördüğümüz *eber-* (*alıp ber-*), ve yine Y. Uyg.’da gördüğümüz şu fiiller: *apçıq-* / *epçıq-*

çekimleme Toziyakova ve Tyuhtenova'nın haber vermesiyle *baradırı*, *kelediri* çekimli fiillerine *aparadırı* "götürüyor" ve *ekelediri* "getiriyor" çekimli fiillerinde de görülür ki dikkat edilirse her iki fiil de *bar-* ve *kel-* fiillerinin, gerundiumlu *al-* fiiliyle yaptıkları teşkilin (*alıp bar-* > *apar-*; *alıp kel-* > *ekel-*) kısaltılmış şekilleridir⁶. Bugünün Altaycasında *aparadır(i)* ve *ekeledir(i)* şeklinde çekimlemeler informantlarımızdan aldığımız bilgiye göre yok denecek kadar seyrek. Sonuç olarak bu dört fiil bugünün Altaycasında *-ır* geniş zaman ekiyle çekimlenen dört fiildir. Bunlardan *baraat-* ve *keleet-* fiilleri iki fiilin kaynaşması sonucu ortaya çıkarken *aparar-* ve *ekelet-* fiillerinin tarihi gelişim olarak aslında üç fiilin kaynaşması sonucu ortaya çıktıkları görülür: *aparar-* < *alıp bara yat-*, *ekelet-* < *alıp kele yat-*. Bütün bu şekiller karmaşanın bir diğer boyutudur. *barar-*, *kelet-*, *aparar-* ve *ekelet-* şeklinde gördüklerimiz müstakil birer fiil oldukları için bazan tarihi olan ilk kaynaşmayı anımsatan bir çekimlemeye girerler; yani tarihi olarak bu şekilleri *bara yatır* (> *baraadır* ~ *braadır*), *kele yatır* (> *keleedir* ~ *kleedir* ~ Teleñgit ağzında: *klaadır*), *alıp bara yatır* (> *aparadır*), *alıp kele yatır* (> *ekeledir*) şeklinde açabiliriz. Fakat bugün için çekimleme bilindiği gibi *baraadır*, *keleedir* (ve artık kullanılmayan veya çok seyrek kullanılan *aparadır*, *ekeledir*) şeklindedir. Bu şekilde çekimleme akla hemen Eski Altaycada bazan ve bugün Altaycanın Kumandı ağzında bazan ve Hks.da, Şor.da, Tuv.da her zaman *-adır* şeklinde gördüğümüz şimdiki zaman ekini getirmekte ve sanki *baraat-* ve *keleet-* (ve *aparar-*, *ekelet-*) fiilleri müstakil fiil gövdesi değil de *-adır* ekini toponim olarak kendilerinde gösteren *bar-*, *kel-* (ve *apar-*, *ekel-*) fiilleriymiş gibi düşünülmesine sebep olmaktadır. Bu hususu bizim tespit ettiğimiz kadarıyla Karakalpakçayı geniş bir şekilde inceleyen Baskakov belirginleştirmiştir. Krklpk.da da tıpkı Altaycada olduğu gibi bu fiillerin *baratır* ve *kiyatır* ~ *kelatır* şeklinde çekimlendiği görülür. Baskakov, Krklpk.daki *baratır* (ve dolayısıyla *kiyatır* ~ *kelatır* ve Altaycadaki *baradırı* ve *kelediri*) çekimli fiilin kökenini şöyle belirginleştirir: "bu ya da bundan sonraki benzer örneklerdeki gibi,

(< *alıpçıq*-< *alıp çık*-), *ekkir*- (< *apkir*- < *alıpkir*-), *képkal*- (< *kapkal*- < *kalıp kal*-) "kala kal-" (Öztürk 1994, 136).

⁶ "d'adırı dep glagol boluşçı glagol bololo, *barıp*, *kelip*, *aparıp*, *ekelip* dep galagoldorlo kojo aydılganda, olordıñ birikkenineñ bütken kolbulu glagoldordı (*barıp d'adırı*, *kelip d'adırı*, *aparıp d'adırı*, *ekelip d'adırı*) kısıkartı biçip d'adılar: *baradırı* (*braadırı*), *kelediri* (*kleediri*), *aparadırı*, *ekelediri*" (1959, 159). Informantlarımız Tıdikova ve Sanaşev bunların yok denecek kadar seyrek kullanıldığını söylediler.

baratır formu *baratır* (< *bara d'atır*) temelinden yani *bara d'at-* birleşik fiilinin gelecek zaman partisip formundan yanlış türetilmiş; çünkü kendi semantiğine göre *baratır* formu *bara tur* birleşik fiilinden oluşan temeline uymuyor ama görünüş itibariyle sanki *bara tur*'dan geliyormuş gibi gözüküyor⁷. Baskakov'un bu tespiti gerçeğin ortaya çıkmasında bize inanılmaz bir mesafe katettirmektedir.

c) Yukarıdaki iki izahtan sonra karmaşaya sebep olan bir diğer şekil de *baraat* (~ *braat*) ve *keleet* (~ *kleet* ~ *kelaat* ~ *klaat*) çekimli fiillerini nasıl değerlendireceğimiz hususudur. Bunlar çekimli birer fiil olduklarına ve 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs ekleri alabildiklerine göre *baraat-* ve *keleet-* fiil gövdelerinden kesin olarak ayrılmalıdır; zira fiil kök veya gövdeleri direkt olarak şahıs ekleriyle çekimleme oluşturamazlar⁸. Bu durumda *braat* (+şahıs ekleri) ve *kleet* (+şahıs ekleri) çekimleri fiilleri acaba *baraadır* (+şahıs ekleri) ve *keleedir* (+şahıs ekleri) çekimli fiillerinin daralmış şekilleri midir yoksa *bar-* ve *kel-* fiillerine getirilen ve sadece bu iki fiile has ve bir nevi *baraadır*, *keleedir* çekimlemelerinin tesiriyle uzayan şekiller midir. Doğrusunu söylemek gerekirse her ikisi de mümkündür; ancak bazan *baraadırı* (~ *braadırı*) ve *keleediri* (~ *kleediri*) çekimli fiillerindeki süreklilik nüansıyla *baraat* (~ *braat*) ve *keleet* (~ *kleet*) çekimli fiillerinin cümleye yükledikleri süreklilik anlamı birbirinden farklı olabilmektedir. Birinci şekiller hareketin gözle takip edilmesinden kaynaklanan göreceli bir uzun sürekliliği bildirirken ve bazan yardımcı fiil olarak bağ-fiille bağlandıkları temel fiilin de sürekliliğine vurgu yaparken *baraat* ve *keleet* çekimli fiillerinin *-at* eki aldığı tereddüt bulunmayan basit *barat* ve *kelet* çekimli fiillerinden hiç de farklı olmayan bir süreklilik gösterdikleri görülür. Dolayısıyla bu şekillerin *-at* eki almış *bar-* ve *kel-* fiili olması ihtimali bize daha makul gelmektedir.

⁷ “как в данном, так и далее в аналогичных примерах форма *баратыр* произведена неправильно от основы *баратыр* (< *бара джатыр*), т. е. от причастной формы будущего времени сложного глагола *бара джат-*, так как по своей семантике не соответствует основе, образованной от сложного глагола *бара тур-*, от которой, казалось бы, происходят формы типа *баратыр*” (Baskakov, 1952, 371 vd.).

⁸ Altaycada fiil köklerine sanki direkt olarak şahıs eki alıyormuş gibi görünen şekiller *d'at-*, *tur-*, *d'ür-*, *otur-* fiilleridir. Ancak bunlar şahıs eklerini kendilerine ancak ve ancak bir temel fiille terkip oluşturduklarında alabilirler. Bir diğer meseleye gelince. Bu fiiller bazan terkip oluşturmaksızın kullanıldıklarında da sanki şahıs eki alıyormuş gibi gözükürler oysa bu tür kullanımlar birer daralmanın ürünüdür ve ne kadar daralsalar da tarihi çekimlemeyi ele verirler: *d'adırım* (< *yatırım*) ‘a) yaşıyorum b) şu anda yatıyorum’, *turum* (< *tururum*) ‘ayakta duruyorum’, *d'ürüm* (< *yürürüm*) ‘yaşıyorum’, *oturum* (< *otururum*) ‘oturuyorum’.

Yukarıda maddeler halinde sıraladığımız ve açıkladığımız bu karmaşık yapılara ileride örnekler verilecek ve daha iyi anlaşılmaları sağlanacaktır. Ayrıca *-at* ve diğer dillerdeki varyantları da gösterilince sanırız yukarıdaki açıklamalarla neyi kastettiğimiz daha iyi anlaşılacaktır. Bütün bunlar Türk dillerinde karmaşık fiillerin zaman değerlerinin bölgeden bölgeye değiştiğini, aynı karmaşık fiilin sırf başka bir bağ-fiille birleştiği için diğer terkipten daha farklı zaman, görünüş ve kip anlamlarına sahip hale geldiğini gösteriyor. Mesela menşei *tur-* fiiline giden *-ptır* ve *-atan* (ve ayrıca büyük ihtimalle *-at < -adı*) ekleri sadece farklı iki bağ-fiille birleşmeleri sonucunda birbirlerinden çok başka zaman ve kip değerleri taşır hale gelmişlerdir. Yine bu şekillerden *-ptır* ekinin menşei olan *-p turu(r)*'un bugün (Batı Türkçesi de dahil) pek çok dilde ve tabii Altaycada şimdiki zamanı göstermesi, *-atan* ekinin menşei olan *-a turgan* terkip şeklinin sadece bağ-fiil değişikliğiyle, *-p turgan* şeklinde Altaycada faal, alışkanlık bildiren ve aynı zamanda geçmişteki bir zaman aralığındaki faal veya mükerrer zaman değerleri vermesi de ilginçtir. Demek ki Türk dillerinde bağ-fiillerin değişmesi bile zamanla daralan şekillerin ek olarak birbirinden çok değişik anlamları teşkil fiiline yüklemesine sebep olmuştur. Bundan başka, şekillerin asıllarının tespit edilemeyecek derecede daralması da onların asıllarını bulma noktasında somut bir delilden ziyade çoğu zaman akıl karıştıran çelişkili varsayımlar ileri sürülmesine sebep olmaktadır. Bir başka handikap da Altaycada olduğu gibi bazı fiillerin önceden bir terkip hüviyetinde olmasına rağmen zamanla daralarak kaynaşmaları ve müstakil fiiller haline gelmesidir. Ayrıca yine bu tasviri yardımcı fiillerin gerundiumla bir temel fiile getirilmeksizin birer koşaç olarak da Türk dillerinde kullanılabildiği unutulmamalıdır (Altaycadaki *d'at-*, *tur-*, *d'ür-*, *otur-* yardımcı fiillerinin *-gan* sıfat-fiilli fiilden sonra gelerek cümleye dolaylama, ihtimal anlamları katması hatırlayın. Ayrıca *-ga* yönelme hali (dative) ekli fiilden sonra gelerek istek, dilek, niyet bildirmesi işlevine yardımcı fiiller bahsinde değinilecektir).

-at eki Altaycada, Altaycanın ses hadiselerine göre *-at*, *-et*, *-ot*, *-öt*, *-yt* şekillerinde fiile eklenir. Olumsuzluk şekli ise *-bayt*, *-beyt*, *-boyt*, *-böyt* şekillerinde karşımıza çıkar. Olumlu bir çekimleme yapıldığında ünsüzle (konsonant'la) biten bir fiile *-at*, *-et*, *-ot*, *-öt* şekilleri gelirken, ünlüyle (vokal'le) biten bir fiile *-yt* şekli eklenir: *bil-et*, *al-at*, *orol-ot*, *kör-öt*, *sura-yt*. Dırenkova *-at* ekinin *-yt* şekli için hatalı bir tesbitte bulunmaktadır. O, *-at* ekinin ünlüyle biten fiillere gelen *-yt* ve olumsuz -

ba-yt varyantını *-at* eki bahsinde değinmekle beraber, daha sonra ekin *-yt* varyantı için yanlış bir sonuçlandırmada bulunmaktadır: “*e-* fiilinin birleşik şekli: *-a, -e, -y* gerundiumu + *edi* fiilinden oluşan teşkil formunun anlamı 1. şahsın emir, istek şekline çok yakındır. (Hareketi yapmak isteğine dair kesin bir kararlılık ifadesi). Örnekler: *Nökörlörим үренип сала берди, мен олордоң артып калбайдым* (< *калбай edim*) (*калбайын*). ‘Arkadaşlarım okumaya gitti, ben de onlardan geri kalmam (asla bunu istemiyorum, bu mümkün değil)’. ‘Balıktayдым’ (karşılaştırm: *балыктайм*) *деп сууга түштүм*. ‘Balık tutacağım diye suya indim’ (*балыктай+edim* ‘balığa gitmem gerekseydi, inerdim’; karşılaştırm § 113)”⁹. Buradaki *-yt* eki biraz sonra işlevlerine değineceğimiz *-at* ekinin ‘gelecekteki kararlılık bildiren anlamıdır’ ki yukarıda da görüldüğü gibi Dırenkova *-at* ekiyle karşılaştırılmasını söylemektedir. Halbuki *-at* ekinin gelecekteki kararlılık anlamından bahseden yine Dırenkova’nın kendisidir. Doğrusu karşılaştırılacak bir şey yoktur ve *-at* ekinin *-yt* varyantının (bütün zaman, kip ve görünüş anlamları itibariyle tek bir ek olmasına rağmen) “bazan *-at* ekinin varyantı, ama bazan *-a edi* şeklinde bir terkinin daralmış şekli” olduğunu düşünmemiz için hiçbir neden yoktur. Açık bir gerçektir ki ekin *-yt* şekli tamamen sesbilimiyle (fonetik) ilgili bir hadisedir ve eklendiği fiilin ünlü bir harfle bitmiş olmasından kaynaklanır. *Körbö-yt* “görmüyor ~ görmez ~ görmeyecek ~ kesinlikle görmemeli”, *укпа-yt, балыкта-yt, урукта-yt, токто-yt, vs*

TT’deki *-yor* ekinin dönüşümlü özellikleri olduğu gibi Altaycadaki *-at* ekinin de şimdiki zaman anlamına sahip olmakla birlikte aynen *-yor* eki gibi geniş zaman (present) ve geniş-gelecek (present-future) için de en sık başvuru edilen eklerden biridir. Bu ek ayrıca ilerde karşılıklı örneklerle göstereceğimiz gibi yukarıdaki zaman değerlerinin yanında görülen geçmiş ve duyulan geçmiş için de kullanılabilen bir ektir.

Tablo¹⁰: 19

⁹ “§ 121 Сложная форма с глаголом э-: Форма, образованная из слитного деепричастия на *a ~ e ~ ü* + глагол *эди*, имеет значение, близкое к форме повелительно-желательной 1-го л. (категорическое утверждение о желании совершить действие). Примеры: *Нөкөрлөрүм үренип сала берди, мен олордонь артып калбайдым* (< *калбай+ эдим*) (*калбайын*) «мой друзья поехали учиться, как бы я не отстал от них», *балыктайдым* (ср. *балыктайын*) *деп, сууга түштүм* «я спустился к реке, чтобы рыбачить («буду рыбачить», говоря, я спустился к реке) (< *балыктай + эдим* ‘мне бы надо пойти рыбачить, сходит бы мне’; ср. § 113)»” (Dırenkova, 1940, 200).

¹⁰ Dırenkova Kuzey Ağızlarında 2. şahıslarda teklik için *bar-ba-y-d-iñ* formunun bazan *bar-ba-y-z-iñ* ve çokluk için *bar-ba-y-d-ıgar* formunun konuşma dilinde *bar-ba-y-z-ıgar* şeklinde kullanılabildiğini

Olumlu			Olumsuz		
men		-öd-im	men		-böyd-im
sen		-öd-iñ	sen		-böyd-iñ
ol	kör	-öt	ol	kör	-böyt
bis		-öd-is	bis		-böyd-is
sler		-öd-ör (veya; -öd-iger)	sler		-böyd-ör (veya; -böyd-iger)
olor		-öt (veya; -ödiler)	olor		-böyt (veya; -böydiler)

Bu ek 1. ve 2. şahıs çekiminde sonunda *-ad-i* sesleri taşıdığı için geçmiş zaman eki *-dı*'yla karıştırılabilir. Bu karışıklık genellikle ekin birleştiği fiili tam tanımamaktan kaynaklanır. Örnekler: *sura-yd-ım* "soruyorum", *sura-dı-m* "sordum", *kör-öd-iñ* "görüyorsun", *kör-di-ñ* "gördün", *bolbo-yd-ıs* "olmuyoruz", *bolbo-dı-s* "olmadık", *çığ-ad-ıgar* "çıkıyorsunuz", *çık-tı-gar* "çıkttınız", vs.

-at ekinin daha eski şeklinin bugün Hks.da, Şor.da ve Tuv.da da kullanılan *-adır* eki olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu ekin Altaycada veya bazı ağızlarında bundan yaklaşık 130 yıl önce *-adır* şeklinde kullanıldığı Grammatika Altayskogo Yazıka'daki örneklerden de görebiliyoruz. Altaycanın ilk gramerinde, *tır* fiili şeklinde verilen örneklerden birinde *Alar ayttılar: körö-dir! körö-dir!* (1869, §427) "Onlar söylediler: 'Görüyor! Görüyor!'" Bu örnekteki *-ödİR* (~ *-adır*) eki ilk gramerin yazarlarının söylediği gibi gayri muayyen hareketi gösteren *-(p)tır* eki değil, bugünkü *-at* ekinin daha eski şeklidir ve *-yor* eki anlamında kullanılmıştır. Gram. Alt. Yaz.'da bu örnek gayri muayyen hareketi gösteren *-(p)tır* ekli örneklerle birlikte veriliyor. Halbuki bu şekil hem *-p* gerundiumuyla değil *-a* gerundiumuyla birleşmesi ve hem de şimdiki zaman anlamı bildirmesi bakımından diğer örneklerden ayrılır ve bizi bugünkü *-at* ekinin kaynağına götürür. Görüldüğü gibi en eski kaynak bile karmaşık fiillerle yapılan ve birbirleriyle tamamen farklı zamanlar ve modal anlamlar ortaya koyan şekilleri karıştırabilmektedir. Baskakov, Kumandı dialektinde *-at* ekinin 3. teklik şahıs sözkonusu olduğunda *-a-tır* şeklinde de çekimlenebildiğini

belirtir (1940, 187; ayrıca çekimlemelerde kuzey ağızlarının esas alındığı Gram. Alt. Yaz., 1869, § 110, 78, 88). Alıp Manaş destanından bir örnek *Kanattu ak-borogo mingen Alıp-Manaş baatır! Aştap ne kerek d'ürezin? Altın orunga d'adıp konboy, agaş-taşı nege aralayzañ* (AM, 99) "Kanatlı ak-boz ata binen Alıp-Manaş bahadır! Aç aç niye geziniyorsun? Altın yatağa yatmayıp, ağacı taşı niye aralıyorsun (sağda solda niye geziniyorsun, sıkıntın ne)?"

söylüyor (1972, 103). Bütün bunlar gösteriyor ki *-at* ekinin bugünkü kısa şekline nispeten daha eski şekli *-adırı/-ediri*, *-adır/-edir* (< *-a turur*) ekleridir.

-at eki için Baskakov şunları söylemektedir: “*-a-t/-e-t*, *-o-t/-ö-t*, *-y-t* şeklindeki ek *-a tur-ar (-ur)*’dan gelmektedir, yani temel fiilin şimdiki-gelecek gerundiumlu şekli ve *-ar/-er* ekli *tur-* yardımcı fiili bildirme kipinin temel şimdiki-gelecek zaman çekimini kurar. Bu ek şunları gösterir: a) *-r*, *-ar/-er* ekinde olduğu gibi her zaman, genellikle meydana gelen bir hareketi: *adazı d’aman-ozo söğöt*, *adı d’aman-ozo çabat* ‘babası kötü olan kavgayı önce başlatır, atı kötü olan (herkesten) önce atını dehler’; b) Şimdi başlayacak hareketi: *cotkon kelet* ‘fırtına geliyor’; c) Belirli (~ muayyen) gelecek zamanı: *men bugün baradım* ‘ben bugün (mutlaka) gideceğim’”¹¹. Baskakov Kumandı dialektindeki *-at* ekini de “şimdiki-gelecek sürekli(lik formu) – настоящее-будущее длительное” başlığını atmış ve ekin oluşumunu göstermiştir (1972, 103). Yine Baskakov Çalkandu dialektindeki *-at* eki için “şimdiki-gelecek zaman – настоящее-будущее время” terimini kullanır (1985, 67). Menges, bu ekin geniş zaman (praesens) ve geniş-gelecek zaman (praesens-futurum) için kullanıldığını fakat her iki zaman anlamını sağlarken süreklilik ve şimdiki zaman aspecti taşıdığını belirtir ki bu görüşler Baskakov’la örtüşür (1968, 152). Drenkova, bu ek için “Şimdiki-Gelecek Zamanı Anlatan Form” başlığını kullanmış. O, bu eki altı kategoride inceler: “a) Genellikle yapılan hareket anlamında (*D’ilu d’ilda köp kuzuk büdet* ‘Havanın ılık olduğu yıllarda çam fıstığı çok olur’); b) Yakın gelecekte başlayacak hareket anlamında (*Salkın kelet* ‘Rüzgar geliyor, biraz sonra rüzgar başlayacak’); c) Şimdiki zaman anlamında (*Tuman teñisteñ çıgat* ‘[şimdi] Denizden duman çıkıyor’); d) Değişik zamanlara veya durumlara ait hareket veya olguları (*Kün kaskarat*, *d’alañ agarat*, *toş d’altırayt*, *kuştar körünbeyt* ‘[Güzün] günler kısılır, ova ağarır, buzlar ışıldar, kuşlar ortalıkta görünmez’); e) Şimdi olarak algılanan geçmişteki hareketi (*Altı tayga ajıp turat*, *altı talay keçip turat*

¹¹ “форма на *-a-t/-e-t*, *-o-t/-ö-t*, *-y-t*, представляющая собой стяжение из *-a tur-ar (ur)* / *-e tur-ar (ur)*, *-y tur-ar (ur)*, т. е. деепричастия настоящего-будущего времени основного глагола и вспомогательного *tur-* в причастной форме на *-r*, *-ar/-er* и образующая основу спряжения настоящего-будущего времени изъявительного наклонения. Эта форма обозначает: а) обычное, постоянное действие, т. е. соответствует форме на *-r*, *-ar/-er* напр. *адазы д’аман – озо сөгöt*, *ады д’аман – озо çабат* «у кого плохой отец, тот начинает брань, у кого плохой конь, тот любит ехать впереди»; б) наступающее действие, напр. *д’откон келет* «наступает буря»; в) будущее определённое, напр. *мен bugün барадым* «сегодня я (обязательно) пойду»” (Baskakov, 1947, 282; 1966, 516).

“Алты дағ ашыор[du], алты денз геçiyor[du]”); f) Gelecek zamandaki kararlılık bildiren hareketi bildirir (*Ançı ‘Kırğa çығадым, dedi; añdı adadım, terezin müüzin sadadım, kolhozgo bayırğa bolujadım’* “Avcı ‘Dağa çıkacağым, dedi; av vuracağым, derisini boynuzunu satacağым, kolhozun zenginleşmesine yardım edeceğım [masaldan]”)¹². Grammatika Altayskogo Yazıka’da *-at* eki şimdiki-gelecek zaman eki olarak veriliyor (1869, § 110). Doğrusunu söylemek gerekirse ilk iki bilim adamının söyledikleri de doğrudur. Fakat onların çalışması geniş bir gramer çalışması olmadığı için onlar bu ekin başlıca fonksiyonlarına kısaca değinmişlerdir. Drenkova ise ekin değişik zaman ve modal şekillerini de ayrıntılı olarak vermiştir.

Kaynağı için Türkologların genellikle *-a turur* (Menges’e göre *-a yatır*) şekli dediği *-at* eki bugün sadece Altaycada değil ama Kazakçadan Tatarcaya, Şorcadan Başkırtçaya kadar pek geniş bir coğrafyada değişik varyantlar şeklinde aynı işlevi (şimdi-gelecek zaman) görmektedir. Bazı dillerde 1. ve 2. şahıs çekimlerinde yardımcı fiilin (*tur-*) tamamı daralarak kaybolmuş ve geriye sadece gerundium eki *-a/-e, -y* kalmıştır ve ünsüzle biten fiillere *-a/-e* eki şeklinde, ünlüyle biten fiillere ise *-y* eki şeklinde getirilir. Bazı dillerde ise 3. şahıs çekimi sözkonusu olduğunda ek, *-adı/-ydı* şeklinde de görülebilir. Kzk.da ek teklik şahıslara göre: *-a-min, -a-sın, -a-dı* şeklinde çekimlenir: *kel-e-min* “gelirim, geliyorum, geleceğım”, *kel-e-sın, kel-edi*. Ek, geniş ve gelecek zamanları da gösterse bile görünüş bakımından şimdiki zamanı gösterir: “Bu ek, geçmişte başlayan ve şimdiki zamanda devam eden ve gelecekte de vuku bulması mümkün olan yani anlamı kontekstin dilinden anlaşılacak hareketi gösterir” (Kenesbaev – Karaşeva, 1966, 331; Ebuxanov, 1960, 193). Özb.de de Kzk.daki şekillerde (*-a/-y – man, -a/-y – san, -a/-y – dı, -a/-y – mız, -a/-y – siz, -a/-y – dılar*) ve yine aynı işlevlerdedir. Kononov yanlış bir şekilde ekin kökenini *-ar* ekine dayandırır ama Koklyanova diğer dillerdeki şekilleri de gözönünde bulundurarak *-a*

¹² “1) В значении постоянного действия: *дьылу дьылда кѳн кузук будет* «в жаркий год родится много ореха (всегда)», 2) В значении близкого, наступающего будущего: *салкын келет* «дует ветер», 3) В значении настоящего: *туман теньистень чыгат* «туман поднимается с моря», 4) Действие или состояние, характерное для того или иного момента: *күн кыскарат, дьаланъ агарат, тош дьалтырат, куштар кѳрүнбейт* «дни укорачиваются, желтеет степь, сверкает лед, птиц не видно (осень)», 5) Прошедшее, воспринимаемое как настоящее: *алты тайга ажыт турат, алты талай кечип турат* «он переезжал шесть тайг, он переправлялся через шесть морей (он переезжает, переправляется)», 6) В значении будущего времени решительного: *аньчы ‘кырга чыгадым’ деди, ань ададым, тerezин муузин сададым, колхозко байырга болужадым* «охотник сказал, что он пойдет на хребты, убьет оленя, шкуру и рога продаст и поможет колхозу богатеть» (из сказки)” (Drenkova, 1940, 188 vd.)

turur kalıbına dayandırır (Kononov, 1960, § 256, 257; Koklyanova, 1963, 50 vd.; Reşetov, 1966, 349). Y. Uyg.da da tıpkı Kzk.da ve Özb.de olduğu gibi sadece gerundiumları kalan bu şekil şimdiki-gelecek zamanı gösterir (V. Nasilov, 1940, 91; Kaydarov, 1966, 377). Y. Uyg.da V. Nasilov bu ekin dışında ayrıca yine *tur-* fiilinin *-a* gerundiumlu temel fiillerle birleşmesinden oluşmuş *-idu* (<*-a turur*) ekinden bahseder ve bu eki “birleşik şimdiki-gelecek zaman – сложное настоящее-будущее время” şeklinde tanımlar. Bu ek bugün Y. Uyg.da yukarıda gösterildiği şekilde kullanılan *-a* (bazan *-i* şeklinde de söylenen) ekin daha daralmamış şeklidir, zira *-idu* ekinin 3. şahıslardaki çekimi aynen *-i/-a* (3.şahıslar *-idu/-adu*) ekinde olduğu gibidir. Farkı ise 1. ve 2. şahısların *-imen*, *-isen*, *-imiz*, *-isla* şeklinde değil *-idumen*, *-idusen*, *-idumuz*, *-idusla* şeklinde kullanılıyor olmasıdır (V. Nasilov, 1940, 93). Ttr.da, Bşkrt.da, Barabin ve Kırım Tatarcalarında ve Karaimcede de sadece gerundium ekleri görünür hatta 3. şahıs çekimlerinde ekin *-dı* morfemleri de düşer. Bununla birlikte Brbn Ttr.da bazan düşmediği de görülür: *bar-a-m* “gidiyorum”, *bar-a-siñ* “gidiyorsun”, *bar-a* “gidiyor”, *bar-a-bis* “gidiyoruz”, *bar-a-sız* “gidiyorsunuz”, *bar-a-lar* “gidiyorlar”. Ek, Ttr.daki varyantı için Zakiev ve Bşkrt.daki varyantı için Yuldaşev tarafından şimdiki zaman eki olarak, Barabin Tatarcası için Dmitrieva tarafından şimdiki-gelecek (zaman) eki olarak, Kırım Tatarcası için Sevortyan tarafından “şimdiki sürekli zaman – present continuous tense” olarak, Karaimcesi için Musaev tarafından, “şimdiki zaman” olarak ifade edilir. Ekin şahıslara göre çekimi dilden dile – hatta aynı dil içinde bile – bazı değişiklikler gösterir. (sırasıyla bkz. Zakiev, 1966, 146; Yuldaşev, 1966, 182; Dmitrieva, 1966, 165; Sevortyan, 1966, 245; Musaev, 1966, 271). Krçy-Balk.daki varyantı Özb.deki, Kzk.daki ve Y. Uyg.daki varyantla uyuşur ancak bu dildeki şahıs çekim eklerinin daha kısa olduğu görülür: *oku-y-ma* “okuyorum”, *oku-y-sa* “okuyorsun”, *oku-y-du* “okuyor”, *oku-y-buz* “okuyoruz”, *oku-y-suz* “okuyorsunuz”, *oku-ydu-la* “okuyorlar”. Bu ek Xabiçev tarafından “şimdiki-gelecek (eki)” olarak tarif edilir (1966, 225). Nog.daki ve Krklpk.daki varyantı da Kzk., Özb., Y. Uyg. ve Krçy-Balk. dillerindeki varyantla aynıdır ve Baskakov tarafından “muayyen şimdiki-gelecek zaman eki – настоящее-будущее определенное время” şeklinde tarif edilir (Baskakov, 1966/2, 292; 1966/3, 311; daha geniş bilgi için bkz. Baskakov, 1952, 367). Ekin Tuv.daki, Hks.daki ve Şor.daki varyantı, Altaycanın Kumandı ağzında bazan görülen varyant gibidir ve -

adır/-edir, -ydir şeklinde fiile eklenir. Sat, Tuv.daki eke “gerekçeli şimdiki zaman – настоящее мотивированное время”, Karpov ve Gram. Hakask. Yaz.’nın yazarları Hks.daki eke “geniş (zaman) – настоящее обычное”, Babuşkin ve Donidze Şor.daki şekle “geniş ve devamlı (zaman) – настоящее обычное, постоянное” demektedir (Sat, 1966, 395; Karpov, 1966, 436; Grammatika Hakasskogo Yazıka, 1975, 204; Babuşkin – Donidze, 1966, 475). Çulım Türkçesinde ekin 3. şahıs çekimlerinde *-adı* şeklinde kullanılması bu eki *-adı* eki olarak kabul etmemizi gerektirir, halbuki Altaycayla Çulım Türkçesinde 1. ve 2. şahıs çekimleri aynı olmasına rağmen Altaycada ekin 3. şahıs çekimini *-at* şeklinde görürüz. Dul’zon eki “geniş şimdiki zaman – настоящее обычное время” şeklinde tanımlar ve işlevlerini şöyle tarif eder: “genellikle yapılan hareket ifade ediyor ve bu hareket nesnenin devamlı durumunu ya da sözü edilmekte olan şahsın alışkanlığının sonucunu oluşturur. Belirli kontekstte bu zaman hareketin gelecekte yapılacağını veya çok kere yapılmakta olduğunu ifade edebilir”¹³. Altaycayla aynı grupta bulunan Krgz.da ise ek 1. ve 2. şahıslarda aynı Ural-Hazar grubu (Urola-Caspian) dillerinde olduğu gibi çekimlenmesine rağmen 3. şahıslarda tıpkı Altaycada olduğu gibi *-at* (ve 3.çokluk için bazan *-adılar*) şeklinde çekimlenir. Yunusaliev bu eki “şimdiki-gelecek” eki şeklinde tarif eder (1966, 496; daha geniş bilgi için bkz. Gram. Kirg. Lit. Yaz., 1987, 273 vd.). Yukarıda da görüldüğü gibi aynı ek geniş bir coğrafyada lehçeden lehçeye bazı morfo-fonemik varyantlara ayrılarak aynı işlevi karşılamaktadır (Menges, 1968, 145 vd.).

Biz Altaycadaki *-at/-yt* ekiyle ilgili örnekleri; geniş zaman, şimdiki zaman, şimdi gibi görünen geçmiş zaman ve gelecek zaman olmak üzere dört ana başlıkta vereceğiz. Ekin bu dört işlevi Kırgızcada da vardır (Grammatika Kirgizckogo Literaturnogo Yazıka, 1987, 273 vd.).

* *-at* eki geniş zaman işlevinde:

Onıñ predmedin baldar d’ılbirkep ürenediler.
Neniñ uçun deze Ekaterina Makarovna kaşı la

Onun dersini çocuklar ilgiyle öğreniyorlar.
Çünkü Yekaterina Makarovna her dersi

¹³ “выражает обычное действие, которое составляет постоянное свойство предмета или является результатом привычки действующего лица, его способности; в определенном контексте это время может выражать также действие в будущем или многократность действия” (Dul’zon 1966, 452).

uroktı solun, d'ilbilü bolzin, angliyskiy tildi baldar küünzep ürenzin dep metodikalık d'üzün-başka ep-argalar tuzalanat. Baldar angliyskiy tildi sonırkap, aktu küünineñ küünzep ürenip turganı uçun d'uundarda ene-adalar da bu üredüçige d'aan bıyanın aydadılar. (AÇ, 2000, nu:186, 1)

Şodoyev Mergen tördünçi kursta ürenet. (AÇ,2000, nu:186, 8)

Bular agaşañ edimder edediler, aş öskürüp, azıral beleteerinde turujadılar. Anayda ok maala ajın öskürerinde bıd'ıl baza turuşkandar. Maala ajın öskürerinde Çamaldagı OPX baza turujat, olordıñ berip turgan produktsiyalarınñ toozında alamalar baza bar. D'aan predpriyatıyelerdiñ toozında 'Elikmanarskiy' SPK. Bu predpriyatıye köpprofil'my dep aydarga d'araar. Adaru tudat, maala ajın ösküret, kara salıp aş ösküret, mal-ajına azıral beleteyt, alu añdar tudat. (AÇ, 2000, nu:186, 3)

Keler d'ıldañ ala kımıs edip baştaarga turubıs. Bistiñ aymakka örögi aymaktardañ köp ulus köçüp kelediler. Olor öskö ulus emes, bistiñ le ulus. (AÇ, 2000, nu:186, 3)

Bistiñ respublika içinde közi körbös 600 kişi bar. Olor respublikanıñ başka başka aymaktarında d'atkalayt. (AÇ, 2000, nu:169, 1)

Pazırık öydiñ uluzınıñ kanı onço öylördi ödüp, emdiği altaylardıñ tamırında agat. (AÇ, 2000, nu:172, 7)

Taş ürgüld'iniñ kalgançı öyi "neolit" dep adalat. (AÇ, 2000, nu:158, 7)

Biske avtolavka kelbeyt, kino körböydıs, radio ukpaydııs, gazet kaçırbaydııs. (AK, 49)

değişik, ilginç olsun, ingilizceyi çocuklar istekle öğrensin diye metodik olarak değişik değişik yöntemler kullanıyor. Çocuklar ingilizceyi merak edip, isteyerek öğrenip durduğu için toplantılarda ana-babalar da bu öğretmene çok teşekkür ediyorlar.

Mergen Şodoyef dördüncü sınıfta okuyor.

Bunlar ağaçtan eşyalar yaparlar (veya; yapıyorlar), tahıl yetiştirip hayvanlara yem hazırlanmasına katılıyorlar. Bu yıl ayrıca tarla işine de katıldılar. Tarla işlerinde Çamal'daki OPX da katılıyor, onların üretmekte oldukları ürünlerin arasında elmalar da var. Elikmanarskiy SPK da büyük şirketlerin arasında. Bu şirketi çok-yönlü bir şirket diyebiliriz. Arıcılık yapıyor, tarlada sebze yetiştiriyor, tarla sürüp tahıl yetiştiriyor, hayvanlara yem hazırlıyor, kürktü av hayvanları besliyor.

Gelecek yıldan itibaren kırmızı yapmaya başlayacağız. Bizim ilçeye yukarı ilçelerden çok insanlar göçüp geliyorlar. Onlar başka insanlar değil, bizim insanlarımız.

Bizim cumhuriyetimizde gözü görmeyen (~kör) 600 kişi var. Onlar cumhuriyetin başka başka ilçelerinde yaşarlar (veya; yaşıyorlar).

Pazırık devri insanların kanı nice zamanları geçerek şimdiki Altaylıların damarlarında akmakta (akıyor; akar).

Taş devrinin son zamanı "neolit" diye adlandırılır (veya; adlandırılıyor).

Bize satış arabası gelmiyor, sinema izlemiyoruz, radyo dinlemiyoruz, gazete okumuyoruz.

* *-at* eki şimdiki zaman anlamında kullanıldığında sözkonusu zaman hareketin geçmişle geleceğiyle irtibat halindedir. Buradaki süreklilik bütün zamanlardan soyutlanmış bir şimdiki zaman değildir. Hareketin sürekliliğinde aralıklılık ve geniş zamana doğru bir yaklaşma görülür:

D'aş agajı sargarbas d'ajıl Altayım kayda ne?
D'araş ündü kuştarım emdi ne etpeyt ne? (AM, 113)

AÇ gazet kereginde studentter neni aydijat?
(AÇ, 2000, nu:186, 8)

Kelip d'atkan d'añı çakta ijiger onofı d'ilbilü le tuzalu bolzın dep kütünzeydim. (AÇ, 2000, nu:186, 8)

Kün izide tiyet. İzil kazandarda kaynatkan üs çilep, aspandar şırkarajat, töstöktördö, karlañdarda sarı örkölör kazık çalap sireyijip, sürüjip çatıldajat, teñeride talañ-keleñder kojondojojt. (AK, 3)

D'aynap, d'erim döñ d'üre bereek degen. Men kanayıp turuñ, D'ılday? Toy etpey, eneñe kanay körüner, uyat dedim. Ol çek bolbos. Köörkiyge emdi kileydim. (AK, 3)

Yaş ağaçları sararmayan yeşil Altayım nerede acaba? Güzel sesli kuşlarım acaba şimdi niçin ötmüyor?

A(ltaydıfı) Ç(olmanı) gazetesi hakkında öğrenciler ne söylüyorlar?

Gelmekte olan yeni çağda işinizin daha iddialı ve yararlı olmasını diliyorum

Güneş ısıtıyor. Sıcak kazanlara kaynatılan yağ gibi, çekirgeler şırk şırk diye ses çıkarıyor, küçük ve büyük tümseklerde sarı köstebekler kazık gibi dikelip, kovalayıp çat çat diye birbirlerine sesleniyorlar, gökyüzünde tarla kuşları şarkı söylüyorlar.

Yalvararak, 'Memleketime gidelim' dedi. Ben 'Ne yapıyorsun D'ılday? Düğün etmeden anana nasıl görüneceksin, ayıp' dedim. O, hiç oralı değil. Zavallıya şimdi acıyorum.

* *bar-* ve *kel-* filleri, *-at* ekini aldıklarında vokal uzamasına uğrayarak çekimlenebilir. Ancak bu uzama yukarılarda da belirttiğimiz gibi *baradırı* (~ *baraadırı* ~ *braadırı*) ve *kelediri* (~ *keleediri* ~ *kleediri*) çekimli fiillerinin daralmış şekilleri değildir; zira *baradırı* ve *kelediri* yalnızca şimdiki zamandaki göreceli uzun sürekli bir hareketi gösterirken, *baraat* ve *keleet* çekimli fiilleri *-at* ekiyle birleştiğinde tereddüt bulunmayan *barat* ve *kelet* fiillerinde olduğu gibi *-at* ekinin yukarıda verdiğimiz bütün zaman özelliklerini yükleme verirler. Ayrıca *baradırı*, *kelediri* çekimlemelerinin de *barat*, *kelet* çekimlemelerinin de vokal uzamasına uğramaları her zaman görülmez. Sonuç olarak mesela *baradım* ve *braadım* (~ *baraadım*) örnekleri arasında hiçbir fark yoktur ancak *baradım* çekimlemesiyle *baradırım* çekimlemesi farklı zaman ve süreklilik anlamları verir. Örnek:

'Kayda braaduñ, Arina?' – dejiþ, işke braatkan orus kelinder suraganda, karuuzın Arinanıñ uçun Yevdokiya İvanovna omok d'andırıþ turdı: 'Gorodtoñ öböğöndör ekelerge braadis! Kemigerde öböğön d'ok - aydaar'. (A.Kıs., 44)

'Nereye gidiyorsun, Arina?' – diye, işe gitmekte olan Rus kadınlar sorduğunda, cevabı Arina'nın yerine Yevdokiya İvanovna dik bir şekilde verdi: 'Şehirden koca getirmeye gidiyoruz! Hangilerinizde koca yok, söyleyin'

* -at eki Altaycada kendi zaman işlevinin dışında bilhassa geçmiş zaman için en çok kullanılan eklerden biridir. İster destan, ister edebi ve ister günlük dilde olsun bu işlevde sıkça kullanılır. Burada anlatıcı adeta olayların içindeymiş, olayları sanki tahkiye anında yaşıyormuş gibi bir izlenim bırakır. Aşağıdaki örneklerde olayların akışından zamanın geçmiş olduğu bellidir.

Bar-çookır atka mingen Baybarak dep baatır d'urtadı. Eki köstiñ ortozında odus kuçalu koylor turgadı. Eki d'arın ortozında odus aygırlı mal turgadı. Tañ çolmondıy kös çagılat. Koş arkadıy kirbik özöt. Koloñ keptü ked'egezi eki takamga orolot. Albatıdañ algan eji Ermen-Çeçen abakay boldı. (AM, 96)

Alaca ata binen Baybarak diye bir Bahadır yaşadı. İki gözünün ortasında otuz koçlu koyun sürüsü durabilir gibi. İki omzumun ortasında otuz aygırlı at sürüsü durabilir gibi. Sabah yıldızı gibi gözü parlıyor (~ parlıyordu). Dağın kenarındaki orman gibi kirpik çıkıyor (~ kirpiği çıkıyordu = kirpiği vardı). Kolan gibi saç örgüsü iki dizine dolaniyor (~ dolanıyordu). Halktan aldığı eşi, Ermen-Çeçen hanımdı.

Omı ukkan Alıp-Manaş oñ kolın örö ködüret. Açu-koron kaygırıp aydat: '(...)'. Omı ukkan Ermen-Çeçen enezi eki tizege çöködödi. Oñ tuluñın sıymanı. Mındıy söslö kojoñdodı: '(...)'. (AM, 99)

Bunu duyan Alıp-Manaş sağ kolunu yukarı kaldırıyor. Acı acı bağırıþ (şöyle) söylüyor: '(...)'. Bunu duyan Ermen-Çeçen anası iki dizinin üstüne çökti. Saçının sağ yandaki örgüsünü sıvazladı. Böyle sözlerle ağıt yaktı: '(...)'. Fırtına gibi esiverdi, doğan kuşu gibi uçuverdi. (...) Kutsal ak-boz at alçak yere basınca kara göller kaynayıp kalıyor (~ kaynayıp kalıyordu). Küçük küçük dağları ak çöl edip basıp çiğniyor (~ basıp çiğniyordu). Büyük büyük dağların göğsüne basıp gidiyor (~ basıp gidiyordu).

Şuurgandıy kütüley berdi, şoñkor kuştıy uçup iydi. (...) Erd'anelü ak-boro at d'abis d'erge baskanda kara köldör kaynap kalat. Batpak-batpak tuulardı ak-çöl edip taptay bazat. Biyik biyik tuulardıñ köksine bazıp d'ürüp oturat. (AM, 104)

O kara ormandan anlatılması zor bir fırtına

Ol kara mejelikteñ aydıþ bolbos şuurgan

çığat. Ağaş-taştı köçkölödip turat, turgan ağaştar tazılıla kodorılıp, d'adıktar d'eri le kodorılıp taştar talkandıy oodılıp, köçkölöp d'atkanı körünet. Suular d'aradınañ ajınat. Tuular kayıştıy büktelet. Omı körgön d'alçalar kabırğan malın taştadılar. Arır-çılaarın bilinbey, Ak-Kaanga meñdediler. (AM, 107)

Tize töskö baday bazadılar. Katu taşlar d'emirilip turat, katu d'erlerdeñ köl çığat. Teñeriniñ buludı d'erge tüştü, d'erdıñ toozını teñerige çıktı. (AM, 133)

çıktır (çıktı). Ağaçları taşları savurup duruyor (savurdu duruyordu). Ayaktaki ağaçların kökleriyle savrulup, yatık ağaçlarımsa yeriyile birlikte savrulup, taşların yulaf unu gibi öğütülüp savrulmakta olduğu görünüyor (göründü). Sular kıyısından taşınıyor (taşındı). Dağlar kayış gibi bükülüyor (büküldü). Bunu gören çobanlar, otlattıkları hayvanları bıraktılar. Yorgunluk argınlık bilmeden, aceleyle Ak-Kağan'a koştular.

Dizlerine kadar batıyorlar (battılar). Katı taşlar kopup düşüyor (düştü), katı yerlerden göl çıkıyor (çıktı). Göğün bulutu yere düştü, yerin tozu göğe çıktı.

* Şimdi vereceğimiz örnekte *-at* eki *kayt-* “ne ol-” sorusuyla birleşerek geçmişte yapılmamış bir işten duyulan çaresizlik hissini anlatmaktadır. Bu cümlede “Keşke yapsaydın, keşke şöyle olsaydı” anlamı vardır:

Emçek südimneñ d'azagan kuruttı cizeñ kaydat? Altın tajıurda arakadañ amzap içseñ sen kaydat? Ada-eneniñ ol sözün tüñdap uksañ sen kaydat? (AM, 127)

Meme sütümden hazırladığım kurutu yeseydin ne olurdu (keske yeseydin)? Altın tulumdaki içkiden tadıp içseydin ne olurdu (keşke içseydin)? Ana-babanın o sözünü dinleseydin ne olurdu (keşke dinleseydin)?

* Gelecek zaman anlamında

-at eki gelecek zamanda yapılması gereken hareketi de ifade eder. Bu tür cümlelerde *-at* eki eylemi yapacak kişide kararlılık ve istek duygusunun var olduğunu bildirir. Mesela: *Men erten slerge keledim* cümlesi şu anlamlardan birini veya birkaçını anlatmaktadır: “Ben yarın size geliyorum; yarın size gelme düşüncesindeyim; yarın size geleceğim; yarın size gelmeliyim; yarın size gelsem iyi olacak; yarın kesinlikle size geleceğim”. TT'deki *-yor* ekinin gelecek zaman için de kullanıldığı hatırlanırsa bu ekin TT'deki *-yor* ekine ne kadar benzediği anlaşılır. Bu tür cümleler gelecekte yapılacak kararlılık, istek ve gereklilik bildiren fiiller teşkil

ettiği için TT’de *-yor* şimdiki-gelecek ve *-acak* gelecek zaman ekinden başka istek-emir bildiren şekillerle de ifade edilebilir.

Eey-eey abakayım. Altı sumal azıktardañ d'aza – dedi. Altay üstin altı aylangan ak tar malım toktododım. D'erdiñ üstin d'eti aylangan el-albatın d'uunadadım. (MK, 41)

“Elbek malım maldaydım – dep, eldi-d'onadı baştaydım” – dep arı la körüp, bu atandı. (MK, 44)

Ölötön dö emdi bolzom, kök talaydıñ d'aradına ölüdim diyti. Özötön dö baatır bolzom köö taygadıñ koltığına baradım diyti. Aylım kayda – d'anadım – dep, Altayıma d'ededim dep baçımdap-iy bu atandı. (MK, 50)

Emdi turguza mege kiji alarga d'arabas. İyindegi mexanizatsiya şkolına ürenip baradım. (AK, 57)

Heey karıcığım. Altı tulum yiyecek hazırla. Altay'ı altı kez dolanıp ak davarımı durduracağım (~ durdurayım, kesinlikle bu işi yapacağım). Yeryüzünü yedi kez dolanıp halkımı toplayacağım (~ toplayayım ~ bu işi kesinlikle yapacağım, onları toplamayı kafama koydum).

“Sayısız sürülerimi güdeceğim (~ güdeyim ~ gütmeliyim), deyip; halkımın başına geçeceğim (~ geçeyim ~ geçmeliyim)” deyip uzaklara bakıp yola koyuldu.

Öleceksem gök ırmağın kenarında öleceğim (~ öleyim, ölmeliyim), diyor (~ dedi). Yaşayacaksam da kömür dağının eteğine gideceğim (~ gideyim ~ gitmeliyim) diyor (~ dedi). Evim neredeyse oraya döneceğim (~ döneyim, dönmeliyim) deyip, Altayıma varacağım (~varayım, varmalıyım) deyip hemencecik yola koyuldu.

Şu an itibariyle ben evlenemem. İyin'deki makineleştirme okuluna okumaya gideceğim.

* Şimdi vereceğimiz örnekteki *baradım* çekimli fiili de gelecekteki kararlılığı gösterir; fakat *süüyt* çekimli fiili şimdiki-geniş zamanı gösterir.

Karu D'arkan, açınba, köörküy! Men öskö kijige baradım. Ol meni süüyt. Men baza. (AK, 37)

Sevgili D'arkan, kızma ne olur! Ben başka kişiyle evleneceğim. O beni seviyor. Ben de onu.

* *-at* ekli fiil *kaydañ* ‘nereden’, *kanay* ‘nasıl’ gibi soru zarflarıyla birlikte kullanılırsa da TT’de emir ekleriyle veya *-acak* gelecek zaman ekiyle karşılanabilir. Bu tür terkiplerin anlamı gerçekte olmama, bilinen ya da bilinmesi gereken bir durumu şaşkınlıkla sorma anlamı taşır. Örnek:

Baldardıñ adazı d'uuda bolboy kaytsın – dep,

Çocukların babası savaşta elbette’- deyip,

izü çayga izip kelgen Pavlov d'akşızımp, suradı.

- *Akça alıp d'adaar ba?*

- *Akçanı kaydañ aladı? (AK1s., 132)*

sıcak çayla ısınmaya başlayan Pavlov, keyiflenip sordu:

- Para alıyor musunuz?

- Parayı nereden alalım (~ alıyoruz ~ alalım)?

* *barat-* (~ *baraat-* ~ *braat-*) ve *kelet-* (~ *keleet-* ~ *kleet-* ~ *kelaat-*) fiilleri:

barat- ve *kelet-* fiillerini, kendilerine gelen değişik zaman eklerine göre “şimdiki zaman”, “şimdiki zamanın rivayeti” ve “şimdiki zamanın hikayesi” bölümlerinde değil, ayrıcalıklarından ötürü hepsini birlikte vereceğiz. Bu fiilleri pek çok Kıpçak dilinde müstakil yapıları içinde görürüz.

barat- fiili eğer *baradıı, baradat, barattı, baratkan, baradatan* şeklinde kullanılıyorsa bu tür kullanımlar *barat-* “gidiyor ol-” eyleminin tasvir edildiğini gösterir ki bu tasvir, gitme eyleminin uzun süre gözle izlendiği, takip edildiği ve hareketin uzadığı anlamını verir; fakat hareketin bu uzunluğu gerçek anlamda (mesela aylar, günler ve hatta saatlerce devam eden) uzun sürekliliği değil, hareketin gözle takip edilmesinden kaynaklanan modal bir izafi uzunluğu bildirir. Nitekim aşağıdaki örneklerde de bu görülecektir.

baraat- ve *keleet-* fiilli çekimlemelerde görülen bir diğer husus da bu fiillerin de tıpkı *kel-* ve *bar-* fiilleri gibi çoğu zaman yardımcı fiil olarak teşkile katılmalarıdır. Halbuki yardımcı fiilleri inceleyenler de dahil referanslarımızın hiçbiri bu fiillerin yardımcı fiil işlevine değinmemiştir (Rachmetullin (Arat), 1928; Tıbıkova, 1966). Fiillerin teşkildeki işlevlerine bakıldığında bazan kendi özgün anlamlarının teşkilde doğrudan değil, dolaylı bir şekilde yer aldıkları görülür:

Pavlovtıñ d'arında tam la d'uuktap kelgen sayın, korkabazı tam la tıñıp kleetken.
(AK1s.,s.139)

Tañ adıp, tuulardıñ bajında erte çıgıp kleetken küñniñ çoğı süünçilü oynop turdı.
(AK1s., 155)

D'e Kargaanıñ akçazı küñüñ le astap kleetken sayın, olordıñ ortozi tam la urap braatkan. (AK1s., 164)

Pavlov'un yanına yaklaştıkça cesareti iyice artmaktaydı (harfi harfine: artıp gelmekteydi).

Tan ağarmasıyla dağların başından erkenden doğmakta olan (harfi harfine: doğup gelmekte olan) güneşin yalımları sevinçli bir şekilde oynuyordu.

Ama Kargaa'nın parası her gün azaldıkça (harfi harfine: azalıp geldiği sürece), onların arası iyice açılıyordu (harfi harfine: açılıp gidiyordu).

* *baradırı* çekimli fiili: Referanslarımızdan Drenkova da Baskakov da *bar-* ve *kel-* fiilinin değişik *-adırı* ekiyle birleşiminden söz ederler ancak biz böyle bir ekten bahsedilemeyeceğini zira *barat-* ve *kelet-* şeklinde müstakil fiiller olduğunu yine Baskakov'a dayanarak söylemiştik. Burada referanslarımızın bilhassa Baskakov'un çelişkisi sözkonusudur. Drenkova, *bar-* ve *kel-* fiillerine geldiğini söylediği *-adır* ekini: "şimdiki bitmemiş hareket – настоящее незаконченное действие" terimiyle tanımlar ve oluşumuyla zaman işlevlerini şöyle açıklar: "-a ve -y bağfiilleriyle birleşerek terkip oluşturan *tur ~ turı ~ turu* (veya *d'at-*) yardımcı fiili şimdi henüz bitirilmeyen bir hareketi ifade eder. Hareketin veya seyrin şimdiki zamanda geçtiğini ve hâlâ devam edeceğini bildiren bir anlamı taşır. Hareketin başlangıcını ve bitişini bildirmez"¹⁴. Baskakov Karakalpak gramerinden beş yıl önce (1947'de) yazdığı "Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka"da *bar-* ve *kel-* fiillerine geldiğini söylediği *-adırı* ve onun daralmışı olarak gösterdiği *-aat* ekini şöyle açmış: "*-a-dir-ı/-e-dir-i < -a tur-ur/-e tur-ur; -aat/-eet < -a d'ad-ar/-e d'ad-ar*"¹⁵. Burada görüldüğü gibi Baskakov, *-adırı* şeklini Karakalpak gramerinde söylediği gibi *-a d'atır* şekline dayandırmamaktadır. Baskakov, Karakalpak gramerinden 14 yıl sonra Yazıki Naradov'da 1966'da yayınlanan 'Altayskiy Yazık' adlı eserinde ise yukarıdaki ayrıma da gitmemiş ve *-adırı* ve *-aat* şekillerini, farklıymış gibi görünen tek bir ek olarak değerlendirmiştir: "*-adırı* veya *-aat* eki şimdiki zamanın şu anını oluşturur (hareket fiillerinde). (...). Bu ek hareketin tam şu anda sürekli olarak yapıldığını gösterir"¹⁶. Yukarıdaki açıklamaların aksine Krklpk.daki *baradırı* yapısının *bara turur* terkibine değil, *bara d'atır* terkibine dayandığını söyleyen yine Baskakov'dur (Baskakov, 1952, 371 vd).

Şimdi vereceğimiz örneklerde bu çekimli fiilleri tahkiye sözkonusu olduğu için yani romanda yazar kendi varlığını romana katarak, roman tekniği bakımından

¹⁴ "Деепричастие слитное на *a ~ e* с глаголом *tur ~ туры ~ туру* (или с глаголом *дьат-*) образует настоящее незаконченное действие, имеет значение протекающего в настоящем и имеющего еще продолжиться действия или процесса (не содержит указания ни на начало, ни на конец действия)." (Drenkova, 1940, 197).

¹⁵ "*-a-дыр-ы/-e-дир-и < -a тур-ур/-e тур-ур; -aat/-eet < -a дьад-ар/-e дьад-ар*" (Baskakov, 1947, 283).

¹⁶ "форма на *-a-дыр-ы/-e-дир-и* или на *-aat/-eet* образует настоящее время данного момента (глаголов движение). (...). Данная форма указывает на действие, совершаемое длительно в данный момент" (Baskakov, 1966, 516)

“ilahi bakış açısı” yöntemini kullandığı için geçmişte olmuş kabul etmek zorundayız. Ancak ilk iki örnekten sonrası tırnak içi konuşma olduğu için “şu anı” yani aktual hareketi gösterir:

D'e karın, baş bolzın. Ömölüktiñ küün-sanaazi d'arıdı. Fonardıñ kızıl odı d'altırap, dvor d'aar baradı. Uuldıñ d'üregi sıstap, bastıra boyı tırkaraja berdi. Ol ejiktiñ d'anında ilüde turgan elbek kara fufaykazın, kulaktaş küreñ bürilgin, tolkta işteze kiyeten d'aan boro pıymazın kiyele, ejikteñ tabış d'ok çıgat. (AK, 127)

Bir katap ayıldıñ eezi üy kiji Arinanıñ mañdayın sook, katı, sırsak sabarlarıla sıymay tudala, erke ünile aytkan: ‘- Kapşay d'azılzañ, balam, d'ajıl d'ay ödüp braadı, d'alañda ölöñ kadıp barat. (A.Kıs, 15)

baraat- ve *keleet-* fiillerinin (ve varyantlarının) bir diğer özelliği de bazan -p gerundiumuyla bağlandıkları temel fiilin sürekliliğini veya mükerrerliğini de vurguluyor olmalarıdır: *katkırijip keledet* “güle güle gelmekte; güle güle geliyorlar”, *ıylap braattı* “ağlaya ağlaya gitmekteydi (veya nadiren; gitmekte); ağlaya ağlaya gidiyordu (nadiren; gidiyor)”. Fiillerin bu özelliği de aşağıdaki örneklerden bazısında görülecektir.

Bu iki fiilin Kırgızcada da -a (3. şahıslarda -at) şimdiki zaman eki olarak pekiştirilmiş süreklilik yaptıkları görülür: *baratat* ‘gidiyor’, *kelatat* ‘geliyor’. Kırgızcada da hareketin sürekliliğinin dikkat çekici yönü vardır, yani hareket gözle takip edilir bir şekilde uzayıp gitmektedir. Kırgızcada bu şekli Altaycada olduğu gibi sadece 3. şahıslarda değil ayrıca 1. ve 2. şahıslarla da çekimlenirken görürüz, mesela Kırgızcadaki *barat-a-m* ‘gitmekteyim’ çekimli fiili eğer Altaycada şeklin 1. şahsa göre çekimi olsaydı karşımıza şöyle çıkacaktı: *barad-ad-ım* (~ *braad-ad-ım* ~ *baraad-ad-ım*). Kırgızcadan örnek:

Neyse çok şükür. Ömölük'in istek ve düşüncesi aydınlandı. Fenerin kızıl ışığı parlayıp, avluya doğru gidiyor (gitmekte, yavaş yavaş gitmekte). Delikanlının yüreği sızlayıp, bütün vücudu titreyiverdi. O kapının yanında askıda duran düz kazağını, kulağını örten kahverengi kürk başlığını, kömür işinde çalışırken giydiği büyük gri pantolonunu giyerek, kapıdan dışarı çıkıyor (~ çıktı).

Bir keresinde ev sahibi kadın, Arina'nın alnını soğuk, sert, sağlam parmaklarıyla okşayıp, tatlı dille söyledi: ‘- Lütfen hemen iyileş, yavrum, yeşil bahar geçip gitmekte, tarlada bitkiler kuruyup gitmekte’.

*Al kuyrugun kuup kötörüp alıp öñküldöp ketip
baratat, men artınan kalbay kuup baram*

'O, kuyruğunu kaldırıp dört nala koşuyor, ben
geri kalmadan ardından gidiyorum'¹⁷

* *barat-* (~ *baraat-* ~ *braat-*) fiilinin *-at* ekiyle pekiştirilmesi.

*Şak ol d'oldo eki uul baradat. Çokımdap
aytsa, olor minayda d'añs bugün baratkan
emes. İnternatka d'adıp, on d'ıl ürengileyle,
Ömölük le D'arkın bu d'ollo kanayıp la
baskılaytan. (AK, 3)*

Tam o yolda iki oğlan gitmekte (~ gidiyorlar ~
gidip durmaktalar). Doğrusunu söylemek
gerekirse onlar bu şekilde sadece bugün
gidiyor değiller. Yatılıda kalıp on yıl
okuduktan sonra Ömölük ve D'arkın bu yoldan
nasıl da yürürlerdi.

*Bozuzı omñ kiynineñ türgen bazıp, eneziniñ
uzun kuyrugına orolıp, eki kulagın örö
ködürüp, talbayıp baradat. (AK, 93)*

Buzağısı onun arkasından çabuk koşup
annesinin uzun kuyruğuna dolanıp iki kulağın
yukarı kaldırıp yaylana yaylana gidiyor.

Şimdi vereceğimiz örnekte *braat-* fiili *-at* şimdiki-geniş zaman ekiyle
birleşerek hareketin sürekliliğini pekiştirmiştir; ancak *-at* ekinin “şimdi gibi görünen
geçmiş zaman anlamı” işlevinden dolayı olaylar aslında geçmişte geçmektedir:

*Teñeriniñ tübile onoor uçup d'ürüp iydi. Buka
keptü bustap braadat, ayu oşkoş ogırıp
braadat. Bay terektiñ tözine d'edip kelele,
körör bolzo, d'eten aygırlı mal kelze, tabılbay
kalar neme emtir. (AM, 122)*

Gökyüzünde oraya doğru uçuverdi. Boğa gibi
böğüre böğüre gidiyor (~ gidiyordu ~ gidip
durmaktaydı). Ayı gibi bağıra bağıra gidiyor
(~ gidiyordu ~ gidip durmaktaydı). Kutsal
kavağın dibine varınca görse de, yetmiş
aygırlı mal gelse de bulunmayacak bir şeymiş.

* *barattı* geçmişte devam etmekte olan hareketi gösterir. Bu şekil ayrıca az
evvel gerçekleşmekte olan hareketi de “az evvel, şimdi, daha biraz önce” anlamında
gösterebilir. Baskakov *-(a)attı* ekini¹⁸: “sürekli geçmiş zamanı oluşturur. Bu form
sadece hareket bildiren fiillerde kullanılır”¹⁹ şeklinde tarif etmiştir.

¹⁷ ‘Он, подняв хвост, бежит галопом, я, не отставая, преследую его’ (Grammatika Kirgizskogo
Literaturnogo Yazıka, 1987, 280 vd.).

¹⁸ Baskakov’un dediği gibi *-aattı* şeklinde bir ek olmadığını, bu şeklin müstakil *baraat-* veya *keleet-*
fiillerine *-di* ekinin gelmesi olduğunu tekrar hatırlatırız.

¹⁹ “образует прошедшее несовершенное время. Данная форма образуется только от глаголов
движения” (Baskakov, 1947, 278 ; 1966, 516)

Bir kün teñeri túbile üürli kastar uçup braatti. Alıp-Manaşın açu kojoñın ol kastar ugup iydiler. Ay kanattarın d'aya tudup, oro kırına tıjüp keldiler. (AM, 113)

Ol ne: Maşına fermanıñ altı d'anında d'oldo baratti. Udabay, 'UAZ' tañmalu maşına, izüde saygaktagan kara uy çılap, ağaştardıñ ortozına kire kondı. Uy saacı tereñ tınala, küün-küç d'ok kayra boldı. Aydar Adunoniçe aldındağı kojo bolgon tuštaştardı, kuuçındardı eske alat. Olardı kem de koptoboyton, çaptık etpeyten. (AK, 28)

Emdi Kanak tolun aydıñ tögüp turgan kümüş çoktorınıñ aldında d'ayılğan kozır karlañdarlu meestiñ edegile arayınañ tapıldadıp braatti. D'e Kazar degen kazır nököriñiñ üni em turguza ugulbayt. (AÇ, 2000, nu:174, 8)

D'aan udabay, kayda da d'arım saatıñıñ bajında, baya monço d'ajınıp kalğan ay, emdi bolzo, çel buluttardıñ ortozınañ bir körünip, bir körünbey, tañ attu kījini karıkçaldu üydejiñ, öñölöp braatti. (AÇ, 2000, nu:174, 8)

Bir gün gökyüzünde kaz sürüsü uçup gitmekteydi (~ gidiyorlardı). Alıp-Manaş'ın acıklı şarkısını o kazlar duyuverdiler. Ay gibi kanatlarını yayık vaziyette tudup, zindanın kenarına gelip indiler.

O da nesi: Araba, çiftliğin ön tarafındaki yolda gitmekteydi (~ gitmekte). Fazla geçmeden, 'UAZ' markalı araba, sıcakta at sineğinden kaçarak kurtulan inek gibi, ağaçların ortasına girip durdu. İnek sağıcı derin soluyarak, isteksiz ve güçsüz bir şekilde arkasına dönüp gitti. Aydar Adunoviç ve önünde yürüten birlikte geldiği yol arkadaşları, konuşmaları hafızalarına alıyorlar (~ dinliyorlar ~ dinlemekteler). (Fakat) Onları kimse kâle almıyor, canlarını sıkıyordu.

Şimdi Kanak dolunayın dökmekte olduğu gümüş yalımlarının altında yayılan sivri yamaçlı düzlüğün eteğinden yavaşça yürüyüp gitmekteydi. Ama Kazar denilen merhametsiz dostunun sesi şimdi duyulmuyor.

Fazla geçmeden, neredeyse yarım saat sonra, önce saklanmış olan şimdiyse koyu bulutların arasından bir görünüp bir görünmeyerek, atlı kişiyi hüzünlü şekilde uğurlayıp yavaşça gidiyordu.

* *baratkan* çekimli fiili çift zamanlı bir fiildir. Geçmişteki veya şu andaki faal (aktual) hareketi gösterebilir. Bu çekimli fiilin sıfat veya fiil işlevi sonundaki *-gan* ekinin çekim veya sıfat-fiil işlevine göre değişir. Eğer *-gan* eki sıfat-fiil eki işlevindeyse *baratkan* sıfat-fiil olur. Eğer *-gan* eki geçmiş zamanın çekim eki işlevindeyse “gitmekteydi, gidiyordu” veya “gitmekte, gidiyor” anlamlarında çift zamanlı bir fiil olur. Görünüş bakımından bitmemişlik bildirir.

Sıfat-fiil şekline örnek:

Kırğa d'ölönip braatkan küñniñ kaskaltım çoğı

Dağa yaslanmaya gitmekte olan güneşin

köznök ötküre çahp, stoldiñ üstinde turgan şili ayaktardı kazarta budıp turdı. (A.Kıs., 10)

kırmızı ışıkları pencereden geçerek, masanın üzerinde duran cam bardakları kızıl renge boyuyordu.

* Çekimli şekil: Aşağıdaki örneklerde geçen *baratkan* çekimli fiilleri şimdiki faal hareketi göstermektedir:

Bu fermada bastıra d'edikpesterdi d'ogoltp, onçozin d'arandırar, d'azagılaar küündü d'ürgüleyt. Olor d'angılap kelgileyle, bastıra uy saaçılarga odın tartkalap bergen. Eki-d'añıs uylarınıñ çeden-çulamın d'azagılağan, erten-eñir süt tajurğa boluşkalagan. Bügün deze abrału kara atla kojo özökti örö bolgıladı. Olor ta kayda baratkan? Fermada onu biler kiji d'ok. Uuldar enelerine de, uluska da neni de aytpagan. (AK, 14)

Bu çiftlikte bütün eksiklikleri ortadan kaldırıp tümünü güzelleştirecek, onaracak olan bir niyetle koşturuyorlar. Onlar evlerine dönmünce bütün inek sağıcılara odun getirdiler. Sadece iki ineğinin ahırını onardılar, sabah-akşam süt taşımaya yardım ettiler. Bugün ise at arabasıyla kara atla beraber vadiden yukarıya doğru yöneldiler. Onlar nereye gidiyorlar? Çiftlikte bunu bilen kişi yok. Delikanlılar annelerine de, insanlara da hiçbir şey söylemedi (~ söylememiş).

Sürüjip kleetken ulustıñ attarı arıp, kayda da kiyninde artıp kalğan bolor; neniñ uçun deze uuldar emdi tokımalu braatkandar. (A.Kıs., 13)

Kovalayıp gelmekte olan insanların atları yorulup, arkada bir yerde kalmış olabilir. Çünkü delikanlılar şimdi rahat bir şekilde gidiyorlar.

baratkan çekimli fiilinin eğer geçmiş zamanı bildiren bir anlamda kullanılmışsa uzak veya yakın geçmiş zaman bildirmek gibi bir fonksiyonu yoktur. Geçmiş anlamında: *ol baratkan* “o gidiyordu” dendiğinde bu iş mesela yirmi yıl önce de olmuş olabilir birkaç saniye önce de olmuş olabilir. Bu şekil ayrıca geleceği kasteden bir anlamda kullanılabilir. Şimdiki zaman anlamında: *men şkolgo braatkam* “ben (şu anda) okula gidiyorum” Eğer geleceği kasteden anlamda kullanılmışsa – sonuna *emtir* nakil birimi almadığı halde – dolaylamalı bir anlama da sahip olabilir. Mesela: *Ol erten 12 çasta aylına baratkan* “O, yarın saat 12’de evine gidiyordu” cümlesini ele alalım. Bu cümledeki *erten 12 çasta* “yarın saat 12’de” şeklinde verilen zaman sınırı eğer henüz aşılmamışsa bir nakil anlamı gizli de olsa vardır ve her ne kadar geleceği kasteden “O, yarın evine gidiyor(du) (~ o yarın evine gidecek[ti])” şeklinde söylenmiş olsa bile aslında “O yarın evine gidiyormuş (~ o yarın evine

gidecekmiş)” şeklinde anlaşılmalıdır. Bu cümlede sözü geçen kimsenin “evine gideceği” sözü geçen kimsenin kendisinden de öğrenilmiş olabilir, bir başkasından da... Gelecek zaman anlamına örnek:

'Mını Karışeva Arinaga aparıp ber. Öbögöni artıskan. Frontko atamp braatkan.' (AKıs., 87)

'Bunu Arina Karışeva'ya götürüp ver. (Boşandığı eski) kocası bıraktı. Cepheye gidiyor (~ cepheye gidecek ~ cepheye gidiyormuş ~ cepheye gidecekmiş)'.

* *baraat-* fiilindeki sürekliliğin *-atan* ekiyle pekiştirilmesi:

Kandıy-kandıy kokurçı uul kamdarga ötkönip, teskinip, kalaktap turganda, uuldar katkaga ölgilep braadatan. Emeze kandıy bir d'altanbas uul d'atkan torboktın kıyın d'annañ öñölöp kelele, sakabagan d'annañ onu mine sogolo, torboktı tuyladıp turup, deremneni örö katka edip mañtada bereten. (A.Kıs., 19)

Herhangi bir şakacı delikanlı kamlara (şamanlara) taklit edip sesler çıkardığında delikanlılar gülmekten ölüyorlardı (harfi harfine: ölüp gidiyorlardı). Veya bir cesur delikanlı, yatan dananın arkasından gizlice gelerek, hayvanın hiç beklemediği yanından aniden binerek danayı zıplatarak bütün köylü gülerken dananın üstünde gezerdi.

Kelet- fiilinin işlevleri de tıpkı *barat-* fiilinde olduğu gibidir.

* *kleediri* (< *kele yatırı*) çekimlemesine örnek:

Arina katap la közin d'umup, ayıldın d'eñil ijıla kojo tünükteñ uçup turdı. İşla kojo teñeride türgen aylanıp turala, d'erge d'abızap, türgen, türgen uçup kleediri. Tıñji buulıp, d'erge kelip tüjele, çoçıgamnañ araay kaygırıp, közin açıp iydi. (A.Kıs., 14)

Arina tekrar gözlerini yumup, evin hafif dumanıyla birlikte avlusunda uçuyordu. Dumanla birlikte gökyüzünde hızla döntüp durarak, yere alçalıp, hızlı hızlı uçup gelmekte. Nefesi boğulup, yere gelip inince, korktuğu için hafif bağırıp, gözünü açiverdi.

* *kelet-* fiilinin *-at* şimdiki zaman eki alması:

D'e Ezenay olordı d'erge tiygispeske, örö ködirip, içkeri korkoyıp, d'albayıp kleedet. (AK, 13)

Balkaşka d'azap bolboy, kargan kas çılap, eki sabatta tolo süttül, d'aybañdap keledet. (AK, 13)

Ama, Ezenay onları yere değirmeden, yukarı kaldırıp, kendisi eğilerek, yayılarak geliyor.

Çamura dikkatli basamayıp, ihtiyar bir kaz gibi, iki kovasında süt dolu bir şekilde yalpalaya yalpalaya gelmekte.

Uylardıñ ortozında eki kolında d'aan ak sabattarlu bir uy saaçı d'inge, balkaška aray d'ıǵılbay, ezirik kiji çilep, arı-beri d'aybañdap kleedet. (AK, 53)

İneklerin arasında iki elinde büyük beyaz kovaları olan bir inek sağıcı, hayvan pisliğinin ve çamurun içine az kalsın yıkılacak bir sarhoş gibi, bir o tarafa bir bu tarafa yalpalaya yalpalaya geliyor.

* *keletti* çekimli fiili geçmişteki faal (aktif ~ aktual) hareketi gösterir:

Eki uul bayadañ la beri kuuçındajıp keletti. (AK, 3)

İki delikanlı uzun zamandan beri konuşa gelmekteydi.

Kara adınıñ tiskinin küün-küç d'ok silkıp, kıstardıñ kajoñın tıñdap kleetti. Kıstardıñ şıñırar turgan ötkün üni ötküre ol Tananıñ koo ünin tıñdap, araaç d'ortup kleetti. (AKıs., 171)

Kara, atının dizginini isteksizce silkıp, kızların şarkısını dinleye dinleye gelmekteydi. Kızların şen sesleri arasından Tanna'nın hoş sesini dinleyip, atının üstünde yavaşça gelmekteydi.

* *keletken* çekimli fiili de geçmişteki ve şimdiki faal hareketi gösterir. Bu şekil sonundaki *-gan* eki eğer çekim eki değil de sıfat-fiil eki durumundaysa bir ismin önüne gelerek onu belirtebilir.

Sıfat-fiil şekline örnek:

D'anıp kleetken uylardıñ mööröşköni, iyterdiñ ürgeñi köznök ötküre d'art ugulıp keldi. (AKıs., 10)

Dönüp gelmekte olan ineklerin möö sesi çıkarması, köpeklerin havlaması, pencereyi aşır duyuluyordu.

* Çekim şekil: Aşağıdaki örneklerin tamamında geçmişteki faal hareketi göstermektedir.

Bıtır küskide eñirgeri körzöm, bu la d'ıstıñ edegineñ bir ayu uylardı sür le kelet. Men mınaar örö uylar aydap d'ürgem. Korkağam ne deer! Mılık bar emes. Onoñ ol lo bolgon. Ayu uylardı sür le keletken. (...) (AK, 32)

Geçen yıl güzün, akşam üzeri gördüm ki işte şu ormanın eteğinden bir ayı inekleri kovalayıp gelmekte. Ben buradan yukarı doğru inekleri gütmekteydim. Beni asıl korkutan ne olsa beğenirsiniz: Tüfek yok! Ondan sonra aynen şöyle oldu. Ayı inekleri kovarak gelmekteydi (geliyordu). (...).

Erten turadañ ala teñeride bir de bulut d'ok, d'e tüştiñ kiyninde küñbadış d'anunañ kelip d'atkan kükürt uguldı. Kükürt birde ugulbay, birde ugulıp, tam la d'uuktap kleetken. (AKıs., 8)

Sabahtan beri gökyüzünde tek bir bulut yok, ama öğleden sonra batı tarafından gelmekte olan gök gürültüsü duyuldu. Gök gürültüsü bazan duyulmayıp, bazan duyulup yavaşça

*Bir katap baza la mındıy ok d'arık aydıñ eñirde
oyın bolgon d'erdeñ Arına aylına d'añıskan
d'anıp kleeitken. Arınanıñ kiynineñ artpay, Odoy
eeçip, d'e omıla kuuçındajarga d'altamp
kleeitken. (A.Kıs., 12)*

yaklaşmaktaydı (harfi harfine: yaklaşıp
gelmekteydi).

Bir keresinde yine böyle ayın akşam
aydınlığında oyun oynanan yerden Arına
evine yalnız olarak dönüp gelmekteydi.
Arına'nın arkasından Odoy geride
kalmayıp, onu takip ederek, fakat onunla
konuşmaya çekinerek gelmekteydi.

* Geçmiş zaman anlamı *bolgon*'la da belirginleşebilir:

*Eki közimle le kördim. Ayla, ol d'eldep keletken
bolgon. Udabas töröör kerek. (AK, 87)*

Şu iki gözümle gördüm. Yanlış
hatırlamıyorsam onun doğum zamanı
yaklaşıp geliyordu. Yakın zamanda
doğurması gerek.

Keletken çekimli fiili de aynen *baratkan*'da olduğu gibi uzak veya yakın
geçmiş göstermez ve eğer geleceği kasteden bir cümlede kullanılmışsa, cümleye
nakil anlamı katar. *Baratkan* bahsinde bunları açıkladığımız için burada tekrar
etmeyeceğiz.

* *kleeitken bolgon boltır* şeklinde bir nakil cümlesi:

*Olordıñ kiynineñ d'añıs d'urttıñ ulustarı baza
kaçıp keletken bolgon boltır. (AK, 205)*

Onların arkasından yalnız obanın insanları da
kaçıp gelmektedirmiş (~ gelmektedirmişmiş).

Yukarıdaki cümlede geçmiş zaman birimi *bolgon*'dan sonra yine genellikle
geçmiş gösteren *boltır* nakil koşulunu gelmiştir. Halbuki *bolgon* birimi zaten geçmiş
zaman anlamını vermektedir. Bu nedenle *bolgon emtir* formunun gelmesi beklenirdi.
Çalışmanın başında da söylediğimiz gibi *boluptır*'ın geniş-şimdiki-gelecek
zamanlardaki hareketin naklini bildirmesi az da olsa görülen bir hadisedir. Bir
ihtimalle bu örnek o nadir kullanımlardan birini gösterir. Diğer ihtimale gelince... Bu
cümleyi “pekiştirilmiş geçmiş” diye görmek de mümkün olabilir. Zira Altaycada
bilhassa sürekliliğin (geçmiş ve arasına geniş zaman bildiren, *-p turatan*, *-p d'adatan*,
-p d'üreten, *-p oturatan* şeklinde, şimdiki-geniş zaman bildiren; *-p d'adat*, *-p turat*, -

p d'üret, -p oturat şeklinde; mükerrer hareketi bildiren *-p d'adar, -p turar, -p d'ürer, -p oturar* şeklinde) pekiştirilmesine sıkça rastlanır²⁰.

* *aparar-* ve *ekelet-* fiilleri: Bu fiiller görünüşe bakılırsa *barar-* ve *kelet-* fiillerinin bütün zaman işlevlerini yerine getirebiliyorlar. Ancak bunların yok denecek kadar az kullanılıyor olması bu fiiller hakkında çok bilgi vermemizi engelliyor.

* *apararır* (< *alır bara yatır*) çekimli fiiline somut örnek:

"*Utus suraza, 'çoçkolorgo d'arma apararırım'*
de". (AK1s., 74)

"İnsanlar sorarsa 'domuzlara kepek
götürüyorum (~ götürmekteyim)' de".

* *aparar-* "götürüyor ol-" fiilinin *-kan* ekiyle birleşmesi: Böyle bir birleşme tıpkı *bararkan* ve *keletken* şekillerinde olduğu gibi partisip anlam da verebilir, finite anlam da verebilir. *-kan* eki hangi işlevde kullanılırsa kullanılsın, *apararkan* şeklinde bir çekimlemenin zaman değerlerinin *bararkan* ve *keletken* fiillerinden hiçbir farkı yoktur. Örnek:

Enezi sadarga apararkan, ilep salgan koydın
terelerine Kara oronıp alala, solun tuularđ,
solun d'erlerdi unçukpıy ad'ıktap braatt.
(AK1s., 117)

Annesi alış-verişe götürüyordu, yumuşatılmış
koyun derilerine Kara örtünmüş durumda yeni
(gördüğü) dağları, yeni yerleri sessizce
süzerek gitmekteydi.

6.2 *d'at-, tur-, d'ür-* ve *otur-* yardımcı fiilleri

Bu fiiller Altaycada ve pek çok Türk dilinde süreklilik ve şimdiki zaman anlamını cümleye katan yardımcı fiillerdir. Altaycada bu fiillerin her birinin kendine özgü süreklilik anlamı vardır; fakat bunlar her fiile getirilerek süreklilik veya şimdiki zaman anlamı sağlayamazlar, hareketi yapanın canlı veya cansız oluşuna, hareketin nasıl yapıldığına (yatarak, oturarak veya hareket halinde), hareketin belli bir zaman

²⁰ Bu pekiştirme başka şekillerde de görülür. Mesela "gibi" anlamına gelen *oşkoş* koşacı ve *-dıy/-diy* (< ET *teg*) benzetme eki aynı anlam ve işlevlere sahip olmalarına rağmen birleşerek *oşkoştıy* koşacını oluştururlar: *Telekeydiñ üstinde bu laygıdañ korkuştı neme d'ok oşkoştıy*. (AK1s., 169) "Dünya üzerinde bu bağırmadan daha korkunç bir şey yok gibi". Örnekteki *d'ok oşkoştıy* "yok gibi" ifadesi aslında genellikle *d'ok oşkoş* "yok gibi" veya *d'oktıy* "yok gibi" şeklinde yapılır.

dilimi içinde nasıl bir süreklilik gösterdiğine bakılarak bunlardan biri veya bir kaç süreklilik anlamında kullanılabilir. Bu durum elbette dili yeni öğrenmeye başlamış bir yabancı için güçtür. Ancak zamanla bunlardan hangisinin konuşmada sözkonusu edilecek sürekliliği en güzel ifade edileceği anlaşılır. Biz mümkün olduğunca bu fiillerle ilgili bahiste bunların süreklilik, şimdiki zaman, aralıksız süreklilik, aralıklı süreklilik, hareketin yapılışına göre süreklilik, alışkanlık bildiren mükerrer hareket ve geniş zaman anlamlarını netleştirmeye çalışacağız. Yukarıda değindiğimiz bu güçlüğü Baskakov şöyle değinir: “Yardımcı fiil olarak *tur-*, *d’ür-*, ve *d’at-* fiilleri arasındaki kullanım sınırlarını saptamak bazan çok zordur çünkü bunların kullanımı temel fiilin gerçek anlamına bağlıdır. Kıyaslayın mesela: *añdap tur-* ‘bazan, zaman zaman avla’ ve ‘(her zaman) avlamakla meşgul ol’; *añdap d’at-* ‘şu anda avlıyor’, *añdap d’ür-* teşkilinde *d’ür-* fiili ‘gezmek, yürümek’ şeklindeki kendi gerçek anlamını koruyor”²¹.

d’at-, *tur-*, *d’ür-*, *otur-* yardımcı fiilleri şimdiki zaman anlamını gerundiumla bağlandıkları temel fiile katarlarken kendi özgün anlamlarından sıyrılarak “olmak, var olmak, bir yerde bulunmak, hale gelmek, dönüşmek”²² gibi; Dırenkova’ya göre ise “kendi asıl anlamlarından başka; bulunmak, harekette bulunmak, hareketin veya durumun içinde olmak” gibi anlamları bildirirler ve “temel fiilin şimdiki zamandaki oluşumuna katılırlar”²³. Grammatika Altayskogo Yazıka’da ayrıca bu fiillerin kendilerine özgü anlamlarıyla da kullanıldıkları şöyle anlatılır: “(...) bunlardan her biri ayrıca kendilerine özgü anlamlara da sahiptirler. Şöyle ki: *d’at-* ‘yatmak’, *tur-* ‘ayakta durmak, dikilmek’, *ottur-* ‘oturmak’ ve *d’ür-* ‘yürümek’ anlamlarına sahiptirler. Bu kendine özgü anlamlarda sözkonusu dört fiil diğer bütün fiiller gibi tasviri olan anlamlarıyla birleşerek şimdiki zaman anlamına sahip olabilirler. Mamafih yardımcı fiil anlamında *d’at-* fiili denebilir ki müstesna bir fiildir (*d’adıp d’at* ‘yatıyor’, *turup d’at* ‘ayakta duruyor’) (...) Tasviri şimdiki zaman terkip formuna

²¹ “Границы между употреблением глаголов *тур-*, *д’ур-* и *д’ат-* в качестве вспомогательных иногда установить очень трудно, т. к. Использование их зависит также от реального значения основного глагола. Ср. напр. *аңдап тур-* охотиться иногда (временами) и заниматься охотой (вообще); *аңдап д’ат-* охотится в данный момент; в сочетании же *аңдап д’ур-* глагол *д’ур-* сохраняет свое реальное значение «ходить», «бродить».” (Baskakov, 1947, 260).

²² “*быть, существовать, пребывать, жить*” (bkz. Grammatika Altayskogo Yazıka 1869, § 407).

²³ “помимо своего основного первичного значения имеют еще значение «нахождения и пребывания в действии или состоянии» (...). участвуют в образовании настоящего времени глагола” (Dırenkova, 1940, 195, 196).

adı geçen dört fiilden her biri girebilir mamafih gerek anlam ve gerekse kullanım bakımından kayıtsız değildirler. Şöyle ki: Şu anda gerçekleşmekte olan hareket için Teleutlar ve Kondomlar bilhassa *d'at-* fiilini ve Altaylılar *tur-* fiilini kullanırlar²⁴. Unutulmamalıdır ki “Grammatika Altayskogo Yazıka”da verilen bilgiler 130 yıl öncesine dair bilgilerdir. Bugün “Altay-Kiji” denilen zümre de genellikle *d'at-* yardımcı fiilli terkipleri kullanırlar, ancak bu diğerlerini çok az kullanırlar demek değildir. Daha doğrusu bu konuda kesin bir oran verilemez. Hatta şahsi ağızlarda da bu kullanımın oranı değişebilir. Toçşakova bu dört fiil için şunları söyler: “Birleşik fiillerin oluşturulduğu yardımcı fiillerin arasında dört fiil kendi evrensellikleriyle dikkat çeker. Bunlar: *otur-*, *d'ür*, *tur-*, *d'at-*. *otur-* ve diğer fiiller Rusçada karşılığı bulunmayan bir çok anlam nüansına sahiptirler. *d'at-* ‘gelmek, bir yere gelmek’ anlamında kullanılabilir. *tur-* ‘bir yerde bulunmak’ anlamında, *d'ür-* ‘yürümek, yolculuk yapmak, izlemek’ anlamında, *otur-* ‘oturmak, bir yere yerleşmek’ vs. Yukarıdaki aynı anlam çeşitliliği, evrensel şimdiki zaman gibi yardımcı fonksiyonlarda da bulunur. *Kelip d'at* ‘gelirken yatıyor’, yani ‘ geliyor’. Bu dört fiil benzerlerinden ve diğerlerinden şu şekildeki morfolojik özellikleriyle ayrılırlar: İlk olarak bunlar, isimler (Oyrotçoda fiil temelleri işaret edilmiş dördü hariç, hiçbir zaman şahıs eki almazlar ki isim temelleri bunları doğrudan alırlar) doğrudan kendi aslına 1. ve 2. şahıs eklerini alırlar. Diğer bütün fiiller sadece özel fiiller yardımıyla partisip, gerundium, şart ve diğer formlara dönüştükten sonra çekimlenebilirler. Bu dört fiil, görevli (yardımcı) fiiller niteliğinde, diğer fiillerin gerundiumlu şekliyle birleşerek saf şimdiki zaman formuna dönüşür. Bu durumda temel fiil gerundium şeklini alarak birleşik fiilin değişmeyen ögesi ve bu oluşumun asıl anlamını taşıyan elemanı olarak kalır. *d'ür- otur-*, *tur-*, *d'at-* yardımcı fiilleri, sadece çekimleme ögesi olurlar, ve asıl anlamlarını yitirmiş olarak, çekimlere göre temel fiile çeşitli görevli anlamlar bildirirler: *biçip tur* “sık sık yaz”, *d'ortup otur* “atla gitmeye devam et”,

²⁴ “каждый изъ нихъ имеетъ еще свое особенное значеніе, а именно: *jam* значить лежать, *тур* – стоять, *оттур* – сидеть, *jур* – ходить. Въ этихъ особенныхъ значеніяхъ четыре глагола имеютъ описательную настоящую форму сложную, подобно всемъ другимъ глаголамъ, прінімая, впрочемъ, въ значеніи вспомогательнаго глагола, почти исключительно глаголь *jam* (*ядьт jam* лежить, *туруп jam* стоить і. т. д). Въ составъ описательной настоящей формы прочіихъ глаголовъ можетъ входить каждый изъ упомянутыхъ четырехъ глаголовъ, но впрочемъ не безразлично, какъ по значенію такъ і по употребленію. А именно: для выраженія именно теперь совершающагося действия телеуты і кондомцы употребляютъ преимущественно глаголь *jam*, алтайцы – глагол *тур*.” (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, §§ 407, 408, 409).

kıçırıp d'ür “hep kitap oku”, *kıçırıp d'at* ‘okuyor’. (...) Şimdiki zaman birleşik formunu dört fiil oluşturur. Ama bunların her biri fiilin içindeki belli kategoriye ifade eder ve bu belli kategoriye göre diğerleriyle birleşik bir ilişkiye girer.”²⁵.

Tıbıkova bu fiiller için: “Hareketin devamlılığına ve süresine ya da durumuna ve de diğer aspect nüanslarına işaret eden yardımcı fiillerin aracılığıyla oluşan birleşik fiiller” şeklinde başlık kullanır ve bu fiillerin süreklilik ve şimdiki zaman işlevini şöyle tarif eder: “*D'ür-*, *tur-*, *otur-*, *d'at-* ‘hareket etmek’, ‘ayakta durmak’, ‘oturmak’, ‘yatmak’ fiilleri kendi anlamlarını koruyarak, *-p* gerundiumuyla birleştiği zaman hareketin devamlılığına ve süresine ya da durumuna ve de diğer aspect nüanslara işaret eden birleşik fiiller oluşturur. İşaret edilen yardımcı fiillerden ikisi *d'ür-* ve *tur-* bundan başka bazı durumlarda birleşik teşkillere buna ilaveten ‘hareketin özne tarafından zaman zaman, ara sıra yapılması anlamı’ şeklinde bir aspect nüansı veriyor. *Otur-* ve *d'at-* yardımcı fiilleri birleşik teşkillere çoğu zaman şu an gerçekleşmekte olan izafi devamlı ve aralıksız hareket nüansı verir”²⁶.

²⁵ “Среди всех вспомогательных глаголов, с помощью которых образуются сложные глаголы, выделяются наи-большой универсальностью четыре глагола: *отур* (сидеть), *дюр* (ходить), *тур* (стоять), *дъат* (лежать). Глаголы *отур* и др. имеют множество оттенков значений, которых нет у соответствующих слов русского языка. *Дъат* может быть использовано в значении прибывать, *тур* в значении находиться, *дюр* в значении идти, ездить, следовать, *отур* в значении сесть, осесть и т.д. Эти же разновидности значений имеются и в их вспомогательных функциях, вроде универсального настоящего времени: *kelip d'at* (идя лежит, т.е. идет). Эти четыре глагола сходны между собой и выделяются из всех остальных следующими морфологическими свойствами: во первых, они могут непосредственно к своей основе принимать личные окончания первого и второго лица так же, как и имена (в ойротском языке глагольные основы, за исключением указанных чутырёх, никогда не принимают личных окончаний, тогда как именные основы принимают их непосредственно). Все остальные глаголы могут спрягаться лишь после того, как они преобразуются посредством особых суффиксов в причастные, деепричастные, условные и др. формы. Эти четыре глагола уподобляются в качестве служебных – вспомогательных глаголов, – присоединяясь к деепричастным формам другого глагола, превращают их в форму чистого настоящего времени. В таком случае основной глагол, приняв деепричастную форму, остается неизменяемой частью сложного глагола и элементом, носящим основное значение данного образования, а вспомогательные *дюр*, *отур*, *тур*, *дъат* становятся лишь спрягаемой частью и, лишившись своего основного значения, сообщают основному глаголу, в зависимости от форм спряжения, различные служебные значения: *biçip tur* (пиши), *d'ortur otur* (езжай); *kıçırıp d'ür* (всегда читай); *kıçırıp d'at* (читает). (...) Сложную форму настоящего времени образуют четыре глагола, но каждый из них выражает определенную категорию внутри категории настоящего времени, вступая тем самым в сложное взаимоотношение друг с другом.” (Тоççakova, 1938, §48, 49).

²⁶ “Глаголы *jür-*, *tur-*, *otur-*, *jat-*, сохраняя собственные значения «двигаться», «стоять», «сидеть», «лежать», присоединения с формой деепричастия на *-n* образуют сложные глаголы, указывающие на длительность и постоянство действия и состояния предмета. Два из указанных вспомогательных глаголов *jür-*, *tur-*, кроме этого, в некоторых случаях придают сложным образованиям еще следующий видовой оттенок – то, что действие совершается субъектом только иногда, время от времени. Вспомогательные же глаголы *otur-*, *jat-* придают

Gerundiumlu birleşik terkiplerin dışında bu yardımcı fiiller yönelme hali ekli bir temel fiile geldiklerinde de bir teşkil anlamı kazanabilirler, ancak bu teşkil anlamı süreklilik değil hazırlık yapma, istek, dilek, niyet bildirir ki bazan bu anlamlarda kararlılık da görülebilir. Mesela: *men aylım döön bararga turum* (~ *bararga d'adım* ~ *bararga d'ürüm* ~ *bararga oturum*) cümlesinde “ben evime gitmek için hazırlık yapıyorum ~ ben evime gitmek istiyorum ~ ben evime gitmek niyetindeyim ~ ben evime gideceğim” gibi anlamlar vardır. Drenkova bu tür teşkilleri şöyle tarif eder: “*tur-*, *d'at-*, *otur-*, *d'ür-*, yardımcı fiillerinin *-r* sıfat-fiilinin yönelme haliyle birleşimi herhangi bir hareketi gerçekleştirme niyeti ya da (harekete başlama) yapma arzusunu ifade eder: *ol bararga d'at* ‘o gitme niyetinde, o gitmek istiyor’, *ol d'anarga oturu* ‘o dönme niyetinde, o dönmek istiyor’²⁷. Benzer anlam *bol-* fiiliyle de yapılabilir: *Ajanarga bolup d'ür bargan*. “Yemek yemeye niyetlenip gitti”. *-ga d'at* (*туру, d'ürü, отуру*) şekline örnekler:

Akaraar, ulustar! Mında oturgan ulustañ meneñ d'aan kiji d'ok, mındağı d'uulgan ulustañ Arınadañ d'it kelin d'ok. Men kızıma ulustañ aldına bir kjoññ kjoññdop bererge turum! (Akıs.,)

Durun, millet! Burada oturan insanlar içinde benden büyüğü yok, buradaki insanlar arasında Arına'dan genci yok. Ben kızıma insanların huzurunda bir şarkı söyleyivermek istiyorum.

Altaycada *-p d'atkan*, *-p turgan*, *-p d'ürgen*, *-p oturgan* şekilleri sürekli geçmiş zamanı gösterirler ancak günlük dilde bu şekillerin bazan şimdiki zamanı ve geniş zaman bahsinde görüldüğü gibi geniş zamanı da gösterdiği görülür. Şekillerin elbette predikatif olan bu işlevine bizim taradığımız eserlerden sadece Tadikin'in partisiplerle ilgili çalışmasında o da bir iki cümleyle değinilmiştir. Bu şekillere eğer geçmişte devam eden hareket anlamı verilmek isteniyorsa o takdirde *bolgon* koşacının da kullanılması gerekir. Eğer *bolgon* koşacı kullanılmadığı halde geçmiş zaman bildiriyorsa bu, kontekstin geçmiş zamandan bahsetmesinden kaynaklanır. Bu şeklin, ilahi bakış açısının hakim olduğu hikayelerde, romanlarda hangi zamanı

сложным глаголам оттенки относительно длительного непрерывного действия, происходящего большей частью в настоящий момент” (Tıbıkova, 1966, 17 vd.).

²⁷ “Сочетание вспомогательных глаголов *тур, јат, отур, јур* с глагольным именем (причастием) на *p* в дательном падеже выражает намерение что-либо совершить или желание совершить действие (‘приступить к’) *ол барарга дьат* ‘он намеревается, желает ехать’, *ол дьанарга отуру* ‘он намеревается, хочет уехать’” (Drenkova, 1940, 200, 203; ағыса bkz. Baskakov, 1947, 288, 299 vd.; Tıbıkova, 1966, 26 vd.).

kastettiği belirsizdir. Ancak örnekleri aldığımız hikayeler genellikle *-di*'li veya *-gan*'lı görülen geçmiş zaman esasına dayandığı için bunları geçmiş zamandaki sürekli hareketler kabul etmek durumundayız; zira biz yazarın bu şekilleri, şimdiki zaman *-at* ekinde olduğu gibi zaman kaymasına uğramış şimdiki zaman eki gibi bir zaman kayması işlevinde mi kullandığını yoksa zaten çift zamanlı olan bu şekilleri geçmiş zaman işlevinde mi kullandığını bilemeyiz; fakat eğer hikayede bir kişiye ait söz tırnak içinde verilmişse ve bu cümlede obje, şimdiki-geniş zamanı kastediyorsa bu tür cümleleri yazarın veya tahkiyecinin cümlelerinde kullandığı cümlelerden ayrı bir tahlile tabi tutmak durumundayız. Nitekim biz bilhassa *-p turgan* için geniş zamandaki sürekliliği gösteren daha net örnekler vermekle birlikte bazı şekiller için şu andaki faal harekete somut örnekler bulmakta zorlandık. Fakat bizim somut bir örnek getirememiş olmamız yukarıda söylediklerimizi geçersiz kılmamalıdır. Günlük konuşma dilinde bu şekillerin bazan şu anki hareketi gösterdiğine hayli sık rastlanır, fakat günlük dilde sıkça kullanılmalarına rağmen edebi eserlerde bu şekilleri genelde geçmiş zamanı gösterirken görürüz, veya yazarın hangi zamanı gösterdiğini bilme imkanına sahip değiliz. Dolayısıyla biz bütün bu sebeplerden dolayı vereceğimiz bazı örneklerin göreceli olmamasına dikkat ettik ve üst veya alt cümlelerde geçmiş zamandan bahsedildiği için bunları “şimdiki zamanın hikayesi” bölümünde vermeyi uygun gördük.

Yukarıda değindiğimiz dört yardımcı fiilin dışında ayrıca *bar-* yardımcı fiiliyle kurulan *-p bar* ve bilhassa olumsuzluk bildiren *-bay bar* şeklindeki yapılar da teşkile bazan süreklilik anlamı katabilir ki *bar-* fiiliyle *yat-* fiilinin kaynaşması sonucu oluşan *baraat-* fiilinin yardımcı fiil işlevine yukarıda değinmiştik. *Bar-* fiili TT'deki *git-* fiilinin karşılığıdır ve bilindiği gibi *git-* fiili TT'de süreklilik nüansı veren bir fiildir. Altaycadaki *bar-* fiili de TT'deki *git-* fiilinin süreklilik işlevine benzer bir süreklilik anlamını dolaylı yoldan verebilir. Örnek: TT *kar yağmadı gitti* Bu cümleyi tahlil ettiğimizde “kar bir türlü yağmadı”, “kar her nedense bir türlü yağmıyor(du)” anlamları görülür. Altaycada *kar d'aabay bardı* cümlesi ise “kar yağmamaya başladı”, “kar yağmaz oldu” anlamı verir. GBAA'da *git-* fiilinin süreklilik işlevi daha belirgindir ve şimdiki zamandaki sürekliliği de verebilir: *uyup gidē ~ uyup gideri* “uyuyor ~ uyuma emareleri başladı ~ uyumaya başladı”; *gidip gidē ~ gidik gidē ~ gidip gideri ~ gidik gideri* “gidiyor, o tarafa doğru gidiyor”; *tarlē*

olup gideriz ~ tarlê oluk gideriz “tarlayı bitiriyoruz, bitirmemize az kaldı (harfi harfine: bitirmeye doğru gidiyoruz, bitime yaklaştık)”²⁸. Altaycadaki *bar-* fiili süreklilik anlamı verse de doğrudan bir şekilde şimdiki zaman anlamı vermez; sürekliliği “harekete başlama” anlamı katarak işaret eder. Örnek:

*Künder anayda la ödüp, olordñ d'ürümünde
bir de solun neme d'ok bolup bardı. Kaçan
Odoydñ pis'mozı d'edip kelgende, turamñ içi
bir kaçça öygö emeş d'arıy bergendiy bildirer,
onoñ oyto lo olordñ d'ürümi aldınañ ayrılıp,
uçı-bajı d'ok çöyilip d'adat. (AKıs., 165)*

Günler böylece geçip, onların hayatında hiçbir değişiklik olmamaya başladı (veya; değişiklik olmuyordu). Ne zaman ki Odoy'un mektubu geldiğinde, evin içi bir müddet aydınlanıyor gibi oluyor, daha sonra onların yaşamı tekrar eskisinden ayrılıp, uçsuz-başsız devam ediyordu.

yat- (diğer dillerdeki varyantları; *jat-*, *d'at-*, *çat-*, *t'at-*), *tur-* (*dur-*, *tor-*), *yürü-* (*yörü-*, *yörö-*, *yür-*, *jorı-*, *jür-*, *d'ür-*, *yur-*, *çür-*, *çorı-*), *otur-* (*olur-*, *odur-*, *odur-*, *oltur-*, *ultur-*, *ottur-*) fiilleri çok geniş bir coğrafyada sürekliliğin ve şimdiki zamanın değişik nüanslarını vermektedir. Bunlardan *tur-* ve *yür-* tasviri yardımcı fiillerinin daha ET döneminde sürekliliği, hareketin tekrarını bildirme için kullanıldığını biliyoruz (Gabain, 1988, 90 vd). Bu fiillerin Anadolu ağızlarında (bilhassa Güney-Batı Anadolu'da) da bazan değişik şekillerde şimdiki zamanı ve sürekliliği karşıladığı görülür ki sözü geçen fiillerle ilgili bölümde değinilecektir. Biz şimdi bu yardımcı fiillerin hangi dillerde süreklilik ve şimdiki-zaman işlevi gördükleri üzerinde duracağız. Elbette bizim şimdi vereceğimiz bilgiler son derece yetersiz olacaktır. Bütün dillerde bu yardımcı fiillerin şimdiki zamanı veya sürekliliği karşıladığını söylerken, bunlardan bazılarının diğer dillerde daha farklı anlamlara geldiği, daha farklı gerundiumlarla kullanıldığı, bazılarında bir işe başlama anlamı verdiği, bazılarında alışkanlık bildiren bir hareketi, bazılarında sürekli bir hareketi karşıladığı gibi farklılıkların olduğu unutulmamalıdır. Bizim aşağıda vereceğimiz bilgiler sadece bir fikir edinilmesi içindir; yoksa meselenin bütününe ihata edecek ve

²⁸ GBAA'da şimdiki zaman kuran *-ip gider* ve *-ip gelir* formlarının kullanım alanları arasında ilginç durumlar vardır. Mesela *uyu-* fiilinin şimdiki zaman anlamı için *-p gider* formu kullanılırken *uyan-* fiilinin şimdiki zaman anlamı için *-ip gelir* formu kullanılır. Burada “uyuma”da bir nevi hayattan uzaklaşış ve gidişin, “uyanma”da ise bir dönüş ve geliş anlamları sözkonusu olmakta ve bu dil mantığı, fiillere gelen formları belirlemektedir. Mesela: uyuk geliri şeklindeki ifade “uyuyor, uyumaya başladı” anlamını değil, “bir müddet uyudu, uyandı ve şimdi geliyor” anlamını verir. “uyuyor” anlamı yukarıda da söylediğimiz gibi *uyup gideri ~ uyup gidē* şeklinde ifade edilir.

bu fiiller her dilde aynı anlamı sağlıyor demek değildir. Bazı diller bunlardan birini veya ikisini veya üçünü de kullanabilir veya bazılarında bu fiiller (bilhassa *yat-* fiili) ekleşerek özel şekillere dönüşmüşlerdir.

Barabin Tatarcasında bu fiiller Altaycada olduğu gibi şimdiki zamanı ve sürekliliği değişik nüanslarla ifade eder: “*yat-*, *otır-*, *tur-* fiilleriyle bu zaman, şimdiki zamanın şu anına (konuşma anı) has durumu ifade eder ya da eskiden başlamış ve şimdiye kadar aralıksız olarak devam etme durumu. *Yür-* fiiliyle şu anda gerçekleşmekte olan ama sürekli ve şu an itibariye bitmemiş hareket”²⁹; Bşkrt.daki fiilleri Yuldaşev şöyle tarif eder: “hareket kendi seyrinde *-p yat*, *-p ultır*, *-p tor*, *-p yörö* biçimleriyle ifade edilir ve bunlar da şekil olarak sadece durum fiillerinde görülür, diğer olaylarda da bunlar perfekt fiillerin içindeki sıradan bir olay (*ütep tor* ‘uğramadan geçip gitme alışkanlığına sahip olmak’, *kilep yörö* ‘gelmek alışkanlığına sahip olmak’) gibi muhakeme ifade eden *-p tor*, *-p yörö* formlarının kullanımının dışında birleşik fiiller oluştururlar: *agıp yat (ultır, tor)* ‘akma durumunda bulunmak’, *kurkıp yörö* ‘hastalık durumunda bulunmak’. *-a(-y)* formlarında *tor-* fiili hareketi, bir şeyi veya birini beklemede iken gerçekleşmekte olan seyir olarak ifade eder: *ukıy tor-* ‘bir şeyi beklerken okumak, okuya durmak’³⁰; Krçy-Balk.da şimdiki zaman formu olarak *tur-* yardımcı fiilini görürüz: “açık (net) şimdiki zaman *-a/-e*, *-y* gerundiumlarının *tur-* yardımcı fiiliyle birleşmesiyle kurulur: *işley turama* ‘tam şu anda çalışıyorum’³¹; Nog.da “sürekli görünüş: *tur-*, *yat-*, *oltır-* ve *yur-* fiilleri yardımıyla (kurulur), mesela: *yazıp tur-* ‘yazmakla meşgul olmak’, ‘sürekli olarak

²⁹ “С глаголами *йат-*, *отыр-*, *тур-* это время означает состояние, характерное для настоящего времени данного момента (момента речи), или состояние, начавшееся давно и продолжающееся непрерывно до настоящего времени, с глаголам *йур-* - действие, происходящее в данный момент, но длительное, не закончивающееся в этот момент” (Dmitrieva, 1966, 165).

³⁰ “Действие в его течении выражается формативами на *-p yat*, *-p ultır*, *-p tor*, *-p yörö*, которые ведут себя как формы лишь в глаголах состояния, в остальных же случаях образуют сложный глагол, исключая уподобление форм *-p tor*, *-p yörö* в составе перфективных глаголов, где они выражают процессуальность как типичное явление *ütep tor-* «иметь обыкновение проходить мимо», *kilep yörö-* «иметь обыкновение приходить»: *agıp yat-* (*ultır-*, *tor-*) «находиться в состоянии течения», *kurkıp yörö-* «находиться в состоянии боязни». Форма на *-a(-y) tor* выражает действие как процесс, совершаемый в ожидании кого- или чего-либо: *ukıy tor-* «читать в ожидании кого-чего» (Yuldaşev, 1966, 185).

³¹ “настоящее конкретное время образуется сочетанием деепричастия на *-a*, *-e*, *-й* с вспомогательным глаголам *-тур-* «стоять»: *ишлей турама* «я работаю в данный момент» (Хабічев, 1966, 225).

yazmak'; *kelyat-* (< *kele yat-*) 'yaklaşma seyrinde olmak'³². Krklpk.'da, "hareketin sürekliliğine göre vasıflandırılması görünüşü, *-ip/-ip, -p* gerundiumlu temel fiille *jür-, tur-, otur-, jat-* yardımcı fiillerinin birleşmesi yoluyla kurulur"³³. Kzk.da "Şu anın birleşik şimdiki zamanı, yukarıda belirtilen ve kendi özgün anlamlarını kaybeden ve yardımcı görev yapan dört fiille *-p/-ip/-ip* bağ-fiilli (temel) fiilin birleşimi aracılığıyla kurulur. Yardımcı fiiller yüklem ekleri alırlar. Örnekler: *jazıp otur* "yazıyor", *okıp otırsın* "okuyorsun", *karap jürmiz* "bakıyoruz"³⁴; Özb.de de bu bu yardımcı fiilleri bazan daralarak ekleşmiş bazan da daralmamış şekillerle görürüz. Kononov daralmış *-yap* (< *-a yatıp*) ekini ve *-a* gerundiumuyla temel fiile bağlanan "*-a yotir + şahıs göstergeleri (-man, -san, -, -miz, -siz, -lar)*" ve yine *-ib* gerundiumuyla temel fiile bağlanan "*-ib turib / -ib utirib / -ib yurib / -ib yotib + şahıs göstergeleri (-man, -san, -di, -miz, -siz, -dilar)*" şekillerinin hepsini "kesin şimdiki zaman – форм настоящее конкретное время" şeklinde tanımlar (Kononov, 1960, §§ 258, 259; Koklyanova, 1963, 50 vd.; Reşetov, 1966, 349 vd.); Y. Uyg.daki şekilleri Kaydarov şöyle tanıtır: "şu andaki hareketin ifadesi *-p/-ip, -up/-üp* gerundiumlarına *yat-, jür-, tur-, otur-* şeklindeki dört yardımcı fiilden birinin birleşmesiyle kurulur. Şimdiki-gelecek zaman formunda mesela: *yezivatimen* (< *yaz-ip-yat-a-men*) '(tam şu anda) yazıyorum' *oynap jürüdü* '(tam şu anda) oynuyor ~ oynamakta'³⁵; Tuv.daki yardımcı fiiller için Sat bize şunları söyler: "sarih şimdiki zaman *-p* gerundiumu + *tur (/ çüdür, olur, çor)* + şahıs göstergeleri. *bijip olur men* 'yazıyorum' Sarih şimdiki zaman hareketin (veya

³² "длительного виду – посредством вспомогательных глаголов *тур-, ят-, олтыр-* и *юр-*, например: *язып тур*–«заниматься писанием», «длительно писать»; *келят-* (< *келе ят-*) «находиться в процессе приближения»" (Baskakov, 1966/2, 289 ayrıca tam şu anda gerçekleşen hareketi bildiren *-a yatır* formu için bkz. 292).

³³ "виды, характеризующие действие по их длительности, образуются путем сочетания деепричастия на *-ып/-ип, -п* основного глагола и вспомогательных глаголов *жүр-, тур-, отур-, жат-*" (1966/3, 309, ayrıca tam şu anda gerçekleşen hareketi bildiren *-ip jatır* için bkz. 312; 1952, 365 vd.).

³⁴ "сложное настоящее время данного момента образуется посредством присоединения к деепричастной форме глагола на *-п/-ып/-ип* четырех вышеупомянутых глаголов, которые при этом теряют свое самостоятельное значение и выполняют лишь вспомогательную роль. Вспомогательные глаголы принимают аффиксы сказуемости, например: *жазып отыр* «он пишет», *окып отырсынъ* «ты читаешь», *къарап жүрмиз* «мы посматриваем»" (Kenesbaev – Karaşeva, 1966, 331; Ebuhanov, 1960, 192 vd.).

³⁵ "настоящее время данного момента образуется присоединением к деепричастию на *-п/-ип, -уп/-үп* смыслового глагола одного из четырех вспомогательных глаголов состояния – *ят-, жүр-, тур-, олтыр-* - в форме настояще-будущего времени, например: *йезиватимен* (< *яз-ип-ят-а-мен*) «я пишу (в данный момент)», *ойнап жүрүдү* «он играет (в данный момент)»" (Kaydarov, 1966, 377; V. Nasilov, 1940, 119 vd.).

durumun) muhtelif süre derecelerine sahip olabilen konuşma esnasında vukua gelmekte veya gelmemekte olduğunu gösterir”³⁶; Hks.da özel *-(p)ça/-(p)çe* (<*-p çat*) şimdiki zaman ekinden başka ayrıca *-p tur* ve *-p odır* şekilleri süreklilik ve şimdiki zamanı kurarlar. Karpov bu şekilleri “şimdiki zamanın tahlili şekilleri – аналитические формы настоящего времени” diye tanımlar (1966, 437); Şor.da *-p d’at* şeklini Hks.daki gibi *-(p)ça* şeklinde ekleşmiş olarak görürüz ancak Şor.da Hks.da olduğu gibi ince vokalli *-pçe* şekli kullanılmaz, olumsuz şekil *-baaңça/-beençe* şeklindedir. Dırenkova şekli “şimdiki zaman şekli” olarak tanımlar, Babuşkin ve Donidze “şu anın şimdiki zaman (şekli) – настоящее данного момента” terimiyle tanımlar. Şor.da ayrıca diğer üç yardımcı fiil de süreklilik için kullanılırlar (Dırenkova, 1941, 193 vd.; Babuşkin - Doznidze 1966, 475); Çulım Türkçesinde *tur-*, *cat-* ve *otur-* fiilleri şimdiki zamanın şu anını kurarlar, ancak bunlardan *tur-*’lu teşkiller bazan geniş zaman da bildirebilir (Dul’zon, 1966, 453 vd.) Krgz.da, “Şimdiki zamanın şu anı, geçmiş zamanın *-p* gerundiumu ve temel fiil + şimdiki-gelecek zamanın şahıs eklerini taşıyan dört yardımcı fiilden (*tur-*, *otur-*, *cat-*, *cur-*) biriyle analitik olarak kurulur”³⁷, Krgz.da mezkur dört fiilin dışında ayrıca *ber-* fiilinin de süreklilik nüansı verdiğini görüyoruz “*-p* gerundiumlu herhangi bir fiilin *cur-*, *cat-*, *tur-*, *oltur-* yardımcı fiilleriyle birleşimi ve ayrıca *-a* gerundiumlu fiille *ber-* yardımcı fiilinin birleşimi (süreklilik nüansı)”³⁸; Trkm.de, *otur-* ve *dur-* fiilleri hareketin bitmediğini bildirir (Azimov – Amansarıev – Sarıev, 1966, 102); Özb.de de Krgz.da olduğu gibi *ber-* fiilinin süreklilik işlevine sahip olduğunu görüyoruz: “*-a/-i* + *ber* ‘ver-’ (daralmış şekli *-a/-iver*) modeli çok açık bir şekilde seyrin aralıksızlığını gösterir, uygulanma anlamları ‘devam etmek’, ‘aralıksız’, ‘hâlâ’ vb.: *yaşa bermoқ* ‘yaşamayı sürdürmek’, ‘hâlâ yaşamak’, *utira bermoқ* ‘hâlâ oturmak’, ‘sık sık

³⁶ “настоящее конкретное время – афф. *-n* + *тур* (/ *чыдыр, олур, чор*) + показатель лица: *бижип олур мен «сейчас пишу»*. Настоящее конкретное время показывает, что действие (или состояние) происходит или не происходит в момент речи, который может иметь разной степени длительность” (Sat, 1966, 395).

³⁷ “настоящее время данного момента образуется аналитически из деепричастия прошедшего времени на *-п/...* основного глагола+один из четырех вспомогательных глаголов (*тур-*, *отур-*, *жат-*, *жур-*) в личной форме настояще-будущего времени: *окуп турам «я читаю»*” (Yunusaliev, 1966, 496; daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Gram. Kirg. Lit. Yaz., 1987, 279).

³⁸ “сочетанием деепричастия на *-п* некоторых глаголов со вспомогательными глаголами *жур-*, *жат-*, *тур-*, *олтур-*, а также сочетанием деепричастия на *-а* со вспомогательным глаголом *бер-* (оттенок продолжительности).” (Yunusaliev, 1966, 496 ve 497).

oturmak’, *yota bermok* ‘yatmaya devam etmek’, *işlay bermok* ‘çalışmaya devam etmek’ ve diğerleri”³⁹.

Yukarıda da görüldüğü gibi bu dört yardımcı fiil Kıpçak dillerinin hemen hepsinde sürekliliğin değişik nüanslarını ifade etmektedir. Bu dört fiilden *otur* hariç diğerlerini EAT ve Osmanlıca dönemlerinde de şimdiki zaman formları olarak görürüz (Deny, 1941, §§ 627, 826; Guzev, 1990, 81 vd.).

6.2.1 *d’at-* yardımcı fiili

yat- ve *tur-* yardımcı fiilleri Altaycada ve diğer pek çok Türk dillerinde sürekliliğin ifadesi için kullanılan en işlek yardımcı fiillerdir. Bunlardan *yat-* yardımcı fiili Batı Türkçesinde bugün GBAA’nda (Muğla ve Denizli) sürekliliğin ifadesi için kullanılır: *-pbatı(rı)*, *-batı(rı)*, *-vatı(rı)* eklerinin hepsinin menşeinin *-p yatır* formu olduğunda bu konuya kısa da olsa değinen iki Türk bilim adamı hemfikirdir (Caferoğlu, 1962 107; Korkmaz, 1994, Fonetik 92). GBAA’dan ekin değişik varyantlarına örnek: *varıbbatırız* ~ *varıbbatız* ~ *varıbatırız* ~ *varıbatis* ~ *varıvatırız* ~ *varıvatız* “varıyoruz”. Krklpk.da da GBAA’daki gibi ekleşme temayülü gösteren şekiller görülür: *tögüp atır* “döküyor”, *uyuxlap atır* “uyuyor”, *ne etip atsañ* “ne ediyorsun” vs. (Baskakov, 1952, 370). Deny, *yat-* yardımcı fiilinin Osmanlıcada süreklilik anlatımında kullanıldığını söyler fakat *düşünüp yatmak*, *düşüne yatmak* örneklerinden başka örnek vermez ve tam bir cümle içinde göstermez (Deny, 1941, § 826)”. *tur-* yardımcı fiili ise Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında sıklıkla olmak üzere günümüz Türkiye Türkçesinde de hâlâ sürekliliğin ifadesi için kullanılan yardımcı fiillerden birisidir.

d’at- yardımcı fiili başta olmak üzere süreklilik gösteren bütün yardımcı fiillerde (*tur-*, *d’ür-* ve *otur-*) şimdiki zaman veya hareketin sürekliliği, temel fiilin bir parçası olur ve bu şimdiki zaman yahut süreklilik anlamı yardımcı fiilsiz düşünülemez.

³⁹ “Модель *-a/-u + бер-* «давать» (стяженная форма *-a/-ивер-*) подчеркивает непрерывность процесса, реализуя смыслы «продолжать», «без перерыва», «все еще» и т. п.; *яша бермокъ* «продолжать жить», «все еще жить», *утира бермокъ* «продолжать сидеть», «сидеть», *эта бермокъ* «продолжать лежать», *ишлай бермокъ* «продолжать работать» и др.” (D. Nasilov, 1989, 150, 163)

Grammatika Altayskogo Yazıka'da "yardımcı fiil anlamında *d'at-* fiili denebilir ki müstesna bir fiildir (...) *d'at-* fiili 'bir yerde bulunmak' şeklindeki kendi anlamında daha çok *d'adır* formunda kullanılır. Ama *d'at-* fiili çoğu zaman özgün bir anlam taşır"⁴⁰ denmektedir. Gram.Alt.Yaz.'da *d'at-* fiilinin "özgün anlamı" diye tarif edilen anlam "yat-" anlamıdır fakat bu "özgün anlam" Rusça'nın dil mantığı çerçevesinde düşünülmelidir. Zira Altaycada *d'adat* "yatıyor, yatmakta", *d'attu* "yattı" şeklindeki terkipler TT'de her zaman "yat-" fiiliyle ifade edilmeyebilir. Rusçadaki dil mantığının Altaycaya tesiriyle ilgili bu hususa biraz ileride değinilecektir. *D'at-* yardımcı fiilinin işlevini Toçşakova alışkanlık bildiren (~ mükerrer ~ habitual) ve faal (aktual) olmak üzere iki kategoride incelemiştir: "a) Şimdiki evrensel zaman, aralıklı olarak gerçekleşmeye devam eden harekete işaret eden yardımcı *d'at-* fiiliyle kurulur. b) Hareketin konuşma sırasında yapıldığını işaret edebilir"⁴¹. Dırenkova da Toçşakova gibi şeklin mükerrerlik ve faal oluş işlevine değinmiştir: "*d'at-* yardımcı fiili: a) Anlatım sırasında yapılan bir hareketi gösterir. Bu hareket daha önce başlamış ve anlatım sırasında devam eden harekettir ki zamana endeksli değildir. b) Bu fiil umumi olarak uzun süre aralıklı olarak devam eden hareketi de gösterir"⁴².

Baskakov'un tarifi: "Yardımcı fiil niteliğinde tam şu anda yapılmakta olan hareketi gösteriyor. Mesela: *barıp d'at* 'gitmekte, gidiyor (tam şu anda)'"⁴³. Baskakov *-p d'at* terkip formunun Kumandı dialektindeki varyantları⁴⁴ için "Şu anın şimdiki-gelecek zaman (şekli) – настоящее-будущее время данного момента"

⁴⁰ "впрочемъ, въ значеніи вспомоgetельнаго глагола, почти ісключительно глаголь *jam* (...). Глагол *jam*, въ значеніи *пробыванія* самостоятельно употребляется большею частію въ формѣ *jadыр*, а форма *jam* имѣетъ большею частію особое значеніе" (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, § 407).

⁴¹ "настоящее – универсальное с вспомогательным глаголом дьат, указывающее, что действие продолжает совершаться с перерывами. Может указывать, что действие совершается во время бесѣди" (Toçşakova, 1938, § 49).

⁴² "Глагол *дьат* выражает: 1) Действие, совершающееся в момент рассказа (говорения), (действие, которое началось раньше и продолжается в момент речи, действие, безотносительно ко времени)" (Dırenkova, 1940, 199 vd.).

⁴³ "в качестве вспомоgetельнаго глагола указывает на совершение действия в данный момент, напр. *барып d'at* ехать (в данное момент)" (Baskakov, 1947, 260; 1966, 516).

⁴⁴ Kumandı dialektindeki Baskakov'un da hayli fazla olduğunu söylediği varyantlar gerundiumsuzdur ve görünüşe bakılırsa ek karakterindedir. 3. teklik şahsa göre ekin varyantlar: *-çat*, *-çat*, *-d'at*, *-t'at*, *-t'it*, *-it* (Baskakov, 1972, 104). Bir Altay-Kiji köyü olmasına rağmen Ak-D'ol köyünde de şimdiki zaman çekimi (yine aslı *çat-* fiili olan) *-(p)t'i* ekiyle yapılır: *bart'im* (< *barıp d'adım*) 'gidiyorum', *oynopt'im* (< *oynop d'adım*) 'oynuyorum'. Bu şekil biraz sonra işaret edilecek olan Çalkandı dialektindeki varyanta çok yakın olması bakımından dikkat çekicidir (E.B.).

terimini kullanır ve şekli şöyle tanıtır: “Şu anın şimdiki zaman şeklinin aslı tarihi olarak *-ip/-ip/-p* gerundiumlu temel fiil ve *-ar/-er/-r* partisip ekli birleşik fiil olan *çat-/t’at-/d’at* yardımcı fiiliyle kurulan teşkile kadar gider yani: $\sqrt{\quad} + -ip/-ip/-p + çat-ar$ ”⁴⁵. Baskakov, Çalkandu dialekti için de aynı açıklamayı getirir. Çalkandu dialektindeki şekiller bazan duruma göre şaşırtıcı biçimde iyice daralmaları ve asıl şeklinden epey uzaklaşabilmeleriyle dikkati çeker: *men ürent’im* “okuyorum ~ eğitim görüyorum”, *sen üren-ve-sın* “sen okumuyorsun ~ öğrenim görmüyorsun”, *kes t’it* “kesiyor” (Baskakov, 1985, 66)⁴⁶. Şeklin fonetik varyantlara ayrılması sadece Altaycaya has değildir bütün Türk dillerinde benzer daralmalar gözüktüğü gibi bilhassa Sibiryada dillerinde birbirine yakın ama bazan oldukça daralan şekillerle karşılaşılır. Hks.daki *-p çat* formu da Altaycada olduğu gibi sonu konsonantla biten fiillerde gerundiumsuz ve *-ça/-çe* şeklinde ekleşmiş olarak görülür; *oynapçazıñ* (< *oynap çadır sen*) “oynuyorsun”, *paşçam* (< *bas-ıp çadır-ım*) “yazıyorum”. Olumsuzluk Hks.da *-binça/-binça* şeklindedir; *oynabinçabıs* (< *oynama-y çadır bis*). Ayrıca *(-p) çadır* formu Hks.nın bugün için sadece Kaçın ağzında korunmuştur ve vokalleri *(-p) çedir* şeklinde incelemeye; *satçadırban* (< *sat-ıp çadır ben*) “satıyorum”, *sölepçedirsıñ* (< *söyle-p çadır sen*) “söylüyorsun”. Karpov bu şekli “asıl şimdiki (zaman) – настоящее основное” şeklinde tanımlar (1966, 436; geniş bilgi için bkz. Grammatika Xakasskogo Yazıka, 1975, 201).

Tıbıkova *-p d’at-* teşkil formunun şimdiki zaman anlamı için toplarsak şunları yazmaktadır: “a) *-p* gerundiumuyla beraber *d’at-* fiili, devamlılık, tamamlanmamışlık nüans bulunan hareketi ifade eder. bunun gibi teşkillerin gerçekleşme süresi *d’ür-* fiilli teşkillere göre daha kısadır, ama *otur-* fiilli teşkillere göre daha süreklidir, mesela: *d’alañ işçiler emdi boylorınıñ küçin kıskanbay, tüni-tüjile iştep d’adılar* ‘tarla işçileri, şimdi kendi güçlerini esirgemeyip, gece-gündüz çalışıyorlar’; b) *-p* gerundium formundaki fiillerle birleşiminde *d’at-* fiili üç terkipli birleşik fiil oluşturarak yavaş bir şekilde gerçekleşmekte olan hareketi ifade eder,

⁴⁵ “Основа настояще-будущего времени данного момента исторически восходит к причастию на *-ap//-ep//-p* сложного глагола, состоящего из деепричастия на *-ын//-ун//-п* основного глагола и вспомогательного глагола *чат-//тьат-//дыат-*, т. е. к форме $\sqrt{\quad} + -ын//-ун//-п + чат-ар$ ” (1972, 104).

⁴⁶ Yukarıdaki örneklerin açılımı: Çalkandu. *ürentim* < *üren t’atım* < *üürenip çadım* < ET. öğrenip yatur *men*; Çalkandu. *üren-ve-sın* < *üren-be-y t’at-sın* < *üürenmey çatsın* < ET. öğrenme-y-e yatur *sen*; Çalkandu. *kes t’it* < *kes-ıp çat* < *kes-ıp d’atır* < ET. *kes-ıp yatur*. (E.B.)

yani nesnenin hareket etmesini değil, hareket seyrinin ya da o nesnenin durumunun vurgulanmasını işaret ediyor. Bunun gibi olaylar, genellikle hareket fiillerinde görülür: *kün çıg(ip) kel-(ip) d'adırı* 'güneş çıkıp gelmekte ~ güneş doğuyor'; c) Bazan *d'at-* fiilli birleşik fiiller zamana karşı tarafsızdırlar: *kündi ebirede d'er aylanıp d'at* 'yer güneşin etrafında dönüyor ~ döner ~ dönmekte'⁴⁷.

Altaycada *d'at-* yardımcı fiili olumlu çekim için temel fiile *-p d'at*, *-p d'adı*, *-p d'adırı* şeklinde; olumsuzluk çekimi için temel fiile *-bay d'at*, *-bay d'adı*, *-bay d'adırı* şekillerinde getirilir. Bunlardan *-p d'adı* ve *-p d'adırı* şekilleri GBAA'ndaki *-pbatı*, *-pbatırı*, *-batı*, *-batırı*, *-vatı* ve *-vatırı* şekillerindeki morfo-fonemik yapıyla benzerlik gösterirler. Zira bu şekillerde bazan geniş zaman ekinin *-r* morfemi düşmekle beraber *-ı-* morfemi (Altaycada *-p d'adı*, GBAA'nda *-pbatı*, *-batı*, *-vatı*) korunur. Bazan da *-ır* geniş zaman ekinden sonra ikinci bir *-ı* (Altaycada *-p d'adırı*, GBAA'nda *-pbatırı*, *-batırı*, *-vatırı*) morfemi görülür.

Bu şeklin morfo-fonemik bir diğer özelliği ise günlük konuşma dilinde temel fiile *-p* gerundiumu getirilmeksizin (mesela; *uk d'at* [*< ugup d'at*] "duyuyor", *sat d'at* [*< sadıp d'at*] "satıyor", *kör d'at* [*< körip d'at*] "görüyor" vs.) söylenmesidir; fakat bunun gerçekleşebilmesi için temel fiilin sonu konsonantla biten bir fiil olması zarureti vardır, yani sonu vokalle biten fiiller *d'at-* fiilini *-p* gerundiumuyla almak zorundadırlar: *sura-p d'at* "soruyor", *de-p d'at* "diyor", *kojoñdo-p d'at* "şarkı söylüyor" vs. Aynı morfo-fonemik özellik *-p* gerundiumuyla temel fiile bağlanan diğer bütün yardımcı fiiller için de geçerlidir. Edebi dilde bazı hikayelere ve romanlara da günlük konuşma dilinin bir yansıması olarak temel fiile gerundium getirilmediği görülür. Çağdaş Türk roman ve hikayelerinde de günlük konuşma dili veya şive özellikleri yazıya kasten sokulabilir. Aşağıdaki örneklerde gerundiumsuz

⁴⁷ "В сочетании с деепричастием на *-п jat-* обозначает действие с оттенком продолжительности, незавершенности. Период действия таких образований гораздо короче, чем образований с глаголом *jур-*, но более продолжителен, чем с глаголом *отур-*. Напр: *јаланъ ишчилер эмди бойлорынынъ кучин кысканбай, тунни-тужиле иштеп јадылар* «работники полей теперь (во время уборки урожая), не жалея своих сил, трудятся днем и ночью». *Jat-* в сочетании с глаголами в деепричастной форме на *-п*, образуя сложный трехсоставной глагол, обозначает такое действие, которое разворачивается медленно, постепенно, то есть указывает не на продвижение предмета, а на усиление процесса действия или состояния этого предмета. Такое явление проявляется в основном с глаголами движения: *кун чыг(ыт) кел(ит) јадыры* «солнце восходит». Иногда сложный глагол с *јат* выступает нейтрально по отношению ко времени: *күнди эбиреде јер айланып јат* «вокруг солнца вертится земля» (Тібикова, 1966, 25 vd.).

örnekler de verilecektir. Ekin bu şekilde daralması normal bir durumdur ve belki de ilerde gerundium büsbütün ortadan kalkacak ve bu birleşik form, ek haline gelecektir. Nitekim TT'deki *-yor* eki böyle bir daralmanın ürünüdür. Altaycadaki *-at* ve *-atan* ekleri de böyle daralmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Bugün için böyle bir daralmanın önündeki en büyük engel sonu vokalle biten fiillerdir. Sonu vokalle biten fiiller, sonu konsonantla biten bütün fiillerde gerundiumun atıldığı Hks.da ve Şor.da bile gerundium alırlar.

-p d'at formunun olumsuzu *-ba* olumsuzluk eki ve *-y* bağ-fiili vasıtasıyla kurulur: *-ba-y d'at. kör-bö-y d'ad-ım ~ kör-bö-y d'adırım* “görmüyorum”, *al-ba-y d'ad-ıñ ~ al-ba-y d'adırñ* “almıyorsun”, *iç-pe-y d'at ~ iç-pe-y d'adı ~ iç-pe-y d'adırı* “içmiyor” vs.

Tablo⁴⁸: 20

<i>-p d'at</i> şekliyle şimdiki zaman			Türkçesi			
men		d'ad-ım ~ d'adır-ım	ben			-um
sen		d'ad-ıñ ~ d'adır-ıñ	sen			-sun
ol	kör-ip	d'at ~ d'adı ~ d'adırı	o	gör-ü	-yor	-
bis		d'ad-ıs ~ d'adır-ıs	biz			-uz
sler		d'ad-ıgar ~ d'adır-ıgar	siz			-sunuz
olor		d'at ~ d'adırı ~ d'adı-lar	onlar			-lar

-p d'at formu en çok kullanılan süreklilik formu olsa bile her zaman sürekliliği gösterir diye bir kaide yoktur. Eğer *d'at-* fiili yardımcı fiil olarak değil de kendi normal anlamıyla tek başına müstakil bir fiil olarak kullanılırsa – gerundiumla kendinden önceki fiille bağlanmış bile olsa – bulunduğu cümleye şimdiki zaman anlamı katmaz. Burada dikkat edilmesi gereken şey hareketin “yatarak” yapılıp

⁴⁸ 3. çokluk şahıs çekimi 3. teklik gibi de yapılabilir, çokluk eki getirilerek de yapılabilir. Fakat 3.teklik gibi çekimlendiği durumlarda bağlandığı temel fiil genellikle *-gıla* çokluk yapım eki nadiren de işteşlik bildiren *-ş* ekini alarak hareketin birden fazla kişi tarafından yapıldığını gösterir Mesela *kel-* “gel-” fiilinin 3. çokluk tarafından yapılmakta olduğu şu yedi şekilden biriyle anlatılabilir. *kelgilep d'adı = kelip d'adılar* “geliyorlar”. *-gıla* çokluk eki eğer temel fiilde değil de *d'at-* yardımcı fiilindeyse ve şimdiki zaman anlamının devam etmesi isteniyorsa bu durumda pekiştirilmiş süreklilik ortaya çıkar zira *-gıla* çokluk eki bir yapım eki olduğu ve fiil şekil olarak değiştiği için sonuna ya bir partisip, ya bir gerundium ya da finite bir zaman eki almak zorundadır. Yani eğer *d'at-* fiiline *-gıla* eki gelmişse şimdiki zaman anlamının devam etmesi için *-at* eki almak zorundadır. Böylece şimdiki zamandaki süreklilik pekişmiş olur: *kelip d'atkalayt* “geliyorlar, gelip duruyorlar”

yapılmadığı olmalıdır. Bir örnekle açıklarsak; *Çinkıs töjöginde biçik kıştırıp d'adat*. (AK, 96) “Çinkıs, döşeğinde yatarak kitap okuyor (veya; Çinkıs döşeğinde kitap okuyup yatıyor)”. Bu cümlede süreklilik anlamını sağlayan unsur *-p d'at* formu değil; *-at* süreklilik ekidir. *D'at-* fiilinin *-p* gerundiumuyla bir önceki fiile bağlanmış olması bizi şaşırtmamalıdır. Doğrusu şudur ki; *-p d'at* formu genellikle TT’de *-yor* ekiyle karşılanan şekiller üretmekle beraber, bazan *yatarak fiil+yor* şeklinde karşılanan, bazan da kendi asıl anlamıyla (yani *yat-*) karşılanan şekiller yapar. Bunlardan ilk ikisinde (birincisinde tam, ikincisinde kompleks) süreklilik anlamı olmakla birlikte üçüncüsünde hiçbir süreklilik anlamı yoktur⁴⁹. *d'at-* fiilinin terkipte süreklilik anlamı vermesi teşkilin çoğu zaman sentetik bir birlikteliğinden kaynaklanır. Zira kendi anlamında *d'at-* ‘yat-’ fiili süreklilikten ziyade durgunluk, hareketsizlik anlamına sahiptir ancak bu fiilin en temel özelliklerinden biri de şüphesiz hareket bildiren fiillere daha sık gelen yardımcı fiil olmasıdır. Mesela “gelip yat-” şeklinde bir ifade TT’de “gel ve yat” anlamına sahipken Altaycada *kelip d'at* şeklindeki, hiçbir öncül ve ardıl cümleyle irtibatı olmayan münferit ve muallakta olan bir yapının ifade edildiğini farzettiğimizde, böyle bir ifade TT’de “gel ve yat” şeklindeki bir anlamı hatıra getirmeksizin direkt olarak “geliyor” anlamı verir. Halbuki diğer yardımcı fiiller de böyle muallak bir ifadede (*-p tur*, *-p d'ür*, *-p otur* şeklinde) yer alsa alıcı konumundaki negatif kişide şimdiki zamanın bildirme kipini değil daha çok emir kipi çağrışımına sebep olmaktadır. Diğer *tur-*, *d'ür-*, *otur-* fiillerinin de şimdiki zamanın bildirme kipini oluşturmaları istenirse bu anlamı

⁴⁹ Aynı durum GBAA’nda kullanılan *-ip gelir* ve *-ip gider* formlarında da görülür. Bu formlardan *-ik gelir* (veya; *-ip gelir*) hakkında Demir’in çok güzel bir çalışması olmakla birlikte formun bütün anlamlarını açık bir şekilde vermemektedir yahut sadece “Alanya Ağzı”ndan örnekler verdiği için formun bütün işlevleri “Alanya Ağzı”nda olmayabilir (Demir, 1996). *-ip gelir*’li cümlelerden örnek verdiğimizde Altaycadaki *-p d'at* daha iyi anlaşılacaktır. GBAA’ndaki *-ip* (veya; *-ik*) *gelir(i)* formu kullanıldığı cümlelere aynen Altaycadaki *-p d'at* gibi üç anlam yükler. Bunlardan 1.si TT’de direkt olarak sadece *-yor* ekiyle karşılanır: *uyanıp geliri* “uyanıyor (uyanma emareleri başladı)” (*-ip geliri* formu *-yor* eki anlamı verdiği *gelip geliri* ‘geliyor (bu tarafa doğru)’ teşkilinde ayrıca yön de bildirir). 2.si TT’de *fiil+arak geliyor* şeklinde karşılanır ki bu işlevi sözkonusu olduğunda yön de bildirir: *goşup geliri* “koşarak geliyor (yani; bu tarafa doğru koşarak geliyor)”, *havı çağırıp geliri* “türkü söyleyerek geliyor (yani; türkü söyleyerek bu tarafa doğru geliyor)”. 3.sü TT’de “*fiili bitirdikten sonra geliyor (geri dönüyor)*” şeklinde karşılanır: *fidannarı sulep gelirin* “fidanları suladım, işimi bitirdim şimdi de geliyorum (geri dönüyorum)”, *çocuunu okulu gop geliri* “çocuğunu okula bıraktı şimdi de geliyor (geri dönüyor)”. Görüldüğü gibi her üç şekilde de süreklilik anlamı olsa bile bunlardan birincisi şimdiki zamanı gösteren bir finite form durumundadır. Diğerlerinde ise *gel-* fiili kendi anlamıyla cümlede yer alır ve süreklilik işlevini *-ır/-ir* (şimdiki-geniş zaman) ekine bırakır. *-ip gelir(i)* için verdiğimiz bütün işlevler *-ip gider(i)* için de geçerlidir.

verebilmeleri için onların kök şeklinden çıkıp *-p turu*, *-p d'ürü*, *-p oturu* (veya bazan ince vokallerle; *-p turı*, *-p d'ürı*, *-p oturı*) şeklinde ifade edilmeleri bir ön şarttır.

-p d'at formu bazı durumlarda *-p la d'at* şeklinde de çekimlenebilir. *-p la d'at* şekli sürekliliğin kesintisiz olduğunu, sözkonusu hareketin hiç ara verilmeksizin yapıldığını bildirir. Mesela: *biçip le d'adım* şeklinde bir cümle “(şu sıralar, deminden beri) durmadan yazıyorum, yazmaktan başka işim yok, işim gücüm yazmak, hiç ara vermeksizin yazıyorum” gibi süreklilik anlamlarına sahiptir.

* *-p d'at* formunun şimdiki zaman bildirdiği durumlarda hareketin geçmiş ve gelecekteki durumu hakkında çoğu zaman bir fikir verdiği görülmez; yani ‘sürekli ve seyir halindeki hareketin bir ana mahsus adeta bir fotoğraf gibi dondurulmuş hali’ sözkonusu olabilir. Bununla birlikte *-p d'at* şekli artık sadece şu anın sürekliliğini bildiren bir şekil değildir ve geniş zamanı ve biraz sonra gerçekleşmeye başlayacak ve hatta gelecekte gerçekleşecek bir hareketi bile gösterebilir. Bu formun geniş ve gelecek zamanlar için kullanılma yaygınlığı elbette şimdiki zaman *-at* eki kadar değildir ama yine de bu zamanları karşılayabilir. Dolayısıyla sürekliliğin her zaman geçmiş ve gelecekte soyutlanıp hareketi bir fotoğraf şeklinde sunmadığı da bir gerçektir. Şimdiki zaman işlevine örnekler:

Er d'akşızı Alıp-Manaş d'er aldında ölüp d'adı. (AM, 124)

Erin hası (olan) Alıp-Manaş yer altında ölüyor (ölmekte).

Albatı-d'on d'uulüp bugün toy ötkürüp d'at. (AM, 140)

Bütün halk toplamp bugün düğün yapıyor.

Uçında buuldaradñ arı d'anunañ kandıy da emegenniñ uzun kıygızı çöyilip d'at: - Kapşu-uy!.. (AKıs., 77)

En sonunda kuru ot yığınlarının öte yanından bir yaşlı kadının uzun çığlığı duyuluyor: “Çabuuk”!.

Karakay kerilip, estegen ayas emegenniñ kıygızına udura baza kıygırıp d'at: - Kapşa-ooy!.. (AKıs., 77)

Karakay gerilip esnerken ihtiyar kadının çığlığına karşı çığlık atıyordu: “Çabuuk”!.

Arına çala-bıla kıyınip, eki d'il kayra sadıp algan d'añı plat'ezin kayırçaktañ bedrep, unçuktı. - 'Udabas tañ adıp iyer. Kuştar edip d'at.' (AKıs., 91)

Arına özensizce giyininip, iki yıl önce satın aldığı yeni elbisesini sandıktan arayıp seslendi: “Biraz sonra tan atacak. Kuşlar ötüyor”.

'Ene, d'arjaktar d'aman ulus degen, ol cın ba? – dep, Kara enezineñ surarda, Arina karuuzın berbey d'at. Enezi ta kaytkan bolbogoy, aylınañ beri atangan la boyı kojoñdop d'at. Aldında ol köp kojoñdoyton, bugün ta kaytkan? (AKıs., 117)

“Anne, d'arjaktar⁵⁰ kötü insanlar deniyor, doğru mu?” diye Kara, annesine sorduğunda Arina cevap vermiyor. Annesi her nedense evinden çıktığından beri şarkı söylüyor. O, eskiden çok şarkı söylemezdi, bugün acaba ne oldu?

*-p la d'at şeklindeki kullanımına örnek:

Katya, emdi öksöp ıylabay, bastıra boyı seleñdebey, araaı la uzak mujıldap ıylap d'attı. A Dol'ka deze katap-katap aydıp la d'at, aydıp la d'at: 'Katya-ene, Katya-ene ...'. (Ö, 14)

Katya, şimdi hıçkırarak ağlamayıp, bütün vücudu sarsılmadan, yavaşça inleyerek ağlıyordu. Dol'ka ise tekrar tekrar söyleyip durmakta: “Katya anne, Katya anne...”.

* d'at- yardımcı fiili geniş zamanda her zaman yapılan bir hareketi de gösterebilir. -p d'at formu bu anlamındayken, şu andaki dondurulmuş bir sürekliliği değil, hareketin ayrıca geçmişte başladığı, günlük bir itiyat olarak sık sık gerçekleştiği ve büyük ihtimalle gelecekte de gerçekleşeceği anlamını verir. Aşağıdaki örnekler incelendiğinde görülecektir ki (*uk d'at* [*ugup d'at*] çekimindeki *uk-* ‘duy’ fiili hariç) bütün temel fiillerin (*d'urta-* ‘yaşa-’, *süü-* ‘sev’, *işte-* ‘çalış-’, *bil-* ‘bil-’, *d'arıt-* ‘aydınlat-’) yapısında süreklilik anlamı vardır. Bunlar bir kerelik yapılıveren fiiller değil, bir kere başladı mı uzun süre devam eden hareketlerdir.

D'er teñeri tabışkanında ak-buurıl atka mingen Ak-kaan d'urıtap d'at. (AM, 99)

Yerle göğün buluştuğu yerde, Ak-Çal ata binen Ak-Kağan yaşıyor.

Seni ol süüp d'at. (AK, 3)

O, seni seviyor.

Bot, bu fermada d'araş- d'araş kelinder, d'aş-d'aş kıştar iştegelep d'at. (AK, 19)

İşte bu çiftlikte güzel güzel gelinler, gencecik kızlar çalışıyorlar.

Men bilip d'adım; balkaştı çedenge uylardı saarı-küç neme⁵¹. (AK, 27)

Biliyorum, çamurlu ahırda inekleri sağmak zor bir şey.

1922 d'ılda tözölgön “Altaydñ Çolmonı” çolmon bolup Altaydı d'arıtkan da, d'arıtıp da

1922 yılında kurulan ‘Altaydñ Çolmonı’ gazetesi yıldız olup Altay’ı (bugüne kadar)

⁵⁰ D'arjaktar: Bir Rus boyu. D'arjaktar Hristiyanlığın katolik mezhebini andıran muhafazakar bir inancı benimsemiş ve Çarlık Rusyası'nda dinî reformlar yürürlüğe girdiğinde kimliklerini korumak amacıyla Altay'a gelmiş insanlardır (EB).

⁵¹ *bil-* fiili şimdiki-geniş zaman sözkonusu olduğunda çoğunlukla *-ar/-bas* ekleri almasına rağmen burada nadiren kullanılan *-p d'at* formuyla birleşmiştir.

d'at. (AÇ, 2000, nu:186, 8)

Okulu too-alışla bolzo, turindustriyada sezon tuşta 500-teñ ajıra kiji iştep d'at. (AÇ, 2000, nu:186, 3)

Kiji andıy söstördi tuu aldında d'aan ulustardañ ugatan edi. Emdi boyımñ balazınañ uk d'at. (AK, 29)

aydınlattı ve hâlâ da aydınlatıyor.

Ortalama sayıya göre, turizm sezonunda 500'den fazla insan çalışıyor.

İnsan (eskiden) öyle sözleri dağın dibinde yaşlı insanlardan duyardı. Şimdi kendi çocuğundan duyuyor.

* *-p d'at* formu *bol-* temel fiiliyle birleşerek TT'deki şahıs bildirme eki (copula) görevinde de kullanılabilir. Altaycada bildirme eklerinin Rusçada bulunmadığı için atıldığını söylemiştik. Gerçekten copulaya ihtiyaç duyulduğu anlarda bu ihtiyaç değişik şekillerle karşılanır. Mesela *туру* bu hususta bazan dikkati çekecek şekilde TT'deki *-dır* (< *durur* ~ *dürür* < *turur*) bildirme ekine denk gelen anlamlar sağlayabilir. Şahıs bildirmelerinde dikkati çeken bir başka durum da şahıs bildirmelerinde genellikle *bol-* fiilli teşkillerin kullanılıyor olmasıdır. *bol-* fiiline getirilen *-p d'at*, *-p d'ürü*, *-p turgan*, *-atan*, *-ar* gibi geniş zaman işlevine sahip şekiller objenin geniş zamandaki varlığını, durumunu bildirirler. Şimdi verilecek örneklerde ise *bolup d'at* fiili “oluyor, meydana geliyor, dönüşüyor” gibi bir oluşum anlamı değil tam anlamıyla zaten önceden beri var olan bir durumu bildirme işlevinde kullanılmaktadır:

Tayga d'er bolup d'at. Kem de körbös. (AK, 115)

Bis olordı d'uup alar uçurlu, neniñ uçun deze kep söstör albatımñ d'aan poetičeskiy baylığı bolup d'at. (AKSUS, 4)

Olordıñ kajızında la aydılgan sanaa-şüülte d'aan uçurlu bolup d'at. (AKSUS, 3)

(Burası) dağlık bir yer oluyor (~ Burası dağlık bir yerdir). Kimse görmez.

Bizim onları yığıp biraraya getirmemiz gerekir, çünkü atasözleri halkın büyük şairane zenginliği oluyor (~ zenginliğidir).

Onların hepsinde de söylenen görüş ve düşünceler derin anlamlı oluyor (~ derin anlamlıdır).

Yukarıdaki cümlelerde *bolup d'at* “oluyor” çekimli fiili bildirme eki (TT. *-dır* < *durur* < *turur*) işlevinde kullanıldı. Aynı teşkilin TT'deki karşılığı olan “oluyor” çekimli fiili bilhassa Anadoğu halk ağızlarında ve nadiren TT'de şahıs bildirme eki işlevinde kullanılır. Örneği Deny'den veriyoruz: *Sen kimin kızı oluyorsun = Sen kimin kızısın?* (1941, § 327).

* *-p d'at* şekli *-at* şimdiki zaman eki olarak pekiştirilmiş şimdiki zaman şeklini kurar. Aynı yapı Kırgızcada da vardır. Kırgızcada bu şekil bazan temel fiile *-a* gerundiumuyla da bağlanabilir: *kele jatat* “gelmekte”(Gram. Kirg. Lit. Yaz., 1987, 273). Altaycadaki yapı Hks.da da görülür fakat ek ve şekillerin fonetik varyantları doğrultusunda... Altaycadaki şimdiki-geniş zaman eki olan *-at* ekini yukarıda da ifade edildiği gibi Hks.da daralmamış olarak *-adır* şeklinde buluruz. Dolayısıyla Hks.daki bu pekiştirilmiş formlar *-(p)çadadır/-(p)çededir, -(p)turadır, -(p)çöredir, -(p)odıradır* şeklindedir. Hakasçada ve Şorcada ayrıca pekiştirilmiş süreklilik için *çat-* dışındaki diğer üç yardımcı fiilden sonra *-(p)ça* (Hks.da ayrıca *-(p)çe*) ekinin gelerek sürekli veya alışkanlık haline gelen mükerrer hareketi gösterdiği görülür: *-(p) odırça, -(p) turça, -(p) çörçe* (Örneklere bkz. Grammatika Xakasskogo Yazıka, 1975, 205 vd.; Dırenkova, 1941, 208). *-p d'adat* formununun *-p d'at* formundan ayrıldığı nokta sürekliliğin uzadığı, aralıksız olarak devam edip durduğu nüansını vermesidir. Buradaki süreklilik bazan şimdiki zamandaki aralıksız ve *baradat, keledet* çekimlerinde sözü edilen izafi bir uzun süreklilik, bazan da geniş zamandaki aralıksız süreklilik gibi nüanslara sahiptir. Aşağıdaki örneklerde hareketin kesintiye uğramadığı görülür. (Not: *-at* ekli *-p d'adat, -p turat, -p d'üret, -p oturat* terkiplerinin şahıs çekimi *-at* şimdiki zaman ekine göre yapıldığı için ayrı bir çekim tablosu verilmeyecektir):

Kuu uy, baya la çalap, d'o-o, açu, tartalabaar, meni anayıp turguzıp albazaar degen çilep, sook közin kalañdadıp d'adat. (AK, 158)

D'erdeñ çıgıp d'atkan karasulardıñ bir kañcazi agın d'aan suuga d'etpey, kumakka çöñüp emeze batpak sastar bolup sızılıp d'adat. (Ö, 23)

Sebi tüni-tüjile boyınıñ tilile kuuçandamp, kezikte çuguldu arbamp, kezikte d'aş baladıy katkarıp, ol ok kojoñın kojoñdop d'adat. (AKıs., 47)

Kaçan Odoydıñ pis'mozi d'edip kelgende, turanıñ içi bir kañça öygö emeş d'arıy bergendiy bildirer, onoñ oyto lo olordıñ

Suluk renkli inek, az önce olduğu gibi, yooo, acı, çekiştirmeyin, beni öyle kaldıramazsınız der gibi, soğuk gözleriyle onlara bakıp duruyor (aralıksız süreklilik).

Yerden çıkıp duran pınarların bir kaçı akan büyük suya ulaşmayıp, kuma batıp veya bataklık olup yavaş yavaş sızıyor (aralıksız süreklilik).

Sebi gece gündüz kendi kendine konuşup, bazan kızıp azarlayarak, bazan çocukça gülerken hep o şarkısını söylüyor (aralıksız süreklilik)

Ne zaman ki Odoy'un mektubu gelse, evin içinin bir müddet biraz aydınlanıverdiği anlaşılıyor, daha sonra tekrar onların hayatı

d'ürümi aldınañ ayrılıp, uçı-başı d'ok çöyilip
d'adat. (AKıs., 165)

önlereinden ayrılıp, başı-sonu yok bir şekilde
çekiliyor (aralıksız süreklilik).

* *d'at-* yardımcı fiili *d'adırı* (< *d'adır* < *yatır* < *yatur*) şeklinde ve temel bir fiile bir gerundium yardımıyla getirilmeksizin de tek başına kullanılabilir. Bu şekil tek başına (*d'at-* fiilinin “yaşamak” anlamı bir kenara bırakılırsa) “yatıyor, duruyor, kalıyor, var” anlamlarındadır. Bu tür kullanım Rusça'nın tesiriyle Altaycaya girmiştir. Rusça'da bir nesne “yatık” vaziyetteyse “лежит = yatıyor” şeklinde, “dik” vaziyetteyse “стоит = ayakta duruyor, dikili duruyor” şeklinde, “asılı” vaziyetteyse “висит = asılı duruyor” şeklinde “oturuk” vaziyetteyse “сидит = oturuyor” şeklinde söylenir. Bunlardan “asılı durmak” hariç diğer üçü Altaycaya da geçmiştir⁵². Diğer ikisi *turu* ve *oturu* şekilleridir. Halbuki nesnelere yatıklığına, dik duruşuna ve oturarak duruşuna vurgu yapan ifadeler TT'de yoktur. TT'de mesela *mektup masanın üstünde yatıyor* veya; *vazo masanın üstünde ayakta duruyor* (*dik duruyor, dikiliyor*) gibi cümleler hiçbir zaman kullanılmaz. Oysa Altaycada nesnelere mimari ve geometrik vaziyetleri dil mantığına yerleşmiş durumdadır. Altaycada bu tür cümlelerde bazan *d'adırı* yerine *-at* şimdiki zaman ekli *d'adat* “yatıyor, yatmakta” şekli de kullanılabilir⁵³. *D'adırı* ve *d'adat* çekimli fiilleri ayrıca *d'at-* fiilinin “yaşamak” anlamından dolayı “yaşıyor” anlamında kullanılmış olabileceği gibi TT'de daha farklı şekillerle (mesela; “var”, “duruyor” ve bildirme eki “-dır”) ifade edilen değişik anlamlarda kullanılmış olabilir. TT'de *yat-* fiilinin *yaşa-* anlamında kullanılması pasif yaşam bildiren hâpiste *yat-* cümlesi ve hâpisi *yat-* birleşik fiili kullanıldığında sözkonusu olmaktadır. *d'adırı* ve *d'adat* çekimli fiillerine örnekler:

Elden algan ejime Kümüş çaçtu köörkiyge
Kümüjek-Aru d'araşka künneñ le izül ezen ayt!
Toguzon kulaş orodo d'adırı dep sen aytsañ.
Togus la kat kand'ıla kand'ılatkan d'adırı dep
aytsañ. Tobrak d'erge bastırgan orodo d'adırı
dep d'etirseñ. (AM, 114-115)

Elden aldığım eşime, gümüş saçlı sevgiliye,
Kümüjek-Aru güzele, güneşten de sıcak
selam söyle! Doksan kulaçlık zindanda
yatıyor (~ yaşıyor) diye söyle lütfen. Dokuz
kat zincirle zincirlenmiş (olarak) yatıyor (~
yaşıyor) diye söyle lütfen. Toprağa kazılmış

⁵² Altaycadaki Rusça tesiri henüz incelenmemiştir. Aslında bu tesir zannedildiğinden de çoktur. Altaycanın dil mantığı çoğu yönden Türk dillerine göre değil Rusçaya göre gelişmiştir ve hâlâ da o yönde işlemektedir. Pek çok şekil (mesela bildirme ekleri) Rusçada olmadığı için terkedilmiş ve yine Türk dillerinde olmayan kalıplar ve cümle yapıları Rusçada olduğu için Altaycaya girmiştir.

⁵³ Her ne kadar aşağıdaki örneklerden biri *-at* eki taşıdığı için o ek bahsinde değerlendirilmeli gibi görünse de biz taşıdığı dil mantığından dolayı burada veriyoruz.

Ol tuulardıñ edeginde üç tegerik arjan köldör d'adı. (AM, 123)

Tetrad'la kojo üç tüñey karandaş d'adat. (AK, 214)

Saygaçı körzö: cın la, d'ogıla – töjögi kuru d'adır. (AK, 157)

Adazna iyip d'ettire-gele, ardañdii bidir tanıgın, tedı. Adazı anı tanıy-gele, ardamnıñ kiyimi d'adır, tedı. (Gram.Alt.Yaz. 1869, § 434)

TT'de bu tür cümleler olmasa da Altaycadaki *d'adırı* “yatıyor”, “yaşıyor, yaşar” formunun *yat-* değil ama *yaşa-* anlamında ve hem de Altaycadaki *d'adır ~ d'adırı* gibi *-ır* şimdiki-geniş zaman ekli *yatır* “= yaşıyor” şeklinde bir kullanımı tespit etmiş bulunuyoruz. Bir şarkıdan⁵⁴ aldığımız şimdiki cümle bunun istisna olarak TT'de de kullanıldığını gösterir: *Şu karşiki dağda bir yeşil çadır. Çadırın içinde bir civan yatır. O civan bilmiyor hiç gönül hatır.*

* *-p d'at* şekli gelecek zamanda yapılacak bir hareketi de gösterebilir. Mesela: *Men erten 15 d'oktoñ 11 çasta şkolgo barıp d'adım* “Ben yarın 11'e çeyrek kala okula gidiyorum”. Bu tür bir kullanım günümüz Altaycasında günlük konuşma dilinde bazan görülmekle birlikte edebi dilde tercih edilmediği için biz bundan 130 yıl önce hazırlanan Grammatika Altayskogo Yazıka'da bulduğumuz bir örnek dışında günümüz Altaycasından somut bir örnek bulamadık. Bu örnekteki *-p d'adıñ* şekli Türk dillerindeki “*d > z > y*” değişmesi doğrultusunda *-p d'aziñ* şeklindedir:

Erten Kaan Kudayga mörgüp d'aziñ ba? tedı.

Men ayttım: mörgüp-ok d'adım, tedım. (Gram. Alt. Yaz. 1869, § 435)

olan zindanda yatıyor (~ yaşıyor) diye ulaştır lütfeñ.

O dağların eteğinde yuvarlak üç kutsal göl yatmakta (~ O dağların eteğinde yuvarlak üç kutsal göl var).

Defterle birlikte birbirine benzeyen üç kurşun kalem yatıyor (~ var).

Saygaçı gördü ki (o) gerçekten yok ve döşeği kuru yatıyor (~ kuru bir vaziyette duruyor ~ kurudur).

Babasına elbiseyi gönderip senin oğlumun mudur tanı dedi. Babası onu tanıyıp çocuğumun giyimi yatıyor (~ giyimidir ~ giysisidir), dedi.

“Yarın Kağan Kuday'a (Kağan Tanrı'ya) dua ediyor musun (~ edecek misin)? ” dedi. Ben söyledim: “Tabiki dua ediyorum (~ edeceğim), dedim”.

⁵⁴ “Şu Karşiki Dağda Bir Yeşil Çadır” adlı şarkı.

* *-p d'atkan* şekli şimdiki zaman anlamında da kullanılabilir. Bu şekil zaman bakımından genellikle sürekli geçmişini bildirirse de tıpkı *-p turgan* şeklinin geniş zamanı (muzari'yi) gösterebilmesi gibi şu andaki faal hareketi de nadiren gösterebilir; fakat *-p d'atkan* şeklinin *-p turgan* gibi şimdiki-geniş zamandaki sürekli veya mükerrer hareketi göstermesine daha seyrek rastlanır. Mamafih biz *-p d'atkan*'a örnek bulabilmekle birlikte günlük dilde faal hareket için de sıkça kullanılan *-p turgan* şeklinin şimdiki zaman işlevine somut bir örnek bulamadık. Bu şekillerin şimdiki zaman anlamı bazan çok nettir ancak çok daha sık kullanılan ve şimdiki zaman anlamının çok net olduğu bu tür durumlarda yanlarına çoğu kez koşaçlar alırlar, veya çekim eki alarak adlaşırlar. Mesela: *ol barıp d'atkan oşkoş ~ ol barıp d'atkandıy* 'o gitmekte gibi ~ herhalde gitmekte'; *men iştebey d'atkan emezim* 'ben çalışmıyor değilim' aynı cümle eğer *-bey d'atkan* formu geçmiş zaman anlamında kullanılmışsa 'ben çalışmıyor değilim' şeklinde de anlaşılabilir; *enem emdi ıylap d'atkan bolor ~ enem emdi ıylap d'atkan bolboy* 'annem (herhalde, büyük ihtimalle) şimdi ağlıyordur'; *kelet-* fiiliyle, *oniñ keleetkenin körüp d'adım* 'onun gelmekte olduğunu görüyorum'; *oynop d'atkanı d'ok* '(şu anda) oynamakta değil ~ (şu anda) oynayıp duruyor değil' vs. Bu hususta bazı örnekler:

Evdokiya İvanovnanıñ baldarı enezin kanayda sakıp oturgandarın Arina körböy dö turgan bolzo, d'e d'üregile sezip turgan. (AK1s., 126)

Yevdokiya İvanovna'nın çocuklarının annelerini nasıl beklemekte olduklarını Arina görmüyor da olsa yine de yüreğiyle seziyor (veya; seziyordu).

Bu cümlede şimdiki zaman gösteren üç form vardır: Birincisi olan *sakıp oturgandarın* 'beklemekte olduklarını' şekli adlaşmış partisibi gösterir. İkincisi olan *körböy dö turgan bolzo* 'görmüyor da olsa' şekli *bolzo* koşacıyla sürekli hareketi gösterir. Üçüncüsü olan *sezip turgan* 'seziyor veya seziyordu' ise yüklem konumundadır. Bunların zamanları geçmiş veya şimdi olabilir. Zamanı belirginleştiren şekil yüklemdeki şekildir; ancak yüklemdeki *-p turgan* şekli çift zamanlı bir şekil olduğu için hareketin şu anda veya geçmişte devam ettiğini anlama imkanına sahip değiliz; zira örnek "o" zamirinin kullanıldığı bir romandan alınmıştır.

'Bayla, Arina aymak d'aar kolxoztıñ kereklerine barıp d'atkan bolor' – dep, Kuraçı içinde sananıp oturdu. (AK1s., 149)
D'ılu d'aska ezindi ötküre kayda da

'Büyük ihtimalle, Arina aymağa (kasabaya) doğru kolhozun ihtiyaçları için gitmektedir' diye, Kuraçı içinden tahmin ediyordu.
İlık bahar melteminde bir yerlerde eriyen

karafıyda kardiñ suuçığı d'art şıulap, ermektenip d'atkandıy. (AK1s, 154)

'Bu turgan tañ çolmon Leningradtıñ üstinde baza surkurap turgan bolor. Emdi Tat'yana Mixaylovna (Pavlovtıñ üyi) neni edip turu ne? Bayla, işteñ d'añı la bojoylo, baldarın azırap oturgan bolor'. (AK1s., 155)

* -p d'atkan şeklinin şimdiki zaman anlamına somut örnekler:

-Bu erlik kayda? – D'aanazınıñ arbagamı ugulá.

-D'aana, bis munda d'azımp kalganı! – dep, bastıra la boyı tobrakka uymalıp kalgan Kula d'añırtıktıñ aldınañ eñmektep çıgıp kelele, bıyıktandı.

-'Anda neni edip d'atkan bu? Sen anañ çıgarıñ ba, d'ok po, uçkan, a?' – dep, d'aanazı budak odınla kütze berdi. (AK1s., 69)

-Oy, ögöön, bistiñ oduga kara koy ayıldap kelgen dejet, çın ba?

-Çın bolboy, koy soygılap d'atkan – dep, Salamçızı kenetiyn oboomıñ üstinde at çılap bışkara berdi. (AK1s., 77)

-Sen d'añıskan ba?

-Eye. Enem seniñ çoçkolorıñnañ maala karuuldazın degen. Çoçkolorıñ kayda edi?

-Çoçkolor d'ajañdı sonurkap otogılap turgan, bayla, kayra kelbes bolboy... A bu tıkvadañ neni edip d'atkañ?

-Körmös...

-Çın ba?

-Çın la körmöstiñ boyı bolor. (AK1s., 71)

karların sesi karanlıkta şırıldayıp, konuşuyor gibi.

'Bu duran sabah yıldızı Leningrad'ın üstünde de parlıyordu. Şimdi Tat'yana Mihaylovna (Pavlov'un karısı) acaba ne yapmakta? Herhalde, işten yeni çıkmış ve çocuklarını beslemektedir'.

-Bu şeytan nerede? - Ninesinin azarlaması dıyıldı.

-Nine, biz burada saklandık! diye her tarafı toza bulanana Kula, güneşliğin altından emekleyip çıkacağı sırada şıardı.

-Orada ne yapıyor bu? Sen oradan çıkacak mısın, çıkmayacak mısın küçük şeytan? diye ninesi budak odunuyla tehdit etti.

-Ay, ihtiyar, bizim yaşadığımız yere kara koyun misafirliğe geldi deniyor, doğru mu?

-Doğru herhalde, koyun soyuyor, diye Salamçızı birden büyük ot yığınının üstünde at gibi 'brrr' diye seslendi

-Sen yalnız mısın?

-Evet, annem senin için domuzları girmesin diye önlem alsın dedi. Domuzların nerede?

-Domuzlar taze ota heveslenip otlanyorlardı, büyük ihtimalle geri gelmezler. Bu kabağı ne yapıyorsun?

-Şeytan...

-Sahiden mi?

-Sahiden, şeytanın ta kendisi olacak.

* -p d'at formu bazan -ar geniş-gelecek zaman eki alarak da geniş zamandaki aralıksız veya mükerrer bir diğer ifadeyle alışkanlık haline gelen hareketi belirtebilir:

D'er-Ene, eki karındaş kудaydıñ d'ayaanın: Üstügi Kудaydıñ d'ayaganın 'aru', 'd'eñil' debey, altıgi oroonmñ Erlik-Biydiñ d'ayaganın 'kara', 'uur', dep aytpay, aktı-karamı, d'akşını-d'amandı ködürip d'adar. (Altay D'arı, 8)

Şkoldıñ bibliotekazında knigalardı ol onçozın kacıryp salgan, emdi eñirler sayın taktanıñ üstine d'adıp alala, d'añıskan kuuçındamıp d'adar, emeze Leningradı eske alınıp d'adar. (AKıs., 144)

Yer-Ana, iki kardeş tanrının yarattıklarını: Üstteki Tanrının yarattıklarına 'temiz', 'kolay' demeyip, aşağıdaki ülkenin Tanrısı Erlik-Beyin yarattıklarına 'kara', 'zor' diye söylemeyip, akı-karayı, iyiyi-kötüyü çıkarır durur (aralıksız hareket).

Okulun kütüphanesinde o, kitapların hepsini okuyup bitirdi, şimdi her akşam tahtanın üstüne yatarak, kendi kendine konuşur durur (mükerrer hareket), veya Leningrad'ı hatırlar durur (mükerrer hareket).

* TT'de de gördüğümüz sentaks doğrultusunda Altaycada şimdiki zamanın olumsuzluğu *emes* ve *d'ok* olumsuzluk birimleriyle de ifade edilebilir. Şimdi vereceğimiz örnekteki “-p d'atkanım d'ok” ve “-p turganım d'ok” şekillerindeki *d'at-* ve *tur-* fiilleri, aralarında süreklilik anlamı bakımından fark olmaması yönüyle de dikkate değerdir. Örnek Direnkova'dandır:

Bir de emeş korkup d'atkanım d'ok; bürüdeñ-de korkubay d'adım, tülküdeñ, ayudañ-da korkubay d'adım, bir de nemedeñ korkup turganım d'ok. (1940, 241)

Azıcık da olsa korkup durmuşluğum yok (= korkuyor değilim = korkmuyorum = korkmam); kurttan da korkmuyorum, tilkiden de ayıdan da korkmuyorum, hiçbir şeyden korkup durmuşluğum yok (= korkuyor değilim = korkmuyorum = korkmam).

6.2.2 *tur-* yardımcı fiili

tur- yardımcı fiili tarihi ve çağdaş Türk dillerinin neredeyse tamamında hareketin sürekliliğini gösteren tasviri yardımcı fiillerden biridir. Bu fiil TT'de bugün de hareketin sürekliliğini gösterir. Osmanlıcada *-ip durur* şeklinde şimdiki zamanı gösterse de (Osm.: *görüüp durur musuñ* = TT görüyor musun) bugün bu işlevini TT'de değil ağızlarda sürdürmektedir. GBAA: *Yemek edip durula* “Yemek yapıyorlar” (Deny, 1941, § 826; Gülensoy, 1985, 281 vd.). TT'de ise genellikle

gerundiumlu temel fiillere değil, çekimli temel fiillere gelerek ve temel fiilin aldığı çekim ekini alarak süreklilik bildirir: *güldü durdu, ağlar durur, beklemiş durmuş* vs. Bağ-fiili temel fiile geldiğinde *dur-* yardımcı fiili, *-ur* geniş zaman ekini hayli nadir olarak ama diğer çekim eklerini daha genel olarak alır: *oturup duruyor, bakıp duruyordu, çalışıp duracak* vs. *-ıp durur* şekli bugün en çok *durup dururken* şeklinde kullanılır.

Altaycada *tur-* yardımcı fiili temel fiile *-p* gerundiumuyla eklenir. Bu şekil Altaycada başlıca şu anlamları teşkile katar: a) Şu anda devam etmekte olan hareketi bildirir ancak süreklilik hareketin geçmiş ve geleceğinden soyutlanmış (izole edilmiş) bir süreklilik ve hareket seyrinin dondurulmuş hali değildir. Hareketin bu sürekliliğinde saniyelerle ölçülebilecek de olsa bir ara verme ve sonra yine devam etme anlamı mutlaka vardır. b) Geniş zamanda her zaman devam eden sürekli (durative) veya alışkanlık haline gelen (habitual) hareketi gösterebilir. Böyle bir hareket aralıksız bir hareket değildir, hayatın içinde sık sık gerçekleşen ve öznenin göze çarpıcı en temel hareketlerinden biridir. c) *-p tur* genellikle cansız varlıkların hareketleri için kullanılır. d) Emir anlamında şahıs eki almaksızın kullanılır ki bu durumda temel fiilin belli bir süreye kadar veya süresiz olarak yapılmasına devam edilmesini bildirir. Emir cümlesinde temel fiilin belli bir süreye kadar yapılmaya devam edilmesinin kastedildiği cümleler TT’de *-a dur* şeklinde karşılanan emirlerdeki süreklilik anlamını da verebilir.

Grammatika Altayskogo Yazıka’da: “kişinin şimdiki-geniş zamanda muvakkat bir sürede az ya da çok devamlılıkla yaptığı hareket için *tur-* kullanılır”⁵⁵ denilmektedir. Toçşakova’nın tanımı şöyledir: “Şimdiki devamlı zaman *tur-* fiiliyle kurulur. Tahlil için bu form daha zordur. İlla içinde bulunduğumuz şu anda devam etmekte olan hareketleri iletmek için kullanılabilir: *d’añmur d’aap turu*. ‘Yağmur yağıyor ~ yağmakta (tam şu anda)’. Sürekli hareketi ifade etmek için: *d’añmur mindadañ beri d’aap turu*. ‘Yağmur çoktan beri yağıyor (o zamandan beri)’. Bu cümlelerin hiçbirinde *tur-* fiili yardımcı *otur-* fiiliyle değiştirilemez, çünkü burada

⁵⁵ “Для выражения действия, которымъ въ настоящій, более ілі менее продолжітельный, периодъ времени занимается человекъ, употребляется *тур*” (1869, § 410).

insan hareketinden söz edilmiyor”⁵⁶. Direnkova'nın tarifi: “*tur-* fiili bildirme, haber verme anlamı katar. a) Şimdiki zamanda (tam şu anda) gerçekleşmekte, vuku bulmakta olan hareket veya durumu haber verir. *Çıkarı karlı d'otkon şuułap turu*. ‘Dışarda karlı fırtına uğulduyor’. b) *tur-* fiili uzun süre önce başlamış ve şimdiye kadar aralıksız olarak devam etmiş olan bir hareket veya durumu bildirir. *ediskidiy ünderi Altayga d'añırap turdı* ‘düdük gibi sesleri Altay’da yankılanıyordu’. c) *tur-* fiili hareketten çok durumu gösterir ve en çok da cansız nesnelere için kullanılır. *köl ay d'arkınına mızıldap turu* ‘göl, ay ışığında parlamakta”⁵⁷. Baskakov, *tur-* yardımcı fiilini şöyle tarif eder: “*tur-* kendi anlamı “ayakta dur-”, “bulunmak”, “yaşa-”, şu anki fiili yapan kişi için yardımcı fiil olarak temel fiilin uzun ve devamlı olduğu nüansı verir, ama insan olmayan başka bir şeyi gösterdiğinde bu hareket, şu an gerçekleşmektedir. mesela: *ürenip tur-* “oku-, sürekli oku” (bu temel hareket, insanın devamlı okuyarak yaşadığını gösteriyor); *kar d'aap turu* ‘kar yağıyor, kar yağmakta (tam şu anda)”⁵⁸.

Tıbıkova'nın *-p turu* için yazdıklarını şöyle sıralayabiliriz: “a) Eğer cansız nesnelere bahsediliyorsa bu tür cümlelerde genellikle *tur-* fiili kullanılır. b) *tur-* fiili gerundium ekli temel fiille birleşiminde belli bir zaman süresinde gerçekleşmekte olan harekete işaret eder: *Köp xozyarıstvolordıñ işçileri boyına alıngan mold'uların büdüreri uçun erçimdü iştep turu*. (gazeteden) “Bir çok çiftliğin çalışanları üzerlerine aldıkları taahhütlerini yerine getirmek için verimli çalışıyorlar”.

⁵⁶ “Настоящее – длительное с вспомогательным глаголом *тур*. Эта форма более сложная для анализа. Применима для сообщения о действиях, протекающих в данную минуту: Саһиһ д'аар туһу. ‘дождь идёт (в данную минуту)’, И для выражения длительного действия: Саһиһ тиндараһи бері д'аар туһу ‘дождь продолжает идти (с того времени) давно’. Ни в одном из этих предложений *тур* нельзя заменить вспомогательным *отур*, ибо здесь речь идет не о действиях человека.” (Тоççакова, 1938, § 49).

⁵⁷ “Глагол *тур-* является сообщением: 1) о действии или состоянии, совершающемся, происходящем в настоящем (в данный момент) *чыкары карлу дьоткон шуулап туру* «на дворе ревет буря». 2) о длительном действии или состоянии, начавшемся давно и продолжающемся непрерывно до настоящего времени. *Эдискидий үндери Алтайга дьаньырап турды* «звонкие песни звучат на Алтае». Глагол *тур-* указывает, главным образом, на состояние, а не на действие, и употребляется особенно часто, когда речь идет о предметах неодушевленных. *Көл ай дьаркынына мьзылдап туру* «озеро сверкает при свете луны»” (Direnkova, 1940, 196 vd).

⁵⁸ “*тур-* самостоятельное значение: стоять, находиться, жить – в качестве вспомогательного глагола придаёт оттенок длительного, постоянного и основного действия для данного действующего лица, а для субъекта, выраженного именем, не обозначающим человека, - действие, совершающееся в данный момент, напр.: *үренип тур-* учиться (как основное действие, которым занимается данное лицо, букв. участь живёт); *кар дьаап туры* идёт снег (в данный момент)” (Baskakov, 1947, 260).

c) Sürekli ve düzenli şekilde gerçekleşen harekete işaret eder: *Altay suularımñ d'arajı – sen, atkan oktoñ türgen agadıñ, kök taştardı d'alap d'adıñ, kök kumaktı ekçep turuñ*. “Sen Altay nehirlerinin en güzelisin, atılan oktan daha hızlı akıyorsun, gök taşı yalıyorsun, gök kumu süzüyorsun”⁵⁹. Yine Tıbıkova aynı bahiste *d'ür-* ve *tur-* yardımcı fiillerinin süreklilik nüansını şöyle açıklar: “Eğer yardımcı *d'ür-* fiili *-p* gerundumlu temel fiille beraberse genellikle aralıklı ama devamlı olarak yapılan hareketi ifade ediyorsa o zaman *tur-* fiili daha az zaman süresi içinde aralıksız gerçekleşmekte olan hareketi ifade eder”⁶⁰.

-p tur şeklinin olumsuzluğu *-ba* olumsuzluk eki ve *-y* bağ-fiiliyle kurulur: *-bay tur. d'aa-ba-y turu* “yağ-mı-yor”, *ugul-ba-y turu* “duyul-mu-yor”, *oyno-bo-y turu-s* “oynamıyoruz” vs.

Tablo⁶¹:21

<i>-p tur</i> şekliyle şimdiki zaman			Türkçesi		
men	oyno-p tur	-um; -ım	ben	oynu-yor	-um
sen		-uñ; -iñ	sen		-suñ
ol		-u; -ı	o		-
bis		-us; -ıs; -ubıs; -ıbıs	biz		-uz
sler		-ugar; -ıgar; -aar	siz		-sunuz
olor		-u; -ı; -ular; -ılar	onlar		-; -lar

Gerundiumla temel fiile bağlanmadığı halde şimdiki zamanı gösteren yalnız *d'adırı* çekimli fiilin TT’de “yatıyor” şeklinde ifade edilmesi gibi süreklilik

⁵⁹ “Если речь в предложениях идет о неодушевленных предметах, то в этих предложениях обычно выступает глагол *тур-*. (...) указывает на действие происходящее в определенный промежуток времени: *көп хозайстволордынъ иичилери бойына алынган молжуларын будүрери учун эрчимдү иштеп туру* (из газеты) «работники многих хозяйств самоотверженно трудятся, что-бы выполнить взятые на себя обязательства». (...) указывает на действие, происходящее постоянно и регулярно: *Altay суулардынъ жаражы – сен, аткан октонъ түрген агадынъ, көк таштарды жалап жадынъ, көк кумакты экчеп турунъ* «Ты – краса Алтайских рек, ты быстрее, чем стрела. Лижешь ты серые камни, размываешь ты синий песок»” (Tıbıkova, 1966, 19 vd.).

⁶⁰ “Если вспомогательный глагол *јур-* в сочетании с деепричастием на *-п* обозначает в основном продолжительное действие с перерывами, то *тур-* обозначает действие, совершающееся непрерывно в пределах более короткого срока” (Tıbıkova, 1966, 22).

⁶¹ 3. çokluk şahıs çekimi genellikle 3. teklik çekimiyle yapılır. 3. çokluk anlamı bazan temel fiile *-gıla* çokluk yapım eki getirilerek de sağlanabilir: *oynogılap turu* ‘oynuyorlar’. *-gıla* eki ayrıca 1. ve 2. çokluk şahıs çekimlerinde de kullanılabilir: *oygogılap turus* ‘oynuyoruz’, *oynogılap turugar*

yardımcı fiili *tur-*'un da gerundiumla temel fiile bağlanmayan yalın *туру* şekli TT'de "duruyor" şeklinde ifade edilir.

tur- yardımcı fiili şimdiki-geniş zamanı genellikle *-p turu* şeklinde karşılansa ve partisip görünümlü *-p turgan* şekli genellikle "Geniş Zaman" ve "Geniş Zamanın Hikayesi" bölümlerinde gördüğümüz işlevleri yerine getirirse de nadiren şu anda devam etmekte olan bir hareket için de *-p turgan* formu kullanılabilir. Mesela: konuşma dili: *Neni sanan tıranar* (edebi dil: < *Neni sananıp turganıgar*?) "(şu anda) Ne düşünüyorsunuz (~ Ne düşünüyorsunuz)?"

* Şimdiki zamana örnekler:

Emdi o sagoonım ay oşkoş d'altırap turu, küñ oşkoş muzıldap d'üret. (AM, 139)

Slerdiñ kelip d'atkan d'añı d'ılıgardı d'üs muñ toolu d'ıldısla utkup turus.

Töröl gazedis bügüñgi küñniñ neketelerine keliştire materialdar çıkarıp, albatızına onoñ biyik tuza d'edirer dep ijenip turum. (AÇ, 2000, nu:186, 8)

Körböy turaar ba, neni edip turus? (AK, 9)

Men munı ne kuuçındap turgam deze, kolhoztıñ pravleniyezi uuldarga, etken d'akşı kerekeri uçun, akça tölöp berzin dep surap turum. (AK, 21)

'Kıs bala çılap, kanay d'ajıp, kızarıp, kaysalıp turum' – dep sanandı. (AK, 35)

Şimdi o okum ay gibi parlıyor, güneş gibi ışıldıyor.

Sizin gelmekte olan yeni yılınızı yüz binlerce yıldızla kutluyoruz.

Öz gazetemiz bugünün ihtiyaçlarına uygun materyaller çıkarıp halkına daha büyük fayda sağlar diye ümit ediyorum.

Görmüyor musunuz, ne yapıyoruz (~ Ne yapmakta olduğumuzu görmüyor musunuz)?

Ben bunu niye söylüyorum dersiniz, kolhoz idaresi delikanlılara ettikleri iyi işlerden ötürü para ödesin diye rica ediyorum.

'Kız çocuğu gibi nasıl da içime kapanıp, (korkudan) kızarıp, ıstırap çekiyorum' diye düşündü.

* Pekiştirilmiş şimdiki zaman şekli olan *-p turat* şeklindeki tahlilî yapı, hareketin sürekliliğinde dikkati çeken bir ayrıcalık olduğunu, bitmek bilmediğini, hiç ara vermeksizin her zaman devam edip durduğunu bildirir. Bu süreklilik duyu organlarıyla devamlı hissedilen bir sürekliliktir. Dolayısıyla sürekliliğin uzadığı, bitmeksizin devam edip durduğu, sürekliliğin olağanüstü olduğu anlamını birleştiği fiile vermektedir. Bu şeklin süreklilik anlamında hareketin sürekliliğinin yalnız halle

'oynuyorsunuz'. Pekiştirilmiş süreklilik formu olan *-p turat* formunda ise *-gıla* eki bazan temel fiile,

değil ayrıca geçmişle ve gelecekle de ilgisi vardır bu yüzden de kesinlikle seyirin dondurulmuş bir anını bildirmez. Bu şeklin birleştiği hareket bazan sıkça yapılan mükerrer (habitual) hareket anlamına, bazan şu andaki faal (aktif ~ aktual) hareket anlamına bazan da hem alışkanlık hem de faaliyet (aktualite) bildiren anlama sahiptir, yani alışkanlık aralıksız süreklilik kazanmıştır da denebilir. Bu üçünden hangisi olursa olsun bu tür teşkilleri TT’de tam karşılığını “-ıp duruyor ~ -ıp durmakta” şeklinde bulurlar. Mesela, dünyanın güneşin etrafında dönmesi hiç aralıksız olarak devam eder. Bunu Altaycada ifade etmek için *d’er kündi aylanıp turu ~ d’er kündi aylanıp d’at ~ d’er kündi aylanat* “dünya güneşin etrafında dönüyor” denilmez çünkü bu ifadelerde örneklere göre sırasıyla; sanki dünya daha önce başka bir iş yapıyormuş da şu sıralarda güneşin etrafında dönmeye başlamış, daha önce başka iş yapıyormuş da şimdi dönmekteymiş veya zaman zaman dönermiş gibi sözkonusu sürekliliği tasvirinden uzak bir anlama sebebiyet verir. Halbuki dünyanın güneşin etrafında dönmesi hiç aralıksız olarak devam ettiği ve bu dönme eylemi geçmişten hale uzandığı ve halden geleceğe uzanacağı için bunun ifadesi *D’er kündi aylanıp turat* “Yeryüzü güneşin etrafında dönüyor” şeklinde yapılır. Ayın, gezegenlerin hareketi, ırmakların akması, ışığın yanması, güneşin ışıldaması gibi aralıksız olan hareketler en çok bu şekilde ifade edilir. Bu şekil cansız varlıkların, hayvanların ve insan uzuvlarının hareketleri için de kullanılabilir. *-p turat* yapısı Kırgızcada da görülür (Örneklere bakınız: Gram. Kirg. Lit. Yaz., 1987, 273).

Altaycadan örnekler:

D’askada küygen ört çilep, d’albırap turat d’üregim. D’askada kelgen kuş çılap, d’aynap turat köstörüm. Küskide küygen ot çılap, küyüp turat köstörüm. Küskide bargan kuş çılap, kunugıp turat d’üregim. (AK, 188)

Töñniñ aldında d’atkan Çuydñ ıraak, elbek d’olıla kaçça maşınalar kürkürep ötkön, d’e töñniñ üstinde turgan kiçinek turada ot ol ok boyınça surkurap turat... (AK1s., 47)

Yazın yanan yangın gibi alevlenip duruyor yüreğim. Yazın gelen kuşlar gibi bunalıp duruyor gözlerim. Güzün yanan ateş gibi yanıp duruyor gözlerim. Güzün giden kuşlar gibi üzümlüp duruyor yüreğim.

Tepeciğin önünde yatan Çuy’un uzak, geniş yolu üzerinden çok arabalar gürüldeyip geçti, ama tepeciğin üstünde duran küçük evde ışık aynen yanıyor (~ aralıksız olarak yanmakta ~ yanmaya devam ediyor).

D'aan bek stoldiñ d'amnda taktada uzun ak sagaldu arık öböğön oturdı. Onıñ kaymıktanbas köstöri, beli, koldori onı ikonadagı kudaylardıñ sürine tülñey edip turat. (AKıs., 120)

D'eeren at çoçıp, sert edele, uçup oturgan çaydñ emeze kürtülktiñ kiymineñ arı sıñar közile ad'ıktap turat. (AKıs., 180)

Ol emdi bastıra küçin Aydı d'eñerine uulandırat. Aydı d'eñip alza, oyto d'erge tüljüp, kijilikti onıñ arı d'ir. Küçi bar tušta D'elbegen tep-tegerik tolun aydı bir kiçinekteñ d'udup turat. (Altay D'añ, 15)

Büyük sağlam masanın yanındaki oturakta uzun ak sakallı, zayıf ihtiyar oturuyordu. Onun kıvıldamayan gözleri, beli, kolları, onu ikonlardaki azizlerin görünümüne benzetiyordu.

Kurşun sarısı rengindeki at ürkiüp irkilerek uçmakta olan yaban horozlarının arkasından tek gözüyle onları süzmekte.

O şimdi bütün gücünü ayı yenmeye yönlendiriyor. Ay'ı yenebilse, tekrar yeryüzüne inip, insanlığı daha beter yiyecek. Gücü varken D'elbegen yusuvarlak dolun-ayı, azar azar yutuyor (ayın küçülmesi aralıksız olarak gerçekleşiyor).

* *-p turu* şekli geniş zaman işlevinde:

Ekaterina Makarovna Kuklina, Ulagandagı orto üredülü şkıldo angliyskiy tildiñ üredüçizi bolup iştep turu. Ol öskö oroondordıñ tilderin ürener Altaydagı biyik üredülü zavedeniyeni Kızıl diplomlo ürenip bojoıkon. Onıñ predmedin baldar cilbirkep ürenediler. (AÇ, 2000, nu:186, 1)

Yekaterina Makarovna Kuklina, Ulagan'daki orta eğitim okulunda ingilizce öğretmeni olarak çalışıyor. O, yabancı dil öğrenilen Altay'daki yüksek öğretim okulunu kızıl diplomayla⁶² bitirdi. Onun dersini çocuklar merakla öğreniyorlar.

* *-p turgan* şekli şu anda devam etmekte olan hareketleri de karşılayabilir. Bu terkip şeklinin görüldüğü teşkilleri de aynı mürekkep *-p d'adat* ve *-p turat* (ve ileride gösterilecek olan *-p d'üret* ve *-p oturat*) terkip şekillerinde olduğu gibi değerlendirmek ve hareketteki sürekliliğin bitmediği, devam edip durmakta olduğu şeklinde anlamak gerekir. Fakat bu şeklin şimdiki zamanı gösterdiği bazan yanına aldığı koşaçlarla veya partisip olan şeklin adlaşmasıyla daha belirgin olabilir: *küyip turgan oşkoş ~ küyip turgandıy* 'yanıyor gibi', *küyip turganı* 'yanıyor olması ~ yanmakta olması ~ yanıyor olduğu' vs. Bu hususta örnek:

⁶² Kızıl diploma: En iyi diploma (EB).

Biz bu şeklin hayli sık kullanılmasına rağmen şimdiki zaman anlamına edebi dilde tercih edilmediği için maalesef somut bir örnek getiremiyoruz. Bu şekil şimdiki zaman anlamını genellikle soru cümlelerinde karşılar:

<i>Sler emdi neniñ uçun kunuk tıranar (< Sler emdi neniñ uçun kunugıp turganıgar)?</i>	Niçin üzülmehtesiniz? ~ niçin üzülüyorsunuz?
<i>Ne unçukpay tırañ (< Ne unçukpay turgañ)?</i>	Niçin konuşmuyorsun?

* *bolup turgan* şeklinde bir çekimleme eğer *-p turgan* şekli sürekli geçmiş işlevinde kullanılmışsa TT'deki *idi* koşacına tekabül eder. Eğer geniş zaman işlevinde kullanılmışsa şahıs bildirme anlamını (copula) verir: *Men aldında şkoldo üredüçi bolup turgam* "Ben eskiden okulda öğretmendim (harfi harfine çevrilse: öğretmen oluyordum)" veya; *men şkoldo üredüçi bolup turgam* "Ben okulda öğretmenim (harfi harfine çevrilse: öğretmen oluyorum)".

* Yalın *туру* şekli bazan "ayakta duruyor, dikiliyor" anlamına gelir bazan da Şahıs bildirme işlevine yakın bir anlamdadır; ancak hepsinde bir durum, vaziyet bildirdiği görülür:

"duruyor, ayakta duruyor, dikiliyor" anlamında:

<i>D'aan udabay, mınaar körzö, tuurazında kara at turu. (AK, 6)</i>	Fazla uzakta değil, buradan bakınca ilerde kara at duruyor.
---	---

"duruyor" veya "şahıs bildirme" anlamlarından herhangi biri:

<i>Avtobus mında ne kerek turu? (AK, 181)</i>	Otobüs burada niçin duruyor (~ Otobüs niçin buradadır)?
<i>Könök tolo suulu turı. (Direnkova, 1940, 239)</i>	Kova ağzına kadar sulu bir şekilde duruyor ~ kova ağzına kadar suludur ~ kova ağzına kadar suyla doludur.

6.2.3 *d'ür-* yardımcı fiili

d'ür- yardımcı fiili de Altaycada *d'at-* ve *tur-* kadar olmasa da şimdiki zaman ve süreklilik işlevinde kullanılan yardımcı fiillerden biridir. Bu yardımcı fiilin eski şekli olan *yorı-*, TT'de temel fiile *-a/-e* gerundiumuyla bağlanarak bugünkü *-yor* ekinin oluşmasını sağlamıştır; *ide yorır > ediyor, gele yorır > geliyor*, vs. Ekin bazı

Anadolu ağızlarında EAT'deki gibi kullanıldığı da görülür (Demir, 1999, 57 vd). Bazı Anadolu ağızlarındaysa Altaycadaki gibi *-p* gerundiumuyla temel fiile bağlandığı için ince vokalli *-p yörü* şeklinin kullanıldığı görülür. Aydın ağızlarında *-p yörü* şeklinin ilerleyici benzeşme sonucu *-pbörü* şekline dönüştüğüne de rastlanır; *yanıp yörü* > *yanıpbörü* “yanıyor”. Nitekim aynı benzeşme (*-p* bağ-fiilinin kendisinden sonraki *y-* morfemini *b-* morfemine dönüştürmesi şeklindeki benzeşme) sonucu *-ip yatır* formu GBAA'ndaki *-pbatır* şekline dönüşmüştür; *gelip yatır* > *gelipbatı(rı)*; veya diğer şekiller: > *gelibatı[rı]* > *gelivatı[rı]* “geliyor” (Caferoğlu, 1962, 107; Korkmaz, 1994, Fonetik 92, Metinler 77; Gülensoy, 1985, 281 vd.).

Altaycada *d'ür-* yardımcı fiilinin diğer yardımcı fiillerden ayrıldığı önemli bir husus da bu fiilin genellikle cümledeki öznenin canlı bir varlık olduğunda kullanılıyor olmasıdır. Bunun sebebi elbette *d'ür-* yardımcı fiilinin tabiatındaki harekete dönük yanıdır. Bu fiil mesela bir *tur-* fiili gibi (her ne kadar *tur-* fiili genellikle teşkil fiillerine sükunet ve durgunluk anlamı vermese de) sükunet, durgunluk anlamına sahip değildir, yapısında hareket etme, yürüme, yaşama anlamlarından biri olduğu için süreklilik gösteren hareketi yapan öznenin de doğal olarak hareket etme, yaşama yeti ve özelliklerine sahip bir canlı varlık olması gerekmektedir. *d'ür-* yardımcı fiilinin iki temel anlamı vardır: 1. yürü-; 2. yaşa. Bu yardımcı fiil birleştiği temel fiile süreklilik ve mükerrerlik anlamını bu iki fiilden biriyle katar. *d'ür-* fiilinden türetilen *d'ürüm* kelimesi de Altaycada “hayat, yaşam, ömür” anlamındadır. *d'ür-* yardımcı fiili, *-p* gerundiumuyla birleştiği temel fiilin sürekliliğini değişik şekillerde belirtir: a) Bazan tamamen bir şimdiki zaman anlamına sahip olur ve *d'ür-* fiilinin kendi anlamı da şöyle veya böyle teşkildeki temel fiil anlamına dahil olur. Bu anlamın oluştuğu teşkillerde temel fiil kesintisiz bir hareket görünümündedir ve konuşmanın geçtiği anda gerçekleşmektedir. b) Bazan sık olarak hareket eden nesnenin yaptığı hareketlerin çeşitli yerlerde ve çeşitli durumlarda yapıldığına işaret edilmek istendiği zaman kullanılır ki bu anlamında *d'ür-* fiiliyle teşkil oluşturan temel fiil kesintiye uğrayarak sürmektedir. Bu anlamdayken *d'ür-* kendi “yürü-, hareket et-” anlamını da cümlede hissettirir. c) Bazan *d'ür-* fiili “yaşa-” anlamında teşkile, yaşamın kendi sürekliliği içinde temel fiilin de belli aralıklarla kesintiye uğradığını ama sık sık yapıldığı anlamını verir. d) Bazı cümlelerde de *-p* gerundiumuyla birleştiği fiile hiçbir süreklilik anlamı vermez

ve kendi “1.yürü-, hareket et-, gel-, git-. 2.yaşa-” anlamlarından biriyle cümlede yer alır ki bu tür cümlelerde *d’ür-* bir yardımcı fiil olmadığı gibi *-p* gerundiumuyla bağlandığı fiil de bir temel fiil değildir; yani bir süreklilik terkihi sözkonusu değildir.

Olumsuz çekimleme *-ba* olumsuzluk eki ve *-y* bağ-fiiliyle kurulur: *añda-ba-y d’ürü* “avlan-mı-yor”, *kabıra-ba-y d’ürü-m* “(hayvan) güt-mü-yor-um”, vs.

Tablo⁶³: 22

<i>-p d’ür</i> şekliyle şimdiki zaman			Türkçesi		
men		-üm; -im	ben		-um
sen		-üñ; -iñ	sen		-sun
ol	añda-p d’ür-	-ü; -i	o	avlan-ı-yor	-
bis		-üs; -is; -ibis	biz		-uz
sler		-iger; -eer	siz		-sunuz
olor		-ü; -üler; -i; -iler	onlar		-; -lar

d’ür- fiiliyle kaynakların bize verdikleri bilgiler doğrudur ve tam anlamıyla doyurucudur. Grammatika Altayskogo Yazıka’nın yazarları *d’ür-* fiili için şunları söyler: a) “Daha fazla, ömür boyu süren devamlı meşguliyet için *d’ür-* kullanılır”, b) “Şu an yapılmakta olan hareket için de ne zaman ki bu hareketin yapılış şekli kendi özgün (yürü-) anlamıyla tesadüf ettiğinde kullanılır”⁶⁴. Toçşakova şekli şöyle tarif eder: “Şimdiki devamlı zaman anlamına hareketin aralıklarla yapıldığına işaret eden *d’ürü-* yardımcı fiiliyle aralıklılık anlamı verilir ama bu hareket belli bir zaman süresi için alışılmış hale gelir. O tur- fiil formuna biraz benziyormuş gibi görülebilir. *Bistiñ brigada biltırdañ beri premiya alıp d’ürü*. ‘Bizim takım geçen yıldan beri, zaman zaman (bazı bazı, arasıra) ödül alıyor’, ama *bistiñ brigada biltırdañ beri premiya alıp turu* cümlesi ‘Bizim takım geçen yıldan beri (her zaman, hep, aralıksız olarak) ödül

⁶³ 3. çokluk şahıs çekimi genellikle 3. teklik bildiren *-p d’ürü* şeklinde yapılır, şahsın çokluğu ise temel fiile *-gıla* çokluk yapım eki getirilerek kurulur: *iştegilep d’ürü* ‘çalışıyorlar’. *-gıla* eki ayrıca 1. ve 2. çokluk şahıslarla kurulan teşkillere de gelebilir: *iştegilep d’ürüs* ‘çalışıyoruz’, *iştegilep d’üriger* ‘çalışıyorsunuz’. Pekleştirilmiş süreklilik bildiren *-p d’üret* formu sözkonusu olduğunda *-gıla* çokluk yapım eki bazan temel fiile, bazan da yardımcı fiil terkip formuna getirilir: *iştegilep d’üret ~ iştep d’ürgileyt* ‘çalışıyorlar’ (E.B.).

⁶⁴ “для еще более продолжительного, пожизненного, занятия употребляется *жүр*. (...). Глаголы *жүр* і *отур* употребляются і для выражения собственно настоящего действия, когда способъ совершения этого действия совпадает съ ихъ самостоятельными значеніями – *ходить, сидеть*” (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, § 410, 411).

alıyor' anlamına gelir"⁶⁵. Dırenkova, Altaycadaki *d'ür-* yardımcı fiilinin "şu anda sürekli fakat aralıklı yapılan hareketi ifade ettiğini" söyler. Örnek: *Kırda añçılar añdap d'ürü* 'Dağda avcılar avlanıyor"⁶⁶. Dırenkova'nın bu şekilde ilgili açıklaması yetersiz ama verdiği örnek gerçekten çok önemlidir. Örnekteki avcılar şu anda avlanma işini devam ettirseler bile bu cümleden anlaşılması gereken "avcıların bu işi sürekli olarak değil arasına mola vererek" yaptıklarıdır. Fakat dikkat edilmelidir ki *-p d'ürü* formunda aralıklarla yapılan hareket anlamı açık olarak görüle bile pekiştirilmiş *-p d'üret*, *-p d'üreten* formları ve yardımcı fiilin emir şekilleri (*-p d'üreyin*, *-p d'ür*, *-p d'ürzin*, *-p d'ürelî* [veya; *d'ürek*; *d'ürekter*], *-p d'üriger* ve *-p d'ürzinler*) daha başka süreklilik anlamlarına sahiptir. Baskakov'un tarifi ise şöyledir: "*d'ür-* kendi anlamı 'hareket et-'. Ama yardımcı fiil olarak temel harekete belli epizodlarla, fasilalı olarak yapılma nüansı veriyor, mesela: *ürenip d'ür-* 'oku-, öğrenim gör- (zaman zaman, bazan gelişi güzel bir şekilde oku-, ama durmaksızın oku- değil)"⁶⁷.

d'ür- fiili hakkında bize en geniş bilgiyi Tıbıkova verir. Bunları madde madde sıralayacağız, fakat öncelikle bildirelim ki *a* maddesinde izah edilenler mürekkep form *-p d'üret'*le, *b* maddesinde izah edilenler de sürekli geçmiş şekli olan *-p d'ürdi'*yle ilgilidir. *c* maddesinde izah edilenlerin *-p d'üreten* ve *-p d'ürgen'*le ilgili olduğunu Tıbıkova kendisi söylese de ilk iki maddenin terkip ve zaman görünümü hakkında böyle bir ayrıma gitmemiştir. Halbuki bunları da ayırmak gerekir : a) *-p gerundiumu*yla *d'ür-* fiili genellikle bir leksik anlam oluşturur. Aşağıda verdiğimiz örneklerde hareketin gerçekleşme yönü gösterilmeksizin sürekli olarak yapıldığını ifade eder: *Baybak möşlö koştoy ırıska çeçekten, men sege süünip, omorkop d'üredim*. "Koyu budaklı sedir ağacının yanında mutlu büyü. Ben seninle sevinip,

⁶⁵ "Настоящее – длительное, но прерывное с вспомогательным глаголом дьюрю, указывающим, что действие допускает перерывы, но на определенный промежуток времени становится привычным. Оно может казаться несколько похожим на форму с глаголом тур. Бистинь бригада быльтырдань бери премия алып дьюрю (начиная с прошлого года, наша бригада 'время от времени' получает премию) но, Бистинь бригада быльтырдань бери премия алып туру означает, что премию бригада получает все время." (Тоççакова, 1938, § 49).

⁶⁶ "Глагол дьур- выражает действие, совершающееся в настоящем, действие длительное, но не непрерывное. Пример: кырда аньчылар аньдап дьүрү «на хребтах охотники охотятся»" (Dırenkova, 1940, 196).

⁶⁷ "дьур- - самостоятельное значение: двигаться – в качестве вспомогательного глагола придаёт основному действию оттенок эпизодичности, прерывности действия, напр.: үренип дьүр-

gurur duyuyorum”. b) Yardımcı *d'ür-* fiili bazı birleşmelerde kontekste göre az bir zaman süresi için yapılan hareketleri ifade eder. *Toñgolok suuga amıraarga tüşken turnalar aylanıp, bakalar ketejip, bazıp d'ürdi*. “Daha donmamış bataklığa dinlenmek için inen turnalar dönüp, kurbağalar için pusuya yatıp dolaşıyorlardı”. c) Eğer birleşik fiillerin terkip oluşturmasında *d'ür-* fiili gelecek zaman partisip eki *-eten* ya da geçmiş zaman partisibi *-gan* alıyorsa birleşik fiil, hareketin sıradanlığını gösteriyor: *Kürtük küsküde oynogondo, katı d'il boloton dep ugup d'üretim*. “Yaban horozu güzün oynadığında, katı yıl olacak diye çok kereler duyup durmuştum (~ duyuyordum ~ duymuştum ~ duyardım)”. d) *d'ür-* fiili ayrı yönlendirme fiilleriyle gerundium şeklinde hareketin tekrarlanmasını ifade ediyor: *kirip d'ür* “(birkaç kez) girmek ~ girip durmak”, *barıp d'ür* “(birkaç kez) gitmek ~ gidip durmak”. e) *d'ür-* fiili hareketin süresini ve sürekliliğini göstererek her zaman kendi kelime anlamını yitirmez. f) *d'ür-* fiili genellikle canlı nesnelere tarafından gerçekleştirilmiş hareketleri ifade eden fiillerle birleşir. Bunun dışında bu fiil kendisi de bir yerde bulunmak, yaşamak anlamına sahiptir⁶⁸.

* Şimdiki zamana örnekler. Bu örnekleri verirken parantez içindeki cümleler *d'ür-* yardımcı fiilinin nasıl anlamlar sağladığını göstermek için verilmiştir. Parantez içindeki açılımlardan *d'ür-* yardımcı fiilinin bazan “yürümek”, bazan “yaşamak”,

учиться (временами, иногда, кое-как, но не заниматься исключительно учением)” (Baskakov, 1947, 260).

⁶⁸ “В сочетании с деепричастием на *-л* глагол *јур-* образует обычно одно лексическое понятие. В нижеследующих примерах этот глагол обозначает действие, постоянно находящееся в процессе совершения, без указания направления действия: *Байбак мџшлџ коштой ырыска чечекткен, мен сеге сџўнит, оморкон јуредим*. «Рядом с кедром тенистым на радость расти, веселиться хочу я с тобой и цвести». В отдельных сочетаниях вспомогательный глагол *јур-* в зависимости от контекста обозначает такое действие, которое происходит в небольшой промежуток времени: *Тонъголок сууга амыраарга түшкен турналар айланьжып, бакалар кетежип, базьп јурди* «Журавли, опустившиеся отдохнуть в незастывшее болото, ходили, поджидая лягушек». Если в сложном сочетании глагол *јур-* принимает аффикс причастия будущего времени *-етен* или прошедшего времени *-ген*, то сложный глагол обозначает обычность действия: *Күртүк күскүде ойногондо, кату жыл болотон деп угуп јүретем* «Я много раз слышал, что если осенью играет тетерев, то обычно бывает тяжелый год». *Јур-* с отдельными направлениями в деепричастной форме обозначает повторяемость действия: *кирип јур* «заходить (почаще)»; *барьп јур* «сходить (несколько раз)». Глагол *јур-*, показывая длительность или постоянство действия в составе сложного глагола, не всегда утрачивает и свое лексическое значение. *Јур-* обычно сочетается с глаголами, обозначающими совершение действия одушевленными предметами.” (Tibikova, 1966, 18 vd.).

bazan da “yürümek ~ yaşamak” anlamlarından biriyle birlikte temel fiile şimdiki zaman anlamı kattığı görülecektir:

Neniñ uçun kunukçıl sen, neni bedrep d'ürüñ sen? (AM, 102)

Ak çakpıñdu arjan suuda Ak-kuş d'üzüp d'ürü. (AM, 116)

At bajınça altın köbük altın kuştıy kaykalap d'ürü. (AM, 125)

Odındap d'üriger be, kistar? (AK, 9)

Emdi onıñ közine çike körüp bolboy, uyalıp, sıstap d'ürüm. (AK, 44)

Niçin üzgünsün, neyi arıyorsun (~ neyi arayarak yaşıyorsun ~ neyin arayışı içindesin)?

Ak dalgalı kutsal suda Ak-kuş yüzüyor (~ yaşama işini yaparken sürekli yüzüyor).

At başınca altın köpük altın kuş gibi çalkalanmakta (~ çalkalanarak gidiyor).

Odun mu kesiyorsunuz, kızlar (~ yürüyerek odun mu kesiyorsunuz, kızlar)?

Şimdi onun gözüne doğru bakamayıp utanıyorum ve kalbim sızlıyor (~ Şimdi onun gözüne doğru bakamayıp, utanıp, kalbim sızlayarak yaşıyorum).

* *-p d'üret* pekiştirilmiş süreklilik şekli teşkile hareketin aralıksız olarak devam ettiği anlamını verir. Şekli alan hareketler onu gerçekleştiren öznenin tabiatı ve en belirgin hareket özelliğidir. Ancak aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere *oto-* “otlan-”, *d'ala-* “yala-” fiilleri gibi yürünerek yapılan hareketlerde sürekliliğin aralıksız olduğunu söylememiz mümkün gözükmemektedir. Şimdiki örnekleri verirken de parantez içinde açılımlarını göstererek örneklerdeki sürekliliğin nasıl meydana geldiği açıklanacaktır:

At bajınça altın köbük tünge-tüşke kaykalap d'üret. (AM, 123)

Kün oşkoş mızaldap d'üret. (AM, 139)

Ozo lo baskan ol dor malım, ot ölöñin otop d'üret. Kiyinde baskan ak bıyanım, kara d'erin d'alap d'üret. (MK, 39)

“At başınca altın köpük gece gündüz çalkalanmakta (~ çalkalanarak gitme işi onun tabiatı haline geldiği için aralıksız olarak çalkalanıyor)”.

Güneş gibi ışıldıyor (~ güneş gibi ışıdamak onun tabiatı haline geldiği için durmaksızın ışıldıyor, şimdi de ışıdamakta).

Önde duran sayısız malım, yemyeşil ot yiyor (~ yeme işini yürüyerek ama dar aralıklarla yapıyorlar). Geride duran ak sürüm, kara

*A kuu uy bozuzla kojo onıñ üsti d'anında
neni de kerektebey, d'ayım otop d'ürgileyt.
(AK, 91)*

toprağı yalıyor (yalama işini yürüyerek ama dar aralıklarla yapıyorlar).

Solgun inek ise buzağısıyla birlikte onun (buzağının) üst yanında hiçbir şeyi umursamadan özgürce otluyor (otlama işini yürüyerek ve dar aralıklarla yapıyor).

* *bolup d'üret* şeklindeki teşkilde, yaşamdaki aralıksız süreklilik anlamı vardır. Bu tür bir çekimleme şahıs bildirme eklerine (copulaya) yakın bir anlam verir:

*Aleksandra Vasilyevna muñdar toolu
uulçaktarga la kızıçaktarga sütügen
üredüçi, d'iit pedagogtorgo oygor taskadaaçı,
kojo iştegenderge çındık nad'ı bolup d'üret.
(AÇ, 2000, nu:171, 2)*

Aleksandra Vasilyevna binlerce öğrencilere ve kızcıklara sevgili bir öğretmen, genç pedagoğlara bilge bir alıştırmacı (eğitmen, antrenör), beraber çalıştığı insanlara gerçek dost oluyor (~ dost olarak yaşıyor ~ dosttur).

* *-p d'ür* şekli bazan *-ar* geniş-gelecek zaman eki alarak geniş zamandaki alışkanlık haline gelen bir hareketi gösterebilir. Ancak ortaya çıkan bu *-p d'ürer* şeklindeki kalıpta her zaman “yaşa-” fiili anlamı saklıdır ki bu anlam *d'ür-* fiilinin (1. yürü-, 2. yaşa- şeklindeki) iki anlamından biridir. Bu tür teşkilleri TT'ye “-arak yaşar” şeklinde çevirmek de mümkündür. Örnekler:

*Altay kiji aydıñ d'añızın eskizin bilip,
temdektep d'ürer. (Altay D'afı, 15)*

Altaylı ayın yenisini eskisini bilmeye dikkat eder (~ dikkat ederek yaşar).

*Erliktiñ elçizi Ak-Ayastı d'eñip baratkan
öydö, kara nemeniñ küçi köp, d'er üstinde
kerekerin eder öyi bolor. Onıñ uçun ay
eski de altay kiji baylanıp d'ürer. (Altay D'afı,
16)*

Erlık'in elçisi gökyüzünü yenmek üzereyken kötü ruhun gücü çoğalıp yeryüzünde istediğini yaptığı zamandır. Bu yüzden ay eskideyken Altaylı kutsanır (~ kutsanarak yaşar).

* *-gan* ekli süreklilik yardımcı fiillerinin şimdiki zamanı veya geniş zamanı gösterebildiğini söylemiştik. Bu form genellikle sürekli hareketi göstermekle birlikte nadiren şimdiki-geniş zamanı karşılayabilir. “Geniş zamanın hikayesi” bölümünün *-p turgan* bahsinde görüldüğü ve “şimdiki zamanın hikayesi” bölümünde de görüleceği üzere bu tür şekiller geçmiş zamanı her zaman tek başlarına değil, yardımcı unsurların, yönverenlerin yardımıyla gösterirler yani bu durum kontekstin genelinden

anlaşılabilir bir durumdur. Günlük dilde kullanılmasına rağmen biz bu şekle de yukarılarda bahsi geçen sebeplerden dolayı somut bir örnek gösteremiyoruz.

* Temel fiilin devamının istendiği emir anlamındaki örnekler de vardır ki bunlarda hareketin gelecek zamanda sık sık yapılması, yapılmasına devam edilmesi veya hiç yapılmaması istenir. Bu anlamın oluşabilmesi için yardımcı fiilin “emir” ekleriyle çekimlenmesi şarttır.

*Bis, su-kadık ulus, d'amsta karañuy tünge
aldırtıp, künniñ d'arkarın körüp süüner
argazı d'ok ulus barın undıbay d'ürekter.*
(AÇ, 2000, nu:169, 1)

*Toktop kalzın. Kıstar sege tuštaar. Sakıp
d'ür.* (AK, 99)

Biz sağlıklı insanlar, yanımızda karanlık geceye mahkum, güneşin ışıklarını görüp de sevinmeye çaresi olmayan insanlar (körler) olduğumu hiç unutmayalım.

Yeter artık. (Beğeneceğin) kızlar sana rastlar. Beklemeye devam et.

* *d'ür-* fiili bir temel fiile bağlanmaksızın da kendi özgün anlamıyla ve müstakil olarak şimdiki zaman anlamında kullanılabilir:

*Kandıy d'akşı d'ürzün be? dedi; men aytım:
“Kudayga baş! d'akşı d'ürüm, dedim.*
(Gram.Alt.Yaz., 1869, § 407)

Nasılsın, iyi yaşıyor musun (hayat nasıl gidiyor)? dedi. Ben söyledim: “Tanrıya şükür, iyi yaşıyorum, dedim.

6.2.4 *otur-* yardımcı fiili

Şimdiki zamanı ve fiilin sürekliliğini gösteren yardımcı fiillerden biri de *otur-* yardımcı fiilidir. Bu fiil de temel fiile *-p* gerundiumuyla bağlanır. Bu yardımcı fiil *d'at-*, *tur-* ve *d'ür-* yardımcı fiillerine göre daha az kullanılır. Grammatika Altayskogo Yazıka'da *otur-* fiili için şunlar söylenir: “*Ottur-* fiili ‘olmak’ anlamında vs. tek başına kullanılmaz. (...) Şu an yapılmakta olan hareket için de ne zaman ki bu hareketin yapılış şekli kendi özgün anlamıyla tesadüf ettiğinde *ottur-* fiili kullanılır”⁶⁹. Toçşakova *otur-* fiilini şöyle tarif eder: “Şimdiki aktif zaman, hareketin ille de bu anda yapıldığını ve süreci *otur-* yardımcı fiiliyle ifade eder. Genellikle

⁶⁹ “Глагол *оттур*, въ значеніи *бытія* і т. д. самостоятельно не употребляется. (...). Глаголы *јур* і *отур* употребляются і для выраженія собственно настоящаго действия, когда способ совершенія этого действия совпадает съ ихъ самостоятельными значеніями – *ходить*, *сидеть*” (Grammatika Altayskogo Yazıka, 1869, § 407, 411).

sadece insan tarafından yapılan ve nadiren insanla özdeşleştirilen hayali bir özne tarafından yapılan hareketlerde kullanılır: *Men sege neni aydıp oturum?* “(tam şu anda, şu konuşmamız devam ederken) Ben sana ne söylüyorum?”⁷⁰. Dırenkova *otur-* fiili için, “şimdiki zamanda (tam şu anda) devam eden, gerçekleşmekte olan, belli bir zaman süresi içinde devam eden ve bilhassa canlı nesnelere (en çok da insanların) yaptığı hareketleri ifade eder”⁷¹ tesbitinde bulunmaktadır. Baskakov’un tarifi: “*otur-* kendi anlamı ‘otur-’. Temel hareketi şu an yapıyor olmayan şahıs için, yardımcı fiil olarak göreceli uzun süren bir hareket nüansı veriyor, örnek: *biçip otur-* ‘yaz dur- (herhangi bir zaman mektup yazmakla meşgul ol-, sürekli olarak değil zaman zaman mektup yaz-)’”⁷². Tıbıkova’nın tarifini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz: “a) Birleşik fiil teşkili içinde *otur-* fiili sürekli olarak belli bir zaman aralıkları içinde yapılan ve ‘genellikle bir canlı varlık tarafından gerçekleştirilen hareketi (çoğu zaman insanın yaptığı hareketi)’ ifade eder. Eğer *otur-* fiili genellikle ‘oturarak’ gerçekleşen hareketi karakterize eden *-p* gerundium formundaki fiillerle birleşirse kendi sözlük anlamını korur. Bununla beraber, birleşik fiil şu anda gerçekleşmekte olan hareketin seyrini süreklilik nüansı ile ifade eder: *ook baldardıñ ejinip turganın olor kajattañ ad’ıktap oturdılar* ‘ufak çocukların yüzmekte olduklarını onlar kıydan seyrediyorlardı’; b) *otur-* fiili *-p* gerundiumlu hareket fiiliyle birleştiğinde kendi sözlük anlamını yitirerek birleşik fiilin yardımcı elemanı niteliğini alır: *beş öbögön toş cüktenip oturi* (bilmece) ‘beş ihtiyar buz taşımakta’; c) Eğer *kel-* ‘gel-’, *bar-* ‘git-’ fiilleri gerundium formundaysa o zaman fiil birleşmesinin her iki ögesi semantik olarak müstakildir: *kelip, oturdı* ‘geldi ve oturdu’; *barıp, oturdı* ‘gitti ve oturdu’”⁷³.

⁷⁰ “Настоящее – активное, с вспомогательным глаголом *отур* выражает процесс и указывает, что действие совершается именно в данную минуту. Почти исключительно употребляется при действиях, совершаемых человеком и реже абстрактным суб’ектом, приравненным к человеку: *Шолохов дьяан роман бичип отуру* (Шолохов сидит пишет большой роман). *Men sege neni aydıp oturum* (я тебе что говорю?)” (Тоççakova, 1938, § 49).

⁷¹ “Глагол *отур-* выражает действие, протекающее в настоящем (в данную минуту), совершающееся, продолжающееся известный промежуток времени и имеющее по преимуществу в виду действие одушевленных существ (часто человека)” (Dırenkova, 1940, 196).

⁷² “*отур-* самостоятельное значение: сидеть – в качестве вспомогательного глагола придаёт оттенок относительно длительного действия, но не основного для данного действующего лица, напр. *Бичип отур-* писать (некоторое время, но не исключительно заниматься письмом)” (Baskakov, 1947, 260).

⁷³ “*Отур-* в составе сложного глагола обозначает действие, длительно совершающееся в определенный отрезок времени и «имеющее по преимуществу в виду действие одушевленных существ (часто человека)». Если *отур-* сочетается с глаголами в деепричастной форме на *-п*,

Tıbıkova'nın son işlevle ilgili söylediklerine katılmıyoruz. Birincisi, bu fiil sadece *kel-* ve *bar-* fiilleriyle kullanıldığında değil diğer fillerle de kendi müstakil anlamında süreklilik anlamı katmaksızın kullanılabilir. İkincisi, Tıbıkova'nın verdiği örneklerde fiiller bir terkip değil virgül işaretiyle ayrılmış iki müstakil fiildir. Bu durumda konuşma esnasında bu tür şekillerin teşkil olup olmadığını nasıl anlayacağız? Süreklilik bildiren dört fiil, bazan yazı dilinde de virgülsüz olarak kendi müstakil anlamını süreklilik anlamı vermeksizin ifade edebilir.

Otur- yardımcı fiili sadece Altaycada değil hemen hemen bütün Türk dillerinde süreklilik işlevinde kullanılan hatta bazı yerlerde ekleşmiş bir fiildir. Ekin süreklilik anlamı mesela Kazakçadan GBAA'na kadar geniş bir alanda hâlâ işlevini sürdürmektedir. GBAA'ndan Denizli'nin Tavas ilçesinin bazı köy ve kasabalarında *-ibotu*, *-iboturu* şeklinde günlük dilde hâlâ sıkça kullanılmaktadır⁷⁴. Fakat yardımcı fiil, şimdiki zaman anlamı için temel fiile gelse bile Altaycada veya Kzk.da olduğu gibi süreklilik partisibine sahip değildir. GBAA'nda şimdiki zamanın en yaygın partisibi şüphesiz *-pbatan* (veya; *-batan*; *-vatan*) formudur ve TT'de “-mekte olan, -yor olan” şeklinde ifade edilir⁷⁵.

otur- fiili daha çok “oturarak” yapılan hareketin sürekliliği için kullanılır. Dolayısıyla mesela *kuvçındap oturu* şeklindeki bir cümle TT'ye “oturarak konuşuyor” veya “konuşuyor ve oturuyor” şeklinde de çevrilebilir. Fakat fiilin temayülü genellikle *oturarak* yapılan sürekli hareketten yana olsa da bazan oturarak

характеризующими действии, обычно совершающееся 'сидя', то он сохраняет свое лексическое значение. При этом сложный глагол обозначает процесс действия в настоящем времени с оттенком длительности: *оок балдардынъ эжинип турганын олоу кажаттанъ аҗыктап отурдылар* «они сидели у обрыва и наблюдали, как купались мальши». Глагол *отур-* при сочетании с глаголами движения в деепричастной форме с аффиксом на *-n*, утратив свое лексическое значение, выступает как вспомогательный элемент сложного глагола: *беш дббгөн тош жүктенип отуры* (загадка) «пятеро мужчи несут на спине лед». Если в деепричастной форме выступают глаголы *кел-* «прийти», *бар-* «уйти», тогда оба компонента глагольного сочетания семантически самостоятельны: *келип, отурды* «пришел и сел»; *барып, отурды* «пошел и сел» (Тıbıkova, 1966, 23 vd.).

⁷⁴ Biz Tavas ilçesinin 4 kasabasında, 5 köy ve Tavas ilçe merkezinde yaptığımız araştırmalarda gördük ki *otur-* fiilli *-iboturu*, *-ibotu* şeklinde (Karahisar kasabasında ve Bahçe köyünde) süreklilik eki olarak kullanılmaktadır.

⁷⁵ Biz Tavas'ın köylerinde yaptığımız araştırmalar sırasında sadece Bahçe Köy'de ve o da sadece *git-* fiiliyle olmak üzere *bar-* süreklilik fiilinin partisip şeklini tespit etmiş bulunuyoruz: *gidibaran* “gitmekte olan”. Halbuki bu köyde şimdiki zamanı bildiren *-pbar(i)* eki kullanılmaz, onun yerine sabit olarak *-(p)batan* eki kullanılır. Tavas merkezde ve Bahçe Köy de dahil diğer birimlerin neredeyse tamamında şimdiki zamanın partisibi olarak *-(p)batan* formu kullanılır. Çok az yerde ise bu tür şekiller hiç kullanılmaz (E.B.).

yapılmayan süreklilik için de kullanılabilir. Mesela: *Teñeri tûbinde turnalar uçıp salıp oturi*. “Gökyüzünde turnalar uçuyorlar”. Bir başka örnek: *Bis d’anıp oturibis*. “Biz (evimize) dönüyoruz (şimdi döneceğiz, dönmek üzere ayağa kalktık)”.

Otur- yardımcı fiili *-gan* ekiyle birleştiğinde bazan geçmişteki sürekliliği bildirebildiği gibi süreklilik sıfat-fiili işlevinde de olabilir: *Biçiiçi biçip oturgan*. “Yazar yazıyordu”. Süreklilik sıfat-fiili işlevinde: *Biçip oturgan biçiiçi* “Yazmakta olan yazar, yazıp duran yazar”.

Otur- yardımcı fiili süreklilik anlamını pekiştirmek için diğer süreklilik yardımcı fiillerinde olduğu gibi *-at* ekini alabilir. *Aydıp oturat* “söylüyor” şeklinde bir çekimli fiil grubu her ne kadar zaman bakımından şimdiki zamanı gösterse de *-at* ekinin “şimdi gibi görünen geçmiş zaman” fonksiyonundan ötürü geçmişteki sürekliliği de gösterebilir.

Olumsuzluk diğer üç yardımcı fiillerde gördüğümüz gibidir: *-ba-y otur*. *ajan-ba-y otur-us* “yemek yemiyoruz”, *d’an-ba-y oturugar* “dönmüyorsunuz” vs.

Tablo⁷⁶: 23

<i>-p otur</i> şekliyle şimdiki zaman			Türkçesi		
men	ajanıp otur	-im; -um	ben	yiyor	-um
sen		-iñ; -uñ	sen		-sun
ol		-i; -u	o		-
bis		-ıs; -us; -ibıs; -ubıs	biz		-uz
sler		-ıgar; -ugar; -aar	siz		-sunuz
olor		-ı; -u; -ılar; -ular	onlar		-; -lar

* Şimdiki zamana örnekler:

⁷⁶ Formun *-p oturi* şekli daha fazla tercih edilir; fakat somu “-u” morfemli *-p oturu* şekli de görülür. Ayrıca 3. çokluk şahıs çekiminde *-lar* eki kullanılmayabilir. Bunun yerine çokluk bildiren *-gıla* yapım eki temel fiile getirilebilir. Tablodaki *ajan-* “yemek ye-” fiiliyle çekimlersek: *ajangılap oturi* “yemek yiyorlar”. Aynı yapım eki sadece 3. çokluğu değil, diğer çokluk zamirleri (*bis* ve *sler*) tarafından yapılan fiillere de gelebilir: *ajangılap oturis* “yemek yiyoruz”. Pekiştirilmiş süreklilik bildiren *-p oturat* form sözkonusu olduğunda *-gıla* çokluk yapım eki bazan temel fiile bazan da yardımcı fiil terkip fomuna getirilebilir: *ajangılap oturat ~ ajanıp oturgılayt* ‘yemek yiyorlar’ (E.B.).

Biste bala artkan la dep neni aydıp oturñ sen?
(MK, 145)

Bu meni kanaytsın, neni etsin dep modorlop oturi. (AK, 30)

Bizde çocuk var diye neyi söylüyorsun sen (~ Bizim bir çocuğumuz olduğunu nereden çıkarıyorsun)?

Bu beni ne yapsın, ne etsin diye imayla (ve kurnazca) soruyor

* *-p otur* şeklindeki katmerli çekimlerde sürekliliğin aralıksız oluşu *-p turat* ve *-p d'adat* şekillerinde olduğu kadar belirgin değildir yani tabiat haline gelme durumunu yani geniş zamanı bildirmez. Bununla birlikte bu şekil şimdiki zamandaki faal hareketi bildirir ve her halükarda süreklilik pekiştirilmiştir. Bu şeklin de TT'deki karşılığı bizce *-ıp duruyor* şeklinde olmalıdır.

D'araş büdümdü Çıñkas la Taldama degen uy saaçı kelinder açık ejiktü baraktñ içinde tuu bayadañ beri kuuçındajıp oturgılayt. (AK, 9)

Ömölük bajın çala tırtyta tudala, tñdap oturat. (AK, 17)

Erd'eneñü ak-boro at d'abis d'erger baskanda kara köldör kaynap kalat. Batpak-batpak tuularađ ak-çöl edip taptay bazat. Biyik biyik tuularađñ köksine bazıp d'ürüp oturat. (AM, 104)

Güzel yüzlü Çıñkas'la Taldama adlı inek sağıcı gelinler açık kapılı barakanın içinde epey zamandan beri konuşuyorlar (oturarak konuşuyorlar, konuşup duruyorlar).

Ömölük başını eğik tutarak (başını eğmiş vaziyette) dinliyor (dinlemekte).

Kutsal ak-boz at alçak yere basınca kara göller kaynayıp kalıyor (~ kaynayıp kalıyordu). Küçük küçük dağları ak çöl edip basıp çiğniyor (~ basıp çiğniyordu). Büyük büyük dağların göğsüne basıp gidiyor (~ basıp gidiyordu).

* *-p otur* şekli yalın halde hareketin devam etmesini emir şeklinde bildirir.

Örnek:

'Bis Karala kojo kelgençe, kartoşkoordı çeberlep d'ip oturıgar. Bis kartoşko, morkov', sogono ekeleris'. (AK1s., 117)

"Biz Kara'yla birlikte gelene kadar, patatesleri saklayıp yiye durun. Biz patates, havuç, soğan getireceğiz".

* *oturı* çekimli fiili "oturuyor" anlamında

Taldama kelze, Çıñkas barakta oturi. (AK, 17)

Taldama geldiğinde Çıñkas barakada oturuyor(du).

6.3 -*gança* eki

Bu ek Altaycada hem bağ-fiil ve hem de çekim eki olarak kullanılabilen eklerden biridir ve hele gerundium işlevleri TT’de pek çok değişik şekille karşılanır. Bu ek, predikatif işleve sahip olduğu durumlarda, cümleye “hâlâ” anlamı katar: *Men iştegençem* “Ben hâlâ çalışıyorum”. Ek, -*gan* partisip eki ve -*ça* benzetme ve sınırlandırma ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir: -*gan-ça* (Tadikin, 1971, 34). Bu ek predikatif işleve sahip olduğunda hareketin geçmişte başlayıp şu ana kadar devam ettiğini ve hâlâ da devam etmekte olduğunu ve gelecekte de (bir müddet) devam edeceğini bildirir. Bu özelliklerinden dolayı -*gança* ekini de bir şimdiki zaman eki olarak değerlendirmek gerekir. Tadikin -*gança* ekinin -*galak* ekiyle semantik bağlantısına şöyle değinir: “Kendi semantik anlamına göre -*galak* eki yukarıda tespit edilen -*gança* fiil çekim ekiyle direkt olarak zıddiyet gösterir. -*galak* partisip eki vuku bulması, tahakkuk etmesi gereken ama vuku bulmayan, gerçekleştirilmeyen hareketi göstermesine rağmen, -*gança* eki gerçekleşmeye ve olmaya (gayri muayyen) geçmişte başlayan hareketi gösterir. Ayrıca, -*galak* partisibi sözkonusu olduğunda hareketin vukua gelmediği ve gerçekleşmeye, tahakkuk etmeye başlamadığı anlamı çıkarılırken, -*gança* ekiyle gösterilen hareketin şimdiki zamanda gerçekleştirilmesi tasarlanır; onun devamlı vaziyette bir mevzu olarak kaldığının, devamlı surette muhakeme edildiğinin bir emaresi olarak (başladığı andan itibaren) hareket baki kalır. (...) İlgi çekici bir tarzda bu iki karşılaştırmalı fiil formunun ikisi de onaylamama aspektindedir. Mesela, -*gança* eki kendi özel (spesific) semantik anlamına (geniş-şimdiki zaman) göreyse sadece ve sadece olumlu şekliyle kullanılır, yine aynı şekilde -*galak* çekim eki bu tür bir ilişkide sadece ve sadece olumsuz aspecttedir, o -*gança* ekine zıt bir şekilde olumsuz geniş-geçmiş zaman anlamının ortaya çıkmasını sağlar”⁷⁷.

⁷⁷ “По своему семантическому содержанию оно (-*галак*) представляет прямую противоположность указанной выше спрягаемой (из причастия на -*ган* + аффикс уподобления и предела -*ча*) форме глагола на -*ганча*. Форма на -*ганча* обозначает действие, которое начало осуществляться, происходить в (неопределенном) прошлом, тогда как причастие на -*галак* обозначает действие, которое должно было произойти, начать свое осуществление, но не произошло, не осуществилось; кроме того, действие, обозначаемое формой на -*ганча*, мыслится происходящим и в настоящее время, оно сохраняется (после своего начала) как постоянное состояние предмета, постоянный процессуальный признак его, тогда как у причастия на -*галак* оно воспринимается как все еще не происшедшее, не начавшееся происходить, осуществляться. (...). Любопытно отношение этих двух сравнительных форм глагола к аспекту отрицания. Например, если форма на -*ганча* по специфике своей семантики

Bağ-fiiller bu çalışmanın alanına girmemekle beraber *-gança* ekinin bağ-fiil olarak kullanıldığı cümlelerde bu formun TT'deki başlıca anlamlarına değinmek istiyoruz: a) *-incaya dek/-incaya kadar/-ana dek* anlamında, ekin olumsuz *-bagança/-bayınça* varyantları ise *-mayana dek/-mayıncaya dek* anlamlarında; b) *-dıkça/-diği sürece* anlamında, ekin olumsuz şekli ise *-madan/-maksızın/-madığı sürece* anlamlarında; c) *-diği halde/-masına rağmen* ve olumsuz şekli ise *-madığı halde/-mamasına rağmen* anlamında; d) Tercih ve niyet bildiren *-ceğine/-mektense* ve olumsuz şekli *-mayacağına/-mamaktansa* anlamında ve bilhassa atasözlerinde sıkça kullanılır. Ekin dudak ünlüleri ve sertleşme kuralına bağlı olarak sekiz varyantı vardır: *-gança/-gençe*; *-gonço/-gönçö*; *-kança/-kençe*; *-konço/-könçö*. Toçşakova eki gerundiumlar bahsinde incelemiş ama aynı bölümde yüklem kurma işlevli örnekler de vermiştir: “*-gança*, *-gençe* ekleriyle gerundium dudak (ünlüleri) ve damak (ünsüzleri) varyantlarıyla gelecekteki bir sınırı, süreyi ifade etmek için kullanılır: *kunçındagança* “hâlâ konuşuyor”, (...). *Uulum peduçilişede ürengence, ogo bolujar kerek*. “Oğlum yüksek okulda daha okumakta (~ daha okulu bitirmedi), ona yardım edilmeli” (1938, § 47). Baskakov da eki gerundium olarak incelemiştir ama verdiği örnekler yüklem kurma (predikative) işlevlidir (1947, 251; 1966, 515)

Tablo: 24

Altayca				Türkçesi			
men			-m	ben			-um
sen			-ñ	sen			-sun
ol			-	o			-
bis	işte	-gençe	-mis	biz	hâlâ	çalış-ı-yor	-uz
sler			-ger; -er	siz			-sunuz
olor			-; -ler	onlar			-; -lar

-gança eki sadece Altaycada değil, fakat pek çok Sibirya Türk dilinde bulunmaktadır. Bizim tespit ettiğimiz kadarıyla Türkologlar bu eki diğer dillerde

(постоянное настоящее время) употребляется только лишь в положительной форме, то смысл спрягаемой формы на *-галак* в этом отношении, например, представлен только лишь в отрицательном аспекте; оно представляет собой, в противоположность форме на *-ганча*, постоянное отрицательное прошедшее время” (Tadikin, 1971, 34 vd).

genellikle gerundium işleviyle değerlendirirler. Tuv.da da aynen Altaycadaki anlamıyla yüklem kurma (predikative) işlevinde kullanılabilir: Sat buna “sınır (azami had) bildiren kip – предельное наклонения” der ve Altaycadan daha farklı olan şahıs çekimini sırasıyla şöyle verir: “-gijetçe, -gijeñçe, -gije, -gijevisçe, -gijeñerçe, -gije” (Sat, 1966, 397). Hks.da şeklin sadece gerundium işlevinde kullanıldığını görüyoruz (Karpov, 1966, 439; Gram. Xakask. Yaz., 1975, 242). Şor.daki şekil için Babuşkin ve Donidze predikatif işleve değinmezler ve Altaycada da bulunan bütün gerundial anlamlarını verirler (1966, 477). Diğer dillerdeki gerundial özellikleri: Brbn Ttr.nda “zamanın gerektirdiği durum anlamını belirtir”⁷⁸; Kmk.da, Krçy-Balk.da, Kırım Ttr.nda, Özb.de şekil, hareketin gerçekleşmesinin gelecekte bir durumun veya hareketin gerçekleşmesine bağlanması (до тех пор, поко) anlamındadır (Magomedov, 1966, 205; Xabiçev, 1966, 225; Sevortyan, 1966, 251; Kononov 1960 § 309, 310 ve Reşetov, 1966, 353); Nog.da, Krklpk.da -maktansa ve -mçaya dek anlamlarında geleceğe dönük tercih veya şart bildiren hareketi gösterir (Baskakov, 1966/2, 290; 1966/3, 311); Kzk.da, “temel hareketin yapılmasından sonra gerçekleşmesi mümkün hareketi gösterir”⁷⁹; Krgz.da, “şarta bağlı hareketi gösterir”⁸⁰. -gança ekini TT’de -mca şeklinde görürüz. Ekin olumsuz şeklinin -bagança/-bayınça şeklinde iki varyantı vardır ki bunlardan ikincisi TT’deki -mayınca bağ-fiiline ses-bilim bakımından da yakındır. TT’de -mca gerundiumu bir hareketin bitmesiyle başlayan hareket veya durum sürecini bildirir: *İşten çıkınca eve geldim*. Bununla birlikte Altaycada ve diğer dillerde olduğu gibi had, sınır bildirdiği de görülebilir: *Sevemedim kara gözlüm seni doyunca*. Burada *doyunca* bağ-fiili *doyunçaya kadar* anlamında kullanılmaktadır.

* Çekim eki işlevine örnekler:

Eki emegenniñ le uuldardıñ ortozında kuuçın-kumır tuu bayadañ la beri çöyilgençe:

-Bu kaytkan baldar! Özöktöñ d’oyu kelele, mıñı ördö çıkkan nemeleri ne? – Aydıñnıñ üni çoçıdulu ugulat.

İki ihtiyarla delikanlıların arasında söz-laf epeyden beri devam ediyor:

-Nasıl çocuklar bunlar! Vadiden yürüyerek yukarılara gitmelerinin sebebi ne? Aydıñ’ın sesi endişeli bir şekilde çıkıyor.

⁷⁸ “выражает значения, соответствующие обстоятельствам времени” (Dmitrieva, 1966, 168).

⁷⁹ “указывает на возможность действия, которое совершится после основного действия” (Kenesbaev – Karaşeva, 1966, 330).

⁸⁰ “выражает обусловленность действия” (Yunusaliyev, 1966, 497).

Körnö ogo d'ömöjöt:

-Fermada d'ürgüleyten. (AK, 6)

Kançaga mınayda d'adar. Aldında mınayda d'atkan – emdiğe le d'atkança. Aldında bu la eski baraktar, çadırlar turgan – emdiğe le turgança. d'azabagan, d'añurtpagan. Aldında andıy la balkaştu çedenge uylar saagan – emdiğe le saagança. Aldında mıñ örö avtolavka kelbeyten – emdiğe le kelbegençe. Aldında mında kolhozñi baş spetsialistleri körünbeyten – emdiğe le körünbegençe. (AK, 26)

Kuuçın bolordo, özöktö motoristti köjürleerim degeneer. Motorist kayda? Ulus uylardı emdiğe kollo saagança. (AK, 69)

Aydıñ emdiğe le arı körüp oturgança. (AK, 164)

D'arkan emdiğe ıyлагanча. Amır d'ok ıyлаганча. (AK, 230)

'D'o-o!.. O-o! – dep, salkın irgede çöyö kojoñdogonço. – İy-i-i!..'. (AKıs., 175)

Körnö onu onaylıyor:

-Çiftlikte gezerlerdi.

Daha ne zamana kadar böyle yaşanır? Eskiden böyle yaşandı, hâlâ da böyle yaşanıyor. Eskiden de bu eski barakalar, çadırlar durdu (~ vardı), hâlâ da duruyor (~ var). İyileştirilmedi, yenileştirilmedi. Önceden de böyle çamurlu ahırda inekler sağıldı, şimdi de hâlâ sağılıyor. Önceden buraya satış arabası gelmezdi, hâlâ da gelmiyor. Önceden burada kolhozum baş uzmanları görünmezdi, hâlâ da görünmüyor. Anlaştığımızda, vadiden traktörcüyü göndereceğim dediniz. Traktörcü nerede? İnsanlar inekleri şimdiye kadar kolla sağdılar ve hâlâ da kolla sağıyorlar.

Aydıñ şimdiye kadar oraya bakıp durdu ve hâlâ da bakıyor.

D'arkan şimdiye kadar ağladı ve hâlâ da ağlıyor. Huzursuz bir şekilde hâlâ ağlıyor.

Yo-o!.. O-o! diye rüzgar kapının yanından hâlâ şarkı söylüyor. İy-i-i!..

6.4 Şimdiki Zamanın Rivayeti

TT'de *-yor-muş* ve *-makta-ymış* şeklinde kullandığımız zaman kalıbının Altaycadaki karşılıkları, fiilin zamanı hususunda daha ayrıntılı bir bilgi verir. TT'de mesela *gid-i-yor-lar-mış* veya *git-mekte-ler-miş* (veya; *git-mekte-y-miş-ler*) şeklinde bir ifade münferiden, *gidiyor* ve *gitmekte* olmanın şu anda mı yoksa geçmişte mi gerçekleşmekte olduğu hususunda bir fikir vermez. Deney *-yor imiş* terkihi için şunları söyler: "Aynı temenin şüphelik "dubitatif" sıygası (rivayet-i hal): Birinci kavramı *şüphelik hal* "dubitatif du present". İkinci kavramı: Şüphelik mazi (rivayet-i mazi) dubitatif de l'imperfait. (...) Seviyor-imişim-muşum. Birinci kavramı: Öyle görünüyor ki şimdilik seviyorum. İkinci kavramı: Öyle görünüyor ki evvelce

sevdim”. Bunlara Elöve dipnotta bir tabloyla şunları da ilave eder: “seviyor imişim: 1.Umumi olarak seviyordum, veya itiyat üzere seviyordum da haberim yok (halde; şuarsuzluk); - Umumi olarak seviyorum, veya itiyat üzere seviyorum, diyorlar (halde; rivayet); Umumi olarak seviyordum, veya itiyat üzere seviyordum da haberim yoktu (mazide; şuarsuzluk); - Umumi olarak seviyordum veya itiyat üzere seviyordum, diyorlar (mazide; rivayet)”. Yine Deny'den iki örnek verelim. Bu cümlelerden birincisinde süreklilik aspektine sahip fiil vardır. İkincisinde ise “her gün” ve *-yor* ekinden mükerrer (habitual) olduğunu anladığımız fiil bir vardır. İkinci fiile mükerrerlik özelliğinden dolayı *-ar imiş* terkihi de gelebilir: *Şimdi Galatasaray'da oturuyormuş* (şimdiki zamanın nakli). *Vakti ile her gün buraya geliyormuş* (1941, § 664).

Görüldüğü gibi Deny de Elöve de terkihi zaman olarak geçmiş ve hal olarak tasnif etmiş fakat Elöve terkihin bir diğer kip özelliğine dikkati çekmiştir. *-yor* ekinin dönüşümlü bir ek olarak bazan geniş zaman için ve hatta gelecek zaman için de kullanılabilmesinden dolayı çok daha fazla kategoride incelenmesi gerekir. Buna göre *-yormuş* kalıbı bizce üçü şimdiki-geniş-gelecek; ikisi de geçmişteki faal ve kanıksanmış (aktual ve habitual) hareketin nakli olmak üzere beş değişik zamandaki nakli gösterebilir: a) Faal hareketin nakli: *Şu anda ders çalışıyormuş*, b) Şimdiki- geniş zamandaki alışkanlık bildiren (habitual) hareketin nakli. Terkihin bu özelliğine “Geniş Zamanın Rivayeti” bahsinde de değinildi: *Her yıl İstanbul'a gidiyormuş*, c) Gelecekte yapılacak hareketin nakli: *Yarın Ahmet geliyormuş* (gelecek zamanın nakli bahsinde değinilecek), d) Geçmişte devam etmekte olan sürekli (durative) hareketin nakli: *O sırada çiçekleri suluyormuş* e) Geçmişteki kanıksanmış hareketin nakli. Bu özelliğine de “Geniş Zamanın Nakli” bahsinde değinildi: *Eskiden geceleri az uyuyormuş*. TT’de *-yormuş* terkihinin geçmişteki geleceğin naklini bildirdiği pek görülmez; zira bu tür bir anlam genellikle *-acakmış* formuyla ifade edilir. Mesela irreal bir harekete örnek verelim: *Amcası para gönderseymiş geliyormuş* şeklinde cümleler istisnadır. Bu tür bir anlam genellikle *Amcası para gönderseymiş gelecekmış* şeklinde ifade edilir. Yukarıda Deny'nin *seviyormuşum* şeklindeki örneğini verdik. Bu cümledeki *sev-* fiili süreklilik aspekti olan bir fiildir. Bazı fiillerin yapısında süreklilik olduğu halde bazı fiillerin yapısında süreklilik yoktur. Mesela *sev-* fiili süreklilik gösteren bir fiildir; yani bir kereye mahsus kısa zamanda

yapılıp bitirilen bir eylem değildir. Bunun gibi *bil-*, *tanı-*, *hoşlan-*, *oku-* (~ *öğrenim gör-* anlamındaysa), *yaşa-*, *otur-* (~ *yaşa-* anlamındaysa) vs fiiller de yapılarında süreklilik anlamı taşırlar. Bunlar eğer bir kişide görülen fiillerse bir ana mahsus değildirler. Dolayısıyla sürekliliğin ortaya çıkmasında sadece ekler ve terkipler değil fiillerin süreklilik görünüşleri de gözönünde bulundurulmalıdır. Bazan alışkanlık haline gelen (habitual) hareket kişinin tabiatından kaynaklandığı gibi bazı fiillerin tabiatında da süreklilik (durativeness) anlamı vardır (Geniş zaman bahsine başlarken verdiğimiz *-yor* ekli fiillere bakınız).

-maktaymış formu ise faal hareketi gösteren *-makta* eki taşıdığı ve bu ekin geniş zamandaki alışkanlık bildiren veya gelecekte yapılacak hareketi gösterme gibi bir fonksiyonu olmadığı için genellikle iki zamanı gösterir: a) Şu anda devam etmekte olan hareketin nakli: *Çocuk (şimdi) uyumaktaymış* b) Geçmişte devam etmekte olan hareketin nakli: *İstanbul'da (o sırada) yağmur yağırmaktaymış*.

Altaycada hareketin zamanı ayrıntılı olarak daha farklı bir – veya birden fazla – yardımcı fiille belirtilir:

İştep d'atkan emtir.

(Şu anda, tam şimdi) çalışıyormuş, çalışmaktaymış (indirect: şu anda çalışıyor olduğunu öğrendim).

Görüldüğü gibi örnekte hareketin tam olarak şimdiki zamanda gerçekleşmekte olduğu bildirilmektedir. Burada hareketin “şu anda” gerçekleşmekte olduğunu bildiren unsur *-p* gerundiumu ile temel fiile eklenen *d'at-* yardımcı fiilidir.

İştep turgan emtir.

(Her zaman, geniş zamanda) çalışıyormuş, çalışırmış.

Tablo⁸¹: 25 (Not: Olumsuzluk *-ba-y* şekliyle kurulur: *kelbey d'atkan emtir* “gelmiyormuş”)

Altayca şimdiki zamanın nakli	Türkçesi
-------------------------------	----------

⁸¹ *-p turgan* formu genellikle uzun sürekliliği bildirdiği için bu ve bir sonraki tablodaki *-p turgan* formu parantez içinde gösterilecektir

men			emtir-im	ben			-muş-um
sen		d'atkan	emtir-iñ	sen			-muş-sun
ol	kelip	(turgan)	emtir -	o	geli	-yor	muş -
bis		d'ürgen	emtir-is	biz			-muş-uz
sler		oturgan	emtir-er	siz			-muş-sunuz
olor			emtir -	onlar			lar-muş

Hareketin geçmiş zamanda gerçekleştiği ise genellikle *tur-*, ara sıra *d'at-*, nadiren de *d'ür-* ve *otur-* yardımcı fiillerinden sonra ikinci bir yardımcı fiil olan *bol-* getirilerek ifade edilir: *İştep d'atkan* (veya; *turgan*, veya; *d'ürgen* veya; *oturgan*) *bolgon emtir* “(Eskiden, o sırada) çalışıyormuş”. Geçmiş zamandaki sürekliliği ifade etmenin bir diğer yolu da genellikle geçmiş zamanın naklini bildiren *bol(up)tır* formunu kullanmaktır: *İştep d'atkan* (veya; *turgan*, veya; *d'ürgen* veya; *oturgan*) *bol(up)tır* “(Eskiden, o sırada) çalışıyormuş”. Bu şekiller görünüş bakımından bitmemişlik bildirir.

TT’de böyle bir ifadede hareketin hangi zamanda “gerçekleşmekte olduğu” çevirilerde de görüldüğü gibi zaman zarfları getirilerek yapılmaktadır. Ancak Altaycada da şimdiki zamanı gösteren *-p d'atkan emtir*’den sonra zaman zarfı kullanılarak geçmiş zaman çağrışımı verilebilir: *ol tušta ajanıp d'atkan emtir* “o sırada yemek yiyor(lar)mış”; pek tercih edilmese de *otur-* yardımcı fiiliyle konş.: *ol tušta ajan oturan emtir* (< edebi dilde: *ol tušta ajanıp oturgan emtir*). “O sırada yemek yiyorlarmış”.

D'ebren d'ebren çaktarda Malçı-Mergen
d'urtap d'atkan emtir.

Çok çok eski zamanlarda Malçı-Mergen
yaşıyormuş.

Tablo:26

Altaycada faal geçmiş (aktual imperfekt)	Türkçesi
--	----------

Şa. Z.	Tem. fiil	Yard. fiiller	Geçmiş zaman nakli	Şa. Ekl.	Şa. Z.	fiil	Şim. Z. Ekl.	Şa. Ekl.
men				-Im	ben			-(y)mVş-vm
sen		d'atkan	bolgon emtir	-Ifi	sen			-(y)mVş-sVn
ol	kelip	(turgan)	boltır	-	o	gel-	-(i)yor	-(y)mVş
bis	sakıp	d'ürgen	boluptır	-Is	biz	bekle-	-mekte	-(y)mVş-Vz
sler		oturgan		-Ar	siz			-(y)mVş-sVnVz
olor				-	onlar			-lArmVş

Bu şekillerin dışında nakil şekillerinde gördüğümüz ve cümleye şaşkınlık anlamı katan *-gan turbay* ve ihtimal veya dolaylama-şaşkınlık anlamı katan *-gan turu (ne)*, *-gan d'at* şekilleriyle de şimdiki zamanın veya geçmişteki sürekliliğin naklini bildirilebilir. Ancak elbette ki bu tür formlar nakille birlikte şaşkınlık anlamını da beraberinde taşıyacaktı. *kel d'adan turbay!* (< edb. *kelip d'atkan turbay!*) “geliyormuş!”, *sakıp d'atkan turu (ne)!* ~ *sakıp d'atkan d'at!* “bekliyormuş!”. Şor.da şimdiki zamanın nakli *-(p)çat* şimdiki zaman ekine dolaylama eki *-tır*’ın ilave edilmesiyle kurulur: *kelçattır* ‘(o sırada) geliyormuş ~ gelmekteymiş’, *kelbeençattır* ‘(o sırada) gelmiyormuş’ (Direnkova, 1941, 198 vd.; Babuşkin - Donidze, 1966, 475 vd.). Aynı durum Hks.da da görülür; ancak formun *çet-tir* şekli de Hks.da görülür: *oynaçattırziñ* “oynuyormuşsun”, *pilçettirzer* “biliyormuşsunuz” vs. (Grammatika Xakasskogo Yazıka, 1975, 203). Altaycaya yakınlığıyla bilinen Kırgızcada ise *-a* (3. şahıslarda *-at*) şimdiki zaman ekine *eken* nakil koşacı getirilerek şimdiki-geniş zamanın nakli kurulur. Altaycada *-at* şimdiki zaman ekine *emtir* veya *boltır* koşacı getirilemez, daha doğru söylersek Altaycada *-at* ekine herhangi bir koşaç getirilerek başka bir zaman anlamı oluşturulmaz. Kırgızcadan örnekler: *Uşul şakta biröö altın satat eken* “Şu zamanda birisi altın satıyormuş”, soru şekli: *Al ayıl çarba institutunda okuyt beken?* ‘O ziraat enstitüsünde okuyor muymuş?’ (Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka, 1987, 277)

* Şu anda devam eden (faal ~ aktif ~ aktual ~ güncel) hareketin nakline örnekler:

Kelip körzö, kıstar odındagılap d'ürgen emtir.

Gelince gördü ki kızlar odun kesiyorlarmış.

(AK, 8)

Karın, uul ayında biçik kaçırıp oturgan emtir.

(AK, 16)

*Altın tazıl kazıp d'ürgen açına-toskan nemeler
kança künge tazıldarın kurgadıp, mında
konup-tünep d'atkalagan emtir.* (AK, 84)

*Suduçı, kolhozıñ kiçinek başkaraaçularıla
kuuçındaııp-bahrajıp oturgan emtir.* (AK,
113)

*D'oldıñ d'anında küzüñilü uylar, koylor kelip
d'at... Kenetiyn uylar ulustar bolo berdiler.
Küzüñiniñ tabıjı dep ukkanı ulustıñ kurındağ
koteloktor kañurap turgan emtir. Onçozi temir
börüktü, multıktarın tudungança kenetiyn
d'oldıñ d'anına d'ıgılalap, uyuktay berdiler.*
(AKıs., 136)

İyi ki, delikanlı evinde kitap okumaktaymış.

Altın kök kazmakta olan aç gözlü adamlar
nice günler boyunca kökleri kurutarak,
burada konup-geceliyorlarmış.

Suduçı, kolhozun küçük yöneticileriyle
konuşup çene çalmaktaymış.

Yolun yanında çingraklı inekler, koyunlar
geliyor. Birden inekler insan oluverdiler.
Çingırağın sesi diye duyduğu, insanların
kemerindeki bakraçların şıkırdayıp
durmasıymış. Hepsi demir şapkalı, tüfeklerini
tutarak birden yolun yanına yıkılıp uyudular.

*** Geçmişteki faal hareketin nakline örnekler:**

*Kürküregen ak bıyanı Kümüş taştı Altayına
kün çahgan bu köründi. Albatızı toy-d'ırgalın
d'añı toktot turgan boltır. Temir çaka bu tözine
uçkan kuştıy d'edip keldi.* (MA, 51)

*Añ la taygıldıñ ortozında çağıla bergen kandı
d'uunıñ odu d'edip kelgejin, borsık kayrakan
kakpak taştıñ aldına keptelip alala, Kazarla
küün-kayral d'ogınañ çeldeyip d'atkan boltır.*
(AÇ, 2000, nu:174, 8)

*Uyku arazında körüp d'atsa, bu Loviginniñ
kazı omıla oynop turgan boluptır.* (Ö, 25)

Gürüldeyen ak süvarileri gümüş taşlı Altay'ına
güneş ışıkları gibi göründü. Halkı şenliğini
daha yeni bitirmekteymiş. Demir at direğinin
dibine uçan kuş gibi ulaşıp geldi.

Av ile tazının ortasında tutuşan kanlı savaşın
ateşi gelince, porsuk dede düz taşın altına
saklanarak Kazar'la isteksizce tartışıyormuş.

Uyku arasında baktığında Lovigin'in kızı
onunla oynamaktaymış (~ oynuyormuş ~
oynayıp durmaktaymış).

* *-atan emtir* formunun geçmişteki alışkanlık bildiren mükerrer hareket için
kullanıldığını görmüştük. Bizim bulduğumuz bir örnek bu şeklin, şimdiki zamanda
devam etmekte olan bir hareketin naklini veya şimdiki örnekte de olduğu gibi fark
edilmesini, farkına varılmasını ifade edebilmektedir:

D'uuktap kelze, Çıñkas töröp d'atkan ak-

Yaklaşınca gördü ki, Çıfkıs, fenerini iyice

çoolar ıydı, fonarın örö biyik ködürele, ad'ıktaytan emtir. (AK, 127)

yukarı doğru kaldırarak, doğurmakta olan ak benekli ineğe bakmaktaymış.

6.5 Şimdiki Zamanın Hikayesi

TT'de şimdiki zamanın hikayesi dediğimiz zaman *-yordu* (< *-yor idi*), *-maktaydı* (< *-makta idi*) şekillerinde ifade ettiğimiz hareketin bildirdiği mürekkep terkipli zamandır. Bu şekil sözkonusu hareketin geçmişte devam etmekte olduğunu gösterir. Bu işlev onun temel işlevi olmakla birlikte bilhassa *-yordu* (< *-yor idi*) terkipli, genel olarak *-acaktı* (< *-acak idi*) terkipliyle karşılanan gelecek zamanın hikayesi anlamını da cümleye bazan verebilmektedir: *Biz yarın sinemaya gidiyorduk* şeklindeki bir cümle “Biz yarın sinemaya gidecektik ~ yarın sinemaya gitme niyetindeyiz ~ yarın sinemaya gidiyoruz ~ yarın sinemaya gideceğiz ~ yarın sinemaya gideriz” şekillerinde anlaşılır. Demek ki *-yordu* terkipli nadiren de olsa henüz gerçekleşmemiş bir hareket hakkındaki niyeti, değişik modal anlamları ifade edebiliyor. Bu modal anlamlar mazaret, hatırlatma, kararlılık vs olabilir. Fakat aynı modal anlamın *-maktaydı* (< *-makta idi*) terkipliyle sağlandığı görülmez. Bu şekli *-yordu* terkiplinden ayıran bir diğer özelliği de her zaman geçmişteki faal hareketi göstermesidir. Halbuki *-yordu* (< *-yor idi*) terkipli geçmişteki faal hareketi gösterebildiği gibi geçmişteki kanıksanmış hareketi de gösterebilir. Mesela: *O sıralar geceleri sabahlara kadar hiç uyumuyordu* cümlesi kanıksanmış hareket niteliğindedir.

TT'de *-yordu* (veya; *-yor idi*) ve *-maktaydı* (veya; *-makta idi*) şeklinde gördüğümüz geçmiş zamanın hikayesi Altaycada *-p d'attu*, *-p turdı*, *-p d'ürdi* ve *-p oturdı* veya *-gan* ekli *-p d'atkan*, *-p turgan*, *-p d'ürgen* ve *-p oturgan* şekilleriyle karşılanır. Bu terkiplerden sonunda basit bir *-di* geçmiş zaman eki taşıyormuş gibi görünen şekillerdeki *-di*'nin muayyen geçmiş zaman eki olduğu sonucuna varılmamalıdır. Bu şekil aslında *-di* eki değil, *edi* koşacının, zaman içinde sözkonusu yardımcı fiillerle kaynaşarak bir bütün olmuş şeklidir. *edi* biriminin daralarak yardımcı fiilin gövde veya kök unsurlarından birinin yok olması sadece Altaycaya ve TT'ye özgü değildir, “örn. Osm. *gäliyordular*, *oturuyordular*, Özb. ve Kzk. *alırdı* < *gäli-yor – i-di-lär*, *oturu-yor – i-di-lär*, *al-ır – är-di/ i-di* vb. Zaman zaman bu, Eski

Uygurca'da da meydana gelir: *tañlardı* “tan atıyordu” < *tañ-la-r -är-di*, hatta bir Mani metninde: *tıtmazdı* “engellenmedi, önlenmedi” < *tıt-maz -är-dı*” (Menges, 1968, 147). Demek ki bu *er-*; *e-*; *i-* cevheri fiilin daralması yeni değil, daha Eski Uygurcada başlamış bir hadisedir. Bugün Altaycada bu tür fiil teşkillerinde *edi* koşacı terkipte ayrı olarak söylenmez. Halbuki TT’de *-yordu* ve *-maktaydı* şeklinde söylenen terkiplerin bazan *-yor idi* ve *-makta idi* şeklindeki kısaltılmamış şekilleri de kullanılır. *-p d’attı*, *-p turdı*, *-p d’ürdi* ve *-p oturdı* şeklindeki terkip formları da aslında tarihi gelişimi – terkiplerin geçiş dönemi şekillerinde tereddüt etsek de – muhtemelen şöyle olan terkiplerdir: Alt.-*p d’attı* < *-p yatur edi* < ET *-p yatur erdi*; Alt.-*p turdı* < *-p turur edi* < ET *-p turur erdi*; Alt.-*p d’ürdi* < *-p yörür edi* < ET *-p yörür erdi*; Alt.-*p oturdı* < *-p oturur edi* < ET *-p oturur erdi*.

Baskakov, “*-ip d’at-tı/-ip d’at-tı* bitirilmiş geçmiş zamanın şu anki bildirme kipini gösterir. Bu form her türlü temel fiil gövdesinden oluşabilir, örnek: *adam kelgen tušta men kıçırıp d’attım* (veya *turdım*) ‘babam geldiğinde ben (kitap) okumaktaydım’. *-ip tur-dı/-ip tur-dı* formu bitirilmiş geçmiş zamanın o anki uzun süren devamlılığını, bildirme kipi olarak kurar, örnek: *men ürenip turdım* ‘ben o zaman okuyordum ~ okumaktaydım’”⁸². Baskakov’un tarifi bu şekiller hakkında belli bir fikir verse de tam tariften uzaktır; zira *-p turdı* şekli geçmişteki uzun süreli hareketi nadiren, devam etmekte olan hareketi ise genellikle bildirir. Hatta rahatlıkla diyebiliriz ki geçmişte devam etmekte olan (faal ~ aktual) bir hareket için en fazla tercih edilen şekil; *-p d’attı* şeklinden ziyade *-p turdı* şeklidir. Bu tercih fazlalığı ve bu fazlalığın oranı günlük konuşma dilinde de edebi dilde de rahatlıkla görülebilir. Baskakov ağızları incelediği üç kitabında (1965, 1972, 1985) *-p turdı* şekline değinmemekle beraber Kumandı ağızını incelediği çalışmasında *-p çattı* terkip şekli için “şu anın muayyen geçmiş zamanı – прошедшее определенное время данного момента” demektedir (1972, 109).

⁸² “Форма на *-ып дьат-ты / -ип дьат-ты* образует прошедшее совершенное время данного момента изъявительного наклонения. *Мен барып дьат-ты-м* «я ехал (в данный момент)». Это форма образуется от любой основы глагола, напр. *Адам келген тушта мен кычырып дьаттым* (или *турдым*) «в тот момент, когда пришёл отец, я читал (книгу)». Форма на *-ып тур-ды / -ип тур-ды* образует прошедшее совершенное время данного момента длительное, также изъявительного наклонения. *Мен үренип тур-ды-м* «я учился (в то время)».” (1947, 278; 1966, 516).

Baskakov, *-p d'atkan* ve *-p turgan* şekillerinin zaman değerini verirken ayrıca bu terkip şekillerinin ne tür fiillere geldiği hususunda da bir mihenk belirtir: “*-ip d'at-kan/-ip d'at-kan* formu tam şu anın temel geçmiş zaman çekimini sadece hareket fiilleriyle (*bar-* ve *kel-*) kurar. *Men bar-ip d'at-kan-ım ~ bar-ip d'at-ka-m* “gitmekteydim, gidiyordum (tam o anda)”. *-ip tur-gan/-ip tur-gan* formu tam şu anın temel geçmiş zaman çekimini başka kalan fiillerle⁸³ kurar: *men kıçır-ip tur-gan-ım ~ men kıçır-ip tur-ga-m* “okumaktaydım, okuyordum (tam o anda)” (1947, 280 vd.). Bu mihenk belki bir ölçüde doğru olabilir ancak belirleyici olduğu düşünülmemelidir. Zira *-p d'atkan* formunun hareket bildirmeyen fiillere gelmesi mümkün olduğu gibi *-p turgan* formunun da geniş zamanın hikayesi bölümünde de görüldüğü gibi hareket bildiren fiillere hem de çok sık şekilde geldiği görülür. Bizce mihenk şöyle olmalıdır: *-p turgan*'ın (ister geniş zaman, isterse sürekli geçmiş zamanda) daha çok uzun sürekli, aralıklı, hayatın bir parçasına haline gelmiş alışılmış hareket bildiren fiillere gelmesine çok daha sık rastlanır. Buna rağmen *-p d'atkan* terkip formu diğerine göre aralıksız olarak süren veya aralıklı olsa bile daha kısa zamana münhasır yapılan eylemlerde daha sık kullanılır. Ayrıca bilhassa *-p turgan* şekli başta olmak üzere *-p d'atkan* şekliyle tasvir edilen hareketler Baskakov'un söylediği şekilde hep aralıksız olarak yapılan hareketler olmayıp uzun süreli ve aralıklı hareketler de olabilir. Yine Baskakov, *-p d'ürgen*'e verdiği örnekte (*men kıçırıp d'ürgem* “я читал [временами]”) “zaman zaman, arasıra” anlamına gelen “временами” şeklinde yorumlamış (1947, 279). Bu yorum da yetersizdir ve gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Zira *-p d'ürgen* formu da bazan aralıksız yapılan (genellikle geçmişteki ve istisnai durumlarda şimdiki zamandaki) hareketi gösterebilir.

-p d'atkan, *-p turgan*, *-p d'ürgen* ve *-p oturgan* terkip şekillerinin geniş (bilhassa *-p turgan* şekli) ve şimdiki zamanı (bilhassa *-p d'atkan* ve *-p turgan*) gösterebildiğini sözkonusu bahislerde gördük. Sonlarındaki *-gan* ekinden dolayı bunlar isim-fiil (verbal substantive) gibi yapılandırılmış şekillerdir. Bu şekiller yine aynı bahislerde vurguladığımız gibi sonlarındaki *-gan* ekinin geçmiş zaman

⁸³ Baskakov'un *-p d'atkan* terkip formunun birleştiği “hareket fiilleri”nden kastı sadece *bar-* ve *kel-* değil, yine hareket bildiren (*d'ür-* “yürü-”, *d'ügür-* “koş-”, *oyno-* “oyna-”, *d'ort-* “atla gez-” gibi)

işlevinden dolayı zaman bakımından faal veya kanıksanmış geçmiş (aktual veya habitual imperfekt) gösterebilir. Aynı şekiller, *baratkan* ve *keletken* şekillerinde izah edilen “gelecek zamanın gizli bir nakli” anlamını da verebilir. Mesela: *Ol erten gorodko barıp d’atkan* “(ondan veya başkasından duyduğuma göre) O, yarın şehre gidiyordu ~ O, yarın şehre gidiyor ~ O, yarın şehre gidecek” cümlesi henüz gerçekleşmemiş bir hareketi göstermektedir. Aynı durum diğer *tur-*, *d’ür-* ve *otur-* fiilleri için de geçerlidir.

Altaycadaki şimdiki zamanın hikayesini gösteren yukarıdaki terkipler eğer terkiplerin bünyesindeki *d’at-*, *tur-*, *d’ür-* ve *otur-* yardımcı fiilleri kendi özgün anlamlarıyla kullanılmıyorlarsa her zaman sürekli olan hareketleri gösterirler. Ancak *-p* gerundiumuyla birleşmiş de olsa bu yardımcı fiiller bazan kendi özgün anlamlarıyla yani yardımcı fiil işlevinde olmaksızın kullanılırlarsa o tür cümlelerde bir teşkilde olmadıkları gerçeğine dikkat etmek gerekir. Aksi takdirde söyleyen hiç kastetmediği halde sanki bir süreklilik şekliymiş gibi hatalı bir sonuca varılabilir.

İster *edi* koşacının yardımcı fiillerle kaynaşmasıyla oluşan *-p d’attu*, *-p turdı*, *-p d’ürdi*, *-p oturdı* terkip formları isterse *-gan* ekli *-p d’atkan*, *-p turgan*, *-p d’ürgen* ve *-p oturgan* terkip formları görünüş bakımından bitmemişlik (intraterminality) anlamı taşırlar. Bu şekiller zaman bakımından sürekli geçmiş göstermelerine rağmen ve bu durum bilhassa *edi* koşacıyla kaynaşan terkip şekillerinde daha açık bir şekilde görülmesine rağmen bu şekiller şu anda gerçekleşmekte olan bir hareket için de kullanılabilirler: *Kay döön barıp d’attın?* “(Şu anda) nereye doğru gitmekteydin? ~ (Şu anda) nereye gitmekteisin?” cümlesi şu anda gerçekleşmekte olan bir hareket için kullanılmıştır. Bu sorunun cevabı olan mesela: *Aylım döön barıp d’attım*. “Evime doğru gitmekteydim ~ (Şu anda) evime gidiyorum” cümlesi de şu anda gerçekleşen bir hareketi gösterir. *edi* koşacının kaynaşmasıyla oluşturulmuş bu şekillerde “hareketin geçmişte başlayıp şu ana kadar devam ettiği ancak konuşma sırasında (muhtemelen) kesintiye uğradığı ve biraz sonra yine kaldığı yerden devam edeceği” anlamı vardır. *-gan* ekli şekiller için durum biraz daha farklıdır ve onlardaki zaman anlamı bazı cümlelerde açık bir şekilde şimdiki-geniş zamanı gösterir; ancak *-gan* ekli şekiller de bazı cümlelerde *edi* koşaçlı diğer şekiller gibi hareketin geçmişte

diğer tüm fiillerdir. Yine *-p turgan* için söylediği “başka kalan fiiller” de hareket bildirmeyen (*sanan-* “düşün-”, *sura-* “sor-”, *ayt-* “söyle-”, *kaçır-* “oku-” *d’ayıl-* “yayı-, dağıl-” gibi) fiillerdir (E.B.).

başlayıp şu ana kadar veya az önceye kadar devam ettiğini de bildirebilirler. TT’de de bazan *-yordu* ve *-maktaydı* şeklindeki terkipler geçmişteki sürekliliği değil, şu andaki faal bir hareketi gösterebilir. Bu anlamın ortaya çıkması şüphesiz bazı şartların oluşmasına bağlıdır. Mesela Altayca için yukarıda izah edilen “faal hareketin kesintiye uğraması” anlamı veya bilhassa “faal hareketin tahkiye edilmesi” sırasında, sürekli geçmiş zaman anlamına sahip bu şekillerin şimdiki zamandaki faal bir hareketi göstermesine TT’de de rastlanır: “Biz de şimdi seni konuşuyorduk (~ şu ana kadar senin hakkında konuştuk ve seninle bu konuşmamız bitince kaldığımız yerden devam edeceğiz)”.

Baskakov, Kumandı ağzındaki *-çın* ekini “şu anın geçmiş gayri muayyen zamanı – прошедшее неопределенное время данного момента” şeklinde tarif eder ve şeklin “√ + *-ip/-ip/-p* + *çat-/d’at-/t’at-* + *kan* + *şahıs eki*” terkiplerinden geldiğini, günümüzde ise “√ + *-çın+şahıs eki*” şeklinde kullanıldığını belirtir (1972, 112).

-p d’atkan şeklini diğer Sibirya dillerinde de şimdiki zamanın hikayesi olarak görürüz: Hks.da *-(p)çatxan/-(p)çetken* şeklinde; “*parçatxam* ‘gidiyordum ~ gitmekteydim’, *uzupçatxaziñ* ‘uyumaktaydın’, *timnençetkenner* ‘hazırlamaktaydılar’, *kispinçetkenner* ‘kesmiyorlardı ~ kesmemekteydiler’”⁸⁴ (Karpov, 1966, 437; Grammatika Xakasskogo Yazıka, 1975, 216); Şor.da *-(p)çitkan* şeklinde: *iştepçitkam* ‘çalışmaktaydım’, *iştebeençitkanziñ* “çalışmamaktaydın ~ çalışmıyordun” (Direnkova, 1941, 197; Babuşkin-Donidze, 1966, 475); Çulım Türkçesinde *-(p)catkan* şeklinde: *men ba:r catkam* ‘gitmekteydim’ (Dul’zon, 1966, 456 vd.). Diğer dillerde: Kırım Ttr.nda iki şekille “*-a yatır edi* ve *-makta edi*” (Sevortyan, 1966, 247); Özb.de de iki şekille; *-a yotkan edi* ‘belirli imperfekt – определенный имперфект’ ve *-moqda edi* ‘sürekli geçmiş zaman – прошедшее длительное время’ şeklinde (Kononov, 1960, § 279). Sibirya dillerinden Hakasça ve Şor.da da tıpkı Altaycada olduğu gibi “sürekli yahut mükerrer geçmiş (imperfekt)” zamanı belirginleştiren *polgan / polğan* koşaçlarının ilave edildiği de görülür (Direnkova, 1941, 209).

Kırgızcada sürekli geçmiş (imperfekt) daha farklı bir şekilde görürüz. Altaycada *-at* şimdiki zaman ekine *edi* koşacı getirilerek faal geçmiş kurulamaz.

⁸⁴ Hks.da şimdiki zamanın uzak geçmişteki hikayesi (pluskuamimperfekt) *çatxan/çetken polğan* formudur (Gram. Xakask. Yaz., 1975, 225).

Ancak görünüşe bakılırsa Kırgızcada böyle bir yapı vardır: *Al şaarda jaşayt ele* “O, şehirde yaşıyor idi”, *Al institutta işteyt bele?* “O enstitüde çalışıyor muydu?” (Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıkı, 1987, 277).

* *-p d'attu* şekliyle geçmişteki faal harekete örnekler:

Ondıy ok tüş köörgö kelgender, ne le tınar tındular çirey tepken uyuktap d'attular. (AM, 123)

Tak-tak-tak! Tok-tok-tok!... edip ugulıp, iş kidiim ödüp le d'attu. (AK, 103)

Bu öydö kün nedeñ de uyalgan çılap, bastıra boyı kızıra bergen kardıñ arı d'anın döön d'ajımp d'attu. (AÇ, 2000, nu:174, 6)

Öyle düş görmeye gelenler, her çeşit canlılar boylu boyunca uzamıp yatmaktaydılar.

Tak tak tak! Tok tok tok! Ettiği duyulup, iş geçiyordu ~ çalışırken tak tak tak, tok tok tok sesleri duyuluyor ve iş bu şekilde geçip gidiyordu.

Bu sırada güneş sanki bir şeyden utanmış gibi her tarafı kızarıveren dağın öbür yanına doğru gizlenmekteydi (~ gizleniyordu).

* *-p d'atkan* şekliyle faal geçmişe örnekler:

Bir kün oroy eñirde Ezenay la Saygaçı eski barakta, uyuktaar aldında kuuçındaşkalap d'atkan. (AK, 60)

Vasilixa sütti tegin bereten, neniñ uçun deze Katyada süt uçun tölöör ne de d'ok bolgon. D'e edi-kanı d'albıstamp küyip d'atkan Dol'ka ekelgen sütti içpeyten, eki-d'añıs la uurt içer. Bala tort lo köstiñ köskö kayılıp d'atkan. (Ö, 14)

Ol ejiktiñ d'anına toktoy tüşüp, ondo bir emeş turala, bazıdı orınnıñ d'anına d'uuktap, onon tımy bergen. Danila közin bek d'umup, onu açarınañ korlap d'atkan. (Ö, 73)

Bir gün akşamın geç vaktinde, Ezenay'la Saygaçı, eski barakada, uyumadan önce konuşuyorlardı.

Vasilixa sütü öylesine verirdi, çünkü Katya'da süt için ödeyecek hiçbir şey yoktu. Fakat vücudu yanıp kavrulan Dol'ka, getirilen sütü içmiyor, sadece bir-iki yudum içiyordu. Çocuk (hastalandığı için), göz göre göre eriyordu (~ erimekteydi).

O, kapının yanına gelip orada bir müddet durduktan sonra adımları yatağın yanına yaklaşıp daha sonra kayboluverdi. Danila gözünü iyice yumuyor ve açmaktan korkuyor.

* *-p d'adatan*'lı örnekler bize geçmişteki faal hareketi gösterir. Bununla birlikte bu faal hareket, mükerrer hale gelmektedir. Bunun sebebi ise sürekliliğin *-p d'at* şekli ve *-atan* ekiyle pekiştirilmiş olmasıdır. Bu şeklin TT'deki karşılığı *-ıp duruyordu ~ -ıp durmaktaydı* şeklindedir:

Ol tušta Ömölik ayılda otuñ izüzine, ulustuñ d'ir-katkazına, kuuçınına, kojoñına uyuktap bolboy, terlep, töjöginde arı-beri añdamıp d'adatan. (AK, 62)

Ook-tabır balıktar say-kumakta d'adıp d'adatan. (Ö, 23)

O sırada Ömölik, evde ateşin sığağından, insanların yiyip içmelerinden, konuşmalarından ve şarkılarından ötürü uyuyamıyor, terliyor, döşeğinde bir o tarafa bir bu tarafa dönüp duruyordu.

Binlerce küçük balık, kirli yerde ölüyordu (~ ölmüş halde yatıyorlardı).

* *-p d'attı* şekli yukarıda da söylediğimiz gibi her zaman faal veya mükerrer hareketi göstermez. Nitekim şimdi vereceğimiz örnekte *d'at-* fiili, yardımcı fiil olarak değil, kendi özgün anlamıyla kullanılmaktadır:

Oñdoydıñ bol'nitsazına eki ayga d'uuk emdenip d'attı. (AK, 215)

Oñdoy (ilçesinin) hastanesinde iki aya yakın tedavi görüp yattı.

* *-p turdı* şekliyle geçmişteki faal harekete örnekler:

Kargan bir kezek ad'ıktap kördi. Ermek aytpay, şıñdep turdı. (AM, 102)

Kümüjek-Aru abakaydıñ kütüş çaçın segis kelin eki d'anında tarap turdılar. (AM, 143)

D'e Kazakpaydıñ sanaaları minayda bulgalıp-bulgalıp, om oyto lo 'koñkolu nemege' d'olıktırıp kelet. Ol d'altanbaska çırmayıp ta turgan bolzo, d'e köksinde uyalagan korkamd'ıl degen edü omñ küün-sanaazın erkidep turdı. (AÇ, 2000, nu:174, 6)

'-Kanak, anaar la sogumbazañ' – dep, borsık azuların ırsayıp, fonariktiñ d'arkanınañ közin kolıla böktöp alala, ırkanıp turdı. (AÇ, 2000, nu:174, 8)

İhtiyar bir süre baktı. Hiçbir şey söylemeden süzüyordu.

Kümüjek-Aru gelinin gümüş saçını sekiz gelin iki yanında taramaktaydılar.

Ama Kazakpay'ın düşünceleri böyle bulanıp durarak onu tekrar büyük çingiraklı şeye yaklaştırıyordu. O korkmamaya çalışsa da göğsünde yuvalanan korku denen bela onun düşüncesini erteletiyordu.

Kanak, bu kadar çok sövmesene diye porsuk azı dişleriyle sırtıp, fenerin ışığından gözünü eliyle kapatıp, hırlayıp duruyordu.

* *-p turgan* şekli geçmişteki faal hareketi de gösterebilir:

D'e militsionerlerdiñ birüzi d'ortorgo attıñ oozın silkip le iyerde, ol çanaktañ tüje sekirip, turanıñ ijiğinde kıymık d'ok turgan Katyanıñ d'anına d'ügürüp barala, börügin ıçlanıp, omñ töjine d'üzin d'ajırıp, bala çılap, öörkögöndü

Ama polislerin biri gitmesi için atın ağzını silkeleyince o, kızaktan düşüp fırlayarak evin içinde kumıldamadan duran Katya'nın yanına koşup gelerek şapkasını düşürüp, onun göğsüne yüzünü saklayıp çocuk gibi hıçkırarak

le açu ıylay berdi. Ol ıylagan, Katya deze omñ tuku kaçannañ beri kayçılabağan semtek çaçın unçukpay sıymap turgan. (Ö, 17)

Ört bir uula onço d'erlerde d'albirap, d'aan kazıl d'albış teñeri örö karaylap, kazıl kanla budılğan korkaştı d'aan maanı çılap, d'ayılp turgan. Barak-turalar ol tuşta een bolgon. (Ö, 43)

Bügün eñürde bu onço nemeler ol bay öböğönniñ zaimkazında d'uulgan, - ol öltüre attırıp, taçankam ebire d'ıgılğılap kalğan ulustar d'aar bajın kekidi. Attardıñ tuygaktarın d'imjak nemele orop alalı, tibirti ugulbas, onoñ deremneniñ eki d'annañ öñölöp baralı, kemizi de sespes dep, d'öptöjip turgan. (Ö, 69)

* -p turatan şeklinin geçmişteki uzun süreli ve mükerrer hareketi gösterdiğini hatta bazan geniş zamanı gösterdiğini biliyoruz. Şimdi vereceğimiz örnekte bu terkip şeklinin nadiren de olsa geçmişteki faal hareketi gösterebildiğini görüyoruz:

Altıgı deremnelerdiñ uluzı d'erdeñ le taştardañ salıngan buuntını d'emirzin, suunu d'ayımdazın dep nekegen. D'üülgiley berdiñ be? – dep, mindıy nekelteni ugup, Fortunat ottıy kazarıp turatan. Onı tudarga kança akça bargan... (Ö, 24)

* -p d'ürdi şekliyle örnekler. Bu örneklerin hepsinde d'ür- yardımcı fiili eklendiği temel fiildeki sürekliliğin “yürüyerek” yapıldığını anlamını da cümleye açık bir şekilde vermektedir:

Örö-tömön kaykap d'orttı. Keçer keçil tappay d'ürdi. (AM, 101)

Kunukçıldı d'ortup d'ürdi. (AM, 141)

ağlayıverdi. O ağladı, Katya ise onun uzun zamandan beri kesilmeyen dağınık saçını ses çıkarmadan okşuyordu (~ okşamaktaydı ~ okşayıp duruyordu ~ okşayıp durmaktaydı).

Yangın, bir ağla bütün yerlerde alevlenip, büyük kızıl alev göğe doğru şahlanıp, kızıl kanla boyanan korkunç büyüklükte bir bayrak gibi yayılıp duruyordu (~ yayılıp durmaktaydı). Barakalar, evler o sırada boştu.

Bugün akşamleyin bütün bunlar, o zengin ihtiyarın çiftliğinde toplandılar. Otomatik silahın çevresinde ölmüş halde yatan insanlara doğru başıyla işaret etti. Atların toynaklarını yumuşak şeylerle saralım, ses duyulmaz, daha sonra köyün iki yanından gizlice yaklaşalım, hiç birisi sezmez diye karara varmaktaydılar.

Aşağıdaki köylerin insanları yerden ve taşlardan oluşan tıkanmayı düzeltsin, suyu bıraksın diye şart koştu. Delirdin mi? diye Fortunat bu şartı duyunca ateş gibi kızarıyordu. Onu (barajı) yapmak için ne kadar para harcandı...

Yukarı aşağı dolandı. Gececek geçit bulamıyordu.

Kederli bir halde atıyla (binmiş vaziyette) dolaşıyordu.

* *-p d'ürgen* şekli her zaman sürekli geçmişini göstermeyebilir. Mesela kelip *d'ür* birleşik fiil yapısı bazan TT'deki uğra- fiili anlamında kullanılır: *Ol keçe beyin (~ biyin) kelip d'ürgen* "O dün buraya uğradı (~ geldi ~ geldi gitti)". Bu şekil, faal geçmişini bildirdiği durumlarda faaliyet (devam ediyorluk ~ güncellik ~ aktualite) anlamını "yürü-" anlamıyla birlikte verir. Geçmişteki faaliyet işlevine örnekler:

Bıtır küskide (...) munaar örö uylar aydap d'ürgem. (AK, 32)

Beş d'il munañ kayra, küskide, men munaar örö uylar kabırıp d'ürgem. Kenerte uylardıñ ortozına elik mañtap keldi. Men kaykadım. (AK, 154)

Geçen yıl güzün (...) buradan yukarıya inekleri (yürüyerek) güdüyordum (~ gütmekteydim).

Bundan beş yıl önce güzün, ben buradan yukarıya inekleri (yürüyerek) güdüyordum. Ansızın ineklerin ortasına dişi geyik sıçrayıp geldi. Ben şaşırđım.

* Şimdi vereceğimiz örneklerde *-p d'ür* şekli hareketin sürekliliğini değil birkaç kez tekrarlandığını gösterir:

Minüñ kiyninde, kar kayılgalakta dep, Ömölük Çibilü'niñ bajına üç katap kelip d'ürgen. (AK, 155)

Onüñ kiyninde Tat'yana Tovarovna brigadaga eki katap fronttoğı ayalga kereginde lektişiya kacırap d'ürgen... (AKıs., 178)

Bundan sonra, kar erimek üzere diye, Ömölük Çibilü'nün (yer adı) başına (yürüyerek) üç defa geldi durdu.

Bundan sonra Tat'yana Tovarovna ekibe iki kez cephedeki şartlar hakkında ders verdi.

* Şimdi vereceğimiz örnekte *-p oturgan* ve *-p d'ürgen* formları arka arkaya cümlelerde faal geçmişini bildirir.

Şak la bu öydö, malçılar dvorgo kärele, kebelgen uydı turguzarga şakpırajıp turarda, Çiñkas la Ömölük fermamñ arı d'anında, kileñ töstöktö, ekü birigele, kara bolçok taş çılap, baştarın boy-boyınıñ ektine türttürele, kuuçındaşıp oturgulagan. Olor bugün tünüle kol-kolınañ tudujala, bu kileñ töstöktiñ odojında aru krlañdardı aydıñ tünde keriy baskalap, kuuçındaşıp, katlarıjıp, kezikte birüzi birüzineñ d'ajunıp, kiçinek baldar çılap, d'ayım oynogılap d'ürgilegen. Olorgo tünile d'arkan-d'albış bolgon ap-apagaş ay tuu baya arı-beri

Tam bu sırada hayvan bakıcıları avluya girerek zor durumdaki ineği kaldırmak için koşuştururken Çiñkıs'la Ömölük çiftliğin öbür yanındaki düzlükte ikisi beraberce kara, yuvarlak taş gibi başlarını birbirine dürterek konuşuyorlardı. Onlar bugün bütün gece kol-kola tutuşarak, bu civardaki düzlükleri aydınlık gecede dolaşıp, konuşup, gülüşüp, bazan biri diğerinden saklanıp, küçük çocuklar gibi özgürce oynuyorlardı. Onlara geceleyin ışık veren ay epey zaman orayı burayı süzerek batıda kıranın sakın dağların arkasında eriyip

ad'ıktamp turala, badišta bororgon tumtuk yokoldu.
karlardıñ kiynine kayılıp kalgan. (AK, 158-159)

* *-p oturgan* şekliyle faal geçmişe örnek

D'e bu toolu la ulustardıñ üni bolgon. Köp Ama bu sadece birkaç insanın sesiydi.
sabazı unçuğuşpay oturgandar. (AKıs., 139) *Çoğunluğu ses çıkarmıyordu. (~ ses çıkarmadan oturuyordu)*

* Sürekliliğin geçmişte devam ettiği bazan *edi* birimiyle de belirginleştirilebilir. *-p oturgan edi* şeklindeki faal geçmişe örnek:

Ayıldı kenişke le kacırp, katkarıjıp oturgulagan Evde kitap okuyup gülüşüp duruyorlardı
edi. (AK, 22) *(oturarak kitap okuyorlar ve gülüşüyorlardı).*

* *-atan* ekinin pek çok zaman anlamı sözkonusu olabilmektedir. Bir romandan aldığımız şimdiki cümlede bu ek, geçmişteki faal hareketi göstermektedir:

Ol ne: Maşına fermanıñ altı d'anında d'oldo
barattı. Udabay, 'UAZ' tañmalu maşına, izüde
saygaktagan kara uy çılap, agaştardıñ ortozına
kire kondı. Uy saaçı tereñ tınala, küün-küç
d'ok kayra boldı. Aydar Adunoviçle aldındağı
kojo bolgon tuštaştardı, kuuçındardı eske alat.
Olardı kem de koptoboyton, çaptık etpeyten.
(AK, 28)

O da nesi: Araba, çiftliğin ön tarafındaki yolda gitmekteydi (~ gidiyordu). Fazla geçmeden, 'UAZ' damgalı (markalı) araba, tıpkı sıcakta at sineğinden kaçarak kurtulan bir kara inek gibi, ağaçların ortasına girdi ve durdu. İnek sağıcı derin soluyarak, isteksiz ve güçsüz bir şekilde arkasına dönüp gitti. Aydar Adunoviç'le önündeki birlikte olduğu yol arkadaşları, konuşmaları hafızalarına alıyorlar (~ dinliyorlar). Onları kimse kâle almıyor ve canlarını sıkıyordu.

GELECEK ZAMAN

7. Gelecek Zaman

TT’de asıl işlevi yalnızca ve yalnızca gelecek zamanı gösteren ek *-acak* ekdir. Bu eki alan hareket mutlaka gelecekte yapılacaktır. Zaman kaymasına uğraması çok nadirdir ve özel bir karakter gösterir¹. Deny bu eki şöyle tarif eder: “Niyetli-istikbal teme laikası ki, şunları bildirir. a) Kast ve niyet edilen (bazan da belkili “muhtemel” olan) fiilleri b) Gelesi “fudur” fiilleri” (1941, § 618). Guzev ise ekin EAT dönemindeki kullanımını “şimdiki gelecek I – настоящее-будущее I” terimiyle tanımlar ve ekin şimdiki faal (aktual) zaman, şimdiki mükerrer (habitual) zaman ve gelecek zaman işlevlerine örnek verir (1990, 79 vd.). *-acak* ekinin dışında bilhassa *-ar/-maz* ekleri ve *-yor* eki de gelecek zamanı gösterebilir. Hatta *-ar/-maz* ekinin gelecek zaman katıyyeti mesela hakiki vaat anlamı olan fiillerde *-acak* ekinden de fazladır (Deny 1941, § 630, § 635). Fakat taahhüt, tehdit vs fiiller için gelecek zaman katıyyeti *-acak* ekinde daha belirgindir. Taahhüt anlamı için kıyaslayın: a) Borçlarımın hepsini ödeyeceğim. b) Borçlarımın hepsini öderim. Tehdit anlamı için kıyaslayın: a) Bunun hesabını soracağım. b) Bunun hesabını sorarım.

Altaycada gelecek zaman iki ekle ifade edilir: *-ar/-bas* ve *-atan*. Bu iki ekin dışında bir de işlev bakımından kip niteliği gösteren *-gay* eki vardır ki işlevi geleceğe dönük istek, niyet bildirmektir. *-ar/-bas* ve *-atan* eklerinden ayrı ayrı bahsedeceğimiz ancak *-gay* ekinin gelecekteki istek, niyet, gereklilik anlamı üzerinde biraz duralım. Bu ek geleceğe dönük hareketi dilek kipinde ifade eder. Dolayısıyla sağladığı gelecek zaman anlamı dolaylıdır. Bu ek, kararsızlık, tahmin, yapılacak hareketi onaylama, rica, ümit, vaat, nezaket, şaşkınlık ünlemi, endişe gibi değişik kipleri yüklem fiiline verir (Dırenkova, 1940, 161 vd.). Yükleme verdiği kipleri kelimelerle ifade edersek: bari, madem ki, eh bari, madem öyle, hadi, bilmem ki, elbette, acaba, lütfen, emrediyorum vs pek çok anlamı karşılayabilir. Birkaç örnek:

Bari anlamında:

¹ Yaman “Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları” kitabının *-acak* eki bahsinde bilhassa duyulan ve görülen geçmiş zamana örnek verirken genellikle *-acaktır*’lı örnekler veriyor. Örneklere bakılınca

-Oy, uul, meniñ adımdı barıp tudup ekel. Üygen ejiktiñ d'aağında.

-Adıgar tujaktu ba? – dep, Karanıñ üni uguldı.

-D'ok, armakçıda.

-Adıgar tebeen emes pe?

-D'ok.

-D'e andıy bolzo, ekelip bergeyim. (AKıs., 63)

-gay eki TT'de emir ekleriyle de karşılanabilir:

'Neni bedregen çilep men tuuga çıgatam?

Kerek bolzo, boyları anda ilgey...' (AKıs., 74)

elbette anlamında:

-Ba-taa, Arişa, mındıy köp baldarla d'añıskan ne bolonıñ?

-Vıstavkaga iye bergeyim – dep, Arına kartoşkomı kaarıp, çaydı kaynadıp, kokurladı. (AKıs., 89)

bolbogoy koşacı, çekimli veya çekimli olmayan şekillere gelerek yükleme *acaba* anlamı katar:

Tañıma meniñ curtıma ne ereendü keldi ne? Kemniñ le tının alarga d'ürü bolbogoy... Körmöstör tüymep kelgende, d'akşı la d'ok edi, kuday!... (AKıs., 73)

-gay eki endişe anlamında:

Emdi onçozi frontko d'üre berze, bister kanayıp d'atkayıs ne? Er kiji d'okto, ebire d'er een kara, eezi d'ok nemediy... (AKıs., 90)

Şimdi verilecek örnekteki iki -gay ekinden birincisi emin olma bildirirken ikincisi dilek bildirmektedir.

'Predsedatel' sege birde tudam ölöñ berbes. Körgöyiñ. D'e barıp kuuçındaş. Men d'oyu bargayım. Çındap, meni eki küñge işke çıkpas dep ogo aydarıñ. D'ok, akar, d'oloy boyım

-Hey delikanlı, benim atımı gidip getir. Üygen kapının yakınında.

-Atınızın ön ayakları bağlı mı? diye Kara seslendi.

-Hayır, örükte (kazığa bağlı).

-Atınız teper mi?

-Hayır.

-Madem böyle gidip gidip getireyim.

Neyi arayıp dağa çıkacağım (~ dağda benim ne işim var)? İhtiyaçları varsa kendileri orada assınlar..

-Hey Allahım, Arınacak bu kadar çok çocukla yalnız ne yaparsın?

-Sergiye göndereceğim (elbette), diye Arına patatesi karıştırıp, çayı kaynatırken şakalaştı.

Alçak benim evime ne amaçla geldi acaba? Kimin canını alacak acaba?...Şeytanlar başkaldırıp geldiklerinde iyilik yoktu tanrım!...

Şimdi hepsi cepheye gidiverse bizler nasıl yaşayacağız? Erkek olmazsa, her yer boş, kara ve sahipsiz gibi...

Yönetici sana bir tutam dahi ot vermez. Göreceksin bak!.. Yine de bir git konuş. Ben yayan gideceğim. Bir de benim ikigün işe çıkmayacağımı söylersin. Yok, dur.

görülebileceği ki cümlelerde ekin geçmiş zaman anlamı ifade etmesine sebep -*acak* ekinin kendisi değil -*dır* bildirme ekidir ve bu ek, cümlelere açık bir şekilde tahkiye anlamı katmaktadır (Yaman, 1999).

7.1 -ar/-bas ekleri

TT'de geniş zamanı ve bazan gelecek zamanı gösteren *-ar/-maz* eklerinin Altaycadaki varyantı olan *-ar/-bas* ekleri nadiren geniş zamanı ve genellikle gelecek zamanı gösterir ve bu eklerin asıl işlevi gelecek zamandır. Bu eklerle ilgili bilgilerimizi ve haklarında bilim adamlarının söylediklerini burada vereceğiz. Toçşakova eki "gelecek zamanın 1. formu" şeklinde vermiş ve sadece gelecek zaman işlevini vurgulamıştır (1938, § 49). Dırenkova, eki "Gelecek Zamanın Birinci Eki (Geniş-Gelecek Zaman)" Başlığı ile vermiş ve ekin işlevleri hakkında şunları söylemiştir: a) Gelecek zamanın 1. formu gelecekte yapılacak olan bir hareketi ifade eder. b) Bu form geniş zamanda yapılan hareketi de ifade eder. Bu anlamı hareketin, fiilin tabiatından da kaynaklanır. Hareketin yapısında süreklilik varsa o tür hareketler bu ekle ifade edilebilir" (1940, 177 vd.). Baskakov eki geniş-gelecek şeklinde tanımlar: "Basit fiilin *-r*, *-ar/-er*, *-or/-ör* eki belirsiz (gayri muayyen) gelecek zamanın bildirme kipini kurar. Bu ek: a) Genellikle gerçekleşen hareketi ifade eder: *añmñ moyın ok kezer, erdiñ moyın d'ok kezer* 'avın boynunu ok keser, adamın boynunu yokluk keser'; b) Gelecekte gerçekleştirilebilecek hareketi ifade eder: *bir aydıñ bajında keler* "bir ay sonra gelebilir" (1947, 281; 1966, 516). Baskakov, Kumandı ve Çalkandu dialektlerindeki *-ar/-bas* ekleri için "gayri muayyen-gelecek zaman – будущее-неопределенное время" terimini kullanmış (1972, 101; 1985, 68 vd.). Dırenkova hareketin tabiatındaki süreklilikten bahsetse de aslında bu ekin geniş zaman anlamı kattığı fiillerin tamamında bir süreklilik anlamı yoktur. Süreklilik, çoğu zaman hareketi yapan öznenin (subjekt) tabiatında vardır (Dırenkova'nın verdiği örnekler): *Karagay ağaştar kījına bürlü turar* "Çamlar kış boyunca yapraklı durur"; *Kızıl elik d'atkan d'erde ölöñ çıkpas* "Kızıl geyiğin yattığı yerde ot bitmez"; *Ol tögün sös aytpas* "o yalan söz söylemez". Bununla birlikte Dırenkova'nın "hareketin yapısındaki süreklilik" dediği unsur, mesela TT'de geniş zaman anlamı için her zaman *-yor* ekiyle kullandığımız *bil-* fiilinde görülür ki bu fiil tabiatındaki süreklilikten dolayı Altaycada genellikle *-er/-bes* ekleriyle çekimlenir: *bilerim* "biliyorum", *bilbezim* "bilmiyorum". Aynı fiilin nadiren süreklilik eki ve süreklilik

yardımcı fiilleriyle de kullanıldığı görülebilir: *biledim, bilbeydim, bilip d'adım, bilbey d'adım, bilip turum, bilbey turum, bilip oturım*, vs.

TT'de “-acak/-meyecek değil” şeklindeki gelecek zaman anlamı Altaycada “-ar/-bas emes” şeklinde karşılır: “*ol barar emes = ol barbas* ‘o gidecek değil = o gitmeyecek’” (Direnkova, 1940, 240)

-ar/-bas eklerinin geniş zaman anlamında kullanılmasına en çok atasözlerinde ve darbı mesellerde rastlanır. Bu tür cümleler kesin yargı bildiren ve ET'den beri -ar/-maz ekleriyle söylenegelen bir yapıya sahip oldukları için Altaycada da değişmemiş ve -ar/-bas ekleri bugün en çok atasözlerinde geniş zamanı karşılayan ek haline gelmiştir. Günümüz Altaycasındaki bizim şu ana kadar tesbit edebildiğimiz yaklaşık yedi yüze yakın atasözünün büyük çoğunluğunda bu ekler geniş zamanı gösterirken, geniş zamanı gösteren ve çalışmanın “geniş zaman” bahsi başta olmak üzere değişik yerlerinde de değindiğimiz diğer bütün şekiller çok az tercih edilirler.

Tablo²: 27

Olumlu şekil			Olumsuz şekil		
men		-Ar-İm	ben		-AcAğİm
sen		-Ar-İñ	sen		-AcAksİn
ol	kel	-Ar	o	gel	-AcAk
bis	bar	-Ar-İs; -Ar-İbıs	biz	git	-AcAğİz
sler		-Ar-IgAr; -Ar-Aar	siz		-AcAksİnİz
olor		-Ar; -Ar-lAr	onlar		-AcAklAr

-ar/-bas eki bütün Türk dillerinde görülen bir ektir. Batı Türkçesine giren Azr.de ekin olumsuz şekli yalnızca 1. şahıslar: -mar-am, -mar-ıg şeklinde çekimlenirken, Trkm.de 2. şahıslar da -mar ekiyle çekimlenir: 1. teklik -mar-ın, 2. teklik -mar-sıñ, 3. teklik -maz, 1. çokluk -mar-ıs, vb. Azr.de, Tuv.da, “şimdiki-gelecek zaman – настоящее-будущее время” (Гасиева, 1966, 74; Sat, 1966, 395) Trkm.de, “belirsiz-belirli gelecek zaman – неопределенное-определенное будущее время” (Azimov-Amansarıev-Sarıev, 1966, 100 vd.); Kmk.da, Karaim.de, Şor.da

² Çalkandı ağzında gelecek zamanın olumlu -ar şekli 2. teklik şahısla -ar-zın, 2. çokluk şahısla -ar-zar şeklinde; olumsuzluk -bas şekli 2. teklik şahısla -bas-sın, 2. çokluk şahısla -bas-sar şekillerinde de çekimlenebilir (Baskakov, 1985, 69).

“gelecek zaman – будущее время”; (Magomedov, 1966, 202; Musaev, 1966, 270; Dırenkova, 1941, 187 vd.; Babuşkin-Donidze, 1966, 476); Gag.da “belirsiz gelecek zaman, mümkün olma potansiyelini veya bir kimsenin niteliği olan genel hareketi ifade eder”³; Ttr.da, “kararsız gelecek (zaman) – будущее нерешительное” (Zakiev, 1966, 147); Brbn Ttr.nda, “(hareketin) gelecekte yapılması gerek(tiğini göster)en gelecek zaman – будущее время, которое должно совершаться в будущем” (Dmitrieva, 1966, 166); Bşkrtda, “-(ı)r, gelecek zamanı niyet (~ tahmin) olarak belirtir”⁴; Krçy-Balk.da, Özb.de, Krgz.da “tahminî (tahmin bildiren) gelecek zaman – будущее предположительное время” (Xabiçev, 1966, 226; Kononov, 1960, §283 ve Reşetov, 1966, 351; Yunusaliev, 1966, 496); Gram. Kirg. Lit. Yaz.’nın yazarlarının tanımı: “belirsiz gelecek zaman – неопределенное будущее время” (1987, 291); Krm-Ttr.nda, “geniş (veya şimdiki-gelecek zaman) – аорист (или настоящее-будущее время)” (Sevortyan, 1966, 246); Nog.da, “belirsiz gelecek zaman kendi çekim temelinde gelecek zamanın -ar/-er/-r sıfat-fiiline sahiptir ve gelecekte vuku bulabilecek hareketin gerçekleşmesini ifade eder”⁵; Krklpk.da, “Belirsiz gelecek zamanın eki şahıs ekli fiil çekiminin -ar/-er/-r sıfat-fiilinden kurulur ve genellikle gerçekleşen hareketi gösterir bununla birlikte gelecekte gerçekleşme ihtimali olan hareketi de gösterebilir”⁶; Kzk.da, “tahminî gelecek zaman, gelecekte (yapılması) tahmin edilen hareketi, eylemi gösterir”⁷; Y. Uyg.da, “belirsiz-tahminî gelecek (zaman) – будущее неопределенно-предположительное” (Kaydarov, 1966, 378); Ykt.da daha farklı şekillere bürünmüş olarak olumlu şekli *-a, -u, -ar, -ur* şeklinde, olumsuz şekli de *-bat* (< *-maz*) şeklindedir, “şimdiki zaman eki – форма настоящего времени” (Ubryatova, 1966, 415); Hks.da, “gelecek zaman - будущее время” (Karrov, 1966, 438; Gram. Hakask. Yaz., 1975, 227); Çulım Türkçesinde,

³ “будущее неопределенное время обозначает потенциально возможное или свойственное кому-либо, обычное действие” (Pокровская, 1966, 123).

⁴ “-(ы)р, выражающей будущее время как предположение” (Yuldaşev, 1966, 182).

⁵ “будущее неопределенное время имеет своей спрягаемой основой причастие будущего времени на *-ar/-er/-r*, выражает действие, совершение которого может произойти в будущем” (Baskakov, 1966/2, 293).

⁶ “Форма будущего неопределенного времени образуется из причастия на *-ar/-er/-r* спрягаемого глагола и аффиксов лица и выражает действие, которое совершается обычно, а также может выражать действие, которое осуществится в будущем” (Baskakov, 1966/3, 312; daha geniş bilgi için bkz. Baskakov, 1952, 425 vd.).

⁷ “предположительное будущее время (...) выражает действие, совершение которого предполагается в будущем” (Kenesbaev-Karışeva, 1966, 331).

“Belirsiz gelecek zaman, söyleyene göre gelecekte olacak veya başlayacak hareketi ifade eder, ama söyleyen bunun kesinliğini vurgulamaz. Bazan bu zaman eki sık sık gerçekleşen hareketi gösterir”⁸.

* Ek, gelecek zaman işlevindeyken aşağıdaki örneklerde görülecektir ki kesinlik, kararlılık, tahmin gibi anlamları da yükleme verebilmektedir. Gelecek zaman anlamına örnekler:

Bargan izibis bar bolor, oyto izibis d'ok bolor. Ölbögön boyıbis ölöribis, barbagan boyıbis bararıbis. (AM, 105)

Ak-Kaandı d'edip körböyınçe, amtandı aş d'ibezim. Algan ejimle d'atpazım. (AM, 98)

Taň çolmondıy köziñdi mege emdi körböziñ be? Kümüšteñ baalu söstöriñdi men emdi ukpazım ba? (AM, 129)

D'aantayın mindıy aru d'adar deer be? Erten le oyto d'inder bolçoyo toñ kalar. (AK, 106)

Gidiş izimiz olacak, dönüş izimiz olmayacak. (Bugüne kadar) ölmeyen biz, öleceğiz, (bugüne kadar ölüme) gitmeyen biz (ölüme) gideceğiz.

Varıp Ak-Kağan'ı görmediğim sürece tatlı aş yemeyeceğim (~ yemem), aldığım eşimle yatmayacağım (~ yatmam).

Sabah yıldızı gibi olan göztünle bana bundan sonra bakmayacak mısın? Gümüşten değerli sözlerini bundan sonra duymayacak mıyım?

Hep böyle temiz yatacak (~ kalacak) mı diyorsunuz? Yarından tezi yok hayvan gübreleri yığılarak donar kalır (~ donup kalacak).

* Geniş zaman anlamına örnekler:

D'aş ağaştarı bür sargarbas, d'ayğı kuştarı ün seribes. (AM, 96)

'D'er üstiniñ d'eten kaan, d'eri-d'urtın men bilerim. Altay üsti altan kaan, aylı-d'urtın men bilerim. D'er üstiniñ d'eten kaanın d'eñigen kişi men le' dedi. (MK, 46)

Ayına kelbes – aylında d'adar. Ol emeze keler – barar. İji ol lo. (AK, 117)

Yaş ağaçların yaprağı sararmaz. Yaz kuşlarının sesi hiç kesilmez.

'Yeryüzündeki yetmiş kağanın yerini-yurdunu ben bilirim. Altaydaki altmış kağanın obasını yurdunu ben bilirim. Yeryüzüntün yetmiş kağanım yenmiş kişiyim ben' dedi.

Bir ay boyunca gelmez (~ gelmiyor), evinde yatar (~ yatıyor; yaşar ~ yaşıyor). Veya gelir (ve hemen) gider. Yaptığı bütün iş bu.

* Atasözleri kesin bir yargı bildirdiği için *-ar/-bas* ekleri geniş zaman bildirir:

⁸ “будущее время неопределенное обозначает действие, которое, по имению говорящего, совершится или наступит в будущем, но он это не утверждает категорически; иногда эта форма времени выражает обычно совершающееся действие” (Dul'zon, 1966, 457).

D'aman iyt arkadaşın kabar, d'aman kiji d'akadañ tudar.

Mal maarap özör, bala ıylap özör.

Boyi d'ıgılğan bala ıylabas.

İşteñkey tañ adarın sakır, d'alku kün ajarın sakır.

Kötü köpek arkadan kapar (~ yakalar), kötü insan yakadan tutar.

Hayvan meleyerek büyür (~ yetişir), çocuk ağlayarak büyür (~ yetişir).

Kendi yıkılan çocuk ağlamaz (~ Kendi düşen ağlamaz).

Çalışkan, tanın ağarmasını bekler; tembel, güneşin batmasını bekler.

* *bol-* fiiliyle *-ar* ekinin çekimlenmesi 'olacağım' anlamını değil, TT'deki bildirme (copula) eklerinin anlamını verebilir:

Men 'D'añ d'ol' kolhozto üredüçi bolorm.

Ben D'añ D'ol kolhozunda öğretmenim.

(AKıs., 88)

Bu ekin olumsuz şekli bazan geçmişte meydana gelmiş, beklenmeyen ve şaşkınlığa sebep olan bir hareketi de ifade edebilir ki ekin aynı özelliği TT'de de vardır: *Udura ol kelbes pe!* "Karşıma çıkmaz mı! (~ Karşıma çıkıvermesin mi! ~ Karşıma çıkıverdi!)".

7.2 *-atan* eki

-atan ekinin geniş zaman, geniş zamanın rivayeti, geniş zamanın hikayesi ve şimdiki zamanın rivayeti ve şimdiki zamanın hikayesi işlevleri bahsi geçen bölümlerde görüldü. Bu eki Türkologlar "gelecek zaman eki", "geniş-gelecek zaman eki", "evrensel (geçmiş, hal, gelecek) zaman eki", "gelecek zamanın ikinci eki" gibi adlarla anarlar. Biz yukarıda ekin en çok hangi işlevlerde kullanıldığını müteaddit kereler belirttik. *-atan* ekinin en çok karşılaşılan iki anlamından biri şüphesiz ki gelecek zaman anlamıdır. Ancak gelecek zaman eki olarak değerlendirildiği yerlerde bile çoğu zaman TT'de gelecek zamanı gösteren *-acak*, *-ar/-maz* ve *-yor* ekleriyle ifade edilemez ve bunların yerine daha çok gereklilik anlamında, gelecek zamanın kesin ve kararlılık bildiren hareketi anlamında ve TT'de emir ekleriyle ifade edilen hareketler için kullanılır. Bunun sebebi bu ekin pek çok modal anlamı ifade edebilmesidir. *-atan* ekinin bir diğer işlevi de şüphesiz yeterlilik (possibility) anlamında kullanılabilir olmasıdır.

* Gelecek zaman işlevinde:

'D'eten künge uyuktadım. Natazınıñ uykuzı?'
diyt. 'Odorluga malım saltam, odınduga
d'onım saltam emdi le' diyt. Albır-şalbir alıp
kiyet. (MK, 40)

Maaday-Kara baatırdıñ ak tar malın
aydaytan dep, Altay d'erin d'uulaytan dep bu
sanangan emdi boldı. (MK, 48)

Altan tümen aygırlı maldañ azıp turgan ol
dor bolzoñ, aba d'ışka d'etirbesteñ adıp
külytem men seni. (MK, 67)

Erten özök tüjetem. (AK, 167)

'Yetmiş gün uyudum. Uyumak da neyime?'
diyor (~ dedi). 'Otlığa hayvanlarımı salacağım,
ağaçlık yere halkımı yerleştireceğim şimdi'
diyor (~ dedi). Şalvarımı giyiyor (~ giydi).

Maaday-Kara bahadırın ak davarını güdeceğim
diye, Altay yurdunu savaşıp alacağım diye
düşündü şimdi⁹.

Altmış tümen aygırlı sürüden kaybolmakta
olsan (~ kaybolmaya niyet etsen), sık ormana
vardırmadan ben seni vurup (canını) yakacağım
(~ vurup öldüreceğim).

Yarın vadiye (vadideki kasabaya veya köye vs)
ineceğim.

* Şimdi vereceğimiz örnekte *-at* ve *-atan* ekleri gelecek zamandaki gerekliliği ve kararlılığı ifade ederler. Bu örnek her iki ekin de gelecek zaman anlamının yanında kararlılık anlamı bakımından da birleştiklerini gösteren güzel bir örnektir:

'Eey-eey, abakayım, altı sumal azıktardañ
d'aza – dedi. Altay üstin altı aylangan, ak tar
malım toktododım. D'erdiñ üstin d'eti
aylangan, al-albatın d'uunadadım. Odorluga
malım saltam. Odınduga d'onım saltam.
Tebeelüğe malım saltam. Tergeelüğe elim
saltam emdi' dedi. (MK, 40-41)

'Heey, heey karıcığım, altı tulum azık hazırla,
dedi. Altayın üstünü yedi kez dolanıp ak
malımı çevirip durduracağım. Yeryüzünü yedi
kez dolanıp halkımı toplayacağım. Otlığa
hayvanlarımı salacağım. Ağaçlığa halkımı
yerleştireceğim. Tepeli korunaklara
hayvanlarımı salacağım. Yaşanacak yerlere
yurdumu yerleştireceğim şimdi' dedi.

* *-atan* eki gelecek zaman anlamıyla birlikte yeterlik (possibility) anlamında:

Biy kiji diñ çakazına mundıy torbok turbaytan –
diyt. d'aan kaanınıñ örgözine d'aman kiji
kirbeyten – diyt. (MK, 133-134)

Beyin at bağlama yerinde bunun gibi iki
yaşındaki tosun duramaz (veya; durmayacak)
dedi(ler). Ulu kağanın otağına kötü insan
giremez (girmeyecek) dedi(ler).

⁹ Örnek cümlelerin temel cümlesinde, 3. teklik şahıstan bahsedildiği için yan cümledeki *-atan* ekinden sonra 1. teklik şahıs eki söylenmemiştir. Halbuki TT'de bu tür cümlelerde şahıs mutlaka belirtilir.

* Bilinen bir şeyi şaşkın bir şekilde soruyla ifade eden anlamı... Bu anlamını genellikle *kayt-* “ne yap-” soru fiiline gelerek veya *kanayıp* “ne şekilde, nasıl”, *kanay* “nasıl”, *kaydañ* “nereden”, *neni* “neyi, ne”, *ne* “ne” gibi soruların yardımıyla oluşturur. Tadikin bu işleve şu şekilde değinmiştir: “-*atan* partisibi cevabı beklenilmeyen ve etkili olsun diye kullanılan soru anlamıyla dilde sık sık kullanılır: *kanaydatan?* “ne yapıyorsun? hiçbir şey yapmıyorsun!”, *kabırıp d'ürgen koydordı taştap*, *kayda baratan?* “otlanıp duran koyunları bırakıp nereye gideceksin?” *iştep turgan ulustı körüp*, *kanayıp ençigeten?!* “çalışıp duran insanları görüp de nasıl oturursun?”, *onu men kaydatam?* “onu ben ne yapayım?”¹⁰. Örnekler:

Kolhoztñ predsedateli tappaan kijini bis kaydañ tabatanıs? (AK, 21)

Men ne kuuçındaytam? Ozo zaveduyuşiy kuuçındazın. (AK, 19)

Kezik ulus “berbes kerek” dep aydışkan, a artıkan “kuru d'erdı kaydatams? Berip iyer kerek” deşken. (AÇ, 2000, nu:172, 7)

A ne, men nedeñ korkaytam. Korkaňak dep mañdayımda biçip saltır ba? (AÇ, 2000, nu:174, 6)

Men kaydañ biletem? (AK, 40)

Suduçımı ijineñ d'ayladıp iyeze, zaveduyuşiydi kaydañ alatams? (AK, 68)

Kolhoz başkammın bulamadığı kişiyi biz nereden (~ bulalım ~ bulacağız ~ buluruz)?

Ben niye konuşacağım (~ ne konuşayım, ~ ne diye konuşacaktım). Önce yönetici konuşsun.

Bazıları “vermemek gerek” diye söylediler (söylemişler), diğerleri ise “kurak yeri ne yağacağız (~ ne yapalım)? Verip (elçileri) göndermeliyiz” dediler (demişler).

Ne yani, ben neden korkayım (neden korkacaktım)! Alımda korkak diye mi yazılmış?

Ben nereden bileyim (~ bileceğim, bilecektim)!

Suduçı'yı işten çıkarıp gönderirsek (yerine yeni bir) müdürü nereden alalım (~ alacağız)? (= yeni müdür alamayız, bu çok zor)¹¹.

* -*atan* ekinin soru kelimeleriyle sağladığı bir başka anlam daha vardır ki bu anlamı aslında yukarıda belirtilen anlamından pek de farklı değildir; zira bu tür sorular da yukarıdaki anlamında olduğu gibi “açık bir gerçeği, bir çaresizliği kendi

¹⁰ “При частие на -*атан* нередко используется в языке со значением так называемого риторического вопроса: *канайдатань?* «что поделаешь? ничего не поделаешь!» *кабырып жүрген койдорды таштап, кайда баратань?!* «куда уйдешь, бросив скот, который пасешь?!», *иштеп турган улусты көрүп, канайып енчигетен?!* «как можно усидеть, видя работающих людей?!», *оны мен кайдатам?!* «на что мне он?!»” (Tadikin, 1971, 72)

¹¹ Dikkat edilirse örnek cümledeki yan cümleciğin şart ekli fiili vardır. Fakat temel cümle -*gan bolzo* “-muş olsa, -muş ise” şeklinde bir şartlılık taşımadığı için -*atan* eki geçmişteki şartlı bir gerçekleşmemiş *irreal* hareketi bildirmez. Gelecek zamanda yapılması düşünülen bir hareketi gösterir.

kendine veya başkasına cevap beklemeksizin sorma” anlamı vardır. Tadikin buna şöyle değinmiştir: *-atan* partisibinin olumlu şekliyle *kaçan* “ne zaman”, *kayda* “nerede”, *kanayıp* “ne şekilde”, *kanayda* “nasıl” vb. soru kelimelerinin birleşmesinde *-atan* şaşkınlık, merhamet, esef nüanslarıyla yine sonda kullanılır. *bu arba kaçan özötön?* “bu arpa ne zaman yetişecek (~ büyüyecek)?”, *mindiy karañıyda bis kanayıp d’anatanıs?* “böylesi karanlıkta biz (eve) nasıl döneceğiz?”, *taniş kijizi d’ok, ol kayda konoton* “tanıdığı biri bile yok, nerede konaklasın! (~ gecelesin!)”¹². Bu şekildeki (“merhamet” ve “esef duyma”) anlamlarına örnekler:

D’ajına uyat. Ol tušta mında d’ürbesteñ başka. Onıñ közine kiji kanay körüneten.
(AK, 97)

Ömölük d’añı çıdagan tay at. Kargan meni kaydatan? (AK, 10)

Ömür boyu utanç. O zaman burada yaşanmaz artık. Onun gözüne insan (bir daha) nasıl görünecek (nasıl görünsün).

Ömölük yeni serpilmiş tay at (gibi). Benim gibi yaşlıyı (alıp da) ne yapacak (~ ne yapsın, ~ ne yapar)?

* *-atan edi* kalıbı geçmişteki geleceğin yanında şimdiki-gelecekteki hareketi de gösterebilir. Zira bu tür cümlelerde *edi* birimi zaman değil kesinlik, belirlilik anlamı taşır. Bu tür cümleler (*-baytan edi*’li cümleler hariç) birleşik yapı arzeder ve soru görünümündedirler; fakat cümlenin genelinde soru anlamı olmadığı “açık seçik bir gerçek” anlamı bulunduğu için soru sorulmamaktadır bu yüzden de cümlenin sonunda soru işareti bulunmaz. Bu tür cümlelerin yan cümlesindeki fiil geniş zamanın şartını taşır. Bu anlam *basit yapılı cümlelerde* nadiren *-baytan edi* olumsuzluk kalıbıyla da ifade edilebilir ki Tıbıkova formun bu özelliğine şöyle işaret etmiştir: “Olumsuz aspectteki *-baytan edi* formu “kanay” soru zarfıyla birlikte kullanılır. Öznenin bu hareketin yapılması gerekliliğinden emin olmasını gösterir”¹³.
Örnekler:

Ol başkarbaza, kem başkaratan edi. (AK,

O, yönetmese kim yönetecek (elbette ki o

¹² “При препозитивном сочетании вопросительных слов *качан* «когда», *кайда* «где», *канайып* «каким образом», *канайда* «как», «каким путем» и т. п. с причастием на *-atan* последнее уподобляется также с оттенком удивления, сожаления, досады: *бу арба качан өзötön?* «когда-то вырастет этот ячмень», *мындый карануйда бис канайып жанатаныс?* «в такую темноту как же мы доберемся до дому?», *таныш кижиси жок, ол кайда конотон?* «ведь у него нет знакомых, где же он будет ночевать?» (Tadikin, 1971, 72).

¹³ “В отрицательном аспекте форма *-байтан эди* употребляясь в сочетании с вопросительным местоимением *канай* «как», обозначает уверенность субъекта в том, что данное действие должно совершиться” (Tıbıkova, 1991, 57; 1989, 46).

198)

Kolhozniñ d'aandarı biske boluşpaza, kemder bolujatan edi. (AK, 218)

'Bar! – dep, Pavlov ekiçi katap aydala, Samtardıñ mulıgın suura sokkon boyınça, ejik d'aar mergedep iydi. – Bülünneñ arı mında d'ok bol. Brigadirdiñ ijin emdi le üy kijiğe bererim. Boyñ kayda baratan ediñ, bar'. (AKıs., 173)

* *-atan edi* yapısı TT'de *-acak idi* şeklinde de karşılanabilir ancak şimdiki örnekte geçmişteki değil gelecekteki hareket sözkonusudur ve *edi* koşacı bilmeme, bildirilmesini veya hatırlatılmasını isteme gibi modal bir anlama sahiptir:

-Sler meni gorodko bir künge bojotsoor.

-Gorodto ne kerek? A-a, öböğöniñdi körörgö bö? A bozulardı kem körör?

-Evdokiya İvanovna.

-A sen gorodko ne meñdep turuñ? Udabas Evdokiya İvanovnala gorodko d'uunga baza koju bararıñ ine.

-Keregim bar, men sakap bolbozım, İvan Nikiforoviç...

-Bozularıñ onçozi d'akşı bolzo, aysa, barıpta kelzeñ kem d'ok. Öböğöniñ kaçan iştep çıgatan edi?

-Ta, bilbezem... D'e, slerge d'akşı bolzın... d'akşı bolzın... Men ekiñçi künde oyto d'edip kelerim. (AKıs., 43)

'Predsedatel'di d'aan kiji boyı tutpay, bis tudatan bedis, kudaymay?' – dejiip, kargan öböğöndör kañzalarıla urujıp, kaykap turdılar. (AKıs., 142)

yönetecek).

Kolhozun büyükleri bize yardım etmeyecekse kim yardım edecek (elbette bize kolhozun büyükleri yardım edecek).

'Git! diye Pavlov ikinci kez söyleyip, Samtar'ın tüfeğini çekip alarak kapıya doğru fırlattı. Bugünden sonra burada görünme. Grup şefinin işini hemen şimdi bir kadına vereceğim. Kendin nereye gideceksen (~ gidecek idiyisen) git'.

-Şehre bir günlüğüne gitmeme izin verin lütfen.

-Şehirde ne işin var? Ha, tamam, kocanı görmek için mi? Peki buzağılara kim bakacak?

-Yevdokiya İvanovna.

-Peki sen şehre (gitmek için) niye acele ediyorsun? Fazla geçmez, Yevdokiya İvanovna'yla şehirdeki toplantıya birlikte gideceksin ya.

-Gitmem gerek, ben bekleyemem, İvan Nikiforoviç...

-Buzağularının hepsi mademki iyi, öyleyse gidip gelsen sorun yok. Kocan ne zaman çalışmaya başlayacaktı (~ Kocan ne zaman çalışmaya başlayacak, bu konuda ne biliyorsun)?

-Bilmiyorum ki... Neyse, hoşça kalın... Hoşça kalın... Ben ikinci gün geri gelirim.

Yöneticiyi o büyük insan kendisi seçmeli, biz mi seçeceğiz hey yarabbim (~ biz mi seçeceğiz yahu)! diye ihtiyar adamlar pipolarıyla uğraşır şaşırırlardır.

Tıbıkova'nın işaret ettiği *-baytan edi*'li kalıba örnek. Bu örnekteki *-atan edi* kalıbı aslında *-atan* ekinin “bilinen bir şeyi, cevap beklemeksizin sorma” anlamıyla aynıdır; ancak *-atan edi* şeklinde bir kalıp olduğu için burada gösteriyoruz: *Emdigi emçiler ölüp te braatkan kijini tırgizip iyer. Kiji olorgo kanay ijenbeyten edi?*¹⁴ “Şimdiki tıpçılar ölüp gitmekte olan insanı bile diriltiverir. İnsan onlara nasıl ümit etmesin? (~ ben onlara nasıl güvenmem)”.

Şimdi vereceğimiz örnekte *-ar/-bas* ve *-atan* ekleri arka arkaya cümlelerde gelecek zamanı gösterir. Birinci *-atan* eki bilinen bir şeyi şaşkınlıkla sorma anlamında, ikinci *-atan* ise tıpkı birinci cümledeki *-ar* eki gibi gelecek zaman anlamına sahiptir ancak *-atan* ekinin “gelecek zamanın kesin hareketi” anlamının tesiriyle bu üçüncü cümlede “kesin” bir cevap beklenmektedir:

D'ok, men d'atpazım. Men ne d'adatam?
Meniñ uylarımdı kem saaytan? (AK, 126)

Hayır ben (hastaneye) yatmayacağım. Ne diye yatacağım (~ yatacakmışım ~ yatayım)? Benim ineklerimi kim sağacak?

* Gereklilik anlamında:

Sen mindiy uul bolgoñ bo? Men kaykaydım.
(...) Er kiji emeş katı boloton. (AK, 38)

Böyle delikanlı mıydın sen? Ben şaşıyorum. (...) Erkek dediğin biraz katı olur (olmalı, olacak, olması gerek).

Süügen kiji mindiy bolboyton. d'regi sıstap,
d'üzi kazarar kerek. (AK, 40)

Seven kişi böyle olmaz (olmamalı, olmasa gerek). Yüreği sızlayıp, yüzünün kızarması gerek.

D'e, Katya (Pavlov omı orustap anayda adap turgan), sege kandıy iş bereten? İšteeriñ be?
(AKıs., 145)

Tamam, Katya (Pavlov, onu Rusça öyle çağırıyordu), sana nasıl iş vermeli? Çalışır mısın?

* Şimdiki örnekte *-atan* ekli cümleden sonraki cümlede gelecek zaman eki *-ar/-bas* eki kullanılmıştır. Bu da zaman bakımından bazan aynı işlevi karşıladıklarını gösterir:

D'alañ oşkoş alakanıñ kanayda men tutpaytam?
Karu d'aqsı sen boyñdı körbözim be men katap? (AM, 128)

Geniş elini bundan sonra nasıl tutmayacağım (tutmadan nasıl yaşarım)? Canım sevgilim, seni tekrar görmeyecek miyim?

¹⁴ “Эмдиги эмчилер өлүп те брааткан кижини тиргизип ийет. Кижини олорго канай иженбейтен эди. «Современные врачи оживляют и умирающего человека. Как не надеяться на

Yukarıdaki şekillerin dışında bir başka özel şekil daha vardır: *-gan boloton*. Bu şekli Tıbıkova şöyle tanıtır: “*-gan boloton* tahlili yapısı: Genellikle soru cümlelerinde kullanılır. Nadiren birleşik cümle içerisinde *dep* edatı ile bağımlı unsur rolünde kullanılır. Görevli *boloton* ögesi bir iç düşünme, telaş, endişe anlamı veriyor. Örnekler: *Ol kayda bargan boloton* ‘O nereye gitti acaba’. *A bu ne çoçıp turgan bolton* ‘Yahu bu neden çekiniyor acaba’. *Bu la mindy armakçını men kemneñ körgön bolotom* ‘Tıpkı bunun gibi kementi kimde gördüm acaba’¹⁵.”

* Örnekler:

-*Meni taaygar iygen... iş üzüler emes...*

-*Ne kerekti, bileriñ be?*

-*Bilbezim. Kerek bar, kelzin le dep turgan edi.*

Maral sanamp turala, onoñ armakçıda adın çeçip, eertep aldı.

-*Adıñdı armakçıba. Tujap sal – dep, Samtarga d'akayla, adına minip iydi.*

'Ne kerekti aldartıp d'atkan boloton?' – *dep, Maral, d'ıldıstardı ad'ıktap, sanamp kleetti.*

(AKıs., 54)

Pastuxtar çaylap alala, atana berdiler. Sakar Ugarıç kıl armakçınıñ üzügün kolınañ salbay, sanamp oturdı: 'Bu la mindy armakçını men kemneñ körgön bolotom? Bu armakçı bistiñ ulustıñ... Öskö d'urtarda mindy armakçı kayda da d'ok. Akar, ulustañ ugar kerek...'

(Akıs., 62)

'Bu munda süttiñ kaymağı bolgon, kayda bargan boloton?' Emeze: *'Bu meniñ kurgadıp salgan pıyamadı kemizi kıygen boloton?'*

(AKıs., 166)

-Beni dayınız gönderdi. İş durmaz ki.

-Ne amaçla biliyor musun?

-Bilmiyorum. İş var, gelsin diyordu.

Maral biraz düşünerek, sonra kementle bağlanmış atını çözüp, eğerledi.

-Atını kementleme. Ön ayaklarını bağla, diye Samtar'ı görevlendirip, atına binip gitti.

-Ne amaçla aldırıyor acaba? diye Maral, yıldızları seyredip düşünerek (düşüne düşünene) geliyordu.

Güdücüler çay içince yola çıktılar. Sakar Ugarıç kıl ipin parçasını elinden bırakmayıp düşünüyordu: 'Böyle ipi ben kimde görmüştüm acaba? Bu ip bizim insanlarımızın... Başka köylerde böyle ip yok ki! Dur, insanlara sormak gerek'

'Burada süütün kaymağı vardı, acaba nereye gitti?' Veya: 'Benim kuruttuğum pijamamı hangisi giydi acaba?'

них.»” (Tıbıkova, 1991, 57).

¹⁵ “Аналитическая конструкция *-ган болотон* – единственная конструкция с таким вторым компонентом – употребляется преимущественно в вопросительных предложениях, реже – в составе сложного, в роли зависимой части, вводимой скрепой дел. Служебный компонент *болотон* вносит момент внутреннего раздумья, опасения, тревоги. Примеры: *Ол кайда bargan болотон?* «Куда же он поехал?»; *А бу не чоçып турган болотон?* «Отчего это он привередничает?»; *Бу ла мындый армакчыны мен кемнеñ көргөн болотом?* «У кого же я видел такой аркан?»” (Tıbıkova, 1991, 65).

7.3 Gelecek Zamanın Rivayeti

Türkçede gelecek zamanın naklini ifade eden temel şekil *-acakmış* (< *-acak imiş*) kalıbıdır. Bununla birlikte dönüşümlü olan *-ar/-maz imiş* ve *-yor imiş* birleşik formları da bu zamanı gösterebilir. *-acakmış* kalıbı şimdiki zamanın ve geniş zamanın nakillerinde olduğu gibi zaman konusunda ayrıntılı bir fikir vermeyebilir. Mesela; *Ahmet Bey Amerika'ya gidecekmış* dendiğinde öznenin bu işe geçmişte mi niyet ettiği yoksa gelecekte mi gerçekleştireceği anlaşılmaz. Deny, bu şekli şöyle tarif eder: “*sevecek imişim (sevecekmışim)* örneği: Birinci kavramı: Niyetli müstakbelin rivayeti. (Müstakbelde) sevmek niyetinde veya zorunda olacağım, diyorlar, (gibi görünüyor). İkinci kavramı: (Mazide) sevmek niyetinde veya zorunda olacaktım, diyorlar, (gibi geliyor)” (1941, § 674).

Altaycada gelecek zamanın nakli için kullanılan temel şekil *-atan emtir*'dir. Fakat geçmiş zamandaki geleceğin nakli söz konusuysa *-atan bolgon emtir* veya *-atan bol(up)tır* şekli de kullanılabilir. Ayrıca gelecek zamanı gösteren *-ar* ekli nakil terkipleri de vardır: *-ar emtir*, *-ar bolgon emtir*, *-ar boltır* ve hatta *-ar bolgon boltır* şeklinde bir şekle bile tesadüf edilebilir. Bu şekiller günlük konuşmada da araya duyulabilir.

Tablo: 28

Altaycada gelecek zamanın nakli				Türkçe karşılığı		
men			-im	ben		-miş-im
sen			-iñ	sen		-miş-sin
ol			-	o	öğren-ecek	-miş
bis	üren-er	emtir	-is	biz		-miş-iz
sler			-iger; -er	siz		miş-siniz
olor			-	onlar		(-ler)-miş

Tablo: 29

Altaycada geçmişteki geleceğin nakli				Türkçesi		
men			-Im	ben		-miş-im
sen			-İñ	sen		-miş-sin
ol	üren-er	bolgon emtir	-	o	öğrene-ecek	-miş
bis		boluptır	-Is	biz		-miş-iz
sler		boltır	-Ar	siz		-miş-siniz
olor			-	onlar		(-ler)-miş

* *-atan* ekinin tek başına ve süreklilik bildiren yardımcı fiillerle birleşerek oluşturduğu terkip formlarının geçmiş ve geniş zaman için kullanıldığını görmüştük. Şimdi vereceğimiz örnekte bu formlar *emtir* nakil formuyla gelecekteki sürekliliğin naklini bildirmektedir:

Emdi men kijiniñ d'amamı tuyuk tüley kiji polup d'üreten emtirim¹⁶ dep açurkanıp d'ürdim. (Gram.Alt.Yaz., § 420)

Kiji körbös neme körüp, bilbes neme bileten emtir. (AK, 163)

Bayağı boyınça Saygaçını iybes küündü bolgon, Çiñka.stiñ sanaa-kütüni öçöt. Kayran uy saacıbıstı algılaytan emtir dep şütyt. (AK, 190)

'Çıyrak, kapkar kiji emtir, d'e ekü kanayıp işti tutkayıs ne? – dep, ol sananıp kleetti. – D'aanzarkak kiji bolzo, küç ok boloton emtir...' (AKıs., 154)

Şimdi ben insanın en kötüsü olan tam sağır (~ cahil) olacaktım (~ olarak yaşayacaktım) diye içimden kızmaktaydım (~ kızıyordum).

İnsanoğlu görmeyeceği şeyleri görecektir, bilmeyeceği şeyleri bilecektir.

Eskisi gibi Saygaçı'yı göndermemek istediğiydi. Çıfkıs'ın morali bozuluyor. Zavallı inek sağıcımızı alacaklarmış diye düşünüyor.

'Atılğan, uyanık insanmış, ama ikimiz işi nasıl becereceğiz? diye o düşünene düşünene gelmekteydi. Evine dönmeye niyetli biriye çok zor olacaktı...'

* *-atan turu* ([i]ne) ve *-atan d'at* formlarına örnekler:

Arina uymıñ uçugın tudup körölö, şımuramp

Arina, ineğinin karnını tutup görünce fısıldadı:

¹⁶ Grammatika Altayskogo Yazıkı'dan aldığımız bu cümlede *emtir* dediğimiz birim görünmüyor; *eminem* şeklinde yazılmış; ama *emtirim* şeklinde yazılmadığı hususunda informantlarımız da bizimle hemfikir. Ayrıca aynı kitabın § 436 numaralı bölümünde de bu *emine* kelimesi yine *emtir* anlamında kullanılıyor. Dolayısıyla bir tashih veya baskı hatası olması ihtimali düşük. Ancak bu şekil günümüz Altaycasında yok ve informantlarımız da böyle bir kelimeyi duymadıklarını söylüyorlar. Günümüzde kullanılmayan bu nakil formunun *emtir* anlamında kullanıldığına yine bütün informantlarımız hemfikirdir.

iydi: 'Ba-taa, d'eerenek, udabas bozulu boloton turuñ ine'. Arkazın sıymap turganına d'akşızınıp, d'eerenek bajın burıyla, Arinanıñ kolın d'ılı tilile d'alap iydi. (AKıs., 90)

'Eliktiñ edin aylına aparar, bis suyuq mün uçun ogo trudkün bereten turubıs. D'ok, andıy neme bolbos bolboy!' – dep, ol ok ün uguldı. (AKıs., 173)

'Hay Allah, sarı (inek ~ sarıkız) buzağılı olacaktıñsın'. Arkasını okşaması hoşuna gitti ve sarı inek başını çevirip Arina'nın elini sıcak diliyle yalayı verdi.

Ceylanın etini eve götürecektik, biz kaynatılmış et için ona çalışma günü verecektik. Hayır, böyle şey olmaz herhalde, diye yine aynı ses duyuldu.

* Şimdi vereceğimiz örnek TT'ye iki türlü çevrilebilecek bir örnektir: a) Görünüşe bakılırsa... b) Meğer... Informantlarımızdan bazıları bu cümledeki şekillerin "meğer" anlamında olduğunu söylerken bazıları da "görünüşe bakılırsa" anlamında olduğunu söylediler:

D'aan karındaçı iyniniñ aldında suu kaynap, tındana bergenin, boyınıñ aldında suu d'ogolıp kalğanın körölö aytkan: 'Meniñ aldında suu tındanar uçurlu bolgon? Men baratan Örogi Altayga sen baratan turuñ. Özötönniñ salmın bileten turuñ. Men çındık d'erge barıp, ölgönniñ bajın bilip, altın d'argını edeten turum'. (Altay Cañ, 6)

Büyük kardeşi küçüğümün önünde suyun fokurdayıp canlanıverdiğini, kendi önündeki suyun yokolup kaldığını görünce söyledi: 'Benim önümdeki suyun canlanması gerekmez miydi? Benim gideceğim Yukarı Altay'a (görünüşe bakılırsa; meğer) sen gideceksin (~ gidecektin). Yaşayacakların kaderini (görünüşe bakılırsa; meğer) bileceksin (~ bilecektin). Ben (görünüşe bakılırsa; meğer) gerçek yere gidip ölenleri idare edip, altın yargıyı (mahkemeyi) yapacağım (~ yapacaktım)'.

* -atan turu kalıbı küçümseme ve alay anlamında:

Uylardıñ çedenineñ d'añı la kelgen Kuraçı ajanarga kayra burlıp, kañzazın stoldıñ kırına kagala, unçuktı: -'D'aylınıñ d'dımarları emdi pötüküñ edin d'ıyle, Berlinge d'edeten turu... Tere ton kuyak ta bolbos, tekeniñ edi kursak ta bolbos...'. (AKıs., 112)

Bolor uul! Kanayda berdiñ? d'aan- d'aş dep

İneklerin ahırından yeni gelen Kuraçı yemek yemek için geri gelip, piposunu masanın kenarına döküp söyledi: 'Yaylanın ahlaksızları şimdi horozum etini yiyip sanki, Berlin'e ulaşacak(mış)... Ne deri elbiseden zırh olur ne de tekenin etinden yiyecek olur'.

Yeter delikanlı! Ne yaptın? Yaşlı-geç diye bir

sanan. D'ajina et albaan nemeni sen örö ködürip, tudup iyeten turuñ. İştegen ulustar unçukpasta, seniñ ne keregiñ? (AK, 25)

düşün. Hayat boyunca yapılamayan şeyi sen yukarı kaldırıp, yapıvereceksin sanki!. Çalışan insanlar ses çıkarmazken sen ne diye konuşuyorsun?.

* -atan d'at şekli ihtimal ve belirsizlik anlamında:

D'eñge baratan tükteñ kiçinek uulçağıma d'ılı çuluk tütüp bererim. Ulustañ ortozna d'üreten d'aan kızama d'akşı ton köktöp berer kerek, koydñ terelerineñ bir d'aan ton edip iyze, orton uulga ton baza kelişpeyten d'at. (AKıs., 135)

Yen (elbise yeni) için gidecek yünden küçük oğluma sıcak çorap öreceğim. İnsan önüne çıkacak büyük kızıma iyi palto hazırlamak gerek, koyun derilerinden bir büyük palto ediverse ortanca oğluma yine elbise çıkmayacak gibi görünüyor (~ görünüşe bakılırsa çıkmayacak).

7.4 Gelecek Zamanın Hikayesi

TT'de gelecek zamanın hikayesi dediğimiz zaman *-acak idi* mürekkep formuyla yapılan zamandır. Bunun dışında *-ar/-maz idi* ve *-yor idi* mürekkep formlarının da bu zaman için kullanıldığı görülür. Son iki form dönüşümlü şekillerdir. Dolayısıyla gelecek zamanın hikayesi için temel şekil *-acak idi* şeklindedir. Bu (ve diğer iki dönüşümlü) şekil:

a) Geçmişte yapılmasına niyet edilen hareketi gösterir. Bu tür cümlelerde hareketin gerçekleşmediği bazan çok net, bazan da belirsizdir: *Yaşasaydı seksen yaşında olacaktı* (net). *Kutlamalar sabahlara kadar sürecekti* (belirsiz).

b) Aynı formlar, konuşmanın geçtiği anda da niyetin sürdüğünü gösterebilir. Bu tür mürekkep form söylenmesi gerekli olmayan ve yerine basit çekimlerin de kullanılabilceği formdur: *Sakıncası yoksa yarın hastaneye gidecektim* (~ *Sakıncası yoksa yarın hastaneye gideceğim* ~ *giderim* ~ *gidiyorum*).

Guzev, EAT'deki *-ar/-maz + (i)di* yapısını "belirsiz imperfekt I – неопределенный имперфект I" terimiyle tanımlar¹⁷ ve kullanım alanını şöyle tarif

¹⁷ Guzev, "belirsiz imperfekt II"yi Anadolu sahasında daha çok istek-dilek eki olarak kullanılan *-a* ekiyle teşkil edilen *-a + (i)di* yapısıyla gösterir.

eder: “a) İndikative (ihbarî) zamanlardan biri olarak, b) Dilek kipi formlarından biri olarak”¹⁸

Altaycadaki geçmişteki geleceğin gerçek dışı hareketine “geniş zamanın hikayesi” bahsinde birer örnekle değinmiştik. Fakat cümledeki zamanın geçmişteki geleceği yani gelecek zamanın hikayesini göstermesinden dolayı burada etraflıca inceleyeceğiz. Sıkça kullanılan bu tür cümlelerin sentaksı şu şekildedir: *-gan* (bazan; *-atan* ve belki de *-galak*) *bolzo* şekilli yan cümlecik ve *-ar/-bas edi* formu taşıyan temel cümle. Bu tür cümlelerin sentaksında dikkat edilecek temel husus yan cümledeki *bolzo* biriminden önce partisip ekli fiil olmasıdır veya daha doğru bir ifadeyle yan cümlecikteki *bolzo* biriminden önce isim özelliği gösteren bir sözcüğün olmasıdır. Bu konuda (bilhassa *-gan bolzo*’lu ve “*isim + bolzo*”lu) binlerce örnek verilebilir. Birkaç örnek:

-gan bolzo’lu örnek:

Aytkan sözümdü ukkan bolzoñ andıy ölümdü ölbös ediñ. Ada-eneñdi açuga taştap köstöristiñ d’ajın tökpös ediñ. (AM, 127)

Sözümü dinlemiş olsan (~ dinleseydin), öyle ölümlle ölmez idin (veya; ölmeyecektin). Anababanı acıya boğup gözlerimizin yaşını döktürmezdin (veya; döktürmeyecektin).

* Şimdi vereceğimiz örnekte geçmişteki geleceğin gerçek dışı hareketi değil, şimdiki-geleceğin gerçek dışı hareketi yine dilek anlamıyla verilecektir. Önce örneği verelim sonra da zamandaki değişimi izah edelim. *İsim+bolzo*’lu örnek:

Adım orto d’ašta bolzo, d’oldı iraaq debes edim. Boyım kançın d’iit bolzom, Ak-Kaannañ korkabas edim! (AM, 116)

Atım orta yaşta olsa (idi) yol uzak demezdim (~ demeyeceğim). Kendim genç bir yiğit olsam Ak-Kağan’dan korkmazdım¹⁹ (~ korkmayacağım).

Görüldüğü gibi isim soylu *d’ašta* kelimesinden sonra *bolzo* şart birimi gelmiştir. Bu ise ismin şimdiki-geniş zamandaki durumudur. Eğer geçmiş zamandaki geleceğin şartlılığı anlatılmak istenseydi *d’ašta bolgon bolzo* denmesi gerekirdi. Denmediği için bu yan cümlenin zamanı şimdiki-geniş zamandır. Temel cümlenin zamanı ise gerçek dışı-gelecek zamandır ve modal olarak dilek anlam taşımaktadır.

¹⁸ “1) как одна из времен индикатива, 2) как одна из форм сослагательного наклонения” (Guzev, 1990, 87).

¹⁹ Bu cümleler TT’de her ne kadar *-ar/-maz idi* şeklinde çevrilebilse de geçmişteki geleceği değil; şimdiki-geleceği kasteden bir kullanım içindedir. Eğer geçmiş zamandaki gerçek dışılık (irrealite) olsaydı; *bolgon bolzo* denmesi gerekirdi (E.B.).

Şimdiki-gelecek zamanın şart ekli dilek anlamına bir diğer örnek: *Aldırbas... booçığa la çıgıp alzabıs, ol tuşta bis nedeñ de aldırbas edibis...* (AKıs., 122) “Önemi yok... Atın semerine çıkabilirsek hiçbir şeyden endişe etmiyeceğiz”.

Yan cümlecisinde *-atan bolzo* formu taşıyan örnek:

<p><i>A bat, kaçan biske ekinçi sortlo mınça tsentner, üçinçi sortlo mınça tsentner bardı dep, kem-kem kelip aydıp bereten bolzo, biler edis.</i> (AK, 68)</p>	<p>İşte bak, ne zaman ki bize ikinci kalite bunca tsentner (yüz kilo), üçüncü kalite şunca yüz kilo gitti diye birileri açıklasaydı bilirdik (~bilecektik).</p>
--	---

Yukarıdaki cümlelerin gerçekleşmemiş *bereten* fiilindeki *-atan* eki *ber-* fiilinin gerçekleşmemiş (irreal) sürekliliğini ifade etmektedir.

Yukarıdaki örnek cümlelerin TT'deki karşılıkları da görüldüğü gibi *-ar idi* (veya; *-acak idi*) şeklindedir. Bu da gösteriyor ki TT'deki *-ar/-maz idi* birimi her zaman TT'de geniş zamanın hikayesi de dediğimiz geçmişteki uzun sürekliliği göstermez. Benzer yapı elbette diğer dillerde de vardır: Brbn Ttr.nda *-ar idi* yapısı için Dmitrieva “geçmişteki tahmin (tasavvur) bildiren hareket – предположительное действие в прошлом” der (1966, 167); Yuldaşev, TT'de sırasıyla “-ar idi; -yor idi; -acak idi”ye tekabül eden Bşkrt.daki *-r ine, -a (-y) ine* ve *-(a)sak ine* (< TT. -[a]cak idi) şekillerini “dilek kipi – сослагательное наклонение” şeklinde tarif eder. Bunlardan *-a ine* şekli faal geçmiş de ifade edebilir (1966, 183); Kmk.da “2. geniş zamanın hikayesi *-ar* gelecek zaman temeline yardımcı *edi* fiilinin getirilmesiyle kurulur: *gör-ür edim* ‘görürdüm’, *ayt-ar edim* ‘söyledim’”²⁰; Karaim.de *-ar edi* yapısı için Musaev, “tamamlanmamış geçmiş zaman – прошедшее незавершенное время” demektedir (1966, 271); Baskakov, Krklpk.daki aynı yapıyı “müteadditlik ve dilek bildiren geçmiş zaman – прошедшее многократное сослагательное время” diye tanımlar ve işlevini “hareketin belirsiz geçmişte birkaç kez tekrarlandığını ve ayrıca hareketin gerçekleşmesinin bir diğer hareketin gerçekleşmesi şartına bağlanmasını gösterir”²¹; Özb.deki *-ar edi* şeklini Kononov, “geniş zamanın belirsiz hikayesi – неопределенный имперфект”

²⁰ “имперфект II образуется от основы будущего на *-ar* к которой присоединяется спрягаемая форма вспомогательного глагола *эди*: *гёр-юр эдим* «я бы посмотрел», *айт-ар эдим* «я бы сказал»” (Magomedov, 1966, 202)

²¹ “указывает на то, что действие повторилось несколько раз в неопределённом прошлом, но не закончилось, а также на обусловленность действия совершением другого действия” şeklinde ifade eder (Baskakov, 1966/3, 313)

şeklinde tanımlamış (1960, § 277), Reşetov ise “(müteaddit-sürekli ve dilek bildiren) hikaye geçmiş IV”²²; Y. Uyg.daki şekli V. Nasilov, “tamamlanmayan müteaddit geçmiş – прошедшее несовершенное многократное” şeklinde tanımlar (1940, 100); Kırgızcada ise *-ar/-bas ele* (soru şekli; *-ar/-bas bele*) şeklinde gördüğümüz bu yapı, geçmişte gerçekleşmemiş (irreal) hareketin şimdi tasavvur edilmesi, geçmişteki sürekli hareket (imperfekt) ve geçmişteki bir niyetin herhangi bir sebepten gerçekleşmemiş olması gibi belli başlı üç anlam bildirir (Grammatika Kirgizskogo Literaturnogo Yazıka, 1987, 292 vd.). Şorcadaki şekli Dırenkova “dilek formu – сослагательная форма” terimiyle tanımlar ve işlevini şöyle tarif eder: “bitmemiş hareketi kurar (‘gerçekleşecekti’, ‘olacaktı’)”²³.

Şartlı birleşik cümlelerde *-ar edi* kalıbının işlevi gerçek dışı bir harekettir dedik. Bununla birlikte bulduğumuz basit yapılı bir cümlede bu şekil, geçmişte sürekli olarak yapılmayan “yapılmamasına günlük hayatta sürekli özen gösterilen” bir hareket için kullanılabilirdiğini gösterdiğinden hayli ilginçtir :

*Sen le men anay aydıp alar bedis? Kaçan bir
kolhoztñ d'aandarına anay aytkams pa?
(AK, 29)*

Sen ve ben (eskiden) hiç öyle konuşabilir
miydik? Bir kolhozun büyüklerine hiç öyle
söyledik mi?

Yukarıdaki örnekte *aydıp al-* “konuşabil-” işi, geçmişteki uzun süreklilik içinde hiç yapılmayan, yapılamayan bir harekettir. *-ar edi* formunun şartlı birleşik cümlelerde geçmişteki irreal bir hareket anlamıyla her gün karşılaşılmasına rağmen bu işlevine biz sadece bu cümlede rastladık fakat bu örnek gösteriyor ki belki de yeterlik bildiren (*al-* ve *bol-*) yardımcı fiilli terkiplere gelen *-ar edi* formu çok seyrek de olsa geçmişteki uzun sürekliliği ifade edebilmektedir. Yukarıdaki örneğin gerçek dışı bir hareket anlamından ayrılmasına en büyük sebep şüphesiz basit cümle yapısına sahip olması yani cümle sentaksının gerçek dışı hareketlerdeki gibi şartlı olmamasıdır. Bizim verdiğimiz sözkonusu sentaktik yapı her zaman şartlı gerçek dışı bir hareketi gösterir.

Şartlı gerçek dışı hareketler Altaycada istek ve dilek anlamına sahiptir; fakat dilek anlamı için her zaman şart anlamlı bir yan cümle gerekli değildir. Mesela

²² “TV прошедшее повествовательное (многократно-длительное и сослагательное)” şeklinde tanımlıyor (Reşetov, 1966, 351)

TT’de “Bugün size gelecektim”, “Dün kardeşimle şehri gezecektik” vs cümleler şarta bağlı ve gerçekleşmemiş istek bildiren hareketler değil sadece istek bildiren hareketlerdir. Bunlar bazan gerçek dışı da olabilir; gelecekte yapılması hala düşünülüyor da olabilir. Bu kural hem TT için hem de Altayca için geçerlidir.

-ar/-bas edi kalıbı: Dırenkova “*-ar/-bas edi*” kalıbı için “Yetersiz *e-* ‘olmak’ fiili gelecek zamanın *-r* ekli sıfat-fiiliyle eklendiği fiilin dilek kipini ‘eğer olsaydı, keşke, yapsaydım’ anlamlarında kurar”²⁴ demektedir. Baskakov, *-ar edi* yapısını *-gay* istek ekiyle oluşturulan *-gay edi* terkihiyle aynı anlamı verdiğini söyler: “dilek kipi formu, temel fiilin *-ar* veya *-gay* partisibiyle ve *edi* koşacıyla kurulur”²⁵; Çalkandu dialektindeki *-ar edi* yapısı için “şarta bağlanmış gelecek zaman kurar”²⁶ demektedir. Tıbıkova, Altaycadaki basit cümle yapısını incelediği çalışmasında bu kalıbı şöyle tanımlar: “*-ar edi* formunun tahlili yapısı: Bu yapı Türk dillerinde geniş bir yaygınlığa sahiptir. Bu yapı zaman ve kip sistemine girer ve bu işlevlerde Azericede, Yakutçada, Türkmencede, Türkçede, Uygurcada, Kırgızcada ve diğer benzer Türk dillerinde sağlam bir şekilde iyice kök salmıştır. Altaycada *-ar edi* şeklindeki yapı zaman şekli sistemine girmez; bu yapı başka anlamları daha doğrusu dilek kipini ifade eder. Bu terkip basit ve birleşik cümlelerde kullanılır, bununla birlikte anlamı aynı tarzda değildir. Birleşik cümleye biz burada değinmeyeceğiz, basit cümlede ise o, anlatanın enfüsî davranışının birleşik ifade sistemiyle bağlıdır ki onu bildirir. Bu şekilde dilek, tahmin, arzu, emir, öğüt vb anlamları ifade edebilir. 1. şahıs: Bu form öznenin gerçek bir arzusunu gösterir: (...) *Şak la ol baldarla kojo kök-ayastıñ aldıla uçar edim* ‘İşte bu çocuklarla beraber açık gökyüzünün altında uçacaktım’. 3. şahıs formlarında bu yapı genellikle bir hareketin yapılmasına mani olan engeli vurgulamak için kullanılır: *Uulçak slerge körgüzip berer edi* ‘Çocuk size gösterebilirdi’ (Bu durumda öznenin [yani çocuğun E.B.] olmaması, bu hareketin yapılmamasına neden olmuş); *Emekey le Ayabas keçe eñürde boylorınıñ ayıldarına da barar edi* ‘Emekey’le Ayabas dün kendi evlerine gidebilirlerdi’ (metinden belli ki Emekey’le Ayabas eve gitmemişlerdir). *-bas edi* tahlilî yüklem olumsuzluk formu,

²³ “образует незаконченное («совершил бы», «сделал бы»)» (Dırenkova, 1941, 215 vd.).

²⁴ “Недостигающий глагол э- «быть», с причастием будущего времени глагола на *p* образует сослагательную форму глагола (если бы, пожалуй, я бы сделал).” (Dırenkova, 1940, 204).

²⁵ “форма сослагательного наклонения образуется из причастия на *-p*, *-ap/-ep* или *-gatü/-geü* основного глагола и связки *эди*” (Baskakov, 1947, 290; 1966, 517 vd.).

anlatının onun tarafından veya başka biri tarafından yapılmış hareket veya gerçekleşmiş vakıa hakkındaki merhamet, acıma duygusunu gösterir: *Men slerdiy küçüğeşterle mınay berişpes edim* ‘Ben sizin gibi küçüklerle böyle ilgilenmezdim’; *Ol Algıyçınıñ ooruzına bütpegeni d'art. Ondıy d'etkerlü nemeni kılınbas ta, sananıp tappas ta edi.* ‘O Algıyçı’nın hastalığına inanmadığı kesin. (Algıyçı) Bu kadar tehlikeli şeyi ne yapardı, ne de (Algıyçı’nın) aklına gelebilirdi’²⁷. Tadikin şekli: “-ar partisibinin *edi* koşacıyla birleşmesi, dilek kipi anlamını verir”²⁸ şeklinde tarif eder.

* -ar *edi* kalıbı niyet bildiren gelecek zaman işlevinde. Örnek:

Bis emdi le d'anar edis. (AK, 6)

Biz şimdi dönecektik (~ döneceğiz, dönmek niyetindeyiz).

* -ar/-bas *bedi* yapısı geniş zaman anlamında kullanılabilir. Ancak şimdi verilecek örnekteki *bil-* fiilinin Altaycada -ar/-bas ekini geniş zaman anlamında alabilmesiyle istisnai bir fiil olduğunu ve *bedi* (< *be edi*) koşacının soru yoluyla hatırlatma işlevinde kullanıldığı hatırlanırsa *biler bedi*, *bilbes bedi* şeklindeki yapının geniş zaman bildirmesi normal olur. Örnek:

²⁶ “образует будущее обусловленное время” (Baskakov, 1985, 70).

²⁷ “Аналитическая конструкция -ar эди получила широкое распространение в тюркских языках. Она входит в систему времен и наклонений, и в этой функции прочно утвердилась в азербайджанском, якутском, туркменском, турецком, уйгурском, киргизском и ряде других тюркских языков. В алтайском языке конструкция на -ar эди не входит в систему форм времени, она выражает другие значения, в частности, сослагательность. Она употребляется и в простом, и в сложном предложении, причем смысл ее не одинаков. Сложного предложения мы здесь касаться не будем, а в простом предложении она связана со сложной системой выражения субъективного отношения говорящего к тому, о чем он сообщает. Так может выражаться желание, предположение, побуждение, приказ, совет и т.д. В 1-м л. эта форма указывает на реальное желание субъекта: *Городко јетире барып келер эдим* «Я съездил бы город»; *Шак ла ол балдарла кожо көк-айастынь алдыла учар, учар эдим.* «Так вот с теми детьми под ясным небом летал, летал бы». В формах 3-го л. эта конструкция обычно употребляется тогда, когда подчеркивается, что для осуществления того или иного действия имеется препятствие, например: *Уулчак слерге көргүзүп берер эди* «Мальчик мог бы показать вам» (в данной ситуации отсутствие субъекта, т.е. мальчика, привело к тому, что действие не было осуществлено); *Эмекей ле Айабас кече энъирде бойлорынын айылдарына да барар эди* «Эмекей и Айабас вчера вечером могли бы съездить домой» (из контекста известно, что Эмекей и Айабас не съездили домой). Аналитический предикат в отрицательной форме на -bas эди обозначает сожаление говорящего по поводу им или другим лицом совершенного в прошлом действия или случившегося факта: *Мен слердий күчүгештерле мынай беришпес эдим* «Я с вами, щенятами, так не стал бы связываться»; *Ол Алгыичынын оорузун бütпегени јарт.* *Онды јеткерлу немени кылынbas та, сананып tappas та эди* «Ясно, что он не верил болезни Алгыичы. Иначе не затеял бы (букв.: подумав, не нашел бы) такую опасную игру» (Тибикова, 1991, 55 vd.; 1989, 43 vd.).

²⁸ “причастие на -ar сочетании со связкой эди передает значение сослагательного наклонения” (Тадикин, 1971, 83).

*Kezik ulustiñ kalgın sen bilbes bediñ, balam?
Birüzi örö çıgıp kleetken bolzo öskölöri omñ
d'olına çakçı salıp koyor, emeze armakçıla
moynınañ tömön tartıp alar. (AKıs., 35)*

Sen bazı insanların huyunu bilmez miydin (~ bilmez misin ~ bilmiyor musun), yavrum? Birisi yukarı çıkıp gitmekte olsa diğerleri onun yoluna orak koyar, veya kementle boynundan aşağıya doğru çekip düşürür.

* *-atan* eki aynen şartlı *-ar/-bas edi* şekli gibi gerçek dışı bir hareketi de bildirebilir. Nitekim *-atan* eki TT'de geçmişte süreklilik gösteren gerçek hareketi gösterirken TT'de *-ar/-maz idi* şeklinde ifade edildiği gibi TT'deki şartlı *-ar/-maz idi* gerçek dışı hareket bildiren kalıbın da karşılığı durumundadır. *-atan* ekinin bu işlevi sözkonusu olduğunda gerçek dışı hareketi gösteren cümle sentaksı yine aynı kalır ve değişmez. Yani yan cümlede isim karakteri gösteren bir kelimedenden sonra *bolzo* şartlılık ifadesi gelir.

*Ol anayıp tögündebege bolzo, bis keçe-
başkün keleten ulus. (AK, 94)*

O, öyle yalan söylememiş olsaydı, biz dün veya başka gün gelecektik (*-atan*'lı fiil partisip karakteri taşıdığı için cümleyi birebir çevirseydik şöyle olacaktı: O, öyle yalan söylememiş olsaydı, biz dün veya başka gün gelecek olan insanlardık).

*Baya erte d'amp kelgen bolzo, andıy neme
bolboyton. (AK, 165)*

Eğer erken dönülmüş olsaydı, öyle bir şey olmazdı (olmayacaktı).

Aynı cümle yapısı ve gerçek dışılık *-atan* ekinin gelecek zamandaki kararlılık ve kesinlik eki olarak da kullanılmasından dolayı sonuna *edi* birimi de alabilir. Bu durumda *-atan* eki geleceği, *edi* birimi ise geçmişini gösterir: *-atan edi = -acak idi*. Tıbıkova, bu tür cümleler birleşik cümle olduğu için basit cümleleri incelediği "Po Sintaksisu Altayskogo Yazıka (Prostoye Predlojeniye)" adlı çalışmasında *-atan edi* kalıbının bu özelliğine çalışmanın prensibi gereği değinmemiştir (1991, 57; ayrıca 1989, 46). Örnek:

*Ozogi d'añ aayınça bolzo, d'aş balaga attı
d'ajı d'aan kiji adaytan edi. (AK, 202)*

Eski inanç (~ gelenek) gereğince olsaydı, bebeğe adını (muhakkak ki, kesinlikle, mutlaka), yaşı büyük kişi verecek idi.

*D'e kelinder, ol eki d'aş uul emes bolzo,
bistiñ kaji eribis tudatan edi. (AK, 34)*

İyi ama gelinler, o iki genç delikanlı olmasaydı, bizim hangi erkekimiz (işi) tutacaktı (~ yapacaktı).

D'arkan bugün oygomp kelze, oçokto ot d'ok.

D'arkan bugün uyanınca ocakta ateşin

*Enezi bayla, baçımdap bargan. Onoñ öskö
otti salıp koyoton edi. (AK, 77)*

olmadığını gördü. Annesi büyük ihtimalle
aceleyle gitti (veya; gitmiş). Aksi halde
(mutlaka) ateşi yakardı (yakacaktı).

“Gelecek zaman” bahsinde verdiğimiz bir örneği şartlı birleşik cümle olması
hasebiyle burada tekrar verelim. Şimdiki cümlede *-atan edi* kalıbı kullanılmadığı için
gerçek veya göreceli (izafî) bir geçmiş anlamı taşıyan *-acaktı* şeklinde değil, gelecek
zamandaki kesin istek ve niyet anlamında kullanılmıştır ve yukarıdaki örneklerden
farklıdır:

*D'eten aygır bu d'ıllaga seniñ köziñ d'etpiy
turgan emdi bolzo, d'er ortogo d'etirbesteñ
oyup bereyin d'i be le – diyet. Altan tümen
aygırlı maldañ azıp turgan ol dor bolzoñ,
aba d'ıška d'etirbesteñ adıp küytem men
seni' - diyet. (MK, 67)*

‘Yetmiş aygırlı bu yılmayı senin gözün
görmüyorsa yarı yola vardırmadan seni
gözlerini oyup yiyiveririm, diyor (~ dedi).
Altmış tümen aygırlı sürüden kaybolmakta
olsan (~ kaybolmaya niyet etsen), sık ormana
vardırmadan seni vurup (canını) yakacağım (~
vurup öldüreceğim) ben’, diyor (~ dedi).

* *-ar/bas boldı* şeklinin işlevi... Tıbıkova bu şekli şöyle izah eder: “*-ar boldı*
yapısı herhangi bir aralıklı olarak tekrarlanmayı, devamlılığı veya aralıksız
seyrin/durumun başlamasını ifade eder. Tam gramatik zaman *boldı* koşacıyla ifade
edilir, ve bu da herhangi bir seyrin anlatım sırasından önce başladığını gösterir. Ama
yüklemin hareketi başlama anı ile sınırlı değildir, eğer kontekstte bunun şimdi
gerçekleşmekte olduğuna herhangi bir işaret yoksa şimdiye ve geleceğe çıkıyor olan
bir devam olarak düşünülmelidir. *-ar boldı* formunun kendisinde bu sınır
konulmamıştır ve bu mutlaka birinci ögenin gelecek zaman partisip formuyla
bağlıdır. Örnekler: *Tortlo uyadın d'ılytıp, (ayı) sadka küñüñle eñirler sayın keler
boldı*. ‘Tam da arsız bir şekilde her akşam bahçeye gelir oldu’. *-pas boldı*’nın tahlili
yapısı *-ar boldı* için olumsuz bir eş olmaktadır. Onun temel anlamı belli bir ana kadar
gerçekleşmiş bir hareketin sonlandırılmasıdır. Mesela: *Ol çıkpas boldı* ‘O çıkmaz
oldu’, *Kara ol d'anıñañ ermek aytpas boldı* ‘Kara bunun hakkında söz söylemez
oldu’. Bazı fiillerle genel olarak yapı-dışı semantikte *-bas boldı* yapısı ‘yapmamaya
vaat etmiş anlamı alıyor’: *kespes boldı* ‘kesmemeyi vaat etti’, *ürebese boldı*

'bozmamayı vaat etti'. Örnekler: *Baldar köznöktiň şilderin ootpos boldı* 'Çocuklar pencere camlarını kırmaz oldular (veya vaat ettiler)'²⁹.

* *-ar/bas boldı* şekillerine örnekler:

*İyul aydñ kalgançı küninde tuştajıp
knuçındajar boldıs.* (AK, 4)

*Ömölük le D'arkan odandı tartıp ekeler
bolgıladı.* (AK, 12)

*Ol işterdi kolhoztñ stroytel'deri eder
bolgıladı.* (AK, 191)

Temmuz ayının son gününde buluşup
konuşacaktık (~ buluşup konuşmaya niyetlendik).

Ömölük ile D'arın odunu taşıyıp getireceklerdi.

O işleri kolhozun inşaatçıları edeceklerdi.

* *-ar/-bas boldı* yapısının süreklilik işlevine geniş zaman bahsinde örneklerle değinmiştik. Yine bir örnek verelim:

Uylar sütti anaar la bergileer boldı. (AK,
214)

İnekler sütü çok fazla verir oldular (~ vermeye
başladılar ~ çok veriyorlardı).

* *-ar/-bas bolgon* şeklindeki yapı *-ar* ekinin süreklilik işlevinin devreye girmesiyle genellikle geçmişteki (sürekli veya mükerrer) devamlılığı (imperfekt zamanı) bildirir. Şimdi verilecek örneklerde bu süreklilik bazan, önceki ve sonraki cümlelerdeki *-atan* ekiyle desteklenmektedir:

*Onıñ uçun d'ebren ulus kuzuk, meşkeler,
d'ilekter le d'üzün- d'üür ölöñdör d'uup
turatandar. Balıktu d'erlerde balık tudup
azıranar bolgon, adarulu ağaştardañ möt d'uup*

Bu yüzden eski insanlar çam fıstığı, mantarlar,
çilekler ve değişik bitkiler topluyorlardı.
Balıklı yerlerde balık tutup besleniyorlardı,
arılı ağaçlardan bal biriktirebiliyorlardı.

²⁹ "Конструкция *-ар болды* выражает начало какого-то регулярно повторяющегося или постоянного, непрерывного процесса/состояния. Абсолютное грамматическое время выражается формой *болды*, которая указывает, что данный процесс начался до момента речи. Однако действие сказуемого не ограничено моментом начала – оно мыслится как продолжение, выходящее в настоящее и будущее, если в контексте нет указания на то, что сейчас этого не происходит. В самой форме *-ар болды* этот предел не заложен, что связано именно с формой причастия будущего у первого компонента. Примеры: *Торт ло уйадын жылыйтты, (айу) садка күнүнле энбирлер сайын келер болды*. «Совсем потеряв совесть, (медведь) в сад каждый день по вечерам стал приходить». Аналитическая конструкция *-нас болды* является негативной парой для *-ар болды*; основное ее значение – прекращение действия, которое осуществлялось до некоторого момента, например: *Ол чыкпас болды* «Он перестал выходить» (хотя раньше выходил); *Кара ол жанынан эрмек айтпас болды*. «Кара об этом перестал говорить». С некоторыми глаголами, в основном деструктивной семантики, конструкция *-бас болды* приобретает значение «пообещал не делать»: *кеспес болды* «пообещал не резать», *үребес болды* «пообещал не портить». Примеры: *Балдар көзнөктинь шилдерин оотпос болды* «Дети не стали быть оконные стекла» или «Дети пообещали не разбивать стекла окон» (Tibikova, 1991, 59 vd.).

alatar. (AÇ, 2000, nu:154, 6)

Metallı urar bir kaç ep-süme bolgon. Bir ep-sümele tašta añılı kep edip, ogo izü metallı urar bolgon. Ekinçi ep-sümele poskodoñ kep d'azap, omı toy balkaşıla şıbp salatan. (AÇ, 2000, nu:166, 7)

Olardı şındegen bilimciniñ, İ. L. Kızlasovñ şüültezile bolzo, orto çaktardıñ altayları üç alfabet biler bolgon: orhon, enesay baji, tüştük enesay. Başka başka uçurlarda biçilgen biçimelder Biçiktü-Boomdo, D'albak-Taşta, Möndür-Sokkondo, Kurayda, Karbanda, Kıpçegende, Taldu-Ayrıda la öskö d'erlerde bar. Ol biçimelder tekşi türk literaturalık tilge d'uuk biçilgen dep aydarga d'araar. Çırbagal biçikteñ öskö altaylar Uygur kaandıktıñ tergelik biçigin baza biler bolgon. Ol uygur biçik sogd biçikteñ çakkan. (AÇ, 2000, nu: 186, 7)

Pavlov altaylap emeş kuuçındajar bolo do bergen bolzo, d'e Naxay Nogoyeviç omla d'aantayın orustap kuuçındajıp turdı. D'e orustap aytkan söstörin kezikte altay da kiji, orus ta kiji oñdobos bolgon. (AKıs., 156)

Metali katacak (dolduracak) birkaç yöntem vardı. Bir yöntemle tašta özel baskı (şekil) edip ona sıcak metali doldururlardı. İkinci yöntemle hazırlanmış ağaçlardan şekil oluşturup onu balçıkla yapıştırıyorlardı.

Onları inceleyen bilimcinin, İ. L. Kızlazov'un düşüncesine göre orta çağların Altaylıları üç alfabe biliyorlardı: Orhon, Yenisey Başı ve Güney Yenisey. Başka başka anlamlarda yazılan yazılar, Biçiktü-Boom'da, D'albak-Taş'ta, Möndür-Sokkon'da, Kuray'da, Karban'da, Kıpçegen'de, Taldu-Ayrı'da ve diğer yerlerde var. O yazılar bütün Türk edebî diline yakın yazılmış diye söylemek mümkündür. Çırbagal yazısından başka Altaylılar Uygur Kağanlığı'nın tergelik yazısını da biliyorlardı. O Uygur yazısı Soğd yazısından çıkmıştır.

Pavlov Altaycayı biraz konuşur hale gelmiş olsa da, Nahay Nogoyeviç onunla hep Rusça konuşuyordu. Ama Rusça söylediği sözleri bazan Altaylılar da Ruslar da anlamıyordu.

Diğer bazı dillerde gelecek zamanın hikayesi. Ttr.da *-açak idé* ve *-açak bulgan* şekillerinde (Zakiev, 1966, 147); Kmk.da "gelecek zaman hikayesi *-ajak/-ejek*, *-jak/-jek* gelecek zaman partisibine *edi* yardımcı fiilinin getirilmesiyle oluşturulur"³⁰; Kırım Ttr.nda, "geçmişteki gelecek (veya; niyet) '*-acak* ekli temel fiil + *edi*' birleşmesiyle kurulur ve geçmişte niyet edilen veya geçmişte gerçekleşmesi gereken hareket anlamı verir. 1.tek. şhs. *alacak edim* 'alacaktım, almaya niyet ettim (almalıydım)'"³¹.

³⁰ "будущее прошедшее составляется из причастия будущего времени *-ажак/-ежек*, *-жак/-жек* и вспомогательного *эди*" (Magomedov, 1966, 202).

³¹ "будущее (или намерение) в прошлом образуется из сочетания основы на *-аджакь* + *эди* и передает действие, которое собирались или надо было совершить в прошлом: ед. ч. 1 л. *аладжакь эдим* «я намеревался (должен был) взять/брать»" (Sevortyan, 1966, 247).

III. ALTAYCADAKİ VE TÜRKÇEDEKİ ZAMAN ŞEKİLLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Çalışma boyunca görüldü ki Altayca, zamanı gösteren şekiller yönünden oldukça zengindir. Bu şekillerin bazıları birbirlerinin sağladıkları zaman nüansını verme yetisine sahip olsa bile birleştirildikleri fiiller, zamanın geçmiş veya geniş olması, kip nüansları gibi değişik saiklerden ötürü birbirine benzeyen ve çok küçük nüanslarla birbirinden ayrılan pek çok şekil Altaycada kullanılmaktadır.

Şekillerin çokluğunun bir diğer sebebi de Altaycada edatların, ünlemlerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Altaycada, aslında pek çok dilde görülen madem, madem ki, acaba, herhalde, galiba, sanki, lütfen, hâlâ, nitekim vs pek çok edat ve zarf kelimeleri yoktur. Bunların sağladığı anlamlar, Altaycada genellikle fiillere değişik ek ve terkip şekilleri getirilerek yapılır. Bu da kip değerleri veren şekillerin zaman anlamı da vermesine dolayısıyla morfolojinin genişlemesine yol açar. Ayrıca ET'deki bazı şekillerin Altaycada Rusçanın tesiriyle düşmüş olması şekillerin anlam ve zaman çiftleşmesine maruz bırakılmasına zemin hazırlamıştır. Buna göre *edi* genellikle geçmiş zaman anlamı vermekten çıkıp hatırlama, şahıs bildirme koşacı gibi işlevlerde kullanılır olmuştur. Bu doğrultuda düşünülürse aslında Batı dillerinde edatlarla veya ön belirteçlerle ifade edilen dolaylama anlamı TT'de de Altaycadaki ve diğer Türk dillerindeki yapılara paralel olarak *-mış* ekiyle ifade edilir. Halbuki Batı dillerinde görülmeyen hareketi gösteren özel ekler bulunmamakta ve onlarda dolaylama (~ nakil ~ indirective) “meğer, görünüşe bakılırsa, duydum ki, öğrendim ki” gibi kelime ve kelime gruplarıyla ifade edilmektedir.

Altaycadaki şekillerin çokluğunun bir diğer sebebi de Altaycanın Orta-Asya Türk dilleriyle Sibiry Türk dilleri arasında bir köprü niteliğinde olmasıdır. Bu duruma göre Altayca ses (fonetik) ve kelime bilgisi (leksik) bakımlarından Sibiry dilleri sınıfına girse de şekil bilgisi (morfoloji) bakımından denebilir ki hem Orta-Asya Türk dilleri ve hem de Sibiry dilleri sınıfına sokulabilir. Mesela henüz gerçekleşmemiş fiil bildiren ve Grammatika Altayskogo Yazıka'nın yazarlarının Moğolcadan gelmiş olabileceğine işaret ettikleri *-galak* eki ve bitmemiş şimdiki zaman bildiren *-gança* çekimli şekilleri nazara alındığında Altayca, Sibiry Türkçesi

niteliğindeyken, Sibiryaya Türk dillerinde bulunmayan *-atan* eki, *-gan edi* şekli ve Sibiryaya dillerinde bulunup da Altaycada bulunmayan *-çañ* imperfekt zaman eki nazara alındığında sanki Orta-Asya Türkçelerine daha yakın gibi gözükmektedir.

Biz çalışmanın bu son bölümünde çalışma boyunca gördüğümüz şekillerin işlevlerine kısaca değineceğiz.

Geçmiş Zaman Şekilleri:

a)Öğrenilen geçmiş

Öğrenilen geçmiş Altaycada en çok *emtir* koşacı kullanılarak kurulur. *emtir* birimi isim soylu kelimelere gelerek onların durumlarını dolaylama (indirective) veya teşhis (diagnostic) kipiyle bildirir. Bu şekil isimlere geldiğinde onları zaman bakımından nitelemez. *emtir* koşacı alan bir ismin veya isim soylunun durumu ya geçmiş zamandadır ya da geniş zamandadır. Bununla birlikte eğer isim veya isim soylunun geçmişteki durumundan söz ediliyorsa *boltur* veya kısalmamış şekliyle *boluptur* koşacı veya zamanın geçmiş olduğunu kesin bir şekilde vurgulayan *bolgon emtir* birleşik yapısı kullanılır. Eğer isim veya isim soylunun durumu konuşanda şaşkınlığa yol açacak nitelikteyse bu durumda *turbay* veya *туру ine* şekilleri kullanılır. Bununla birlikte *emtir*, *bolgon emtir* ve *boltur* birimleri de şaşkınlık anlamı verebilir. Birinci derecede tercih edilen *emtir*, *bolgon emtir* ve *boltur* yapılarına nazaran *turbay* ve *туру ine* şekilleri son derece seyrek kullanılır. Belki de bu yüzden dilbilgisi ve dilbilim çalışmalarında (en azından bizim referanslarımız arasında) yer verilmeyen şekillerdir.

Ol üredüçi emtir “O, (geçmişte veya şimdi) öğretmenmiş”. *Ol üredüçi boltur* “O, (büyük ihtimalle geçmişte veya ölmeden önce) öğretmenmiş”. *Ol üredüçi bolgon emtir* “O (kesinlikle geçmişte) öğretmenmiş”. *Ol üredüçi turbay ~ ol üredüçi turu ine* “O, (geçmişte veya şimdi) öğretmenmiş (şaşkınlık)”. *Ol üredüçi bolgon turbay* “O (eskiden veya yaşarken) öğretmenmiş (şaşkınlık)”

İsime getirilen bu şekiller *-gan* ekli fiile geldiklerinde gerçekleşmiş bir hareketin naklini, teşhis edilmesini veya şaşkınlıkla karşılanmasını bildirirler. *-gan emtir*, *-gan bolgon emtir*, *-gan boltur*, *-gan turbay*, *-gan turu ne* ve değişken işlevli *-gan turu* ve *-gan d'at* şekilleri hareketin gerçekleştiğini dolayısıyla geçmişte kaldığını teşkilde açık seçik bildirirler illa ki *-gan* ekli fiil, bir yardımcı fiil olmasın.

Bu durumda şimdiki-geniş ve hatta gizli bir gelecek zaman anlamı dahi teşkilde yer alabilir. Bu terkiplerin yanında kullanım sıklığı bakımından *-gan emtir*'in hemen ardından *-tır* veya nadiren kullanılan daha eski şekliyle *-ptır* eki gelir. Bu ek bilhassa (süreklilik bildirmeyen *ber-*, *koy-*, *sal-*, *kal-*, *iy-*, *bar-* ve *kel-* gibi) yardımcı fiillerde en sık tercih edilen dolaylama şeklidir. Altaycada yardımcı fiillerin TT'yle kıyas edilemeyecek kadar işlek kullandıkları gözönünde bulundurulursa aslında *-gan emtir*'den daha fazla kullanıldığını söylemek bile mümkündür.

Ol bargan emtir ~ *ol bartır* (veya; *barıptır*) ~ *ol bargan boltır* ~ *ol bargan bolgon emtir* “O gitmiş”. *Ol bargan turbay* ~ *ol bargan turu ne* “O gitmiş!”. *Ol bargan d'at* “O herhalde gitti” veya “O, gitmiş!” Yukarıdaki şekillerin hepsi görünüş bakımından bitmişlik (postterminality) bildirir.

b) Görülen geçmiş

Altaycada görülen geçmiş için iki temel ek vardır: tarafsız kesin geçmişi bildiren *-dı* ve sonuç, gerekçe bildiren geçmiş (perfekt) zaman eki *-gan*. *-dı* eki genellikle daha yakın geçmişteki eylemler için kullanılır bununla birlikte çoğu zaman *-gan* ekinden pek farklı değildir. *-gan* eki TT'de genellikle sonuç, kesinlik bildiren *-mıştır* şeklindeki perfekt zaman ekine karşılık gelir; ancak bazı durumlarda uzak geçmişi gösteren *-mıştı* ve *-dıydı* şekilleriyle karşılanması gerekir. *-gan* eki ayrıca bazan görülmeyen belirsiz geçmişteki hareketleri de gösterebilir. Hele ilmî kesinliğin olduğu durumlarda, tarihî olayların *-dı* ekiyle ifade edildiği görülmemesine rağmen bu tür ifadelerde hemen bütünüyle *-gan* eki tercih edilir.

Mesela *Ol bardı* ifadesi TT'ye yalnızca “O gitti” şeklinde çevrilirken *Ol bargan* ifadesi cümlede anlam sıklığına göre sırasıyla “O (kesinlikle) gitmiştir”, “O, gitti”, “O gitmişti”, “O gitmiş” anlamlarından birine karşılık gelebilir.

Bunların dışında Altaycada bir de henüz gerçekleşmemişliği gösteren *-galak* eki vardır. Altaycada “henüz” ve “daha” zarfları yoktur. Bu kelimelerle bildirilen zaman anlamı, karşılığını *-galak* ekli yüklemelerde bulur. *Ol bargalak* “O henüz gitmedi”. *-galak* eki bazan TT'deki *-mak üzere* anlamına yakın anlamları da verebilir. *tañ atkalak* “tan henüz atmadı” örneğini ele alırsak bu cümleden tanın biraz sonra atacağı, atmak üzere olduğu anlamı da dolaylı yoldan anlaşılabilir. Dolaylı

yoldan diyoruz zira bu şeklin asıl karşılığı “fiil-mak üzere” değil aslında tamamen “henüz fiil-madı” yapısıdır.

c) *edi*, *bolgon* ve *boldı* koşaçları

İsmlere gelen *edi* koşacı Altaycada bazan salt geçmiş zamanı bildirmekle birlikte umumiyetle hatıralara, hatırlamaya ve hatırlatmaya dayalı bir geniş zaman bildirir. *edi* koşacı ismin ve isim soylunun geçmişteki durumunu genellikle geçmiş zamanı gösteren zaman zarfları aldığında bildirir. İsmi ve isim soylunun durumunu bildiren *edi* koşacı bazan TT'deki şahıs bildirme eklerine de denk düşebilir: *Men üredüçi edim* “Ben öğretmenim”. *edi* koşacı sıfat-fiilli yapılara geldiğinde de geçmiş zamanı göstermeyebilir.

boldı ve *bolgon* koşaçları ismin ve isim soylunun geçmişteki durumunu daha açık bildirir ve TT'de *idi* koşacına karşılık gelen zaman anlamları verirler. Bununla birlikte bilhassa *boldı* koşacı nesnenin varlık dünyasına girdiği andan itibaren durumunu değil sonradan meydana gelen durumunu bildirir. Dolayısıyla *boldı* koşacı taşıyan isim soylu yüklem TT'ye hem *idi* ve hem de *oldu* şeklinde çevrilebilir. Mesela: *Ol üredüçi boldı* cümlesi TT'ye “O öğretmendi” şeklinde çevrilebileceği gibi “O öğretmen oldu” şeklinde de çevrilebilir. *bolgon* koşacı da genellikle bir “sonradan oluş” anlamı bildirir ancak bazı durumlarda “sonradan oluş”tan ziyade varlıkların uzak geçmişteki durumlarını TT'deki *idi* koşacı anlamında gösterebilir. Bu koşaç ayrıca TT'ye *var idi* veya *yok idi*, *değil idi* şekillerinde de çevrilebilir: *Bir kaç ep-süme bolgon* “Birkaç yöntem vardı”; *Arga bolbogon* “Çare yok idi”; *Ol, kıraçı bolbogon* “O, çiftçi değildi”.

d) Uzak geçmiş

Altaycada uzak geçmiş bilhassa *-gan edi* şeklindeki yapılarda göreceli bir nitelik taşır. Bu yapıda hemen tamamen bir hatırlama anlamı vardır: *Men om körgön edim* “Ben (yanlış hatırlamıyorsam, hatırladığıma göre) görmüştüm”. *-gan bolgon* şeklindeki yapı da bazan göreceli uzak geçmiş bildirebilir ancak izafi uzak geçmiş zaman bildirdiği durumlarda anlatımdaki sonraki ifadeler zemin hazırlar. Yani *-gan bolgon*'lu bir cümleden sonra asıl olay başlar. Bu yapı ayrıca gerçekten insanda açık

seçik bir uzaklık çağrışımı yapan durumlarda da kullanılır: *Ozogn Türkter Altayda d'urtagan bolgon* “Eski Türkler Altayda yaşamışlardı”.

Geniş Zaman Şekilleri:

Altaycada geniş zaman çalışmanın yukarıki bölümlerinde de görüldüğü gibi çok renklidir ve formların değişebilen özelliklerinden dolayı bunların çoğu şimdiki zamanı da gösterebilir. *biçik biçi-* ‘kitap yaz-’ fiiliyle örnek verirsek en temel şekillerle: *biçik biçiyt ~ biçik biçip turgan ~ biçik biçiyten ~ biçip biçip turu* (veya; *Biçik biçip turı*) “Kitap yazar ~ kitap yazıyor”. Yan şekillerle: *-p d'at, -p d'adat, -p d'adar* formları da geniş zamanı karşılayabilir: *Biçik biçip d'at* (veya; *biçik biçip d'adı ~ biçik biçip d'adı*) ~ *biçik biçip d'adat ~ biçik biçip d'adar* “Kitap yazar ~ kitap yazıyor ~ hep kitap yazmakla meşgul”. *-p turat* aralıksız yapılan hareketler için kullanılır. Ancak *biçi-* ‘yaz-’ fiili geniş zamanda aralıksız yapılamayacağı için form, başka fiillerle kullanılır: *Su-kadıgı d'aman bolup turat* “(aralıksız olarak, her saniye) Sağlığı kötü olmakta ~ sağlığı kötüye gidiyor”. *-p turar* formu da alışkanlık haline gelen bir hareketi karşılayabilir: *Biçik biçip turar* “Kitap yazar (durur)” *-p d'ürü* ve *-p d'üret* formları eğer hareket yaşamın bir parçası olmuşsa geniş zaman bildirir; eğer ‘yürünerek’ yapılan bir hareket sözkonusuysa bu durumda şimdiki zaman bildirir. *-p d'ürer* yapısı da her zaman geniş zamanı gösterir: *Biçik biçip d'ürü* (veya; *Biçik biçip d'ürü*) ~ *Biçik biçip d'üret ~ biçik biçip d'ürer* “Kitap yazar ~ kitap yazıyor ~ yaşamında kitap yazmanın payı büyük”. *-ar/-bas* ekleri de geniş zaman bildirebilir: *Biçik biçir* (veya; *Biçik biçiir*) “Kitap yazar”. *-atan* ekli *tur-* ve *d'ür-* süreklilik yardımcı fiilleri genellikle imperfekt zaman bildirmelerine rağmen bazan geniş zaman da bildirebilir: *Biçik biçip turatan ~ biçik biçip d'üreten* “Kitap yazar ~ kitap yazıyor ~ kitap yazar durur”. Altaycadaki bütün bu şekiller TT’de genellikle *-ar/-maz* geniş-gelecek zaman ekiyle veya *-yor* şimdiki-gelecek ekiyle ifade edilir: “Kitap yazar ~ kitap yazıyor”.

Geniş Zamanın Rivayeti:

Bu anlam da hem süreklilik ek ve yardımcı fiillerinin değişkenliğinden ve hem de nakil koşaçlarının geçmiş-hal ve direkt şaşkınlık bildirenler ve asıl işlevi her zaman şaşkınlık bildirmeyenler olmak üzere değişik kategorilere ayrılmasından

dolayı pek çok şekilde ifade edilebilir. Mesela şimdiki-geniş zamandaki uzun bir sürekliliğin nakli için Altaycada temel form *-p turgan emtir*'dir: *Biçik biçip turgan emtir* "Kitap yazarmış ~ kitap yazıyormuş". Yan formlarla: *Biçik biçip d'ürgen emtir* ~ *biçik biçiyten emtir* ~ *biçik biçip d'atkan emtir* "Kitap yazarmış ~ kitap yazıyormuş". Şaşkınlık anlamı için: *Biçik biçip turgan turbay* ~ *biçik biçip d'ürgen turbay* ~ *biçik biçiyten turbay* ~ *biçik biçip d'atkan turbay* "Kitap yazarmış! ~ kitap yazıyormuş!". Dubitatif anlamını bazan verebilen *туру (ne)* ve *d'at* koşaçlarıyla: *Biçik biçip turgan turu (ne)* ~ *biçik biçip turgan d'at* ~ *biçik biçip d'ürgen turu (ne)* ~ *biçik biçip d'ürgen d'at* ~ *biçik biçiyten turu (ne)* ~ *biçik biçiyten d'at* ~ *biçik biçip d'atkan turu (ne)* ~ *biçik biçip d'atkan d'at* "Kitap yazarmış ~ kitap yazıyormuş" veya ihtimal anlamında; "Kitap yazıyor herhalde". Geniş zamanın rivayeti bazan *-atan* ekli *tur-*, *d'ür-* ve *otur-* fiillerinden sonra yukarıdaki koşaçlardan biri (genellikle *emtir*) getirilerek de ifade edilebilir: *Biçik biçip turatan emtir* ~ *biçik biçip d'üreten emtir* ~ *biçik biçip oturatan emtir* "Kitap yazarmış ~ kitap yazıyormuş". Geçmiş zamandaki habitual hareketin nakli yukarıdaki şekiller de dahil olmak üzere ayrıca geçmişî belirgin hale getiren şu şekillerle de yapılabilir: *Biçik biçip turgan* (veya; *d'ürgen* veya; *d'atkan*) *bolgon emtir* ~ *biçik biçip turgan* (veya; *d'ürgen* veya; *d'atkan*) *bol(up)tır* ~ *biçik biçip turatan* (veya; *d'üreten* ~ *oturatan*) *bolgon emtir* (veya; *boltır*) ~ *biçik biçiyten bolgon emtir* ~ *biçik biçiyten boltır*. Her ne kadar *emtir* formu geniş zaman bildirse de geçmişteki mükerrer ve alışkanlık haline gelen hareketin nakli için yukarıdaki şekillerden en geçerli olanı şüphesiz *-p turgan* (bazan; *-p turatan*) *emtir* (veya; *bolgon emtir*, veya; *boltır*) şekilleridir. Yukarıdaki şekillerin hepsi TT'de geçmiş-hal ve şaşkınlık vs kip ayrımlarına bağlı şekil değişikliğine gidilmeksizin "Kitap yazıyormuş ~ kitap yazarmış" ~ "Kitap yazar dururmuş ~ kitap yazıp duruyormuş ~ (ve belki nadiren) kitap yazmaktaymış" şekillerinden biriyle ifade edilebilir.

Geniş Zamanın Hikayesi:

Bu zamandaki hareket de pek çok şekilde ifade edilebilir. Bunlardan bazıları daha şimdiki-geniş zamandaki hareketi de karşılayabildiği için sık sık sonlarına *bolgon* ve *edi* koşaçlarından birini aldıkları da görülür. *edi*'li cümlelerin zaman değerlerine her zaman dikkatle yaklaşmak gerekir. Zira *-gan* ekli bir yardımcı fiilden

sonra gelen *edi* birimi dahi genel anlam itibariyle şimdiki zamandaki hareketi gösterebilir. Onun için tartışmasız surette geçmişi gösteren *bolgon* koşacının kullanılması daha makuldür. Ayrıca bazı yardımcı fiillerin temel fiilin yapılış şekline bağlı bir süreklilik bildirdiği de unutulmamalıdır. *Anda işteytem* (veya; *işteyten bolgom*) ~ *anda iştep turgam* (veya; *iştep turgan bolgom*) ~ *anda iştep d'ürgem* (veya; *iştep d'ürgen bolgom*) ~ (ve belki:) *anda iştep d'atkam* (veya; *iştep d'atkan bolgom*) ~ *anda iştep turatam* (veya; *iştep turatan bolgom*) *anda iştep d'üretem* (veya; *iştep d'üreten bolgom*) “Ben orada çalışırdım ~ ben orada çalışıyordum ~ ben orada çalışır dururdum ~ ben orada çalışıp duruyordum”. *-gan* veya *-atan* partisipli yardımcı fiillere *edi* koşacı getirilerek de yukarıdaki anlamlar oluşturulabilir. Görünüş bakımından bu şekillerin hepsi bitmemişlik (intraterminality) bildirir.

Şimdiki Zaman Şekilleri:

Altaycada şimdiki zaman da çok renklilik gösterir. Fakat aşağıda verilecek örnekteki pek çok şekil (bilhassa *tur-* yardımcı fiilli şekiller ve baştaki *-at* ekli şekil) geniş zaman için de kullanılabilir. Aynı cümlenin ne kadar farklı şekillerle ifade edilebildiğini bir örnekle gösterelim: *Neni sananat* ~ *neni sananıp d'at* (veya; ~ *neni sananıp d'adı* ~ *neni sananıp d'adırı*) ~ *neni sananıp d'adat* ~ *neni sananıp d'atkan* ~ *neni sananıp turu* (veya; *neni sananıp turi*) ~ (şimdiki zamandaki sürekli harekete aralıksızlık nüansı verilerek uzayıp gittiği belirtilmek istenirse *-p turat* kullanılabilir:) *neni sananıp turat* ~ *neni sananıp turgan* ~ *neni sananıp oturu* (veya; *neni sananıp oturi*) ~ *neni sananıp oturat* ~ *neni sananıp oturgan*. Bütün bu şekillerden *-gan* ekli şekiller ve pekiştirilmiş olanlar diğer şekillere göre çok daha seyrek kullanılırlar. Yukarıdaki örneklerden şimdiki zamandaki hareket için şüphesiz en fazla tercih edilen şekil *-p d'at* (*-p d'adı*) şeklindedir. Ayrıca *-gan* ekli yardımcı fiillere *edi* koşacı gelse bile bu tür bir terkip şimdiki zamandaki hareketi hatırlatma nüansıyla gösterebilir. Altaycada bu kadar geniş bir kullanım olmasına rağmen aynı cümle TT’de iki ekle ifade edilir: “Ne(yi) düşünüyor ~ ne(yi) düşünmekte ~ ne(yi) düşünüp duruyor ~ ne(yi) düşünüp durmakta?”

Şimdiki Zamanın Rivayeti:

Değişen şekillerden ötürü bu da çok değişkendir. Fakat genellikle haldeki olmak üzere istenildiği takdirde geçmişte devam eden hareketin nakli için de en çok

kullanılan şekil şüphesiz *-p d'atkan emtir* şeklindedir. Yardımcı fiiller için en uygun fiillerden biri olan *sakı-* “bekle-” fiilini şimdiki zamandaki hareketin nakli anlamında çekimleyelim: *Sakıp d'atkan emtir ~ sakıp turgan emtir ~ sakıp oturgan emtir*. “(Şu anda) bekliyormuş ~ (şu anda) beklemekteymiş”. *-p d'ürgen emtir* formu eğer hareket yürünerek gerçekleştiriliyorsa şimdiki zamanın naklini bildirebilir: *Uylardı kabırıp d'ürgen emtir* “İnekleri güdüyormuş” Geçmiş zaman anlamında: *Sakıp d'adatan emtir ~ (nadiren:) sakıp turatan emtir ~ sakıp oturatan emtir ~ sakıp d'atkan (veya; oturgan) bolgon emtir ~ sakıp d'atkan (veya; turgan, veya; oturgan) boltır* “Bekliyormuş ~ beklemekteymiş ~ bekleyip durmaktaymış”. *-p d'ürgen bolgon emtir (veya; boltır)* hareket halinde gerçekleşen eylemler için şimdiki zamanın naklini bildirebilir ancak *-p d'üreten emtir (bolgon emtir veya boltır)* formu geniş zamanın naklini kurar: *Uylardı kabırıp d'ürgen bolgon emtir (veya; boltır)* “İnekleri güdüyormuş”. Şaşkınlık anlamı için: *Sakıp d'atkan (veya; turgan, veya; oturgan) turbay (veya; turu, veya; turu ne, veya; d'at) ~ sakıp d'adatan (veya; oturatan) turbay (veya; turu, veya; turu ne)* “Bekliyormuş! ~ beklemekteymiş!”. *d'ür-* ve *tur-* bu fiil ve diğer pek çok fiil için genellikle mükerrer hareketi gösterir ancak kullanım kaidelerine göre faal hareketin naklini de bildirebilirler.

Şimdiki Zamanın Hikayesi:

Bu da başka başkadır. *-p d'attı, -p turdı, -p d'ürdi* ve *-p oturdı* formları aspectual olarak geçmişteki faal hareketin hikayesini gösterir veya az önce devam etmekte olan hareketi de gösterebilirler. Aynı şekilde *-p d'atkan, -p d'ürgen, -p oturgan* ve nadiren *-p turgan* şekilleri de nadiren şimdiki zamanı gösterebilir. Ayrıca *-gan* ekli şekillere *edi* koşacı ilave edilse bile bu tür bir terkip her zaman geçmişteki sürekli hareketi değil bazan haldeki hareketi de gösterebilir. Eğer kesin geçmiş anlamı sağlanmak istenirse elbette *bolgon* koşacı terkibe dahil edilmelidir. Şimdiki zamanın hikayesi için ayrıca *-p d'adatan* başta olmak üzere bazan *-p oturatan* ve nadiren *-p turatan* şekilleri de temel fiile getirilebilir.

Ugup d'attı ~ ugup turdı ~ ugup oturdı ~ ugup d'atkan (veya; ugup d'atkan bolgon, veya; ugup d'atkan edi) ~ ugup turgan (veya; ugup turgan bolgon, veya; ugup turgan edi) ~ ugup oturgan (veya; ugup oturgan bolgon, veya; ugup oturgan edi) ~ ugup d'adatan (veya; ugup d'adatan bolgon, veya; ugup d'adatan edi) ~

ugup oturatan (veya; *ugup oturatan bolgon*, veya; *ugup oturatan edi*) “Dinliyordu (veya duyuyordu) ~ dinlemekteydi (veya duymaktaydı) ~ dinleyip durmaktaydı (veya duyup durmaktaydı) ~ dinleyip duruyordu (veya duyup duruyordu)”. *d'ür-* fiili sürekli hareketi “yürü-” anlamı sözkonusu olduğunda gösterebilir. Bu fiilin süreklilik bildirdiği fiiller de mecburen yürüyerek veya hareket halinde gerçekleşen fiiller olmalıdır: *Aydap d'ürdi ~ aydap d'ürgen* "Hayvan güdüyordu". *-p d'üreten* ve *-p turatan* terkip şekilleri genellikle imperfekt bildirse bile hareket genellikle faal değil, mükerrer veya alışkanlık haline gelmiş harekettir. Masal, destan, efsane, hikaye dilinde eğer *-at* eki sürekli geçmiş zaman anlamında kullanılmışsa: *Ugat ~* (ve aralıksız hareketler için kullanılan pekiştirilmiş şekillerle) *ugup d'adat ~ ugup turat ~ ugup d'üret ~ ugup oturat* “Dinliyor(du) (duyuyor[du]) ~ dinlemekte(ydi) (duymakta[ydı])” şekilleri de şimdiki zamanın hikayesini dönüşümlü olarak ifade edebilirler. Altaycada olduğu kadar sık olmasa da TT’de de bazan *-yor* ve *-makta* ekleri hikaye ve masal dilinde geçmişteki hareketi sanki şimdi oluyormuş gibi karşılayabilir: “(o sırada) dinliyor(du)” ~ “(o sırada) dinlemekte(ydi)”.

Gelecek Zaman:

Gelecek zaman Altaycada en çok *-ar/-bas* ekleri aracılığıyla kurulur. Bununla birlikte *-atan* evrensel zaman ve *-at* şimdiki zaman ekleri de gelecekteki kararlılık ve kesinlik bildiren hareketi gösterebilirler. Nadiren *-p d'at* şimdiki zaman şeklinin de geleceği gösterdiği görülür. *Erten kelerim ~ erten keletem ~ erten keledim* “Ben yarın geleceğim”, “Ben yarım gelirim ~ ben yarın geliyorum”. Altaycadaki *-gay* eki geleceğe dönük istek bildirir ve bir kiptir bununla birlikte gelecek zamanı dolaylı da olsa bildirir. *Kelgeyim* “geleyim; geleceğim; geleyim bari; gelsem iyi olacak; gelmeye hevesliyim”.

a) Gelecek zamanın rivayeti

Gelecek zamanın rivayeti *-atan*, *-ar* gelecek zaman ekli temel fiile *emtir*, *boltur*, *bolgon emtir*, *turbay*, *turu ne* gibi dolaylama şekilleri getirilerek kurulur. *-ar* eki her ne kadar gelecek zaman eki olsa bile gelecek zamanın rivayetinin genellikle *-atan* ekli fiillerle kurulduğu görülür. TT’de ise *-acakmış*, *-armış* ve nadiren *-yormuş* yapılarıyla kurulur.

Keleten emtir ~ keler emtir ~ keleten boltır ~ keler boltır ~ keler bolgon emtir ~ keler boltır “gelecekmiş ~ gelirmiş ~ geliyormuş”.

b) Gelecek zamanın hikayesi

Gelecek zamanın hikayesi Altaycada *-ar boldı, -atan, -atan edi, -ar bolgon* ve şartlı gerçekdışılık veya dilek bildiren *-ar edi* yapılarıyla kurulur. TT'de ise *-acak idi, -ar idi* ve nadiren *-yor idi* yapılarıyla kurulur. *Keler boldı ~ keleten ~ keleten edi ~ keler bolgon* “gelecekti (konuşma anı itibariyle geldi veya henüz gelmedi)”. *Keler edi* “gelecekti (ama olmadı veya olmuyor) ~ gelmek niyetinde ~ gelmek istiyor”.

IV. BİBLİYOGRAFYA

AZİMOV, P. – AMANSARIEV, C. – SARIEV, K., “Turkmenskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966/2, 530), 91-111.

BABUŞKİN, G. F. – DONİDZE, A. P., “Şorskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 467-481.

BASKAKOV, N. A., “Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka (Oyrotsko-Russkiy Slovar’ Moskva 1947, 312)”, s.220-312.

BASKAKOV, N. A., “Karakalpakskiy Yazık II – Fonetika i Morfologiya”, İA “NAUK” SSSR, Moskva 1952, 543.

BASKAKOV, N. A., “Altayskiy Yazık (Vvedeniye v İzüçeniye Altayskogo Yazıka i Ego Dialektov)”, İAN-SSSR, Moskva 1958, 116.

BASKAKOV, N. A., “Severnıye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekti Çernevıx Tatar (Tuba-Kiji) – Teksti i Perevodı”, İ “NAUKA”, Moskva 1965, 340.

BASKAKOV, N. A., “Altayskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 506-522.

BASKAKOV, N. A., “Nogayskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966/2, 530), 280-300.

BASKAKOV, N. A., “Karakalpakskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966/3, 530), 301-319.

BASKAKOV, N. A., “Slovoobrazovaniye Glagola v Kumandinskom Dialekte Altayskogo Yazıka” (“Zapiski-7” de, GANIİİYAL, Gorno-Altaysk 1967, 118), 3-15.

BASKAKOV, N. A., “Vvedenie v İzüçenie Tyurkskix Yazıkov”, İVŞ, Moskva 1969, 383.

BASKAKOV, N. A., “Severnıye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Kumandintsev (Kumandi-Kiji) – Grammatičeskiy Oçerk, Teksti, Perevodı i Slovar”, İ “NAUKA”, Moskva 1972, 280.

BASKAKOV, N. A., “Severnıye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Lebedinskix Tatar-Çalkantsev (Kuu-Kiji)”, İ “NAUKA”, Moskva 1985, 233.

CAFEROĞLU, A. “Muğla Ağzı”, Türk Dili Araştırmaları Yılığı – Belleten, T.D.K. Yay., Ankara 1962, 107-130.

ÇEREMİSİNA, M. İ., “O Rabote Nad Novoy Grammatikoy Altayskogo Razıka”, (Yazık i Kul’tura Altaytsev’de), 1993, 42-50.

ÇERNOVA, A. A. - ÇUMAKAYEVA, M. Ç., “Altayskiy Yazık (dlya russkoyazıçnıx)”, Gorno-Altaysk 1993, 320.

DEMİR, N., “Güneybatı Anadolu Ağzlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki *-ik gelir*”, Uluslar arası Türk Dili Kongresi –1992, T.D.K. Yay., Ank., 1996, 43-56.

DEMİR, N., “Alanya Ağzlarında Şimdiki Zaman Ekimin Varyantları”, İlmî Araştırmalar – 7, İstanbul 1999, 57-64.

DENY, J., (çev: A. U. Elöve) “Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)”, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, XIX + 1142 + XLIV.

DIRENKOVA, N. P., "Grammatika Oyrotskogo Yazıka", İAN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, 302.

DIRENKOVA, N. P., "Grammatika Şorskogo Yazıka", İAN SSSR, Moskva-Leningrad, 1941, 307.

EBUXANOV, G., "Kazak Tili (Leksika, Fonetika Jene Morfologiya Men Sintaksis)", Kazaktıń Memleketтік Oku-Pedagogika Baspası, Almatı 1960, 367.

ERGİN, M., "Türk Dil Bilgisi", İstanbul 1984.

ERGİN, M., "Orhun Abideleri", Boğaziçi Yay., İstanbul 1995, 174 (+17 ilave).

FORSTER, E. M., (çev: Ünal Aytür) "Roman Sanatı" Adam Yay., İstanbul 1985, 228.

GABAİN, A. V., (çev: Mehmet Akalın) "Eski Türkçenin Grameri", TDK Yay., Ankara 1988, XXIII + 313.

GACİEVA, N. Z. "Azerbaydjanskiy Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966/2, 530), 66-90.

"RESPUBLİKA ALTAY V 1999 GODU – Statistiçeskiy Yejegodnik", Gosudarstvennyy Komitet Respubliki Altay Po Statistike, Gorno-Altaysk 2000, 336.

"GRAMMATİKA ALTAYSKOGO YAZIKA", Çlenami Altayskoy Missii, Kazan 1869, 287 + (sözlük) 292.

"GRAMMATİKA XAKASSKOGO YAZIKA", (Xakasskiy Nauçno-İssledovatel'skiy İnstitut Yazıka, Literaturı i İstorii, Pod redaksiyey Professora N. A. Baskakova, Redaksiionnaya kollegiya: M. İ. Borgoyakov, A. İ. Grekul, G. İ. Donidze, D. F. Pataçakova), İ'NAUKA', Moskva 1975, 418.

"GRAMMATİKA KİRGİZSKOGO LİTERATURNOGO YAZIKA Çast' 1, Fonetika i Morfologiya" (Akademiya NAUK Kirgizskoy SSR İnstitut Yazıka i Literatura), İ'İLİM', Frunze 1987, 402.

GUZEV, V. G., "Oçerki Po Teorii Tyurkskogo Slovoizmeneniya: Glagol (Na Materiale Staroanatoliysko-Tyurkskogo Yazıka)", İLU, Leningrad 1990, 165.

GÜLENSOY, T., "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki", Türk Kültürü Araştırmaları – 1985, 281-295.

GÜRİSOY-NASKALİ, E.,- DURANLI, M., "Altayca – Türkçe Sözlük", TDK Yay., Ankara 1999, 266.

GÜRİSOY-NASKALİ, E., "Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu", TDK Yay., Ankara 1997, 190.

XABIÇEV, M. A., "Karaçaevo-Balkarskiy Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 213-233.

KARPOV, V. G., "Xakasskiy Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 428-445.

KAYDAROV, A. T., "Uygurskiy (Novouygurskiy) Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 363-386.

KAYDAROV, A. T. - ORAZOV, M., (çev: Vahit Türk) "Türklük Bilgisine Giriş", Birleşik Yay., İst. 1999, 228.

KENESBAEV, K. – KARAŞEVA, N. B., “Kazaxskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 320-339.

KİRİŞÇİOĞLU, F., “Sibirya Türk Dillerinde -A(Aç)çI eki” (Sibirya Araştırmaları, Simurg Yay., İstanbul 1997, 431) 119-122.

KOKLYANOVA, A. A., “Kategoriya Vremeni v Sovremennom Uzbekskom Yazıke”, İA‘NAUK’, Moskva 1963, 122.

KONONOV, A. N., “Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Yazıka”, İA‘NAUK’, Moskva-Leningrad 1960, 496.

KORKMAZ Z., “Güney-Batı Anadolu Ağzları; Ses Bilgisi (Fonetik)”, T.D.K. Yay.:583, Ank., 1994, XLII + 93 + (Metinler)130.

KUÇIĞAŞEVA, N. A., “Dialektniye i Literaturniye Paralleli v Leksike Altayskogo Yazıka”, (“Voprosı Altayskogo Yazıkoznaniya”, GANİİİYAL, Gorno-Altaysk 1976, 170), 120-126.

KUTALMIŞ, M., “Türkiye Türkçesi ve Kazakça’da Dolaylamalı Şekiller”, 1999, 16.

MAGOMEDOV, A. G., “Kumıkskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 194-212.

MAKOŞEV, A. P. – MİNAYEV, A. İ., “Naseleniye Gornogo Altaya”, Gorno-Altaysk 1994, 67.

MAYDUROVA, N. A., “Gornıy Altay v Kontse XIX – naçale XX vv”, Gorno-Altaysk 2000, 133.

MENGES, K. H., “The Turkic Languages And Peoples (An Introduction To Turkic Studies)”, Otto Harrassowitz –Wiesbaden 1968, XIV + 248.

MENGES, K. H. “Güney Sibirya Türk Şiveleri”, (The South-Siberian Turkic Languages I, CAJ 1, 1955 s.107-136’dan çeviren G. Karaağaç), Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi VIII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1994, s.115-152.

MUSAEV, K. M., “Karaimskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 260-279.

MUSTAFAEV, E. M. E. – ŞÇERBİNİN, V. G., “Büyük Rusça-Türkçe Sözlük”, Multilingual Yay., İstanbul 1996, 1022.

NASİLOV, V. M., “Rol’ Skazuyemogo v Uygurskom Predlojenii “Trudi İnstituta Vostokovedeniya” Sbornik-1, 1939.

NASİLOV, V. M., “Grammatika Uygurskogo Yazıka”, İMİV, Moskva 1940, 152.

NASİLOV, D. M., “Problemu Tyurkskoy Aspektologii – Aktsional’nost’”, İ ‘NAUKA’, Leningrad 1989, 208.

ÖZTÜRK, R., “Yeni Uygur Türkçesi Grameri”, T.D.K. Yay., Ank. 1994, IX + 168.

PATKANOV, , “Plemennoy Sostav Naseleniye Sibiri”, Peterburg 1912, 176.

POKROVSKAYA, L. A., “Gagauzskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966/2, 530), s. 112-138.

POPPE, N., “Introduction To Altaic Linguistics”, Otto Harrassowitz –Wiesbaden 1965, s. XIII + 212.

RACHMATULLİN, Gabdul-Raschid, "Die Hilfsverben und Verbal-adverbien im Altaischen", Hermann Böhlau Nachfolger Hof-Buchdruckerei und Verlagsbuchhandlung G.m.b.H. Weimar 1928, s. III + 63.

RADLOV, V. V., "Opit Slovarya Tyurkskix Nareçiy", 4 (x 2 = 8) cilt, Sanktpeterburg 1893.

RADLOFF, W., (çev: Ahmet Temir) "Sibirya'dan", MEB Yay., İstanbul 1994, 4 cilt.

REŞETOV, V. V., "Uzbeksiy Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 340-362.

RUSSKO-ALTAYSKIY SLOVAR", GANIİİYAL (N. A. Baskakov'un redaks.), E., Moskva 1964, 875.

SAT, Ş. Ç., "Tuvinskiy Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 387-402.

SCHÖNİG, C., "South Siberian Turkic" ("The Turkic Languages", Routledge, London and New York 1998, XXIII + 474) 403-416.

SEVORTYAN, E. V., "Kırmsko-Tatarskiy Yazık" (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 234-259.

"SİBİRYA ARAŞTIRMALARI", (Hazırlayan: E. Gürsoy-Naskali), Simurg Yay., İstanbul 1997, 431.

STEVİCK, P., (çev: S. Kantarcıoğlu) "Roman Teorisi", Gazi Üniversitesi Yay., Ankara 1988, 396.

TADIKİN, V. N., "Priçastiya v Altayskom Yazıke", GANIİİYAL, Gorno-Altaysk 1971, 174.

TADIKİN, V. N., "Priçastiye na -gan v Sovremennom Altayskom Yazıke" (Zapiski-7, GANIİİYAL, Gorno-Altaysk 1967, 118), 16-27.

TANİTPASOV, "Altay Respublikamñı Albatılarımñı Assambleyazı - Kaja la Kahkta Boyımñı D'ilibüleri Bar", Altaydñı Çolmonı (Gazetesi), 31 Mayıs 2001, nu: 81, 3.

TEKİN, T., "Orhon Yazıtları", T.D.K. Yay., Ankara 1988, XXIV + 200.

TIBIKOVA, A.T. "Slojniye Glagolı v Altayskom Yazıke", GAOAKİ, Gorno-Altaysk 1966, 63.

TIBIKOVA, A. T., "O Nedostatoçnom Glagole e- v Altayskom Yazıke" (Zapiski-7, GANIİİYAL, Gorno-Altaysk 1967, 118), 28-38.

TIBIKOVA, A. T., "Ob Usoverşenstvovanii i Unifikatsii Alfavita Altayskogo Yazıka", (Voprosı Sovershenstvovaniya Alfavitov Tyurkskix Yazıkov SSSR, İ'NAUKA', Moskva 1972, 242) 41-48.

TIBIKOVA, A. T., "Sostavniye Glagolı Tipa İmya + Glagol s Real'nım Znaçeniem v Altayskom Yazıke", ("Voprosı Altayskogo Yazıkoznaniya", GANIİİYAL, Gorno-Altaysk 1976, 170) 71-89.

TIBIKOVA, A. T., "Glagolnoye Skazuemoye v Altayskom Yazıke", Gorno-Altaysk 1989, 111.

TIBIKOVA, A. T. "Po Sintaksisu Altayskogo Yazıka (Prostoye Pedlojeniye)", İNU, Novosibirsk 1991, 228.

TIDIKOVA, N. N., “Altay Tildifi Ereffisteri Kereginde Kezik Blaaştu Suraktar” (ve çevirisi), (Sibirya Araştırmaları’nda, Simurg Yay., İstanbul 1997, 431) 123-125 (çevirisi 127-129).

TOÇŞAKOVA, T. M. “Grammatika Oyrotskogo Yazıka”, NOİ, Novosibirsk 1938, 60.

OJEKOV, İ. – ŞVEDOVA, N. Yu., “Tolkoviy Slovar’ Russkogo Yazıka”, Moskva 1999, 940.

TOZIYAKOVA, E. A. – TYUHTENEVO, E. C., “Altay Tildifi Grammatikazı”, Gorno-Altaysk 1959, 2 cilt.

“TÜRKÇE-RUSÇA SÖZLÜK”, SSCB İlimler Akademisi, Sosyal Yay., İstanbul 1989, 966.

UBRYATOVA, E. İ., “Yakutskiy Yazık”, (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 403-427

YAMAN, E., “Türkiye Türkçesinde Zaman Kaymaları”, TDK Yay., Ankara 1999, 140.

YULDAŞEV, A. A., “Başkirskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 173-193.

YUNUSALİEV, B. M., “Kırgızskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 482-505.

ZAKİEV, M. Z., “Tatarskiy Yazık” (Yazıkı Naradov, Moskva 1966, 530), 139-154.

DİL MALZEMESİ OLARAK KULLANILAN KAYNAKLAR:

AÇ: Altaydifi Çolmonı (8 sayfalık Altayca gazete), Gorno-Altaysk 2000, Faydalanılan sayılar: 154-155-158-166-168-169-170-171-172-173-174-186.

AK: MANİTOV, , “Aş Kılгада”, GAOAKİ, Gorno-Altaysk 1989, 240.

AKıs: Lazar’ Kokışev “Altaydifi Kıstan”, GAOAKİ, Gorno-Altaysk 1980, 495.

“Altay D’añ”, (Hazırlayanlar: Valentina Aleksandrovna Muıytuyeva ve Mayya Petrovna Çoçkina), GAT, Gorno-Altaysk 1996, 208.

AM: ERGUN, M., “Alıp Manaş”, Cemre Yay., Konya 1997, 160.

AKSUKS: ATASÖZLERİ: “Altay Kep Söstör lö Ukaa Söstör”, Tuulu Altayda İstoriyanıñ, Tildifi le Literaturanıñ Nauçnıy Şifjü Ötküreten İnstitutı, GAKİ, Gorno-Altaysk 1956, 40

MK: GÜRİSOY-NASKALİ, E., “Altay Destanı Maaday Kara”, YKY, İstanbul 1999, 374.

Ö: İVANOV, Anatoliy, “Öştöjü”, GAOAKİ, Gorno-Altaysk 1984, 210.

TTBA: UKAÇİN, Boris, “Tuular Tuular la Boyı Artar”, GAOAKİ, Gorno-Altaysk 1985, 392.